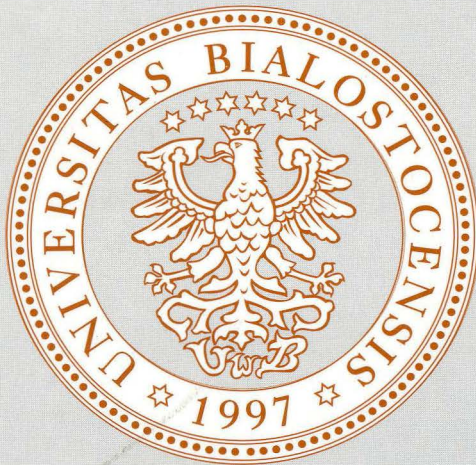

Zb

STUDIA PODLASKIE

XII

BIAŁYSTOK 2002

UNIWERSYTET W BIAŁYMSTOKU
INSTYTUT HISTORII

STUDIA PODLASKIE

TOM XII

Białystok 2002

RADA REDAKCYJNA

Adam Dobroński • Michał Gnatowski – przewodniczący • Jan Kofman
Hanna Konopka • Cezary Kuklo • Algis Kasperavičius (Wilno)
Aleksander Nieczuchryn (Grodno) • Halina Parafianowicz
Jerzy Urwanowicz • Tomasz Wesołowski – sekretarz • Andrzej Wyczański

REDAKCJA

Michał Gnatowski – redaktor
Tomasz Wesołowski – sekretarz redakcji

Adres Redakcji

Instytut Historii
Uniwersytetu w Białymstoku
15-420 Białystok, Plac Uniwersytecki 1
tel. (085) 745-74-44, fax 745-74-43

Recenzent tomu

prof. zw. dr hab. Mieczysław Wrzosek

*Wydanie publikacji dofinansowane
przez Komitet Badań Naukowych*

ISSN 0867-1370

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU W BIAŁYMSTOKU
15-079 Białystok, ul. Marii Skłodowskiej-Curie 14, tel. (085) 7457059
e-mail: ac-dw@uwb.edu.pl, <http://wydawnictwo.uwb.edu.pl>

Druk: POLIGRAFIA Artur Milewski, Białystok

Nakład 300 egz. Format B-5. Papier offsetowy 80 g.

ALEKSANDER NIECZUCHRYN (Grodno)

СОВРЕМЕННАЯ БЕЛАРУССКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ: ОБЩИЕ ТЕНДЕНЦИИ

Современное состояние исторических исследований в Республике Беларусь характеризуется интенсивными поисками в теоретико-методологической сфере. После отказа от марксистской парадигмы истории, что было связано с развалом СССР и крушением монополюсной власти КПСС, историческая наука на постсоветском пространстве на какое-то время утратила методологические ориентиры. По своей методологической сущности марксистская историография принципиально не отличалась от позитивизма XIX века и сама по себе не несла кризисных потенций. Из границ научного знания ее выводила конъюнктурная ориентация на идеологию в условиях тоталитарного режима. Сказалась также длительная изоляция советской историографии от мировой, недостаточная осведомленность отечественных ученых относительно достижений мировой исторической мысли. Образовавшийся теоретический вакуум истории стали заполнять самыми разнообразными идеями и концепциями, заимствованными из арсенала не только современной западной науки, но и историографии второй половины XIX – начала XX вв. Наблюдается интенсивное возрождение позитивистского понимания истории, традиционного для досоветской российской науки. Достигнутое в итоге „многообразие” на месте прежнего „единомыслия” вовсе не свидетельствует о высоком научном уровне исследований. В ряде случаев отвергнутые марксистско-ленинские схемы оказались заменены не менее идеологизированными, а методологическая база отдельных работ не выдерживает критики даже по критериям первого позитивизма. На современное состояние белорусской исторической науки значительно повлияло и ее прошлое провин-

циальное положение относительно центров исторических исследований и образования в рамках СССР. Таким образом, можно констатировать, что отечественная историография переживает в своем развитии сложный и противоречивый период, который можно охарактеризовать как кризисный.

В целом „кризис” является общенаучной категорией и вовсе не означает простого упадка либо деградации научного знания, но связан с переосмыслением коренных теоретико-методологических оснований исторической науки. В период кризиса наука меняет свои важные ориентиры, отказывается от одних фундаментальных концепций в пользу других, основательно пересматривает проблематику исследований, наличные результаты и оценки в изучении прошлого. Поскольку перед учеными встает вопрос о том, правильно ли они понимали прошлое, то в центре внимания оказываются вопросы методологии и теории познания.

Кризис охватывает не только постсоветскую историческую науку, но и мировую, однако, в разных исторических условиях он приобретает различное содержание и проявляется неодинаково. По мнению российского историка А. Я. Гуревича, причина кризиса в целом заключается в «утрате мировой цивилизацией ясной перспективы, крахе идеологий, которые еще недавно давали ориентиры, угрозе гибели человечества в огне ядерного апокалипсиса или вследствие экологической катастрофы», что вызвало «растерянность многих историков». Две мировых войны, тоталитаризм, национализм, падение авторитета научного знания, все это, по мнению историка, способствовало подрыву веры в фундаментальную идею прогресса¹. Методологическую причину кризиса современной западной историографии многие российские и белорусские ученые связывают с отказом от исторического синтеза, чрезмерной специализацией истории, что ведет к размыванию ее предмета, вплоть до вопроса: „существует ли вообще территория историка?” О кризисе исторической науки говорят и западные исследователи. Например, директор Высшей школы социальных наук в Париже, руководитель Дома наук о человеке М. Эмар связывает кризис с общественным характером истории и поисками на методологическом уровне. Он отмечает, что

¹ Гуревич А. Я. О кризисе современной исторической науки // Вопросы истории. – 1991. – № 2–3. – С. 21.

история во многом обманула общественные ожидания – давать научную характеристику общества и прогнозировать будущее, что она ориентировала общество на ложные ценности. Кризисные явления в исторической науке связываются ученым с трудностями, переживаемыми современным обществом, утратой им социальной уверенности в правильности избранного исторического пути. В то же время подчеркивается, что речь идет о возможности преодоления кризиса, достижении позитивных результатов. М. Эмар справедливо указывает, что, благодаря глобализации самого общества, современная наука становится единой, преодолевает национальную и государственную замкнутость². О «кризисе истории» пишут и другие видные французские историки Ж. Ле Гофф и Н. Русселье в коллективном труде «История и специальность историка во Франции. 1945 – 1995» (1995 г.), подводящем итог 50-летнего развития французской историографии. Кризис истории связывается ими с общим кризисом социальных наук и современного общества. Признаки кризиса французской историографии они усматривают, прежде всего, в исчерпанности методологических подходов, свойственных школе «Анналов», а также марксизму и структурализму³.

Вряд ли целесообразно умножать примеры и доказывать очевидное, что кризис в различной степени показателен для развития всей современной историографии, хотя несомненно, что в постсоветской науке он принял особо острую форму. По своему характеру кризис является теоретико-методологическим и связан с системным общественным кризисом. Споры в историографии идут по ключевым теоретико-методологическим проблемам в контексте современных общественно-политических реалий. Они касаются отношения к материалистическому пониманию истории, соотношения между формационным и цивилизационным подходами, проблем общей исторической теории и т.д. В каждой постсоветской республике протекание кризиса имеет свои особенности, связанные с общественно-политической ситуацией, имеющимся научным потенциалом, открытостью к новым научным технологиям и т.д. В белорусской историографии

² Эмар М. Образование и научная работа в профессии историка: современные подходы // Исторические записки. – Т. 1 (119). – М., 1995. – С. 22.

³ См.: Смирнов В.П. Рец.: История и специальность историка во Франции. 1945–1995. Под руководством Франсуа Бедарида. Париж: издательство Дома наук о человеке, 1995, 438 с. // Новая и новейшая история. – 1997. – № 5. – С. 245–247.

в настоящее время сохраняется общая ограниченность теоретико-методологической подготовки историков, недостаточное владение ими современными методами и методиками исторических исследований, слабая материальная база науки (в том числе издательская). На развитие исторических исследований негативно сказывается также неудовлетворительная встроенность отечественной науки в мировую систему, разрыв традиционных связей с Россией, Украиной и Литвой. Наблюдается диспропорция в подготовке специалистов по отдельным отраслям науки и перекос в проблематике научных исследований. Флагман отечественной науки – Институт истории Национальной академии наук Беларуси почти полностью сосредоточился на разработке белорусской проблематики. Центр тяжести в изучении теории и методологии истории, всеобщей истории и историографии в итоге переместился на соответствующие кафедры исторических факультетов вузов.

При всей остроте и очевидности проблем, стоящих перед нашей наукой, есть основания рассматривать наблюдаемый кризис как процесс обновления, а вопросы методологии и теории истории – определяющими на этом пути. Именно на них будет сконцентрировано внимание автора статьи. Кроме того, мы попытаемся также познакомить польскую научную общественность с важнейшими работами в области всеобщей истории, оставляя в стороне белорусскую проблематику, требующую отдельного исследования⁴.

Белорусские ученые предпринимают попытки реально оценить современное состояние исторической науки в Беларуси. Анализу общих моментов развития национальной белорусской историографии посвящены статьи академика М. П. Костюка⁵ и В. П. Грыцкевича⁶. В их работах рассматриваются трудности становления на-

⁴ Основные тенденции в развитии исторических исследований истории Беларуси рассмотрены в статье: Карев Д. В., Нечухрин А. Н. Развитие исторических исследований в Республике Беларусь: общие тенденции//Вестник ГрГУ имени Янки Купалы. – Серия 1. – № 1(3). – 2000. – С. 14–24.

⁵ Касцюк М. П. Нацыянальная канцэпцыя гісторыі Беларусі: асноўныя падыходы//Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь: Новыя канцэпцыі і падыходы. – Ч. 1. – Мн., 1994. – С. 3–10.

⁶ Грыцкевич В. П. Якой быць беларускай гістарычнай навуцы//Польмя. – 1992. – № 5. – С. 202–228; Грыцкевич В. П. Як выйсці з крызісу//Беларускі гістарычны часопіс. – 1993. – № 4. – С. 117–119; Грыцкевич В. П. Актуальныя праблемы беларускай гістарычнай навуцы і адукацыі//Наш Радавод. – Кн. 6. – Ч. 1. – Гродна, 1994. – С. 7–21; Грыцкевич В. П. Сённяшнія клопаты беларускай гістарыяграфіі//Белорусский сб. – Вып. 1. – СПб., 1998. – С. 7–15.

циональной историографии, и дается авторское видение решения возникших проблем. Сущность кризисных явлений в современной историографии в целом, ведущиеся в ней дискуссии о соотношении формационного и цивилизационного подходов к истории, раскрываются в публикациях В. С. Кошелева⁷ и А. Н. Нечухрина⁸.

Инициаторами разработки проблем теоретической историографии и методологии истории в Беларуси стали кафедры всеобщей истории Гродненского государственного университета имени Янки Купалы (ГрГУ) и источниковедения Белорусского государственного университета (БГУ). Совместными усилиями специалистов этих кафедр было подготовлено одно из первых на постсоветском пространстве учебное пособие по методологии истории⁹, а также типовая учебная программа курса. В данной работе с учетом современных подходов рассматриваются вопросы специфики исторического познания, структура, принципы и методы исторических исследований. Пособие стало базовым в преподавании учебного курса на исторических факультетах не только в Беларуси, но и в некоторых вузах России. Развивая идеи, в нем заложенные, В. Н. Сидорцов опубликовал монографию „Методология исторического исследования (механизм творчества историка)” (Мн., 2000). В книге ученый раскрывает смену ориентиров современной исторической науки, усматривая ее в „антропологическом повороте” и непосредственно с ним связанным лингвистическим, обращением к микроистории, появлением в историографии новых направлений (исторической информатики, психоистории, гендерной истории, устной, экологической и других). Ученый указывает на междисциплинарность современной мировой историографии, предопределенной внедрением, наряду с интегрированными концепциями, новых подходов и методов, присущих социальным наукам. В. Н. Сидорцов ратует за активное применение в истории математических методов и информационных технологий в рамках общего процесса математизации и информатизации наук.

⁷ Кошелев В. С. Кризисные явления в современной исторической науке // Гистарычная навука і гистарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь: Новыя канцэпцыі і падыходы. – Ч. 2. – Мн., 1995. – С. 7–13.

⁸ Нечухрин А. Н., Рамазанов С. П. Проблема кризиса исторической науки // Весник Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. – Серыя 1. – 1999. – № 2. – С. 14–22.

⁹ 1. Методология истории: Учеб. пособие / Нечухрин А. Н., Сидорцов В. Н., Шутова О. М. – Мн., 1996.

В то же время, им подчеркивается недостаточная подготовка отечественных историков в данной области. В монографии дана характеристика общелогических и общенаучных, специальных и инновационных методов исторического исследования, а также приведены конкретные примеры их внедрения в исторические работы.

В целях распространения новых методов и повышения теоретико-методологической подготовки специалистов-историков по инициативе ученых БГУ в 2001 г. была проведена международная конференция „Теоретико-методологические проблемы исторического познания”¹⁰. Среди значимых работ, знакомящих белорусских историков с основными тенденциями в развитии исторических исследований за рубежом, следует отметить информационно-аналитический обзор «Современная мировая историческая наука» (Мн., 1996) и исследование О. М. Шутовой „На пути к истории людей: заметки по истории исторической мысли (конец XX века)” (Мн., 1999).

Широкое распространение среди белорусских ученых получает информационный подход, успешно апробированный в исторической науке Великобритании, Германии, Нидерландов и других стран. Он проявляется в проникновении в научно-исследовательскую работу и преподавание истории компьютерной техники и технологии – исторической информатики. В 1996 г. при активном участии коллектива кафедры источниковедения БГУ была создана Белорусская ассоциация «История и компьютер» как ветвь международной ассоциации с аналогичным названием. На ее счету регулярное проведение научных конференций, ряд публикаций, в том числе в „Информационном бюллетене ассоциации „История и компьютер”, издаваемом в Москве, и учебное пособие для исторических специальностей «Историческая информатика» (Мн., 1998).

Как уже отмечалось, для развития современной науки характерно взаимообогащение методами исследований. Наглядное доказательство тому дает образование на стыке истории и психологии психоистории с ее специфическими методами, позволяющими изучать «человека во времени» во всей сложности его взаимоотношений с окружающей средой. Психоистория направлена на выявление психической мотивации исторических процессов и создание психоло-

¹⁰ См.: Теоретико-методологические проблемы исторического познания. Материалы к международной научной конференции. В 2-х т. / Под ред. В. Н. Сидорцова, В. С. Кошелева, Я. С. Яскевич. – Мн., 2000.

гической концепции личности в истории. В белорусской историографии активным пропагандистом и исследователем психоистории выступила О. М. Шутова, которая представила приоритетную работу „Психоистория: школы и методы” (Мн., 1997), положив тем самым начало новому направлению в отечественной истории. В своем труде О. М. Шутова дала анализ методологических оснований различных школ в американской психоистории. Автор раскрыла основные понятия психоистории, проблемы, которые данное направление решает, рассмотрела конкретные методы исследования, применяемые различными школами психоисториков. Особое место в работе уделено анализу концептуальных построений Ллойда де Моза – генератора идей данного направления. Исследованию психоистории в отечественной историографии способствовало создание Белорусской психоисторической ассоциации, которая определила своей задачей изучение, пропаганду и внедрение психоисторических методов в исследование и преподавание истории. При этом необходимо заметить, что о конкретном внедрении методов психоистории в научную практику в отечественной историографии пока серьезно говорить не приходится. Кроме того, на наш взгляд, речь может идти только об использовании конкретных методов данного направления, поскольку принципиальные методологические установки теоретиков психоистории по своему содержанию направлены против исторической науки в традиционном понимании, и следование им способно лишь усугубить кризисную ситуацию.

Общенаучный метод аналогии применительно к историческому познанию стал предметом изучения в работе „Метод аналогии в историческом исследовании” (Брест, 2000) Б. М. Лепешко. Проблема метода аналогии в историческом исследовании имеет теоретическое и научно-практическое значение, поскольку позволяет обогатить теоретико-методологический арсенал исторической науки. Обращение ученого к творческому наследию как западных, так и российских крупнейших историков-концептуалистов позволило ему выявить «механизм» их эвристического поиска, в котором важную роль играл метод аналогии. В книге Б. М. Лепешко представлен первый комплексный анализ метода аналогии в историческом исследовании. Автор разработал классификацию аналогий и исследовал их функции в исторической практике. Работа опирается на обширный историографический материал: труды Э. Мейера, О. Шпенглера, А. Тойнби, Н. Я. Данилевского, В. И. Герье,

Н. И. Кареева, М. М. Ковалевского, Р. Ю. Виппера и других. Б. М. Лепешко убедительно продемонстрировал, как использование метода аналогии позволило названным ученым приходиться к достижению нового научно-продуктивного знания.

Известную активность в разработке методологических вопросов истории в Беларуси проявляют также А. Лобанов, Л. Е. Лойко, М. И. Матюшевская, Н. И. Миницкий, Я. И. Трещенок и другие. Однако, при известном продвижении вперед отечественная теория и методология истории находятся лишь в начале пути. Речь пока идет не столько об оригинальных работах в этой сфере, сколько об усвоении опыта различных направлений и школ Запада.

В 90-е г. наблюдается оживление историографических и источниковедческих исследований, появление крупных теоретических работ, посвященных становлению отечественной исторической науки. Д. В. Карев в монографии „Белорусская историография конца XVIII начала XX в. / Политика царизма и формирование исторической науки Беларуси”¹¹ на богатом историографическом материале раскрыл условия и предпосылки формирования белорусской исторической науки, определил этапы и особенности ее развития, а также механизмы формирования исторической памяти белорусов. Много внимания ученый уделил отдельным персоналиям и краеведческим центрам, сформировавшимся на территории Беларуси. В работах А. Н. Нечухрина „Методологические основы российской историографии в 80-е гг. XIX в. – 1917 г. (смена парадигм)”¹² и „Философско-исторические воззрения Н. И. Кареева”¹³ сделан анализ теоретико-методологической базы российской дореволюционной историографии. Исследователь обосновал складывание в ее рамках в начале XX столетия течения «критического позитивизма». Особое внимание А. Н. Нечухрин уделил историческим воззрениям Р. Ю. Виппера и Н.И.Кареева, связям последнего с польской исторической наукой.

Заслуживает упоминания переизданная и дополненная книга Л. В. Алексева «Археология и краеведение Беларуси XVI в. – 30-е гг. XX в.» (Мн.,1996). Автор отводит значительное место персоналиям, нередко безвестным деятелям, внесшим вклад в изучение

¹¹ Наш Радавод. – Кн. 5. – Ч. 2. – Гродно, 1993. – С. 234–383.

¹² Наш Радавод. – Кн. 6. – Гродна, 1994. – С. 22–189.

¹³ Наш Радавод. – Кн. 7. – Гродна, 1996. – С. 48–96.

родного края и его древностей. В центре работы XIX век, когда создавалась материальная база для изучения отечественной истории. Развитие науки в ту или иную эпоху автор тесно увязывает с современностью.

Нетрадиционной методологией исследования социальных конфликтов и крестьянской ментальности в Российской империи начала XX в. выделяется работа „Социальные конфликты и крестьянская ментальность в Российской империи начала XX века. Новые материалы, методы, результаты” (М., 1996) О. Г. Буховца. Исследователь представил свое видение кризиса исторического познания на современном этапе, раскрыв особенности его протекания как в постсоветских странах, так и на Западе. По его мнению, современная историография способна абсорбировать даже маргинальные течения и тем самым расширить собственный потенциал. Ученый выступает пропагандистом социальной истории и количественных методов исследования. Автору удалось выработать основы новой аграрной историко-социальной конфликтологии, а также создать модели политической ментальности крестьянства и по-новому интерпретировать социальные конфликты в деревне. Работа выполнена на базе архивных материалов и широкого внедрения количественных методов анализа исторического материала. О. Г. Буховцу удалось преодолеть многочисленные штампы советской историографии, касающиеся ментальности российского крестьянства и его революционной борьбы за землю и свои права. Территориальные рамки исследования включают семь губерний европейской части Российской империи, в том числе территорию Беларуси. Интерес вызывает вывод ученого о полном мотивационном самообеспечении борьбы крестьянства, ее фактической независимости от пропаганды и агитации политических партий. О. Г. Буховец представил оригинальные данные о динамике движения крестьянства против аграрной политики Столыпина и борьбе внутри самого крестьянства в указанный период. Следует, однако, подчеркнуть, что ряд выводов историка носит вероятностный характер, а также фиксирует реальное положение в российской деревне, не отвечая на вопрос, почему это происходило.

Среди обобщающих исследований справочного характера, отражающих основные тенденции и этапы в развитии белорусской науки, следует выделить работы: «Очерки истории науки и культуры Беларуси IX – начала XX в.» (Мн., 1996), энциклопедические издания

«Мыслицели и асветники Беларуси» (Мн., 1995) и «Археалогия и нумизматыка Беларуси» (Мн., 1993), а также многотомную «Энцыклапедыю гисторыи Беларуси». Издания содержат большое количество новых имен, их авторы стремятся к объективности в оценке вклада в науку рассматриваемых персоналий. Однако, историографам не всегда удается преодолеть избирательность в освещении пройденного отечественной наукой пути и выйти за рамки устоявшихся оценок. Нередко основным источником информации служат не архивы и научное наследие изучаемых персоналий, а энциклопедические издания рубежа XIX-XX в.

Среди историографических исследований, посвященных отдельным персоналиям, преобладают статьи библиографического и биографического жанра. Десятки статей имеют юбилейный характер и, как правило, несут ограниченный объем новой информации (за исключением публикаций, посвященных современным ученым). Из отечественного наследия в белорусской историографии лучше других изучено творчество Д. И. Довгялло, М. В. Довнар-Запольского, З. Я. Доленга-Ходаковского, А. К. Ельского, В. М. Игнатовского, Е. Ф. Карского, А. Киркора, М. О. Кояловича, В. Ю. Ластовского, Т. Нарбута, Е. Ф. Орловского, В. И. Пичеты, А. П. Сапунова, П. М. Лившица, Н. Н. Улащика.

Среди первых монографических изданий о жизни и творчестве М. О. Кояловича следует назвать работу гродненского историка В. Н. Черепицы¹⁴. Книга написана в жанре научной биографии и характеризуется полемичностью и эмоциональным отношением автора к своему герою. В. Н. Черепица ратует за восстановление исторической справедливости и непредвзятый подход в отношении к Кояловичу как ученому и общественному деятелю. Историограф раскрывает вклад нашего земляка в изучение прошлого Западной Беларуси, положительно оценивая его борьбу за соединение белорусов с «православно-русской цивилизацией». Теоретико-методологические представления Кояловича, его значение как историографа освещены недостаточно. Работа отличается чрезмерной идеологизацией, связанной с современной дискуссией о самоопределении белорусов. Ее автор последовательно отстаивает славянофильские и православные позиции. С той же целью, «чтобы не рвалась связь вре-

¹⁴ Черепица В. Н. Михаил Осипович Коялович. История жизни и творчества. – Гродно, 1998.

мен», В. Н. Черепица подготовил представляющие научный интерес сборники исторических очерков «Са скарбніцы кніжных паліц» (Мн., 1994), «Преодоление времени» (Мн., 1996), «... Дай нам руку в непогоду: Деятели русской культуры XIX – начала XX вв. и Гродненщина» (Гродно, 1997), в которых раскрываются творческие биографии Е. Е. Замысловского, И. Л. Солоневича, В. З. Завитневича, Е. Ф. Орловского и других. Пелый ряд творческих биографий исследователей XIX – начала XX в., чьи имена связаны с Гродненщиной, представлен в очерках А. Н. Нечухрина «Историки Западной Беларуси. XIX – начало XX вв.»¹⁵.

Очередная историографическая работа вышла в 90-е г. из-под пера М. Б. Ботвинника. На этот раз она была посвящена научной биографии советского обществоведа Г. М. Лившица¹⁶. Витебский краевед А. Подлипский в серии «Нашы славуця землякі» выпустил работу о А. П. Сапунове¹⁷, который много сделал для изучения Полоцко-Витебского края. Автор прослеживает творческую биографию Сапунова, раскрывает его археографическую и краеведческую деятельность, разбирает основные труды ученого. Новаторский подход историографа к творчеству Сапунова проявляется в том, что последний представлен в качестве защитника идеи национального самоопределения белорусов. Перу А. Подлипского принадлежит также работа «Краевед Владимир Краснянский (1863–1930)» (Витебск, 1997) о человеке, внесшим значительный вклад в изучение прошлого г. Витебска и сохранение его музейных ценностей.

Серия «Нашы славуця землякі» пополнилась книгой о создателях Виленского музея древностей, собирателях богатейшей коллекции материальной культуры белорусов Евстафии и Константине Тышкевичах¹⁸. Авторы – Г. А. Кохановский и А. Г. Кохановский не только знакомят с культурно-просветительской деятельностью братьев Тышкевичей, но и доказывают несправедливость былого отнесения их имен исключительно к польской культуре. Представляет интерес работа о «белорусском Карамзине» Теодоре Нарбуте,

¹⁵ Наш Радавод. – Кн. 5. – Ч. 2. – Гродно, 1993. – С. 394–442.

¹⁶ Ботвинник М. Б. Г. М. Лившиц: Исторический очерк. – Мн., 1994.

¹⁷ Подлипски А. М. Леталісец Віцебшчыны. – Мн., 1993.

¹⁸ Каханоўскі Г. А., Каханоўскі А. Г. Руслівец нашай старасветчыны: Яустах Тышкевіч. – Мн., 1992.

в которой, как и в подобных исследованиях о З. Я. Доленга-Ходаковском и М. В. Довнар-Запольском, даются реалистические портреты ученых – выходцев из Беларуси, а также оценивается их вклад в развитие науки¹⁹. Возвращено из небытия творческое наследие крупнейшего белорусского историка В. М. Игнатовского, восстановлены его честное имя и роль в отечественной науке²⁰.

Среди авторов историографических, источниковедческих и археологических статей, посвященных белорусской тематике, активно выделяются Э. Г. Иоффе, В. Н. Михнюк, М. Ф. Шумейко, З. З. Яцкевич, Е. Г. Андреева, К. А. Ревяко, А. М. Сувалов, Я. И. Трещенок, В. В. Швед, М. И. Матюшевская и другие.

Следует отметить вклад в изучение российской историографии ряда белорусских исследователей. Так, в работе гродненского ученого Т. Т. Кручковского²¹ изучены проблемы истории Польши в российской науке XIX – начала XX в., в исследовании Д. В. Карева дан научный портрет М. К. Любавского²². Очевиден, однако, дефицит внимания отечественных историографов к наследию западноевропейской исторической мысли.

В области всеобщей истории фундаментальные исследования в белорусской науке уступили место статьям по частным проблемам либо прикладным работам в соответствии с потребностями народного образования. Из монографических трудов по всемирной истории необходимо отметить монографию В. А. Федосика «Киприан и античное христианство» (Мн., 1991).

По новейшей истории явно преобладает польская тематика. В ее рамках необходимо выделить работу Г. Г. Лазько „Перад патопам (Еўрапейская палітыка Польшчы. 1932 – 1939 гг.)” (Мн., 2000). Актуальность данной темы исследования определяется важностью для Республики Беларусь глубокого знания истории Польши как нашего ближайшего геополитического соседа. Автору удалось пре-

¹⁹ Ненадавец А. М. Тэадор Нарбут. – Мн., 1996; Аксамитаў А. С., Малаш Л. А. З душой славянина: Жицце і дзейнасць З. Я. Даленга-Хадакоўскага. – Мн., 1991; Гануш А. Г., Кручок П. С. Митрафан Доўнар-Запольскі. – Мн., 1995.

²⁰ См.: Игнаценка И., Кароль А. Усевалад Игнатоўски и яго час. – Мн., 1991.

²¹ Кручковский Т. Т. Польская проблематика в русской историографии 2 пол. XIX века//Наш Радавод. – Кн. 6. – Ч. 2. – С. 218–417.

²² Карев Д. В. Академик М. К. Любавский: судьба и наследие//Наш Радавод. – Кн. 6. – Ч. 2. – С. 450–602.

одолеть идеологические классовые догмы в оценке европейской политики Польши в 30-е годы, характерные для советской историографии. Его заслугой является рассмотрение межвоенной политики Польши в общем контексте польской истории, ее взаимоотношений с западным и восточным соседом, вековой борьбы польского народа за самоопределение и возрождение своей государственности.

Трагедия польского народа 1939 года представлена ученым как следствие противоречивой линии польских правительственных кругов, направленной на разрушение версальской системы, и результата польско-советского соперничества за преобладание в Центральной и Восточной Европе. Автору принадлежит новаторство в анализе роли западно-белорусского и западно-украинского факторов в системе внешнеполитической стратегии польского государства. Г. Г. Лазько учел менталитет польских властных кругов в разработке внешнеполитической линии государства. Отказавшись от классового подхода к изучению внешней политики Польши, автор исходил из признания существования «вечных интересов» любого государства. С этой точки зрения им рассмотрено положение Польши в системе международных отношений в межвоенный период, борьба польского государства за упрочение своего места в Европе и ее трагические результаты. В своей работе Г. Г. Лазько рассмотрел политику равновесия польского государства в начале 30-х годов. Особое внимание он обратил на политику политического лавирования польского государства между СССР и Германией. Им раскрыта сущность политики Польши против установления системы коллективной безопасности и ее лавирование между Парижем и Берлином в середине 30-х годов. Ученый рассмотрел польскую политику на Западе после рейнского кризиса и предпринятые Польшей маневры в связи с планами Германии обеспечить свои жизненные интересы за счет восточных государств, а также показал политику Польши по отношению к Литве и Чехословакии в 1938 году. В работе раскрываются польско-советские отношения в период, предшествующий мюнхенскому сговору и после него. Автор продемонстрировал двойственное и настороженное отношение правящих кругов Польши к СССР, имевшее следствием события 1939 года, и итоги международной политики Польши в 30-е годы: провал политики «равновесия», проблемы во взаимоотношениях с западными союзниками (Англией и Францией), германо-советское сближение, определившее катастрофу польского государства.

Реконструкция европейской политики Польши в 1932–1939 годах, в итоге, представлена историком как закономерное звено кризиса и развала версальской системы в европейских отношениях в указанный период. Однако, автор недостаточно раскрыл связь внешней политики польского государства с социально-экономическим положением в стране. Он не развернул в полной мере сюжет о ягеллонской идеологии как попытке обоснования „великодержавной” политики Польши в рассматриваемый период. В отдельных случаях историк прибегает к аргументации своих взглядов посредством не первоисточников, а ссылок на научную литературу.

Интерес представляет монография М. Э. Чесновского «Систэмныя пераўтварэнні ў Рэспубліцы Польшча (1989–1999)» (Мн., 2000). Актуальность работы определяется значимостью изучения общественно-политических и социально-экономических процессов, произошедших в постсоциалистических странах Восточной Европы. Опыт Республики Польша в проведении государственных, экономических и общественных системных преобразований вызывает особый интерес, поскольку Польша явилась пионером в проведении рыночных реформ и в переходе к демократии. Польский опыт важен для изучения переходных процессов от «развитого социализма» к капитализму, эффективности реформ, в том числе, учета негативных факторов, сопровождающих данный процесс. Изучение системных преобразований в Польше может иметь определенное практическое значение для соответствующих реформ, проводимых в Республике Беларусь, реформационной политики в постсоциалистических странах в целом. Работа помогает предвидеть трудности и негативные факторы, сопутствующие реформам, и выработать конкретные рекомендации для практической государственной реформаторской политики.

Вряд ли можно согласиться полностью с тезисом автора о «типичности» польского опыта, поскольку Республика Польша получила серьезную экономическую и политическую помощь со стороны развитых стран Запада. Однако данное обстоятельство не умаляет значения исследования польского опыта. В системном виде автор представил глубокие преобразования в государственно-политической, социально-экономической и гуманитарной сферах. Следует отметить, что подобного рода исследование является приоритетным не только для белорусской, но и для польской историографии. Опираясь на разнообразный круг источников, в первую очередь доку-

ментальную базу Сейма Речи Посполитой Польши, автор доказал неизбежность и обоснованность польских реформ, а также раскрыл принципы, на которых они базировались, и подвел основные итоги преобразований за прошедшие десятилетия. Ученый выделил четыре этапа в проведении польских преобразований и дал определенные прогнозы на их перспективу. Каждый из этапов получил развернутую характеристику, раскрывающую его особенность. В работе показана взаимосвязь внутренней и внешней политики Республики Польша и сделан вывод о том, что Польше не удалось стать страной-форвардом в системе международных отношений. Представляется интересным вывод автора о том, что региональное и европейское значение Польши зависит от ее умения наладить взаимоотношения с восточными соседями, а также о том, что польская стратегия во внешней политике четко не очерчена на перспективу.

Много нового научного материала вводится историком по таким вопросам как социальная цена реформ, приспособляемость субъектов трансформации к новым условиям, декоммунизация общества, роль «Солидарности» в общественных преобразованиях и ее судьба. Безусловно, введение в научный оборот новых архивных материалов может повлечь за собой в дальнейшем корректировку некоторых положений, обсуждаемых в работе, и переоценку тех или иных изучаемых явлений. Поскольку исследование посвящено изучению незавершенных процессов, то отдельные выводы и оценки не могут не содержать элемента гипотетичности. Но это качество отличает все труды по «текущей истории» и оно ни в коей мере не может повлиять на научную и практическую необходимость проведения подобных исследований. Представляется, что не все составные компоненты трансформационных процессов получили в работе полное освещение. Так недостаточно внимания уделено преобразованиям в научной и образовательной сферах.

Следует отметить монографии А. Ф. Смоленчука „Паляки Беларусі і Літвы ў рэвалюцыі 1905–1907 гг.» (Гродна, 2000) и „На між краевасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864–1917 г.» (Гродна, 2001), а также Т. А. Лугачевой „Международная организация помощи революционерам (МОПР) в Западной Белорусии (1923–1939 г.)” (Гродна, 2001). В работах А. Ф. Смоленчука раскрывается общественно-политическое движение поляков на территории Беларуси и Литвы в период с 1864 по 1917 гг. Автор отмечает этнокультурные

особенности белорусских и польских поляков, процесс их постепенного интегрирования в польскую нацию, а также особенности их участия в революционных движениях рассматриваемого периода. Книги основаны на архивных материалах и представляют очевидный интерес для польских исследователей. В монографии Т. А. Лугачевой описывается процесс создания и эволюции МОПРа в Западной Беларуси.

В белорусской историографии редки публикации по истории США, Азии и Латинской Америки. В качестве исключения следует остановиться на работе И. Р. Чикаловой «Партии и власть в США и Великобритании: гендерная политика в 1970–1990-е годы» (Мн., 2000). Актуальность данной работы определяется тем, что с конца 60-х годов на Западе и с начала 90-х г. в России в историографии развивается новое направление, предметом которого стала история женщин. В современном виде оно представлено в виде «гендерной истории», активно развивающейся исторической дисциплины, привлекающей к себе все больше внимания. В программы высших учебных заведений включают курсы женской истории, на Западе выходят многочисленные монографии, посвященные «истории женщин». Показательно то внимание, которое было уделено указанной проблематике на 88-ом съезде Организации американских историков (1995 г.). На многих его заседаниях обсуждалась тема «Женщины в истории», дискуссии по которой проходили под углом зрения «оспаривая мужское доминирование». Активной пропагандисткой гендерных исследований в российской науке стала Л. П. Репина, автор теоретического труда «Новая историческая наука» и социальная история» (М., 1998).

И. Р. Чикалова справедливо обращает внимание на проблемы места женщины в современном обществе, социальных и политических ролей, которые она выполняет. Сегодня не замечать эти проблемы, попытаться просто проигнорировать феминистское движение никому не удастся. Поэтому изучение истории феминизма, его роли в общественной жизни, опыта решения гендерных проблем в ведущих странах Запада – США и Великобритании – представляется во всех отношениях важным и поучительным. Подобные исследования имеют практическое значение для построения демократического государства и формирования гражданского общества в Беларуси.

В научном плане активно пропагандируемая И. Р. Чикаловой категория «гендер» представляется полезной, обогащающей арсе-

нал социальных наук, позволяющей более глубоко разобраться в соотношении социальных ролей мужчин и женщин, причин функционирования неравенства полов и поиска путей преодоления последнего. Можно считать, что исследование историка открывает новое направление в отечественной историографии, связанное с разработкой проблем истории и теории западного феминистского движения, борьбы феминистских организаций за участие женщин во властных структурах и их взаимоотношений с политическими партиями и государством.

В исследовании И. Р. Чикаловой впервые дан сравнительный анализ гендерной политики Республиканской и Демократической партий США и Консервативной и Лейбористской партий Великобритании. Опираясь на партийные документы и разнообразные информационные материалы, автор кропотливо реконструировала гендерную политику каждой из рассматриваемых партий США и Великобритании. Вызывает интерес сопоставление гендерной политики республиканцев и консерваторов, с одной стороны, и демократов и лейбористов, с другой, а также оценка политических перспектив партий в связи с их отношением к феминистскому движению. Исследовательница развила и наполнила конкретным материалом положение о тесной связи политических успехов той или иной партии США и Великобритании на выборах в последние два десятилетия с их позицией по целому комплексу проблем, касающихся положения женщин и их участия в политической жизни. Впервые в отечественной науке автором дан анализ участия женщин в избирательных кампаниях, а также в законодательных и исполнительных органах власти США и Великобритании. Историк представила белорусской общественности разнообразные женские организации США и Великобритании и возможности связи с ними посредством Интернета.

Новым представляется вывод И.Р.Чикаловой о факторах, обуславливающих замедление роста представительства женщин в политических структурах США и Великобритании, в частности, об институте инкубентов (действующих конгрессменов) в США, вынуждающем женщин выступать на выборах в роли челленджеров. Сравнительный анализ гендерной политики в США и Великобритании позволил ученой сделать уточняющий вывод и о факторах, вызвавших перелом в общественном сознании по отношению к месту женщин в обществе, их роли в политической жизни (принятие антидискриминационных законов, использование программ аффир-

мативных действий в США и мер позитивной дискриминации в Великобритании).

Вызывает интерес вывод историка о причинах, определяющих силу женского движения и влияние женских организаций на партии в обеих странах. На наш взгляд, И. Р. Чикалова несколько односторонне оценивает программу аффирмативных действий демократов, не учитывая ряд негативных следствий, связанных с осознанным неравенством в общественно-политической жизни полов, социальных и национальных групп, которые из нее вытекают. Автор учитывает не все негативные следствия принципа позитивной дискриминации в пользу женщин, поддержанного лейбористами. На наш взгляд, подобные меры могут иметь место в строго определенных временных рамках и с ограничениями для конкретных ситуаций. Однако, следует признать обоснованным вывод И. Р. Чикаловой о том, что причины провала консерваторов на последних парламентских выборах в немалой степени связаны с их негибкой гендерной политикой. Хотя, полагаем, этим они не исчерпываются. Достаточно указать, что программа аффирмативных действий демократов не спасла их от поражения на президентских выборах 2000 г.

Интерес к гендерной проблематике в белорусской историографии выразился в образовании Минского гендерного центра.

Свой вклад в повышение теоретико-методологического уровня исторических исследований в Беларуси вносит ряд республиканских научных журналов, публикуя статьи по методологии истории, историографии, источниковедению и архивоведению. В первую очередь это такие издания как „Беларуски гистарычны часопіс” (с 1993 г.), „Беларуски гистарычны агляд” (с 1994 г.), „Гісторыя: праблемы выкладання” (с 1997 г.), „Архивы і справаводства” (с 1999 г.). Следует отметить, что многие белорусские историки в последние годы стали активно публиковаться в сборниках и журналах Республики Польша, постоянно участвовать в научных конференциях, проводимых польскими исследовательскими и учебными центрами.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что при всех трудностях, стоящих на пути развития исторической науки в Республике Беларусь, очевидны и позитивные сдвиги в последнее десятилетие, что дает основание рассчитывать на ее успешную интеграцию в европейскую историографию в скором будущем.

HENRYK RUCIŃSKI (Białystok)

BRACTWA KOŚCIELNE I CECHOWE W KOPRZYWNICY DO 1795 ROKU

Wstęp

Koprzywnica, niewielka miejscowość w pobliżu Sandomierza, odznaczała się w okresie przedrozbiorowym dziejów Polski obfitością form i instytucji życia religijnego. Można się tu pokusić o porównanie ze stołecznym Krakowem w okresie od XIV do drugiej połowy XVI w. (sobór trydencki)¹. Kraków był wówczas stolicą Królestwa Polskiego i aglomeracją miejską składającą się z samego Krakowa, Kazimierza i Kleparza, przy czym te dwie ostatnie miejscowości, przynajmniej formalnie, stanowiły odrębne organizmy miejskie. Do krakowskiej aglomeracji ciążyło też wiele pobliskich miejscowości.

Oczywiście porównywanie stołecznego Krakowa, będącego jednocześnie siedzibą jednej z najważniejszych w tamtejszej Polsce diecezji, z niewielką, znajdującą się w cieniu Sandomierza (ośrodka rozległej dzielnicy sandomierskiej) Koprzywnicą nie miałooby większego sensu. Chodzi tu tylko o uwypuklenie na tym tle bogactwa życia religijnego tej miejscowości.

Pozostaje kwestią otwartą, czy ta specyfika była efektem oddziaływania pobliskiego Sandomierza, czy wynikała z inspiracji istniejącego tu jednego z najstarszych w Polsce klasztoru cysterskiego, który był właścicielem Koprzywnicy i rozległych dóbr w jej pobliżu. Cystersi z jednej strony nie tolerowali na swym terenie istnienia innych zakonów (choć wpływy tako-

¹ H. Zaremska, *Bractwa w średniowiecznym Krakowie. Studium form społecznych życia religijnego*, Wrocław (Ossolineum) 1977.

wych, zwłaszcza jezuitów sandomierskich w okresie nowożytnym są w Koprzywnicy zauważalne). Z drugiej strony w średniowieczu cystersi, jako zakon mniszy, programowo odcinali się od życia religijnego swych poddanych, tym bardziej że zakonnicy cysterscy przybyli z burgundzkiego Morimundu, a później, aż do XV w. przeważał wśród nich żywioł niemiecki. Poddani nie mogli nawet uczestniczyć w ceremoniach religijnych w cysterskim kościele. Dla nich zakonnicy wybudowali obok swej świątyni niewielki kościółek pod wezwaniem św. Leonarda².

Dopiero w drugiej połowie XV w. zaznaczyła się zmiana. W 1491 r. opat Jan Breyner wraz z konwentem podnieśli kościół parafialny pod wezwaniem Wszystkich Świętych do godności prepozytury, powołując prepozyta i kolegium pięciu mansjonarzy oraz przeznaczając na ten cel odpowiednie środki. Kościółek św. Leonarda zburzono w 1529 r. Reformacja, a potem głęboki kryzys, jaki ogarnął Rzeczpospolitą po wojnach z połowy XVII w., spowodowały zmniejszanie się liczby mansjonarzy. W związku z tym zakonnicy cysterscy zaczęli pełnić w drugiej połowie XVII w. funkcje prepozytów i wikarych w kościele parafialnym. Na skutek tego prepozytura faktycznie wróciła do roli kościoła parafialnego. Z drugiej strony, odwrotnie niż w średniowieczu, cystersi zaczęli przymuszać parafian koprzywnickich do udziału w ceremoniach religijnych w swoim kościele klasztorным. Życie i instytucje religijne uległy ścisłemu powiązaniu z klasztorem³.

Z drugiej strony parafia koprzywnicka była normalną podstawową jednostką organizacyjną diecezji krakowskiej w archidiakonacie sandomierskim. Wpływ pobliskiego Sandomierza na Koprzywnicę nie ulega wątpliwości. Również położenie na ważnym szlaku handlowym z Krakowa do Sandomierza i dalej na wschód nie było tu bez znaczenia. Wyróżniała się też Koprzywnica liczbą jarmarków, których w połowie XVIII w. było 12. Trudno przesądzać, czy tak wielka liczba jarmarków była odbiciem znaczenia gospodarczego Koprzywnicy, czy raczej miała zapewnić wyjście z kolejnego kryzysu z pierwszej połowy XVIII w., spowodowanego wojną północną, wojną sukcesyjną po śmierci Augusta II Sasa i wielką zarazą, która objęła Europę Środkową w latach 1709–1711. W każdym razie jarmarki te ułatwiały kontakty Koprzywnicy ze światem i otwierały ją na panujące trendy gos-

² Por. ks. J. Wiącek, *Z przeszłości 4 kościołów koprzywnickich*, Muzeum pamiątek po oo. Cystersach w Koprzywnicy, „Kronika Diecezji Sandomierskiej” 1958, nr 51.

³ Zagadnieniom tym poświęciłem oddzielne opracowanie – H. Ruciński, *Prepozytura i kolegium mansjonarzy w Koprzywnicy na tle dziejów parafii do końca XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne” 1984, t. XXXII, z. 2.

podarcze, jak na przykład instytucjonalizację rzemiosła w postaci wzrastającej liczby cechów rzemieślniczych, oraz trendy społeczne, których jednym z przejawów był szybki rozwój, między innymi, bractw kościelnych i cechowych.

Początki Koprzywnicy giną w pomroce dziejów. Od 1185 r. stała się własnością cystersów. Na ziemiach polskich cystersi, odmiennie niż na Zachodzie, nie osiedlali się w miejscach odludnych, tylko, ze względu na znikomą rolę konwersów, zakładali swe klasztory w miejscach zaludnionych, gdzie mogliby znaleźć środki do swej egzystencji⁴. Jest więc wysoce prawdopodobne, że miejscowość istniała tu przed przybyciem konwentu i założeniem opactwa cysterskiego, zwanego *Clara provincia*.

Już w 1250 r. Koprzywnica występuje jako osada targowa. Bolesław Wstydlivy w obszernym przywileju dla tej miejscowości, nadanym w r. 1262 po drugim najeździe tatarskim, wspomina, że już po pierwszym najeździe pogan (który miał miejsce w 1241 r.) otrzymał od niego klasztor koprzywnicki szereg przywilejów, dokument jednak wraz z całą osadą został zniszczony. Widocznie więc po r. 1243 (objęcie władzy przez Bolesława Wstydlivego) uzyskała Koprzywnica prawo targu, co w przyszłości umożliwiło jej rozwój w charakterze ośrodka rzemieślniczego. Przywilej Bolesława Wstydliviego z 1262 r., wielokrotnie potwierdzany, zezwalał między innymi na sprowadzanie do Koprzywnicy ludzi wszelkiej narodowości i wszelkich zawodów, prócz Żydów. Być może, że zamożniejsi spośród rzemieślników koprzywnickich należeli do wymienionych w dokumencie „starszych” – *seniores*, którym zlecono pewne funkcje publiczno-prawne. W 15 lat później, w 1277 r., władca zwolnił zakonników koprzywnickich i mieszkańców osady od ceł na terenie podległych mu ziem, co mogło być w interesie zarówno rzemiosła koprzywnickiego jak i ewentualnych kupców, jeśli tacy tam wówczas egzystowali. Wcześniej, bo w 1268 r. uzyskała Koprzywnica prawa miejskie, co w przyszłości umożliwiło powstanie organizacji cechowej w tym miasteczku.

⁴ S. Epperlein, „*Mit fundacyjny*” niemieckich klasztorów cysterskich a relacja mniacha lubiąskiego z XIV wieku, „Przeł. Hist.” 1967, nr 58, z. 4, s. 587–604; J. Kłoczowski, *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich*, w: *Kościół w Polsce*, Kraków 1968, t. I, s. 422–424; S. Trawkowski, *Gospodarka wielkiej własności cysterskiej na Dolnym Śląsku w XIII wieku*, Warszawa 1959, s. 41–43. Według wszelkiego prawdopodobieństwa cystersów sulejowskich osadził Kazimierz Sprawiedliwy w gródkiem książęcym leżącym przy starym romańskim kościółku, przy przeprawie przez Pilicę – J. Mitkowski, *Początki klasztoru cystersów w Sulejowie. Studia nad dokumentami, fundacją i rozwojem uposażenia do końca XIII wieku*, „Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Wydział Historii i Nauk Społecznych. Prace Komisji Historycznej”, t. XV, Poznań 1949, s. 177.

Od XIII w. na czele miasta stał wójt. Nie wiadomo jednak, czy był on dziedzicznym, czy mianowanym przez opata. Mieszkańcy Koprzywnicy występują w niektórych dokumentach, jeszcze z drugiej połowy XIII w., jako *cives*, sama zaś osada nazywana jest *civitas*, co świadczy, że zaczęła nabierać charakteru miejskiego.

Nowe przywileje, gwarantujące miejski charakter osady, otrzymała Koprzywnica od Kazimierza Wielkiego za poparciem arcybiskupa gnieźnieńskiego Jarosława Bogorii Skotnickiego, który należał do grona ścisłych współpracowników monarchy, wywodził się zaś z rodu Bogoriów Skotnickich, niegdyś właścicieli Koprzywnicy i fundatorów tamtejszego klasztoru cysterskiego. Obok wójta, który wchodził w skład sądu wyższego prawa niemieckiego grodu sandomierskiego, występuje w Koprzywnicy ława miejska, jako sąd pierwszej instancji dla mieszkańców miasteczka, których liczba sięgała około 800. W latach dwudziestych XV w. istniała w Koprzywnicy rada miejska. W tym samym czasie Władysław Jagiełło nadał Koprzywnicy prawo do odbywania jarmarku (prawo targowe miała już w połowie XIII w.). Z przywileju jarmarcznego Władysława Jagiełły z 1428 r. wynika, że Koprzywnica była znacznym ośrodkiem wyrobu sukna. Istnieją w literaturze dotyczącej Koprzywnicy wzmianki, niestety nie potwierdzone źródłowo, że w 1430 r. pojawił się w miasteczku pierwszy cech rzemieślniczy – kowalski. W tym samym roku biskup Zbigniew Oleśnicki erygował tu piewsze bractwo kościelne. Proces wykształcania się ustroju miejskiego Koprzywnicy w ten sposób został zakończony⁵.

Parafia koprzywnicka ma dawną metrykę. Wyrażano poglądy, że mogła ona powstać jeszcze przed przybyciem cystersów. Nie zgadza się z tymi poglądami Zofia Kozłowska-Budkowa, która jak dotąd najbardziej kompetentnie wypowiedziała się na temat początków parafii koprzywnickiej. Co prawda pierwsza wzmianka źródłowa na temat tej parafii pochodzi dopiero z 1326 r., ale parafia jest znacznie starsza. Według autorki, która przytacza na ten temat szereg argumentów, miała ona powstać po przybyciu konwentu cysterskiego do Koprzywnicy, najpóźniej w 1268 r. Pierwotnym kościołem parafialnym miałyby być kościół św. Leonarda. W trakcie przekształcania się pod wpływem prawa niemieckiego, nadanego w 1268 r., osady targowej

⁵ H. Ruciński, *Początki Koprzywnicy do wykształcenia się ustroju miejskiego na tle innych ośrodków miejskich Małopolski*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 1980, t. 11, s. 115–141; tenże, *Cechy rzemieślnicze w Koprzywnicy do 1795 r.*, „Zeszyty Naukowo-Dydaktyczne Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku”, z. 12, Humanistyka, t. III, Białystok 1975, s. 102–103.

w miasto, które powstało w pewnym oddaleniu od klasztoru, zbudowano przy rynku nowy kościół pod wezwaniem Wszystkich Świętych, który przejął funkcje kościoła farnego. Według świadectwa Jana Długosza z drugiej połowy XV w. był on murowany. Kościół św. Leonarda stał się zbyt cenny i został rozebrany⁶. W 1491 r., jak wspomniano wyżej, kościół farny w Koprzywnicy został podniesiony do godności prepozytury z kolegium 5 mansjonarzy.

Koprzywnica stała się typową dla późnego średniowiecza strukturą zwaną *communitas* lub *universitas*, na którą składały się mniejsze społeczności, również nazywane *communitates* lub *universitates*, które były grupami ludzi połączonymi specjalnymi więzami (por. nasz uniwersytet, czyli społeczność uczących się i nauczających), które wchodziły w skład większej społeczności (powszechności) – *communitas civitatis*.

Na tak zarysowanym tle formowania się organizmu miejskiego i rozwoju parafii w Koprzywnicy można przejść do właściwego zagadnienia, to jest omówienia roli bractw kościelnych i cechowych, które będą przedstawiane w kolejności chronologicznej.

Bractwa kościelne

a. Bractwo literackie

8 czerwca 1430 r. biskup Zbigniew Oleśnicki w Złotej pod Sandomierzem erygował bractwo ubogich na prośbę rektora kościoła parafialnego oraz przezornych (*providi*) mężów Klemensa, Tomasza, wójta Jakuba, Stanisława Patoki, Piotra Gospodarczyka i Pawła Luczki z Koprzywnicy oraz innych wiernych płci obojga z parafii koprzywnickiej⁷. Dzieje i rolę tego bractwa omówiłem w odrębnym opracowaniu⁸. Nie ma więc powodu, żeby tu sze-

⁶ Z. Kozłowska-Budkowa, S. Szczur, *Dzieje opactwa cystersów w Koprzywnicy do końca XIV wieku*, „Nasza Przeszłość” 1983, nr 60, s. 35–36. Autorzy uzupełniają, precyzują lub nie zgadzają się z niektórymi sformułowaniami z mojego wyżej wymienionego artykułu na temat początków Koprzywnicy. Ponieważ są to sprawy drugorzędne, omawianie ich i polemizowanie w niniejszym opracowaniu, poświęconemu innym zagadnieniom, nie miałyby większego sensu.

⁷ *Fraternitas pauperum – Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*, cz. II, 1416–1450, wyd. Stanisław Kuraś, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1973, s. 158, nr 298.

⁸ H. Ruciński, *Bractwo literackie w Koprzywnicy jako obraz struktury społecznej miasteczka w latach 1694–1795*, „Przegl. Hist.” 1974, t. LXV, z. 2, s. 263–283.

rzej się nad nim rozwodzić. Niemniej warto przytoczyć kilka refleksji, które w cytowanym artykule niedostatecznie zostały uwzględnione⁹.

Jeśli chodzi o osoby, na których prośbę biskup erygował bractwo, po rektorze fary wymieniono, przed wójtem, Klemensa i Tomasza. Czy byli to ludzie szczególnie zaangażowani w powołanie konfraterni, a wójta wymieniono po nich ze względu na jego funkcję w miasteczku, czy byli to wityrcy kościoła parafialnego – trudno dzisiaj przesądzać. Według badań Hanny Zaremskiej, w aglomeracji krakowskiej (Kraków, Kazimierz, Kleparz) jakieś jedno bractwo opanowywała grupa członków najbardziej reprezentatywnego rzemiosła lub rzemiosł i szczególną rolę odgrywali w takiej konfraterni członkowie władz miejskich. Dzięki temu bractwo nabierało charakteru elitarnego, aczkolwiek dostęp do niego mieli wszyscy, którzy spełnili określone warunki (głównie chęć przyjęcia obowiązków wynikających ze wstąpienia do bractwa i opłata „wpisowego”, często zróżnicowana ze względu na status majątkowy wstępującego)¹⁰. Istotnym powodem wstępowania do konfraterni były nadane bractwu indulgencje (odpusty), które miały chronić od wiekuistego potępienia i ułatwiać zbawienie zmarłym członkom bractwa oraz obowiązek wszystkich jego członków do udziału w pogrzebie zmarłego współbrata i modłów za jego duszę¹¹. Podnosiło to w jakiś sposób prestiż członków bractwa i powodowało chęć przynależności doń przedstawicieli władz miejskich, którzy opanowywali w bractwie funkcje kierownicze.

Innym znamienym rysem był od XIV w., a nasilający się w stuleciu następnym, wzrost kultu maryjnego, który przejawiał się między innymi w otaczaniu szczególną czcią wizerunków NMP¹².

Pierwotne bractwo ubogich w Koprzywnicy już w 1472 r. nosiło nazwę *Fraternitas fratrum sub titulo literatorum in oppido* Koprzywnica, a w XVIII w. określano je jako *communitas eiusdem civitatis*. Nowe bractwo ubogich powstało w 1496 r.¹³ Święto patronalne konfraterni przypadało na

⁹ Pierwsza wersja znajduje się w maszynopisie mojej pracy doktorskiej: *Struktura miasteczka w okresie feudalnym na przykładzie Koprzywnicy*, Toruń 1970. Maszynopis w Bibliotece Uniwersytetu M. Kopernika w Toruniu, promotor prof. dr hab. Karol Górski, recenzje (odpisy w posiadaniu Towarzystwa Przyjaciół Koprzywnicy) prof. dra hab. Józefa Mitkowskiego i prof. dra hab. Henryka Samsonowicza. W odniesieniu do bractwa literackiego oparłem się częściowo na materiałach, które do swego wyżej wzmiankowanego wydawnictwa wykorzystał Stanisław Kuraś.

¹⁰ H. Zaremska, *op. cit.*, s. 56 i 101.

¹¹ *Ibidem*, s. 138.

¹² *Ibidem*, s. 130 i 134.

¹³ H. Ruciński, *Bractwo literackie...*, s. 266.

15 sierpnia – Wniebowzięcie NMP. Przez całe osiemnaste stulecie członkowie bractwa zbierali fundusze na nowy obraz NMP w kościele farnym oraz na srebrną sukienkę do tego obrazu¹⁴.

Innym problemem jest oddziaływanie na bractwo literackie w Koprzywnicy sodalicyj mariańskiej, kierowanej od drugiej połowy XVI w. przez jezuitów. Źródła historyczne nie wspominają o takim oddziaływaniu. Jednak w pobliskim Sandomierzu istniał znaczny ośrodek jezuicki. Sugestię takiego oddziaływania na podstawie pewnych podobieństw w sprawowaniu kultu w bractwie koprzywnickim wysunął w recenzji mojej pracy doktorskiej prof. Józef Mitkowski, znawca zagadnień związanych z kultem i organizacjami Kościoła rzymsko-katolickiego. Zagadnienie to wymagałoby jednak pogłębionych badań.

b. Bractwo ubogich

Drugim chronologicznie bractwem¹⁵ w Koprzywnicy było bractwo ubogich. Powstało ono po ostatecznym przekształceniu się pierwotnego bractwa ubogich z 1430 r. w bractwo literackie oraz po założeniu szpitala w Koprzywnicy. Założyciele w porównaniu z założycielami bractwa z r. 1430 rzeczywiście rekrutowali się z warstw uboższych.

Na prośbę Michała rajcy, Mikołaja ślusarza (*serifex*), Stanisława Węclawka (Wanclawek), Łukasza Jęto (Janto), Andrzeja Kopcia, Klemensa Kozła, Stanisława Burka wójta ubogich (*advocatus pauperum*), Jana Boji, Agnieszki Świstowej, Elżbiety Parzyszczkowej, Elżbiety Kantorowej i innych braci ubogich (*fratrum pauperum*) kardynał prymas i biskup krakowski Fryderyk Jagiellończyk zatwierdził bractwo 17 IX 1496 r. w Kunowie¹⁶. Według

¹⁴ Tak długi okres tego przedsięwzięcia wynikał głównie z nieudolności, a niekiedy wręcz złej woli starszyny brackiej. Zdarzały się defraudacje pieniędzy przeznaczonych na ten cel. W każdym razie w bractwie zaistniało zaobserwowane przez Hannę Zaremską zjawisko – kult maryjny odgrywał istotną rolę w koprzywnickim bractwie literackim.

¹⁵ O związku bractw ubogich i żebraków ze szpitalami – ks. Bolesław Kumor, *Kościelne stowarzyszenia świeckich na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym*, „Prawo Kanoniczne” 19 (1967), nr 1–2, s. 321–322; G. Matern, *Die Elenbruderschaften im alten Ermland*, „Pastoralblatt für die Diözese Ermland” 2 (1906), s. 19, nie zdołał ustalić, czy na Warmii bractwa ubogich opiekowały się szpitalami, stwierdza jednak, że głównym celem bractw ubogich było grzebanie żebraków z przytułków i ofiar zarazy (*ibidem*, s. 18), a w Wartenburg starsi bractwa byli prowizorami szpitalnymi (*ibidem*, s. 20. H. Zaremska, *op. cit.*, s. 106 i n.

¹⁶ *Kodeks koprzywnicki* (kopiarz kościoła parafialnego w Koprzywnicy), s. 15–16. Data roczna wystawienia dokumentu: *millesimo quadringentesimo sexto*. Jest to błąd oczywisty kopisty, w innych przekazach sprostowany.

dokumentu erekcyjnego bracia i siostry, piśmienni i niepiśmienni, którzy zapisali się do bractwa (*Fraternitatis Pauperum*) mieli przybywać na pogrzeby zmarłych braci i sióstr, śpiewać 15 *Pater noster*, tyleż *Ave Maria* i jedno *Credo*, chyba że zaistniałaby istotna przeszkoda. Jeśliby zaś w szeregach bractwa znalazł się kapłan, winien za zmarłego konfratry śpiewać wigilie 9 lekcji i mszę żałobną lub requiem. Postara się też bractwo, aby w każde Suche dni kapłan – członek bractwa lub wikary z rektorem szkoły odśpiewali w kościele parafialnym w Koprzywnicy wigilie z 9 lekcjami i laudesami oraz mszę żałobną, natomiast bracia odmówią wówczas 5 *Pater noster*, 5 *Ave Maria* i jedno *Credo*. We wszystkich zmartwieniach bracia powinni sobie nawzajem pomagać, zwłaszcza przez modlitwę¹⁷. Wobec tego bracia mają zatroszczyć się, aby co tydzień odbywały się 2 msze czytane przez księdza brackiego lub wikarego, jedna za grzeszników w środy i druga za zmarłych w piątki. Mogli też bracia, zwyczajem innych bractw, na pierwszych nieszpokach i uroczystych mszach trzymać zapalone świece, jeśliby takie posiadali. Kardynał określił również podstawy finansowe bractwa oraz jego władze. Wszyscy członkowie bractwa mieli 4 razy do roku w Suche dni złożyć po pół grosza na ręce cechmistrzów (*in manus cechmagistrorum*). Pieniądze zebrane mieli przechowywać starsi bractwa (*seniores fratres*), w tym celu wybrani. Nie wiadomo, czy seniorzy i cechmistrzowie to te same osoby, jak w bractwie literackim. W każdym razie znów nazwa ich – cechmistrz, jest znamieną. Fundusze miano przeznaczać na potrzeby bractwa i kościoła parafialnego. Nadał też kardynał braciom 100 dni odpustu, zezwalając jednocześnie na nadawanie odpustów bractwu przez innych biskupów.

Następny odpust otrzymało bractwo równocześnie z bractwem literackim od prymasa Andrzeja Róży Boryszewskiego 23 VIII 1508 r. Ciekawe, że więcej odpustów bractwo nie dostało, choć niejednokrotnie rozmaici biskupi obdarzali indulgencjami bractwo literackie i sodalicję kapłańską w Koprzywnicy.

Nie ma w przywileju erekcyjnym mowy o możliwości przyjmowania nowych członków, nie wpływało to jednak z pewnością na żywotność bractwa i było raczej wynikiem przeoczenia.

Przywilej bractwa ubogich był bardziej dostosowany do ludzi biednych od przywileju z r. 1430. Wskazują na to nie tylko niższe opłaty, ale również większa troska o zmarłych i żywych, przejawiająca się w cotygodniowych

¹⁷ *Caeterum cum in omnibus eorum necessitatibus, afflictionibus, gravantibus suffragari subvenireque necesse est.*

mszach za zmarłych i grzeszników. Nie było też odrębnych obowiązków dla piśmiennych i analfabetów. W sumie człowiek ubogi bez specjalnych legatów dla bractwa miał zapewnioną określoną ilość modlitw i mszy za zbawienie swej duszy.

Również skład założycieli bractwa ubogich zdecydowanie różni się od składu osób zakładających bractwo w 1430 r. O ile wówczas występowali wraz z rektorem kościoła „patrycjusze” koprzywniccy, poświadczani kilkakrotnie źródłowo, w r. 1496 wystąpił tylko jeden rajca¹⁸, jeden rzemieślnik i szereg osób o nieokreślonej profesji, w tym kilka kobiet, wypadek raczej odosobniony w średniowiecznej praktyce. Prawdopodobnie opiekowały się one ubogimi, zwłaszcza kobietami w szpitalu. Na szczególną uwagę zasługuje wymieniona na dalszym miejscu postać Stanisława Burka, wójta ubogich. Określenie takie występuje w Koprzywnicy jeszcze jeden raz, ale dopiero w 1689 r., po zaniku bractwa ubogich. 27 maja tego właśnie roku rodzicami chrzestnymi dziecka z pobliskiego, należącego do parafii koprzywnickiej Krzcina byli Stanisław Siko (? – nazwisko nieczytelne) *advocatus pauperum* i Elżbieta (nazwisko nieczytelne) *alias* baba¹⁹. Prawdopodobnie był on starszym żebraków lub pensjonariuszy szpitala koprzywnickiego²⁰.

¹⁸ W Anklam i na Rugii często do bractw ubogich wstępowała szlachta – Hellmuth Heyden, *Bruderschaften, Häuser und Altäre der Elenden in Pommern (Ein Beitrag zur Geschichte der Fremderfürsorge im Mittelalter)*, „Baltische Studien” (Neue Folge), t. 50 (1964), s. 45.

¹⁹ Metryka chrztów, do niedawna na plebanii kościoła parafialnego w Koprzywnicy, *sub dato*. Założycielami tzw. bractwa żebraków przy kościele Wszystkich Świętych w Krakowie w r. 1433 byli wityrcy, w średniowieczu z reguły rajcy i żebracy – Eugeniusz Wiśniewski, *Bractwa religijne na ziemiach polskich w średniowieczu*, „Roczniki Humanistyczne”, t. XVII (1969), z. 2, s. 66. H. Zaremska, *op. cit.*, s. 108, podaje, że według tekstu dyplomu z 1433 r. dla wyżej wymienionego bractwa wśród inicjatorów było dwóch żebraków (*pauperes homines et mendici*). W pół roku później bractwem zarządzali wyłącznie rzemieślnicy.

²⁰ Według ordynacji powizytacyjnej ks. Jana Januszowskiego z 1608 r. w Nowym Targu ubodzy mieszkający w szpitalu i żebrzący przy kościele parafialnym mieli swojego starszego – seniora, który wraz z wityrkami rozdzielał wśród nich jałmużnę ze skrzynki (skarby), karał ich itp. – *Acta visitationes capituli* w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (cyt. dalej: AV), t. 25, 1608 r., s. 64. W Krakowie w początkach XVI w. pojawia się *prefectus pauperum*, który miał pomocnika zwanego *advocatus pauperum*. Sprawowali oni kontrolę i opiekę nad najuboższymi warstwami w mieście. Na Kleparzu natomiast w 1544 r. pojawił się nowy urzędnik – *iudex pauperibus* – H. Zaremska, *op. cit.*, s. 109. W 1780 r. w Krakowie władze miejskie w celu ściślejszej kontroli nad żebrakami ustanowiły tzw. *betelfochtów*, czyli starszych dziadów lub wójtów żebrackich. Nazwa wzięła się z niemieckiego: *Bettelvogt*. Do połowy XIX w. zwano ich pogardliwie krakowskimi oberdziadami – A. Chmiel, *Szkice krakowskie*, „Biblioteka Krakowska” nr 100, Kraków 1939–1947, s. 88. Według artykuliku Redakcji „Mówią wieki” 1970, nr 5, s. 32, urząd wój-

Konieczność powołania nowego bractwa ubogich w miejsce tego, które w 1430 r. założył biskup Oleśnicki i które wkrótce przekształciło się w bractwo literackie, wzięła się stąd, że biskup miał, prawdopodobnie ze względu na wpływy idące w pierwszej połowie XV w. z Niemiec, predylekcję do zakładania bractw ubogich, których szereg erylował na terenie swej diecezji²¹. Nie zawsze było to zgodne ze stosunkami miejscowymi i pierwotne bractwa ubogich zmieniały swój charakter.

Bractwo ubogich z 1496 r. nie rozwijało się. W 1646 r. nie przejawiało już żadnej działalności. Prepozyt obiecał zająć się bractwem²², ale usiłowania te, zdaje się, nie odniosły żadnego skutku. Według wizytacji z r. 1727 bractwo ubogich opiekowało się ołtarzem św. Józefa w kościele parafialnym²³. Podobnie było w r. 1748²⁴. W kilkanaście lat później ołtarz ten przeszedł pod opiekę cechu tkaczy²⁵. Już jednak w r. 1700 kopię pergaminowego przywileju bractwa ubogich przechowywało w swej skrzyni bractwo literackie. Oryginał już wówczas nie istniał²⁶.

Ciekawe, że zanik bractwa nastąpił w okresie, gdy bractwa tego rodzaju przeżywały w XVIII w. po zubożeniu kraju wielki rozkwit²⁷.

W konkluzji należy zauważyć, że bractwo ubogich w Koprzywnicy nie dorównywało tego rodzaju bractwom na terenach bardziej rozwiniętych gospodarczo, jak Warmia czy Pomorze Zachodnie. O ile bractwo ubogich w Koprzywnicy starało się zapewnić odpowiedni pogrzeb i modlitwy własnym,

tów żebraczych – betelfochtów – miano wprowadzić po raz pierwszy w Gdańsku w 1551 r. W takim razie wójtowie ubogich w Koprzywnicy, jeśli byliby starszymi żebraków, pojawili się o prawie wiek wcześniej. W Koprzywnicy patronat nad powstałym w 1473 r. szpitalem i jego pensjonariuszami sprawowała przez swych prowizorów rada miejska, podobnie zresztą jak w szeregu innych miejscowości: H. Ruciński, *Szpital w Koprzywnicy (XV–XVIII wiek). Materiały do dziejów społeczno-religijnych w Polsce*, pod red. Z. Sułowskiego i E. Wiśniowskiego, KUL Lublin 1974, s. 99.

²¹ H. Zaremska, *op. cit.*, s. 107.

²² AV, t. 7 (1646), s. 11.

²³ AV, t. 22 (1727), s. 126.

²⁴ AV, t. 46 (1748), s. 277.

²⁵ AV, t. 51 (1765), s. 223v.

²⁶ Księga bractwa literackiego na plebanii w Koprzywnicy, s. 3. Tamże mylna data dzienna – 23 sierpnia. Jest to data nadania bractwu w 1508 r. odpustu.

²⁷ Ks. B. Kumor, *Kościelne stowarzyszenia...*, s. 325 i n.; tamże mowa o zarządzeniu prymasa Michała Poniatowskiego o wprowadzeniu tych bractw we wszystkich parafiach. Na Warmii jednak bractwa ubogich od XVI w. uległy zwyrodnieniu. Za przykładem cechów rozpowszechniło się w bractwach opilstwo (piwo), tańce zapustne, a nawet strzelanie do tarcz – G. Matern, *op. cit.*, s. 20, a o bractwie w Dobrym Mieście (Guttstadt): *ibidem*, s. 19, o bractwach pijackich (Trinkgesellschaft): *ibidem*, s. 18.

raczej niezamożnym członkom, bractwa ubogich na Warmii przed reformacją, a więc przed swym upadkiem, miały zajmować się przede wszystkim grzebaniem wędrowców, pielgrzymów i bezdomnych²⁸. W Małopolsce jedynie statut bractwa w Skaryszewie, choć nie nosi ono nazwy bractwa ubogich, przewidywał grzebanie ubogich i pielgrzymów²⁹. W XVI i XVII w. bractwa ubogich na wsiach pomagały pogorzelncom, udzielając im pomocy w żywności, paszy i odbudowie³⁰.

c. Bractwo kapłańskie

Konfraternie kapłańskie były na ziemiach Rzeczypospolitej przedrozbiorowej zjawiskiem raczej rzadkim. Bractwa te zrzeszały w swych szeregach również osoby świeckie, których liczba często przewyższała stan liczebny kleru³¹. Dzięki temu zwiększał się znacznie zasięg oddziaływania tego rodzaju korporacji.

Dokumenty dotyczące sodalicji kapłańskiej w Koprzywnicy, zredagowane w języku łacińskim, zachowały się w *Kodeksie koprzywnickim*. Jest to ręcznie pisany kopiaż dokumentów erekcyjnych prepozytury koprzywnickiej i bractw przy niej istniejących. Zawiera też wyciągi z ksiąg miejskich, dotyczące zapisów dla tejże prepozytury i mansjonarzy. Sporządził go w latach 1665–1667 prawdopodobnie jeden z prepozytów koprzywnickich, zarazem mnich cysterski, celem rewindykacji czynszów należnych kościołowi parafialnemu³². Odpisy dokumentów odnoszących się do sodalicji znajdują się na stronach 16–20 *Kodeksu*.

Akt erekcyjny sodalicji, zawierający jej statut, wystawił 22 X 1534 r. biskup krakowski Piotr Tomicki, podkanclerzy Królestwa Polskiego, w obecności Jerzego Miszowskiego, doktora obojga praw, i kanclerza kurialnego, Stanisława Borka archidiacona, Benedykta Istbińskiego i Samuela Maciejowskiego kanoników katedralnych krakowskich oraz dwóch szlachciców: Sta-

²⁸ G. Matern, *op. cit.*, s. 18. H. Heyden, *op. cit.*, s. 47, wyjaśnia, że termin ubogi (*elend*) odpowiadał w średniowieczu łacińskiemu *exul*, patrz także G. Matern, *op. cit.*, s. 18.

²⁹ *Zbiór dokumentów katedry...*, s. 222, nr 343.

³⁰ G. Matern, *op. cit.*, s. 21.

³¹ B. Kumor, *Kościelne stowarzyszenia...*, s. 306; E. Wiśniowski, *op. cit.*, s. 59, 66–67; Hellmuth Heyden, *Kirchengeschichte Pommerns*, t. I, *Von den Anfängen des Christentums bis zur Reformationszeit*, 2. Aufl., Köln – Braunsfeld 1957, s. 164.

³² H. Ruciński, *Struktura miasteczka...*, s. 7; tenże, *Bractwo literackie w Koprzywnicy...*, s. 264–265.

niśława Dąbińskiego i Jana Garlicza. Dokument ten uwierzytlnił notariusz publiczny Nikodem Jan Przyjemski, jako kleryk diecezji włocławskiej i notariusz biskupi zarazem przykładając pieczęć.

Dokument rozpoczyna szablonowa arena z cytatem Ewangelii św. Jana (13, 34). W następnej kolejności występują założyciele sodalicyj: Stanisław z Wiślicy – prepozyt koprzywnicki i pleban połaniecki, oraz Grzegorz z Nowego Miasta Korczyna – pleban w Zborówku. Obaj duchowni powodowani miłością, pragnąc dostąpić większych łask Bożych i odpuszczenia grzechów dla siebie i swoich najbliższych, modlitwami, postami, wszelkimi cnotami, dziełami pobożnymi i służbami praktykowanymi w bractwie duchowym (*in fraternitate spirituali*), zwrócili się w imieniu swoim i kapłanów (urzędujących i nie urzędujących) z archidiakonatu sandomierskiego i wiślickiego oraz dekanatu ksiąskiego do ordynariusza Tomickiego z prośbą o założenie sodalicyj (*mutua in Domino sodalitas*), obdarzenie jej łaskami i przywilejami oraz zatwierdzenie statutu postanowionego i przestrzeganego przez braci w bractwie (*fratres in fraternitate*) wraz z przepisami, które uchwalą ewentualnie w przyszłości. Biskup zezwolił na wstępowanie i zapisywanie się do bractwa prezbiterom urzędującym i nie urzędującym, duchownym uposażonym i nie uposażonym, ze święceniami wyższymi i niższymi z wyżej wymienionych archidiakonatów i dekanatu oraz wszystkim duchownym z całej diecezji krakowskiej, jak również z innych diecezji (*se ascribere et incorporare postulaverint*). Bractwo otrzymało wezwanie NMP Bożej Rodzicielki, którą bracia obrali sobie za patronkę.

Treść statutu zredagowana tak, jak i inne tego rodzaju dokumenty, bez podziału na punkty, jest następująca:

Bracia zebrani w odpowiednim miejscu będą wybierać dwóch rektorów sodalicyj jako starszych (*duos rectores sodalitatii huius modi in seniores*), którzy winni kierować braćmi, zachowywać statuty i uchwały brackie, przechowywać zebrane składki (*tributum*) oraz dbać o bractwo i przestrzegać jego zarządzeń.

Kadencja starszych miała trwać rok, po upływie którego dotychczasowi starsi lub jeden z nich mogli zostać wybrani ponownie. Stylizacja tego dokumentu sugeruje jednak, że wybieranie należało do starszych, a pozostali bracia jedynie mogli ten wybór akceptować. Starszym należało się posłuszeństwo ze strony braci.

W każde Suche dni miał się odbywać „kongres” (*Congressus*) w miejscu i czasie ustalonym przez bractwo (*per totam sodalitatii fraternitatem*). Po wyczerpaniu porządku obrad i podjęciu konkluzji zostanie wyznaczony następny kongres. Miejscem jego może być jakieś miasto lub miasteczko (*in*

loco civitati vel oppidi alicuius). O kongresie członkowie bractwa zostaną dodatkowo powiadomieni przez starszych (*rectores seu seniores fratres*) listownie, z tym że list ma być przekazywany z rąk do rąk. W ten sposób również bracia nieobecni na ostatnim kongresie zostaną powiadomieni o czasie i miejscu następnych obrad.

Członkowie bractwa w swoich kościołach podczas niedzielnych kazań powinni propagować sodalicję i jej przedsięwzięcia, aby wierni wspomagali ją modlitwami, jałmużnami i innymi dobrymi uczynkami.

Kongres rozpoczną bracia od mszy świętej śpiewanej do Ducha Świętego, prosząc o łaskę dla siebie i całego chrześcijaństwa (*pro sancta Respublica christiana*) oraz dla jego duchownych i świeckich rządców, szczególnie papieża. Będą się też modlić za króla i Królestwo Polskie, za jego chrześcijańską ludność, a przede wszystkim o obronę Królestwa od zbrojnych nieprzyjaciół. Następnie odśpiewają wigilie 9 lekcji i mszę św. wraz z procesją za zmarłych braci i siostry sodalicji. Potem jeden z braci wygłosi do ludu kazanie w języku polskim (*sermone vulgari*) o stanie chrześcijaństwa i „sławnej sodalicji”, polecając ją modlitwom. Po kazaniu odbędzie się msza solenna o NMP jako patronce sodalicji, wreszcie wszyscy bracia kapłani odczytają po dwie msze prywatne. W czasie tych uroczystości bracia wystąpią w komżach i stułach, ze świecami w ręku, chwając Boga psalmami i hymnami. Po nabożeństwie i usunięciu spomiędzy siebie wszystkich obcych (*extraneis quibuslibet* – w tym chyba również braci i sióstr świeckich) bracia zamknięci w kościele rozpoczną obrady oraz złożą na ręce kolektora spośród starszych (*collectoris seniorum fratrum*) składkę ustanowioną na potrzeby sodalicji.

W przypadku obłożnej choroby brata inni, którzy się do tego zobowiązują, powinni do niego przybyć, podjąć się wykonania testamentu, tudzież zaopatrzyć umierającego, a w razie śmierci, wezwawszy do pomocy członków sodalicji z sąsiedztwa, pogrzebać i spełnić ostatnią wolę zmarłego oraz odprawić nieszpory, wigilie 9 lekcji i mszę za zmarłych lub zlecić odprawienie tych nabożeństw innym. Natomiast świeccy, gdyby do tej sodalicji (*collegium sodalitiū*) należeli, zmówią i odśpiewają za zmarłego 15 *Ojciec nasz...*, tyleż *Zdrowaś Mario...* i jedno *Wierzę w Boga...*

Powyższe modlitwy odmówią wszyscy bracia, tak duchowni jak i świeccy, sami lub przez zastępców w każde Suche dni za dusze wszystkich braci, sióstr i dobroczyńców sodalicji.

Biskup Tomicki zaaprobował statut oraz ewentualne zmiany, jakie w przyszłości mogłyby być wprowadzone na kongresach, jednak bez naruszania praw i jurysdykcji ordynariusza, archidiacona i oficjała. Ponadto

nadał 40-dniowy odpust każdemu i każowej osobom obojga płci, zapisującym się do bractwa, przestrzegającym obowiązków i zwyczajów brackich, ofiarującym bractwu według swej możliwości różne dary, a zwłaszcza paramenty, księgi ilustrowane i kielichy, nawiedzającym kościół lub miejsce, w którym odbywałyby się uroczystości brackie, biorącym udział osobiście lub przez zastępców w pogrzebach braci i egzekwiach, żałującym za grzechy, pokutującym, wyspowiadanym lub pragnącym się wyspowiadać.

Wyraził też zgodę, by inni dostojnicy kościelni udzielali bractwu odpustów. Takich odpustów 40-dniowych sodalicja otrzymała jeszcze osiem. Przy wyszczególnieniu ich nie zachowano porządku chronologicznego. Wyliczam je więc w porządku faktycznym:

1. 13 X 1537 r. w Koprzywnicy – Dominik Małachowski, profesor teologii, biskup laodycejski, sufragan krakowski – członkom bractwa³³. Notariusz – Stanisław z Wiślicy.

2. Walerian, biskup margaretański, sufragan kujawski (sic!) – braciom i innym osobom. Notariusz – Stanisław z Wiślicy.

Brak daty nadania tego odpustu. Osoba notariusza publicznego jak i kolejność przytoczenia pozwalają przypuszczać, że został on nadany między 1537 a 1539 r. Miejsca nadania nie podano.

3. 21 II 1540 r. – Samuel, biskup chełmski, podkanclerzy Królestwa – przestrzegającym statutu sodalicji. Notariusz kurialny – Tomasz Konopnicki. Miejsca nadania nie podano.

4. 2 V 1539 r. w Krakowie – Stanisław Tarło, biskup przemyski, i Sebastian Branicki, biskup chełmski – wszystkim wyspowiadanym, wspierającym sodalicję i czyniącym zadość jej statutowi w całości lub części (*tam in parte quam in toto*). Notariusz – Stanisław Simonis z Wiślicy.

5. 17 II 1540 r. w Krakowie – Jan (Latański – dop. H.R.), arcybiskup gnieźnieński, legat urodzony i prymas Królestwa – za wypełnianie statutu. Notariusz publiczny kurii arcybiskupiej – Piotr Bocimiński.

6. 20 II 1540 r. – Piotr (Gamrat – dop. H.R.), biskup krakowski – za wypełnianie statutu. Notariusz kurialny – Achacy Grzymała. Miejsca nadania nie podano.

³³ W tym samym dniu bractwo literackie w Koprzywnicy otrzymało od biskupa Małachowskiego odpust, nie zostało natomiast obdarowane odpustem istniejące tamże bractwo ubogich.

7. Tegoż samego dnia – 20 II 1530 r. – Jakub, biskup płocki – za wypełnianie statutu. Notariusz kurialny – Jakub Sobolewski. Miejsca nadania nie podano.

8. 1 XII 1539 r. w Krakowie – biskup Piotr (Gamrat – dop. H.R.) wraz z zatwierdzeniem uzyskanych odpustów i nadaniem nowego, żeby bractwo rozkwitało, a osoby płci obojga zapisywały się do niego i wspomagały uczynkami wymienionymi uprzednio przez biskupa Tomickiego, znacznie rozszerzył prerogatywy bractwa.

Pragnąc mianowicie zachęcić jego członków do modlitw za króla Zygmunta I, jego i swoich następców, za nienaruszalność i dobro Królestwa oraz za całe chrześcijaństwo, nadał im, jak również osobom obojga płci i z każdego stanu zapisanym do bractwa (*dictis fratribus ac eis ascripticiis sexus utriusque et conditionis*), prawo wyboru spośród członków bractwa spowiednika, który byłby uprawniony do odpuszczania grzechów zarezerwowanych dla ordynariusza. Z kolei urzędujący plebani, będący członkami bractwa, mogli sami lub przez swych wikarych czy innych zastępców rozgrzeszać swoich wyspowiadanych parafian obojga płci z wszystkich występków, z których rozgrzeszanie także było zarezerwowane dla ordynariusza, jak: potajemne podpalenia i zabójstwa, spędzanie płodów, publiczne swawole i zgorszenia, które normalnie wywołują skandale. W innych sprawach spowiednicy ci mieli zwracać się do ordynariusza lub penitencjarzy ustanowionych przez niego przy większych kościołach.

Bracia uzyskali prawo karania występnych członków bractwa, a innych, „buntowniczych i zuchwałych” mogli odesłać ordynariuszowi lub jego oficjałom do ukarania. Wtedy jednak ci „gorszyciele” mogli być potraktowani łagodnie i ukarani tylko upomnieniem.

Jeśliby członkom bractwa (*fratribus et /lub sive/ confratribus*) zarzuciono jakiś występki wobec seniorów, obie strony mogły zgodzić się na sąd polubowny, złożony z członków bractwa. Gdyby jedna ze stron po uprzednim przyjęciu wyroku nie chciała się podporządkować temu orzeczeniu, wykonanie egzekucji miało należeć do władz kościelnych. Natomiast gdyby strona skazana nie chciała przyjąć wyroku starszych lub innych braci, strony obojętne były udać się do właściwego sądu.

W przypadku konieczności wydania wiernym w sprawach sodalicji autentycznych dokumentów bractwa wraz z jego przywilejami i prerogatywami, bractwo to w obawie utraty swoich dokumentów miało prawo wydawać transumpty oryginałów, uwierzytelnione przez braci rektorów i pieczęć bracką, z mocą oryginałów.

W celu uwydatnienia charakteru sodalicji koprzywnickiej warto porów-

nać ją z innymi tego typu korporacjami, np. z bractwem kapłańskim ziemi oświęcimskiej i zatorskiej, którego statut z 1378 r. i inne dokumenty opublikował Stanisław Kuraś³⁴. Półtorawiekowy okres dzielący powstanie obu bractw rzuca dodatkowe światło na zagadnienia interesujące założycieli tych konfraterni. Struktura obu tych wspólnot i obowiązki dewocyjne są podobne: dwóch rektorów, miejsce zebrań, w statucie oświęcimskim niesprecyzowane, zwoływanie na sesje za pomocą listów, nabożeństwa poprzedzające obrady oraz kazania do ludu, strój kapłanów w czasie obrad i nabożeństw – komża, stuła i świece, wykluczanie obcych podczas obrad, obowiązki wobec zmarłych członków bractwa, inne co do liczby modlitw i nabożeństw, ale zgodne co do istoty i trybu postępowania, traktowanie świeckich na nierównych prawach³⁵. Także sposób odnoszenia się do „infamistów” wykazuje pewne analogie do trybu postępowania sodalicji koprzywnickiej z „buntownikami i zuchwałcami”, określonego w 1539 r. przez biskupa krakowskiego Piotra Gamrata.

Nie ma natomiast w statucie koprzywnickim mowy o postanowieniach natury obyczajowej. Pomijając kary za nieobecność bez usprawiedliwienia na uroczystościach, naradach i uctach brackich oraz spóźnianie się na nabożeństwa, w statucie bractwa kapłanów z księstw oświęcimskiego i zatorskiego znajdujemy wiele zakazów zabraniających konfratrom występowania podczas nabożeństw w ostrogach, otaczania się błaznami i włóczęgami, brania udziału w grach hazardowych, wstępowania do karczmy w dni zebrań brackich, zgorszenia. W statucie są też przepisy odnośnie do zachowania się przy stole podczas uct. Brak w statucie koprzywnickim tego rodzaju postanowień, charakterystycznych dla bractw kelendowych w okresie kolonizacji na prawie niemieckim³⁶, nie świadczy bynajmniej, że poziom moralny kleru w ciągu tych lat podniósł się na tyle od czasów kolonizacji, ażeby tego rodzaju przepisy były zbędne³⁷. W pierwszej połowie XVI w. uwagę zwracano raczej na co innego.

³⁴ S. Kuraś, *Statuty i przywileje bractwa kapłańskiego dekanatu zatorskiego 1378–1525*, „Polonia Sacra” 1955, nr 7, s. 253 i n.

³⁵ Należy zaznaczyć, że rola świeckich w bractwie oświęcimsko-zatorskim wzrosła z czasem na tyle, że przepisy ustanowione dla niego przez ordynariusza w 1520 r. odnoszą się już praktycznie do świeckich; *ibidem*, dokument nr 8.

³⁶ Por. statut bractwa plebańskiego na Spiszu z 1298 r. – H. Ruciński, *Prowincja saska na Spiszu do 1412 roku. (Na tle przemian społecznych i ustrojowych w komitacie spiskim i na obszarach przyległych)*, Białystok 1983, s. 197 i n.

³⁷ Ks. J. Fijałek, *Życie i obyczaje kleru w Polsce średniowiecznej na tle ustawodawstwa synodalnego*, Kraków 1997, wyd. II (na podstawie „Rozpraw Akademii Umiejętności Wydziału Historyczno-Filozoficznego”, seria II, t. V, 1894).

Wydaje się, że położenie nacisku, oprócz zawsze aktualnych obowiązków wobec zmarłych, na stronę organizacyjną bractwa miało na celu wzmocnienie dyscypliny kleru i silniejszą więź między sobą w obliczu nasilającej się reformacji.

Warto zwrócić uwagę na osobę notariusza publicznego Stanisława z Wiślicy³⁸. Można przypuszczać, że jest to Stanisław z Wiślicy prepozyt koprzywnicki i pleban połaniecki (prepozyci koprzywnicki aż do drugiej połowy XVIII w. piastowali różne wysokie godności kościelne), współzałożyciel sodalicji. W ten sposób można by wytłumaczyć uzyskanie przez sodalicję 3 odpustów w ciągu zaledwie półtora roku. Cztery odpusty otrzymało bractwo w ciągu 5 dni lutego 1540 r., widocznie podczas jakiegoś zjazdu dostojników kościelnych w Krakowie, rozpoczętego być może już na przełomie listopada i grudnia 1539 r. (p. uzupełnienie statutu z 1 XII 1539 r.). Pod względem liczby nadanych w tak krótkim czasie indulgencji sodalicja kapłańska znacznie przewyższała inne bractwa koprzywnickie.

Koprzywnica nadawała się na siedzibę konfraterni kapłańskiej. Od 1185 r. istniał tam klasztor cysterski – Clara provincia. Oczywiście zakonnicy nie należeli do sodalicji³⁹. Rozliczne jednak kontakty klasztoru z różnymi instytucjami kościelnymi mogły sprzyjać rozwojowi sodalicji. Była też Koprzywnica w pierwszej połowie XVI w. znaczącym ośrodkiem rzemieślniczym i handlowym. W miasteczku działały w tym czasie 4 cechy: kowalski (zaczątek przyszłego cechu zbiorowego), tkacko-krawiecki, farbiarski i garncarski. Odbywały się też 3 jarmarki rocznie. Wraz z rozwojem gospodarczym następował rozwój społeczny. Do chwili utworzenia sodalicji kapłańskiej egzystowały bractwa literackie (od 1430 r.) i ubogich (od 1496 r.). Zasadnicze znaczenie dla sodalicji kapłańskiej mogła mieć utworzona w 1491 r. przy kościele parafialnym Wszystkich Świętych w Koprzywnicy prepozytura i kolegium 5 mansjonarzy. Nieco wcześniej, przed 1473 r., powstał w miasteczku szpital z kościółkiem św. Ducha z osobnym prepozytem. Z powyższego wynika, że wybór Koprzywnicy na siedzibę sodalicji kapłańskiej był uzasadniony i rokował wszelkie szanse rozwoju. Niestety, po 1540 r. nie ma już żadnych wzmianek o sodalicji. Wiadomo tylko, że w 1700 r. jakiś nie

³⁸ W jednym tylko wypadku, 2 V 1539 r., występuje Stanisław Simonis z Wiślicy, prawdopodobnie jednak jest to ten sam człowiek.

³⁹ W ogóle nie ma śladów, aby w klasztorze koprzywnickim istniały jakiegokolwiek bractwa. Brak również wzmianek źródłowych na temat przynależności mnichów koprzywnickich do jakichś bractw.

zachowany do dziś przywilej sodalicyj znajdował się w posiadaniu bractwa literackiego. Prawdopodobnie wynikiem zaniku sodalicyj była nasilająca się reformacja⁴⁰.

⁴⁰ O sodalicyjach kapłańskich w Polsce średniowiecznej pisali ponadto – B. Kumor, *Statuty bractwa kapłańskiego oficjalu pilzneńskiego przy kościele św. Jana Chrzciciela w Pilźnie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 5, (1962), s. 385–392 oraz ks. W. Raczkowski, *Konfraternie duchownych w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w okresie przedtrydenckim (XV–XVI w.)*, Lublin 1966, praca magisterska, maszynopis w Archiwum KUL (do tej pracy nie udało mi się dotrzeć). W Lublinie powstało w 1596 r. bractwo kapłańskie Bożego Ciała. Przed 1495 r. istniało w Lublinie bractwo (*fraternitas magna sacerdotialis lublinensis*) dla całego archidiaconatu lubelskiego – J. Flaga, *Bractwa religijne w archidiaconacie lubelskim do początku XVII wieku (1604)*, „Roczniki Humanistyczne” 1973, t. XXI, z. 2, s. 153, 155–156 i 165.

W 1450 r. biskup przemyski Piotr wydał konstytucję, w której są przepisy mające na celu podniesienie stanu moralnego niższego duchowieństwa, należącego do bractwa kapłańskiego w Przemysłu. Stowarzyszenia księży świeckich w diecezji wrocławskiej poświęcone są źródłowo w 1568 r., za rządów biskupa Stanisława Karnkowskiego. Na Pomorzu Gdańskim (Prusy Królewskie), należącym do diecezji wrocławskiej, takie bractwa prawdopodobnie wskutek reformacji uległy zanikowi, na co uskarżano się na synodzie dekanalnym w Gdańsku w 1585 r. – J. Fijałek, *op. cit.*, s. 48.

W Europie Środkowej najbardziej znane było bractwo 24 plebanów spiskich – patrz H. Ruciński, *Prowincja saska...*, s. 183 i n. Ze względu na fakt, że Spisz graniczył z Małopolską i utrzymywał żywe kontakty z Krakowem i Nowym Sączem, jego oddziaływania na diecezję krakowską mogły być znaczne. Niemcy sascy przybyli na Spisz w drugiej połowie XII w. i zorganizowali tam własną prepozyturę, która w istocie była archidiaconatem, z tym że prepozyt spiski miał niektóre uprawnienia biskupie. W 1271 r. król węgierski Stefan V nadał Sasom spiskim obszerne przywileje, które stały się podstawą wykształcenia się prowincji saskiej na Spiszu. Za panowania Karola Roberta Andegaweńskiego prowincja ta obejmowała w 1317 r. 44 miejscowości. Z czasem jednak prawa Sasów spiskich uległy redukcji do 24 miast i osad królewskich. Wpływ na to ograniczenie terytorialne miało w pewnej mierze konstytuujące się w ciągu XIII w. bractwo 24 królewskich plebanów – por. K. Schwarz, *Die Reformation in der Zips*, w: *Spiš v kontinuite času*, pod red. P. Švorca, Prešov – Bratislava – Wien 1995, s. 49. Gdy w 1412 r. Zygmunt Luksemburski zastawił Władysławowi Jagielle część Spiszu, 13 spośród tych miast i osad przypadło Polsce i stanowiło starostwo spiskie, choć ich plebani nadal pozostawali pod jurysdykcją arcybiskupa ostrzyhomskiego. Oczywiście bractwa kapłańskie w Polsce nie stanowiły żadnego czynnika politycznego.

Swego czasu napisałem artykuł pt. *Efemeryczna sodalicyja kapłańska w Koprzywnicy (1534–1540)* i wysłałem do wydawnictwa KUL. Po pewnym czasie otrzymałem artykuł do korekty i na początku stycznia 1985 r. odesłałem go do czasopisma „Summarium”. Od tego czasu słuch po artykule zaginął. Dopiero po ponownym napisaniu w nieco zmienionej formie dziejów tej sodalicyj jako fragmentu niniejszego opracowania dr hab. Jerzy Flaga natknął się na wyżej wzmiankowany artykuł w „Summarium”, 11–12 (1982–1983), z odrębnym dopiskiem: „powielanie ukończono w kwietniu 1992” i przysłał mi jego kserokopię. Jak wynika z powyższego, numer jest antydatowany.

d. Bractwo św. Anny

Zasadniczym źródłem do poznania tego bractwa jest oprócz akt powiżytacyjnych księga wpisów tegoż bractwa pt. *Volumen in numero fraternitatis s. Annae ecclesiae parochialis Coprivnicensis existentium inceptum Anno Domini 1686*. Podobnie jak w księdze bractwa literackiego, księga bractwa św. Anny zawiera tylko daty wpisów, imiona, nazwiska i niekiedy miejscowość wpisanych, wyjątkowo inne szczegóły dotyczące przynależności stanowej lub zawodowej. Nie ma natomiast, poza dwoma wyjątkami, dat zgonów. Na osobnej, złożonej wpół karcie spisane są obowiązki religijne członków bractwa, odpusty i forma przyjęcia do bractwa. Udało się ustalić, że autorem jej był ks. Franciszek Kuciński, wikary koprzywnicki wypełniający księgę bractwa literackiego od roku 1779 do początków XIX w., który wstąpił do bractwa św. Anny i został jego wicepromotorem w roku 1778.

Bractwo założył arcybiskup lwowski Jan Dymitr Solikowski, wielki orędownik i propagator tej konfraterni⁴¹. Potwierdzenia udzielił ordynariusz diecezji krakowskiej, kardynał Jerzy Radziwiłł 8 VII 1594 r. w Kielcach⁴².

Prawdopodobnie nie bez wpływu było założenie tegoż bractwa o rok wcześniej (9 VIII 1593 r.) w parafii św. Piotra w Sandomierzu. Z tej okazji otrzymało bractwo sandomierskie specjalną księgę bracką z kartą tytułową, drukowaną przedmową, informacją o wielkich zasługach bractwa pod kierunkiem bernardynów warszawskich⁴³ i o korzyściach duchowych, które bractwo zapewniało. W przedmowie tej księgi, z podpisem i pieczęcią arcybiskupa Solikowskiego, pozostawiono puste miejsca na wpisanie miejscowości, kościoła parafialnego i kaplicy lub ołtarza, przy którym miało powstać bractwo. Po przedmowie następuje aprobata ordynariusza. Pozostałe karty są wolne, przeznaczone na wpisy i inne zapiski brackie⁴⁴. Być może, że bractwo św. Anny w Koprzywnicy też posiadało taką księgę.

Bractwo to również przechodziło swoje wzloty i upadki. W roku 1646 w aktach wizytacji zanotowano, jak wspomniano, wiadomość o powstaniu bractwa św. Anny, a w roku 1676 zaznaczono, że istnieją bractwa literac-

⁴¹ Ks. B. Kumor, *Kościelne stowarzyszenia...*, s. 303 i 335–336.

⁴² AV, t. 7, (1646), s. 11.

⁴³ Kościół św. Anny w Warszawie stał się centrum Archikonfraterni św. Anny. Inne bractwa były do niego agregowane – ks. B. Kumor, *Kościelne stowarzyszenia...*, s. 336.

⁴⁴ Archiwum Diecezjalne w Sandomierzu, t. I–VIII, sygn. 23–25, 34–35, 132, 134 i 137. Nie jest to Societas s. Annae, Aviae Maternae Christi Szymona Hagenowa (patrz *Encyklopedia kościelna*, pod red. ks. M. Nowodworskiego, t. I, s. 258), lecz odrębna pozycja.

kie i św. Anny bez żadnych fundacji, ale wykonujące swoje obowiązki religijne z pobożności⁴⁵. Być może po wielkich zniszczeniach Koprzywnicy i zarazie z lat pięćdziesiątych XVII w. zaistniały trudności w rewindykacji praw finansowych bractw. Pierwsze bowiem znane zapisy na rzecz bractwa św. Anny pochodzą, podobnie jak i dla bractwa literackiego, z początków XVII w., o czym niżej. Miało też bractwo swój ołtarz św. Anny w kościele parafialnym⁴⁶. Wiadomość z akt wizytacyjnych z roku 1676 jest więc nieścisła. W roku 1686 bractwo założyło omówiony wyżej rejestr braci i sióstr, o którym wspomina wizytator w r. 1694⁴⁷. Wydaje się, że do ożywienia działalności bractwa przyczynił się, podobnie jak to miało miejsce z bractwem literackim, prepozyt Stanisław Woycieski, który dwukrotnie, w roku 1694 i 1695 wpisywał się własnoręcznie do bractwa św. Anny. W każdym razie według wizytacji z r. 1694 bractwo oprócz rejestru miało swój przywilej i skrzynię. Co roku w dzień św. Anny (26 VII) odbywały się kongregacje, którym przewodniczył prepozyt lub z jego polecenia wikary. Na czele bractwa stało w tymże 1694 roku dwóch seniorów. Wydaje się jednak, że bractwo św. Anny miało mniej elitarny charakter od bractwa literackiego. Wiele osób, członków magistratu miejskiego, należało jednocześnie do obu bractw, pytanie jednak, czy pełnili w bractwie św. Anny funkcje kierownicze. Według zapisu wizytatora stali w roku 1694 na czele bractwa literackiego burmistrz Szymon Łopatkiewicz i rajca Jan Niewrzalski. Ten sam Jan Niewrzalski był jednocześnie seniorem bractwa św. Anny, ale został określony wraz z Jackiem Mądrym tylko jako *civis*. W 1671 roku był ławnikiem⁴⁸, w roku 1692 wstąpił do bractwa św. Anny. Jako członek bractwa literackiego miał z tego bractwa wyderkauf⁴⁹. Do wyższych godności miejskich zdaje się, nie doszedł. Należy jednak dodać, że inny znany nam członek władz bractwa św. Anny, podskarbi z r. 1742, zajmował wysokie godności w bractwie literackim, a w 1745 r. był burmistrzem⁵⁰.

Niezbyt dokładna musiała być wizytacja bractwa w 1727 r., kiedy to stwierdzono, że bractwo św. Anny nie zostało erygowane i wprowadzone do

⁴⁵ *Visitationes externae et internae* w Archiwum Diecezjalnym w Sandomierzu (dalej cyt. *Vis.*), t. 43 (1676), s. 9.

⁴⁶ Podczas zarazy w roku 1653 Stanisław Spruch przed śmiercią zapisał 30 zł na antypedium do bractwa św. Anny – *Kodeks koprz.*, s. 5.

⁴⁷ *Vis.*, t. 44 (1694), s. 21.

⁴⁸ *Acta episcopalia*, akta biskupie w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (cyt. dalej jako *A.ep.*), t. 77, s. 233v.

⁴⁹ *Ks. br. lit.*, s. 223.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 36. Pierwszy senior bractwa literackiego w r. 1746 – *ibidem*, s. 37.

kościół parafialny oraz nie posiadało żadnego majątku, co, jak wiadomo, nie pokrywało się z prawdą. Być może zresztą, że z funduszami nie było najlepiej, gdyż mieszczanie płacili wikarym 20 zł rocznie za cotygodniową mszę śpiewaną we wtorki (dzień poświęcony św. Annie) przy ołtarzu św. Anny⁵¹.

Kilkakrotnie, mianowicie w latach 1710, 1721–1723 i 1731 bractwo zwało się archikonfraternią. Nie wiadomo, aby jakiegokolwiek bractwo było agregowane do bractwa św. Anny w Koprzywnicy. Mogło tu chodzić albo o dodanie bractwu splendoru, albo o podkreślenie ściślejszych więzów, łączących wszystkie bractwa św. Anny na terenie Polski.

Sesje bractwa odbywały się w kościele parafialnym⁵² pod przewodnictwem prepozyta⁵³ czy wikarego = promotora lub wicepromotora w przypadku, gdy godność promotora rezerwował dla siebie prepozyt⁵⁴. Sesje odbywały się z reguły w święto patronki bractwa, to jest 26 lipca, choć były od tej zasady wyjątki.

W sumie w latach 1686–1795 do bractwa wstąpiło 1655 osób, w tym 1299 kobiet i zaledwie 356 mężczyzn, co stanowiło tylko 21,5% ogółu. W bractwie literackim kobiety również przeważały, przewaga ta jednak jest nieznaczna i wynosiła w latach 1694–1729 ponad 56%. Wniosek stąd, że o ile kobiety w ogóle chętniej od mężczyzn zapisywały się do bractw, co miało, być może, związek z psychiką ludzką (zdaje się, że mężczyźni byli w swej masie bardziej indyferentni pod względem religijnym), to bractwa literackiego raczej unikały, może ze względu na zbyt duże wymagania intelektualne, a przynajmniej tradycję tych wymagań. Wiązało się to z brakiem wykształcenia u kobiet⁵⁵. Może też bractwo literackie celowo ograniczało napływ kobiet, szczególnie uboższych.

Jedynym warunkiem wstąpienia do bractwa św. Anny był wiek umożliwiający przyjęcie komunii św. Dlatego też wśród wpisujących się spotykamy i szlachtę, i poddanych, dorosłych i młodzież, bogatych i biednych. Większość pochodziła spoza Koprzywnicy i to nieraz z miejscowości dość odległych, jak Sandomierz, Osiek, Dzików, a nawet Połaniec, Raków, Sienno, Ropczyce czy okolice Radomia. Zapisała się nawet w 1770 r. kobieta *de du-*

⁵¹ AV., t. 22 (1727), s. 129.

⁵² *Est celebrata sessio in facie eccl. confraternitatis s. Annae – Ks. br. św. Anny*, s. 24.

⁵³ 1744 – *ibidem*, s. 31.

⁵⁴ Por. ks. F. Kuciński, *op. cit.*, s. 18.

⁵⁵ Na całym szeregu oświadczeń z XVIII w. o podjęciu sum z bractwa literackiego lub cechów koprzywnickich nie znalazł się ani jeden podpis kobiety, natomiast podpisy mężczyzn pojawiają się dosyć często.

catu Saxoniae, niestety nazwisko nieczytelne. Stosunku koprzywniczian do osób spoza Koprzywnicy nie da się ściśle ustalić, gdyż często nie podawano miejsca pochodzenia kandydata. Część, poświadczonych przez inne źródła, dało się jednak zidentyfikować. Występuje też w księdze brackiej sporo nazwisk, co do których nie ma wątpliwości, że występowały wówczas w Koprzywnicy. Przypuszczalnie więc, wliczając w to duchownych z Koprzywnicy oraz osoby z Zarzecza, Owczarni, opactwa i Cegielni (osiedla wchodzące w skład aglomeracji koprzywnickiej), ilość członków z Koprzywnicy wynosiła około 750 osób, mniej więcej 45%. Szlachty, tak z Koprzywnicy, jak i spoza niej, wstąpiło ogółem 80 osób, to jest niecałe 4,9%. Z reguły była to szlachta biedna z okolic Koprzywnicy. Niektórym z nich odmawiano nawet tytułów szlacheckich i tylko na podstawie innych danych można było ustalić, że zgłaszają oni pretensje do szlachectwa. Ponad tych szaraków wybijają się tylko Konstancja Słuszewska, podczaszanka żytomierska (1689) i *magnificus ac generosus dominus* Józef Dąbrowski, komisarz dóbr opactwa koprzywnickiego (1759). Duchownych niższych i wyższych święceń, tak z Koprzywnicy, jak i spoza niej, wstąpiło ogółem 18.

W porównaniu więc z bractwem literackim, w którym 3/4 członków to mieszkańcy Koprzywnicy, bractwo św. Anny było bardziej otwarte dla osób przede wszystkim z okolicznych wsi.

Największy rozkwit bractwa przypadł na pierwszą połowę XVIII w. W latach 1701–1752 aż 26 razy wstępowało do bractwa od 20 do 40 osób rocznie, a w r. 1726 – 75 osób. Kryzys nastąpił w ostatnich dziesięcioleciach tego wieku. Odbił się on wyraźnie na liczbie wpisów (wpisy od 1 do 5 rocznie wystąpiły 8 razy, z tej liczby 4 wypadki odnoszą się do lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVIII w. Wyjątek stanowi r. 1795, może pod wpływem nieszczęść, jakie dotknęły kraj i samą Koprzywnicę. Zapisano się w tym roku 15 osób, co było niespotykane od 10 lat.

Być może spadek popularności bractw w drugiej połowie XVIII w. wiązał się z wpływami ideologii Oświecenia. Rozwiązanie tego problemu wymagałoby jednak pogłębionych studiów. Nie uległa natomiast osłabieniu działalność finansowa (legaty, kredyty) bractw i cechów w tym okresie.

Sposób przyjęcia do bractwa był następujący: wstępujący składał po polsku przysięgę: „Ja N przyjmuję bractwo Anny świętej, które w uczciwości i poszanowaniu mieć i jego powinności, ile czas pozwoli, wypełniać obiecuję i we wszystkim zadosyć czynić obowiązuję się temuż bractwu. Tak mi dopomóż Panie Boże w Trójcy Świętej jedyny i ty święta Anno”, trzymając w rękę zapaloną świecę. Kapłan przyjmował go do bractwa, czyniąc go uczestnikiem odpustów nadanych bractwu przez papieży i życząc odpuszcze-

nia grzechów oraz łask Bożych. Następowало błogosławieństwo i pokropienie wodą święconą⁵⁶.

Na co dzień każdy członek bractwa powinien odmawiać 3 pacierze (3 *Pater noster*, 3 *Ave Maria* i 1 *Credo*) za dusze zmarłych braci i siostr, a we wtorki koronkę do św. Anny (10 *Pater noster*, 30 *Ave Maria* i 1 *Credo*), przy czym informowano go, że w razie nieodmówienia wymienionych modlitw z powodu zapomnienia lub braku czasu nie grzeszy, lecz równocześnie pozbawia się zasług. Zasługą tą było przede wszystkim zapewnienie zbawienia, mianowicie odpust zupełny w chwili śmierci za wymówienie, a w razie słabości nawet pomyślenie imienia Jezus. Ponadto można było uzyskać dodatkowo szereg odpustów. Ci, którzy w dniu zapisywania się do bractwa spowiadali się i komunikowali, otrzymywali odpust zupełny nawet od grzechów zastrzeżonych wyłącznie dla papieża. Wynika stąd, że, przynajmniej teoretycznie, spowiedź i komunie nie obowiązywały przy wstępowaniu do bractwa. Odpust zupełny można było poza tym uzyskać przy każdej spowiedzi generalnej, przy spowiedzi i komunii w dzień św. Anny lub podczas procesji z Eucharystią oraz za nawrócenie innowiercy. Za nawiedzenie jakiegoś kościoła, przy którym istniało bractwo św. Anny, i zmówienie tam 5 pacierzy i pozdrowień anielskich oraz 1 *Wierzę* za wywyższenie Kościoła katolickiego, papieża i monarchy polskiego otrzymywało się, naturalnie będąc bez grzechu ciężkiego, odpusty rzymskie. Przepis ten świadczy o uniwersalizmie bractwa św. Anny. Za wysłuchanie mszy przy ołtarzu św. Anny raz na kwartał we wtorek oraz mszy żałobnej za zmarłych członków bractwa otrzymywało się 300 lat odpustu.

Jak widać, obowiązki nie były zbyt uciążliwe, a uzyskanie odpustów zależało od dobrej woli uczestnika. Nie wymagały też, może poza nawracaniem innowierców, żadnych większych kwalifikacji intelektualnych poza znajomością podstawowych modlitw. Powinności powyższe daleko odbiegają od ustaw bractwa św. Anny, zatwierdzonych przez nuncjusza papieskiego Jana Andrzeja Caligarię w r. 1581⁵⁷. Prawdopodobnie tak daleko idące złagodzenie uciążliwych ustaw Caligarię, w których znajdowały się przepisy nakazujące np. codzienną obecność na mszy św. – p. 2, noszenie znaku brackiego na szyi – p. 8, wykluczanie kobiet z sesji brackich – p. 10,

⁵⁶ Luźna karta w księdze brackiej. Kapłan przyjmował do bractwa *in nomine Sanctissimi Domini Nostri Summi Pontificis*, to jest Chrystusa.

⁵⁷ Nuncjusz Caligari wprowadzał w Polsce za panowania Stefana Batorego reformy soboru trydenckiego. O jego poczynaniach w odniesieniu do bractwa św. Anny – patrz *Encyklopedia kościelna*, pod red. ks. Michała Nowodworskiego, Warszawa 1873, t. II, s. 571.

nastąpiło z czasem, z pewnością jednak niektórych punktów jego statutów nie przestrzegano od początku. Trudno sobie bowiem wyobrazić, żeby wiejski parobek czy koprzywnicka służąca studiowali naukę Kościoła, aby móc prowadzić dysputy teologiczne z ludźmi innych wyznań⁵⁸. Codzienna obecność na mszy też nie była możliwa nie tylko dla osób mieszkających poza Koprzywnicą, ale i dla samych jej mieszkańców, z których duża część żyła głównie czy pobocznie z rolnictwa. Zastąpiono więc udział w mszy modlitwami prywatnymi. O noszeniu specjalnych znaków (medalików) czy obowiązkowym płaceniu składek nic nie słychać, pijaństwo zaś zaczęło się właśnie szerzyć. Słynęli natomiast od wieków mieszkańcy Koprzywnicy z pieniarstwa⁵⁹. Udział w uroczystościach pogrzebowych zmarłych braci nie jest znany. Natomiast wybierało bractwo swoje władze, odbywało sesje, miało też swoją księgę i z pewnością skarbonę⁶⁰.

Podstawę finansową bractwa stanowiły fundusze pochodzące z legatów i zbiorok, ziemia i rozmaite dary. W 1646 r. majątek bractwa musiał być znaczny, gdyż bractwo wspólnie z magistratem miejskim wyremontowało dzwonnice kościelną⁶¹.

Wizytor stwierdził w r. 1676, że bractwa św. Anny i literackie nie mają żadnego majątku. W przypadku bractwa literackiego wiadomość ta okazała się jednak nieścisła.

W 1694 r. łącznie miało bractwo św. Anny około 300 zł, które przynosiły 22 zł i 16 gr czynszu. Praktyka lokowania pieniędzy była więc taka sama, jak w bractwie literackim.

Z tych dochodów między innymi opłacało bractwo organistę, dając mu 2 zł kwartalnie, bakałarza szkoły – 1 zł kwartalnie i dzwonnika, również 1 zł kwartalnie⁶². W 1727 r. bractwo podobno żadnego majątku nie miało, a na zapłacenie 20 zł wikarym, którzy co tydzień we wtorek odprawiali mszę św. przed ołtarzem brackim, zbierano datki wśród mieszczan⁶³. Za to wkrótce przybyły bractwu dwie role przy drodze sandomierskiej, jedna o powierzchni 3,5 staja, druga półłanowa⁶⁴. W r. 1765 role te obsiewał prepozyt, widocz-

⁵⁸ Punkty 1 i 5 – *ibidem*, s. 571; por. B. Kumor, *Kościelne stowarzyszenia...*, s. 336.

⁵⁹ O zwalczaniu tych wad – *Encyklopedia kościelna...*, s. 571, p. 2, 4, 8 i 12. O codziennym odmawianiu koronki lub 5 pacierzy – p. 15.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 9–11. O pogrzebach i mszach żałobnych – p. 13 i 14.

⁶¹ AV, t. 7 (1646), s. 10.

⁶² Vis., t. 44 (1694), s. 20.

⁶³ AV, t. 22 (1727), s. 129.

⁶⁴ AV, t. 46 (1748), s. 296.

nie za odprawianie nabożeństw brackich. Miało wówczas bractwo trochę czynszów od mieszczan, ale wydatki swoje pokrywało głównie z jałmużny⁶⁵. Na ołtarzu brackim znajdowało się trochę srebra, między innymi korony⁶⁶. Do majątku brackiego należy ponadto zaliczyć chorągiew, z którą bractwo z pewnością występowało na procesjach⁶⁷.

Podsumowując, bractwo św. Anny wysoko przekraczało swą liczebnością bractwo literackie. Prawdopodobnie członków przyciągała znaczna liczba odpustów. Bractwo literackie zaś zachowywało swój charakter elitarny i utrzymywało tradycję pewnego poziomu intelektualnego swych członków. Stąd dysproporcje co do miejsca zamieszkania członków bractw. W bractwie św. Anny znacznie większy odsetek stanowili członkowie spoza Koprzywnicy, choć znaczna część parafian należała jednocześnie do obu bractw. Mimo to bractwo św. Anny bardziej integrowało mieszczan z mieszkańcami okolicznych wsi oraz niwelowało, choć w niewielkim stopniu, przedziały stanowe ze względu na pewien odsetek braci pochodzenia szlacheckiego. Przygniatająca liczba kobiet (prawie 80%) w bractwie św. Anny stwarzała im jakieś pole aktywności społecznej.

e. Bractwo różańcowe

Szerzone przez dominikanów już od końca XV w., bractwo różańcowe⁶⁸ pojawiło się w Koprzywnicy stosunkowo późno.

Założycielem bractwa był cysters, o. Mateusz Gruszczyński, komendatariusz parafii koprzywnickiej i pierwszy jego promotor. Podstawy finansowe bractwa stworzył szlachcic z okolic Koprzywnicy, a zamieszkały w samym mieście, Wojciech Bolesta. On to 3 IX 1666 r. za zachętą i zgodą opata Zbigniewa Ossolińskiego i konwentu darował promotorowi łany Pęskowski i Peciowski, bez prawa sprzedaży tych łanów przez promotorów bractwa i z zastrzeżeniem dziesięciny snopowej i czynszów do klasztoru oraz podatków miejskich i państwowych. Patronem i kolatorem bractwa miał w przyszłości zostać prepozyt koprzywnicki o. Bernard Ważyński⁶⁹. W 5 lat póź-

⁶⁵ AV, t. 51 (1765), s. 224 i 224v.

⁶⁶ AV, t. 46 (1748), s. 422.

⁶⁷ AV, t. 51 (1765), s. 229. Była to chorągiew zielona z obrazem św. Anny.

⁶⁸ E. Wiśniowski, *Bractwa religijne na ziemiach polskich w średniowieczu*, „Roczniki Humanistyczne” 1969, t. XVII, z. 2, s. 56.

⁶⁹ *Acta episcopalia*, akta biskupie w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (cyt. dalej: A. ep.), t. 77, s. 232–233v.

niej, 19 X 1671 r. tenże Bolesta dołożył promotorowi bractwa jeszcze 2 ob-
siane role: Słowikowską i Nieczulską na polu Borki, odkupione niegdyś od
prepozyta, dodając 90 zł i zastrzegając tym razem dla siebie dożywotnie
kolatorstwo⁷⁰ (darowizny stały się podstawą altarii różańcowej)⁷¹.

Bractwo musiało cieszyć się wielkim powodzeniem, gdyż altaria różań-
cowa została uposażona wieloma dotacjami, zamieniając się wkrótce w bo-
gą prebendę. W 1669 r. szlachetny Jakub Gorecki darował pole Kwa-
czyńskie⁷². W 1682 r. wójt Jan Jasienicki sprzedał za 120 zł promotorowi
bractwa pole mające 100 zagonów, należące do jego żony⁷³, zaś w 1686 r.
promotor otrzymał 70 zł czynszu rocznego od 1000 zł, które szlachetni Mi-
chał i Katarzyna Stradomscy zapisali Wojciechowi Boleście w r. 1682, a ten
przeznaczył je dla promotora bractwa różańcowego. Testamentem oblatowa-
nym w sądzie miejskim koprzywnickim w 1686 r. przekazał Bolesta tę sumę
Józefowi Dunin Wąsowiczowi, skarbnikowi dobrzyńskiemu, a ten zapisał ją
na swoich dobrach w Skrzypaczowicach z obowiązkiem płacenia czynszu
rocznego prebendarzowi⁷⁴.

Przy tak obfitym uposażeniu prepozyt szpitalny i dziekan koprzywnicki
Szymon Woycieski pokusił się o zmianę altarii różańcowej na prebendę i wy-
budował przed 1694 r. kaplicę różańcową przy kościele parafialnym. Według
opisu wizytatora wyglądała ona wówczas tak, jak dziś. Samo jej wyposaże-
nie wynosiło 6000 zł⁷⁵. Wkrótce przybyły dalsze zapisy. W sumie prebenda
w 1714 r. miała 10090 zł przynoszących 610 zł rocznego dochodu, nie licząc
obfitego uposażenia w ziemię.

20 II 1715 r. w Kielcach ordynariusz zatwierdził prebendę różańcową
pod wezwaniem NMP w Koprzywnicy i wydał dla niej statut. Prebenda
została wyodrębniona prawnie od kościołów parafialnego i szpitalnego. Za-
twierdził też biskup bractwo różańcowe, od dawna istniejące, ale nie erygo-
wane kanonicznie. Prebendarz miał obowiązek odprawiania dwóch mszy ty-
godniowo – w poniedziałki za fundatora ks. Szymona Woycieskiego i w piątki
za dusze w czyśćcu cierpiące, a w niedzielę śpiewać różaniec sam lub przez
innego kapłana, natomiast bez prawa wyręczania się organistą lub kanto-

⁷⁰ *Ibidem*, s. 233v–235.

⁷¹ *Vis.*, t. 43 (1767), s. 9. Tamże zamiast łanu Pęskowskiego występuje łan Cyrkowski.

⁷² *Vis.*, t. 43 (1767), s. 9.

⁷³ *A. ep.*, t. 77, s. 229.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 230v–232. W Sandomierskiem wiele ze szlachty wywodziło swe pocho-
dzenie od legendarnego Dunina.

⁷⁵ *Vis.*, t. 44 (1694), s. 21–22.

rem czy innym świeckim. W każdą pierwszą niedzielę miesiąca prebendarz miał śpiewać mszę wotywną *De Beata* za żywych i zmarłych członków bractwa, z dodaniem kolekty, wraz z obowiązkiem opłacania organisty i kantora. Czas i miejsce tych nabożeństw miał uzgodnić z prepozytem, aby nie przeszkadzać normalnemu kursowi nabożeństw parafialnych. Winien był posłuszeństwo prepozytowi i miał mu pomagać, słuchając spowiedzi w okresie wielkanocnym oraz biorąc udział w procesjach i nieszpiorach. Prebenda miała mieć oddzielny spis inwentarza, a prebendarz miał obowiązek zaopatrywać kaplicę w wino i wszystko, co potrzebne. Prawo patronatu, którym fundator ks. Szymon Woycieski obdarzył swego bratanka Stanisława, przeszło na egzekutorów testamentu tego ostatniego, a następnie na kapitułę sandomierską i starostę klucza biskupiego w Złotej, zgodnie z wolą fundatorów. Na koniec zastrzegł biskup, że miejscowym duchownym: prepozytom parafialnemu i szpitalnemu oraz wikarym, nie wolno obejmować tej prebendy⁷⁶. Jednak zasada ta ze względu na bogate uposażenie prebendy została wkrótce złamana. Już prepozyt koprzywnicki, kanonik sandomierski i mistrz ceremonii biskupów krakowskich, Jan Salepeciński, wszedł w posiadanie prebendy, a po jego śmierci w 1722 r. prebendarzem został ks. Cyprian Langi dr obojga praw i kanonik wiślicki⁷⁷, późniejszy prepozyt koprzywnicki.

Jak więc widać, bractwo różańcowe, mimo powierzchownych pozorów, miało zupełnie inny charakter od poprzednich. Istniało ono przy bogatej prebendzie, obsadzonej przez osoby piastujące wysokie godności kościelne. W 1694 r. stwierdzono, że bractwo odbywa kongregacje generalne w dzień Narodzenia NMP (8 IX). Nie był to jednak termin stały, gdyż w następnym roku odłożono kongregację do pierwszej niedzieli października. Seniorów wybrano podczas kongregacji, lecz do czasów wizytacji już ich nie było. Miało bractwo skrzynię, przywilej oraz spis braci i siostr, nie miało natomiast żadnego funduszu, a wino i wosk kupowali bracia wyłącznie z jałmużny⁷⁸.

⁷⁶ A. ep., t. 77, s. 235–236v.

⁷⁷ A. ep., t. 78, s. 142v.

⁷⁸ Vis., t. 44 (1694), s. 21 – *Seniores eiusdem confraternitatis ad praesens non sunt, qui annis praeteritis eligebuntur pro festo Nativitatis BMV in congregatione generali*. Nie wiadomo też o jaki przywilej może chodzić, gdyż biskup w 1715 r. o takowym nie słyszał. Nie było to zresztą potrzebne, gdyż papież Innocenty XI w 1679 r. potwierdził wszystkie istniejące wówczas bractwa różańcowe i uznał je za prawne nawet, gdyby nie można było dowieść erekcji – *Podręczna encyklopedia kościelna*, pod red. ks. Zygmunta Chełmickiego, Warszawa 1905, t. V–VI, s. 120.

W 1727 r. bractwo różańcowe miało „chorągiew wielką różańcową, adamaszkową” oraz obraz do noszenia w procesjach, *album cofraternitatis*, czyli rejestr członków, który się niestety nie zachował, i książkę do śpiewania różańca. Ponadto posiadało skarboneę z dwoma zamkami i „stolik mały bracki na schadzki”, przy którym zapewne zasiadał promotor ze starszymi⁷⁹. W tym też roku zostało ono wprowadzone i inkorporowane do kaplicy różańcowej przez prebendarza Cypriana Langiego. W 1748 r. bractwo miało 2 księgi: jedną dużą „do wpisowania officjalistów rozancowych na schadzach” i drugą małą, podłużną „do wpisowania w Rożaniec”⁸⁰.

Ze znanych obowiązków członków bractwa różańcowego można wymienić tylko jeden – śpiewanie wraz z prebendarzem w każdą niedzielę i święto różańca⁸¹.

Wszelkie legaty do kaplicy różańcowej odbierał prebendarz⁸², bractwo zaś nie miało żadnego majątku, nie licząc skarboney, ksiąg, chorągwi itp. Jałmużny i dochód ze skarboney przeznaczało prawdopodobnie na zakup tego rodzaju utensyliów oraz na świece, które bracia mogli nieść na procesjach. Decydującą rolę odgrywał prebendarz, będący zarazem promotorem bractwa. Rola starszyny brackiej była prawdopodobnie znikoma i ograniczała się do działalności typu porządkowego i reprezentacyjnego. Wątpliwe, czy bractwo, pozbawione majątku, miało osobowość prawną. Nic dziwnego, że nigdy nie było ono nazywane, tak jak inne bractwa i cechy, terminem *communitas*.

Przynależność do tego bractwa (według opinii księży Stanisława Puławskiego i Jana Wiącka, proboszczów koprzywnickich, miało być ono najliczniejsze) wynikała zapewne z pobudek czysto dewocyjnych. W niektórych wypadkach udało się ustalić, że należeli do tego bractwa członkowie bractw literackiego i św. Anny.

Statuty średniowieczne kładły duży nacisk na obowiązki pogrzebowe bractw. W późniejszych źródłach koprzywnickich niewiele się o tym mówi (między innymi istniał obowiązek towarzyszenia kapłanowi udającemu się do chorego z wiatykiem). Z pewnością jednak te obowiązki były wykonywane.

⁷⁹ AV, t. 22 (1727), s. 434.

⁸⁰ AV, t. 46 (1748), s. 302.

⁸¹ AV, t. 51 (1765), s. 231.

⁸² Oświadczenie Łukasza i Reginy Olbratowiczów z r. 1776 o przejęciu wraz z nabytymi gruntami 100 zł „do ołtarza NP Różańcowej to jest do kaplicy różańcowej” z prowizją 5 zł, z zastrzeżeniem, że prebendarz musi od nich w każdej chwili tę sumę odebrać – archiwum parafialne w Koprzywnicy.

Wiadomo, że około 1724 r. wikariusze z bractwem (jakim?) z chorągwiami musieli odprowadzić do kościoła klasztornego zwłoki niejakiego Ryzewicza, którego pochowano w klasztorze⁸³. W r. 1765 wizytator zapisał w inwentarzu kościelnym 36 kap brackich grubych⁸⁴, które mogły być używane na procesjach i pogrzebach.

Innym ogólnym objawem jest rozszerzający się od XVII w. kult MB Częstochowskiej. Już w 1653 r. rajca Tomasz Chranowski zapisał w testamencie pewną sumę do klasztoru jasnogórskiego⁸⁵. W sto lat później na wszystkich ołtarzach brackich i cechowych w kościele farnym w Koprzywnicy znajdowały się obrazy MB Częstochowskiej⁸⁶.

Bractwa cechowe

Na temat genezy cechów istnieją ciągle poważne rozbieżności. Stanowiska odnoszące się do tego zagadnienia (Brentano, Wilda, Coornaet, Kuliszer, Małowist) przedstawia ks. Bolesław Kumor, przychylając się w zasadzie do tezy o religijnej genezie cechów⁸⁷. Maurycy Horn powstanie cechów tłumaczy wyłącznie rozwojem sił wytwórczych, pogłębianiem się dyferencjacji rzemiosła i liczebnym wzrostem rzemieślników⁸⁸, obowiązki religijne cechów natomiast zupełnie pomija. Stanisław Herbst sprawom religijnym w cechach poświęca niewielki fragment, zwracając uwagę na zapożyczenia ceremoniału cechowego z liturgii kościelnej lub z życia rycerskiego w celu dodania blasku trywialnej codzienności. Pierwsze fundacje i bractwa religijne pojawiły się w Toruniu około 1400 r., a więc znacznie później niż cechy. Zasadniczym celem tych fundacji były usługi pogrzebowe. Za odpowiednią opłatą mogły z tych usług korzystać również osoby spoza cechu.

⁸³ Ks. S. Puławski, *Notatki*, f. 56. Znajdują się one w Bibliotece Seminarium Duchownego, sygn. J 1131b.

⁸⁴ AV, t. 51 (1765), s. 229. Nie wiadomo, o jakie bractwo chodzi.

⁸⁵ *Kodeks koprz.*, s. 41.

⁸⁶ AV, t. 51 (1765), s. 229.

⁸⁷ B. Kumor, *Kościelne stowarzyszenia...*, s. 307. Stanisław Chodyński stwierdza wprost, że z bractw powstały niektóre zakony i cechy (*contubernia*) – *Bractwa*, w: *Encyklopedia kościelna...*, t. II, s. 552.

⁸⁸ M. Horn, *Rzemiosło miejskie województwa betzkiego w pierwszej połowie XVII wieku. Zagadnienie kryzysu gospodarczego Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII wieku*, Wrocław 1966, s. 255; K. Arłamowski, *Dzieje przemyskich cechów rzemieślniczych w dawnej Polsce*, Przemyśl 1931, s. 244.

Powstały też tak zwane „cechy śmiertelne”, łączące przeważnie różne cechy⁸⁹. Henryk Samsonowicz upatruje genezę cechów w strukturze gospodarczej średniowiecza. Przy bardzo wąskim kręgu odbiorców w związku z gospodarką naturalną wsi rzemieśnicy dążyli do monopolizacji różnych gałęzi wytwórczości. Autor zwraca jednak uwagę na wpływ kultu świętych dla zachowania odrębności cechowej i na formy działania starszyny cechowej⁹⁰. Wydaje się (sprawa wymaga pogłębionych badań porównawczych), że między bractwami na terenie Niemiec oraz północnych i zachodnich obszarach Polski; opanowanych w poważnej mierze, zwłaszcza w miastach, przez element niemiecki, a bractwami religijnymi w Koronie były dość istotne różnice. Badający zagadnienia bractw na Pomorzu Zachodnim Helmuth Heyden, w pewnym sensie utożsamia bractwa z cechami. Genezę tych stowarzyszeń (*die Berufgenossenschaft, die Gilde, die Zunft*) powstałych przy współdziałaniu władz miejskich upatruje on w dążeniu jednostek do zapewnienia sobie opieki, jak również w wysokim poziomie rzemiosł wykluczającym partaczy i wylimitowaniu współzawodnictwa między rzemieślnikami. Przywileje cechowe zapewniały samorządność i własne sądownictwo, stwarzały wzorce moralnego postępowania oraz określały zachowania się w gospodach cechowych (*das Gildenhaus*). Najbardziej istotnym rysem działalności cechów były jednak ich funkcje religijne, jak wspólne nabożeństwa we własnych kaplicach czy przy własnych ołtarzach, pogrzeby czy aniwersarze. Wszelkie ważniejsze uroczystości kościelne bractw – cechów kończyły się wspólną ucztą w domu brackim. Za opiekę nad kościołami i wspomaganie ubogich bractwa otrzymywały odpusty⁹¹. Według Georga Materna istotnymi cechami bractwa (*die Bruderschaft*) były władze (dwóch starszych), ołtarze, latarnie, wigilie i aniwersarze, Morgensprache i piwo brackie⁹². Cele więc religijne i towarzyskie były tu identyczne jak w cechach. Nic dziwnego, że zajmujący się dziejami miast hanzeatyckich Stanisław Herbs i Henryk Samsonowicz nie zwrócili w swych opracowaniach większej uwagi na bractwa religijne. W Królestwie Polskim natomiast statuty brackie były autoryzowane przez ordynariuszy i ograniczały się wyłącznie do wymienia obowiązków religijnych członków i odpustów, zaś wszelkiego

⁸⁹ S. Herbst, *Toruńskie cechy rzemieślnicze. Zarys przeszłości*, Toruń 1933, s. 43–44.

⁹⁰ H. Samsonowicz, *Życie miasta średniowiecznego*, Warszawa 1970, s. 74–76.

⁹¹ H. Heyden, *Kirchengeschichte Pommerns*, t. I, *Von den Anfängen des Christentums bis zur Reformationszeit*, wyd. II, Köln – Braunsfeld 1957, s. 159 – Ein wesentliches Merkmal (der Gilden) aber war die religiöse und kirchliche Betätigung.

⁹² G. Matern, *op. cit.*, s. 18.

rodzaju uczty i poczęstunki, a nawet rozmowy nie związane z działalnością religijną bractwa były przez władze kościelne energicznie zwalczane⁹³. Różnica więc między bractwem a cechem była na terenie Polski bardzo wyraźna.

Na społeczno-kulturalny aspekt zagadnienia zwrócił uwagę Jerzy Kłoczowski. Już od XI–XII w. mamy do czynienia z organizowaniem się ludzi wyrrywających się na stałe lub czasowo z więzów zależności feudalnej. W tym też czasie zaczęły pojawiać się komuny miejskie, których członkowie pod przysięgą zobowiązywali się do walki o swe prawa. Wystąpiły też objawy dążeń do dowartościowania ludzi świeckich. Nasiliły się te procesy w XIV–XV w., gdy ujawnił się rozkład starych wzorców społecznych typu senioralno-feudalnego oraz więzów łączących w gminach miejskich. Wystąpiło w masach zapotrzebowanie na nowe wzorce wspólnego życia religijnego, a wartości religijne stały się czynnikami integrującymi poszczególne grupy ludzi⁹⁴.

Wydaje się, że na powstanie cechów złożyło się wiele z tych czynników. Odpowiedni poziom sił wytwórczych był tu niezbędny, zważywszy że były to organizacje oparte na podstawach gospodarczych. Jednak dominująca w psychice ówczesnych ludzi obawa przed śmiercią, zwłaszcza w okresie narastania kryzysu feudalnego i wielkich epidemii z „czarną śmiercią” na czele oraz nowe prądy ideologiczne, kazały szukać wzorców organizacyjnych w Kościele, tym bardziej że grupy rzemieślnicze nie zdołały jeszcze wypracować własnych wzorców.

W XV w. na ziemiach polskich powstało szereg organizacji zwanych się cechami rzemieślniczymi, ale erygowanymi przez biskupów, a zakres ich obowiązków i statuty w niczym istotnym nie różniły się od bractw religijnych *sensu stricto*. Mogły też one przyjmować w swe szeregi osoby płci obojga, które z wykonywaniem zawodu wyszczególnionego w tytule cechu nie miały nic wspólnego. Oczywiście trzon takiego „cechu” musieli stanowić rzemieśln-

⁹³ Na przykład *Statut Bractwa Literackiego Nauki Chrześcijańskiej w Nowym Sączu* wydany przez ks. B. Kumora (*Statuty Bractwa Literackiego...*). Przykłady tego rodzaju statutów brackich można znaleźć w wydawnictwie S. Kurasia, *Zbiór dokumentów katedry...*, cz. I, Lublin 1965, cz. II (1416–1450), Lublin 1973. W archiwach kieleckim i radomskim znalazłem dane, że w XIX w. istniał w Koprzywnicy cech włościański. Ponieważ zagadnienie to wykracza poza ramy chronologiczne niniejszego opracowania, nie zajmowałem się nim, tym bardziej że dane na temat tego bractwa są bardzo skąpe.

⁹⁴ J. Kłoczowski, *Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnego w chrześcijaństwie zachodnim od starożytności do XV wieku*, Kraków 1964, s. 195–196 i 458–459. Autor podkreśla, że procesy te są w historiografii mało zbadane.

nicy danej specjalności, gdyż inaczej nazwa tego rodzaju organizacji nie miałyby żadnego uzasadnienia⁹⁵.

Nie jest dotąd zbadana relacja między bractwami cechowymi a cechami. Szczególnie ciekawe wyniki mogłoby przynieść zbadanie w każdym konkretnym wypadku, co jest wcześniejsze – bractwo cechowe czy cech i czy każde bractwo cechowe miało swój odpowiednik w cechu posiadającym statut regulujący życie gospodarcze cechu. Rzuciłoby to nowe światło na genezę cechów i bractw, a w pewnym stopniu wyjaśniłoby zagadnienie, skąd czerpały one wzory organizacyjne.

Na terenie Koprzywnicy w drugiej połowie XV w. powstało bractwo cechowe tkaczy i krawców. 13 IX 1484 r. w Koprzywnicy biskup przemyski Jan Kazimirski za zgodą ordynariusza diecezji nadał odpust wypowiedanym i skruszonym braciom bractwa sztuki tkackiej i krawieckiej w mieście Koprzywnicy, aby ludzie płci obojga korzystali w tychże bractwach z większych łask duchowych i miłosierdzia za udział w modłach, nabożeństwach i pielgrzymkach oraz za dary dla kościoła parafialnego w postaci paramentów, ksiąg, wosku czy ofiar na fabrykę kościoła⁹⁶. O cechu

⁹⁵ Szczegółowiej tego rodzaju cechy omawia E. Wiśniowski, *op. cit.*, s. 60–62. Autor nazywa tego rodzaju organizacje bractwami cechowymi. M. Horn używa terminu „bractwo cechowe” na oznaczenie cechu (tenże, *Lokalizacja cechów i specjalności rzemieślniczych w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w latach 1550–1650*, „Przeł. Hist.” 1970, t. 61, z. 3, *passim*), choć wspomina o odpustach nadanych cechom przez biskupów – *ibidem*, s. 416, przyp. 133. Szewcy przemyscy odwrotnie – pierw otrzymali przywileje gospodarcze od starosty ruskiego (1386), a później odpusty od biskupa Piotra Kościeszki (1437) – K. Arłamowski, *op. cit.*, s. 11 i 226. W Przemysłu istniała też kategoria tak zwanych braci cechowych lub przystępników, którzy po złożeniu pewnych opłat uczestniczyli w uroczystościach kościelnych cechu, a cech asystował przy ich pogrzebach. W cechu piekarskim otrzymywali oni ponadto prawo wypieku pewnych gatunków pieczywa – *ibidem*, s. 105 i 226.

⁹⁶ Dokument w Archiwum Diecezjalnym w Sandomierzu, bardzo zniszczony, stąd niemożliwy do odczytania w całości – *fratres fraternitatis sub titulo artis textorie, sartorie (...) in oppido Coprzywnicensi*. Nie wiadomo, czy do tego bractwa należały jeszcze inne cechy. Ciekawym jest, że w dalszym ciągu mowa raz o bractwach (*in ipsis fraternitatibus*), a innym razem o bractwie (*ad eandem fraternitatem quomodolibet ascriptis*). Może więc tkacze i krawcy mieli osobne bractwa, albo obok wspólnego bractwa tkaczy i krawców było jeszcze inne tego typu bractwo wymienione w zniszczonych częściach dokumentu. Liczba dni odpustu niemożliwa do odczytania. Ogólna praktyka przewidywała wówczas 40 dni.

Formularz, w oparciu o który powstał powyższy przywilej, powtarza się dla bractw cechowych w innych miejscowościach. Pojawia się on już w 1404 r. dla bractwa w kaplicy św. Barbary przy kościele mariackim w Krakowie. H. Zaremska, *op. cit.*, s. 45 i 175. Liczne przykłady dokumentów na podstawie tego formularza patrz: *Zbiór dokumentów katedry...*; H. Ruciński, *Cechy rzemieślnicze...*, s. 103.

„Fabryka kościoła” to kwestia utrzymania budynku kościelnego i jego wyposażenia. Było to w gestii wtryków.

tkackim w Koprzywnicy słycać dopiero w 1564 r., a o cechu krawieckim w 1727 r.⁹⁷

Innym bractwem cechowym na terenie Koprzywnicy było istniejące w drugiej połowie XVIII w. bractwo cechu kowalskiego MB Loretańskiej i śś. apostołów Piotra i Pawła. Byli w cechu kowalskim suchedniarze, czyli rzemieślnicy robiący na własną rękę, lecz nie spłaceni jeszcze na majstrów, którzy obowiązani byli co kwartał płacić do lady jeden zł na Suche dni⁹⁸. Czy tylko oni należeli do bractwa? Raczej w jego skład wchodziłi wszyscy rzemieślnicy kowalscy i inni należący do cechu zbiorowego, a suchedniarze mogli w nim stanowić pewną grupę. Suchedniowe było uzależnione od woli wpisującego się. Niejaki Walenty Świstak z żoną, przyjmując bractwo w 1764 r., zobowiązał się płacić suchedniowe w wysokości 1 zł 2 gr⁹⁹. Natomiast obligacja suchedniowego małżonków Walentego i Jadwigi Pietraszkiewiczów nie jest znana z powodu uszkodzenia tekstu. Wynika więc, że do bractwa małżonkowie wstępowali razem. Do władz bractwa należały również kobiety. W 1799 r. seniorką bractwa była Salomea Pastrowska, „seniorka cechu kowalskiego biorąca świce po śmierci meza swego do tych czasów”.

Według danych z XVIII w. cechy, bractwa oraz rzemiosła opiekowały się następującymi ołtarzami w kościele parafialnym:

1. Ołtarz wielki pw. Wszystkich Świętych – szewcy (1748, 1765).
2. Ołtarz Zwiastowania NMP – garbarze (1748) i kuśnierze (1765, 1779, 1796).

W 1794 r. kuśnierze mieliby opiekować się ołtarzem Niepokalanego Poczęcia NMP. Prawdopodobnie nastąpiła pomyłka nazwy ołtarza.

3. Ołtarz św. Józefa – po bractwie ubogich (1748) tkacze (1765).
4. Ołtarz św. Sebastiana – krawcy (1727, 1748, 1765).
5. Ołtarz NMP Loretańskiej – kowale i inni rzemieślnicy (1727, 1748, 1765).

⁹⁷ H. Ruciński, *Cechy rzemieślnicze...*, s. 104.

⁹⁸ *Słownik języka polskiego* Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedoźwieckiego, Warszawa 1915, t. VI, s. 501. Lada – szkatuła, kasa cechowa, mieszcząca skarbiec cechu rzemieślniczego – *ibidem*, t. II, s. 673.

⁹⁹ Skądinąd wiadomo, że Walenty Świstak był człowiekiem zamożnym. Pożyczył on niejakim Kitlińskim 288 zł, które w r. 1787 legował do bractw i cechów – *Ks. br. lit.*, s. 219.

Od r. 1790 krawcy opiekowali się ołtarzem św. Barbary. Prawdopodobnie nastąpiła zmiana nazwy ołtarza, w związku z czym cech zmienił patrona¹⁰⁰.

W statutach cechowych występują różne kary i opłaty w wosku. Oczywiście wosk ten był potrzebny do wyrobu świec na potrzeby ołtarza lub przy procesjach¹⁰¹. Statut cechu kuśnierzy koprzywnickich zobowiązywał ich ponadto, żeby pieniądze ze skrzynki brackiej obracać na użytek i ozdobę swego ołtarza. Natomiast na schadzki cechu zbiorowego miano radzić nad pomnożeniem chwały Bożej i pożytkami cechu. Mistrzowie i czeladnicy cechu zbiorowego mieli obowiązek uczestniczyć w każde Suche dni w mszach i nabożeństwach za dusze zmarłych, aż do ich zakończenia, w przyzwoitym ubraniu, nie w tym, które noszą w warsztacie, pod karą 1 grosza. Podobnie 1 gr mieli płacić ci, którzy nie uczestniczyliby lub nie chcieli usługiwać w nabożeństwach za zmarłych. Wreszcie za nieobecność na procesji w Boże Ciało i podczas jego oktawy groziła kara pół grosza. Cech kuśnierski nakładał na swych członków obowiązek uczestnictwa w mszach, niesporach i procesjach przez całą oktawę Bożego Ciała pod karą 1 gr za każde zaniedbanie. Mistrzowie cechu płócienniczego za nieobecność lub zatrzymanie znaku cechowego, zwołującego na kondukt, wigilie i pogrzeby, płacili 2 funty wosku¹⁰².

Ołtarzami cechowymi opiekowali się młodszy mistrzowie. W cechu zbiorowym tzw. brat młodszy, wybrany i ustanowiony, musiał w niedziele i święta na obu niesporach, jutrzniach, modlitwach, mszach, ofertoriach i kompletach zapalać i gasić świece pod karą 2 groszy. W wypadku, gdyby chciał się zrzec tych obowiązków musiał zapłacić 4 grosze. W cechu kuśnierskim każdy nowo przyjęty mistrz pełnił obowiązki młodszego brata, kiedy zaś opuszczał ten urząd składał 6 funtów wosku¹⁰³. W cechu płócienniczym natomiast czterech młodszych mistrzów w Boże Ciało i oktawę musiało wraz z „wach-

¹⁰⁰ AV, t. 22 (1727), s. 126; AV, t. 48 (1748), s. 227; AV, t. 51 (1765), s. 223v; oświadczenia luźne w archiwum parafialnym w Koprzywnicy: Dziubkowej dla cechu kuśnierskiego – 1779; Niedźwieckich dla cechu krawieckiego – 1790; Grudniowskich i sukcesorów Janeczki dla cechu kuśnierskiego – 1794 i 1796.

Poza wymienionymi istniały w kościele parafialnym w Koprzywnicy ołtarze św. Anny (bractwo św. Anny), Wniebowzięcia NMP (bractwo literackie) i NMP Różańcowej (prebendarz i bractwo różańcowe).

¹⁰¹ *Sex libras cerae ad usum ecclesiae parochialis reponere* – cech zbiorowy 1603; „Kamień wosku na ozdobę cechową” – Tkacze 1748, p. 15.

¹⁰² Tkacze 1784, p. 13.

¹⁰³ Cech zbiorowy 1603 i Kuśnierze 1689.

tami” uczestniczyć we wszystkich nabożeństwach oraz rozdawać świece pod karą 1 gr od każdej nie wydanej świcy¹⁰⁴.

Oprócz opłat i składek przewidzianych statutami fundusze cechowe powiększały różne legaty do ołtarzy cechowych, z obowiązkiem odprawiania określonych ilości mszy za dusze legatorów. Cechy, podobnie jak bractwa, pragnąc zadośćuczynić tym zobowiązaniom wypożyczały legowane sumy na wyderkauf, a z procentów opłacały kapłana odprawiającego msze.

O legatach i działalności kredytowej cechów zachowało się niewiele wiadomości. Najwięcej z nich odnosi się do cechu kuśnierskiego, co nie jest chyba przypadkiem, zważywszy, że cech ten wyróżniał się wśród pozostałych cechów i bractw wielkością posiadanych kapitałów¹⁰⁵.

W roku 1779 niejaka Katarzyna Pietruszczyna z Koprzywnicy legowała do ołtarza cechu kuśnierskiego jedną staję (10 zagonów i 2 kliny) roli wartości 100 zł. Rolę tą przekazała swojej córce jedynaczce Jadwidze Dzióbkowej z obowiązkiem wypłacania czynszu 6 zł rocznie na św. Katarzynę (25 XI), na mszę w ten dzień za duszę legatorki. Gdyby Jadwiga nie wywiązała się ze swych obowiązków, cech mógł jej wymienioną rolę odebrać, miała ona jednak prawo pierwokupu. W 2 lata później cech zmniejszył Jadwidze czynsz do 5 zł. W roku 1795 Agnieszka Janczaczka legowała do cechu kuśnierskiego 100 zł, które przejęli jej sukcesorowie z obowiązkiem wypłaty czynszu rocznego na 15 marca w wysokości 5 zł, z czego 2 zł na mszę za dusze legatorki i jej męża w Dzień Zwiastowania NMP (25 III), a 2 zł „na oporządzenie tegoż ołtarza lub na воск Łuy (łój) opalając”. W r. 1788 wzięli z cechu

¹⁰⁴ Tkacze 1784, p. 9. Wachty to grupy adoratorów.

¹⁰⁵ Wg protokołu z roku 1838:

bractwo św. Anny miało dłużników	– 13,	czynszu	– 75 zł 6 gr
bractwo literackie	– 13,		– 55 zł 6 gr
cech kowalski	– 9,		– 46 zł 9 gr
cech krawiecki	– 6,		– 22 zł 15 gr
cech kuśnierski	– 17,		– 94 zł 3 gr
cech szewski	– 12,		– 63 zł 15 gr
cech płócienniczy	– 12,		– 61 zł

Proboszczowi i organiście za nabożeństwa płacili ww. bractwa i cechy w r. 1840:

bractwo św. Anny proboszczowi	– 35 zł,	organiście	– 5 zł
bractwo literackie	– 36 zł,		– 5 zł
cech kowalski	– 12 zł,		– 5 zł
cech krawiecki	– 9 zł,		– 3 zł
cech kuśnierski	– 42 zł,		– 4 zł
cech szewski	– 36 zł,		– 3 zł 15 gr
cech płócienniczy	– 21 zł,		– 2 zł 10 gr

– WAP w Kielcach, Oddział Terenowy w Radomiu, akta Komisji Województwa Sandomierskiego i Rządu Gubernii Sandomierskiej 301, s. 389–394v

kuśnierskiego Jan i Jadwiga Kwietniewiczze 50 zł z legacji niejakiego Józefa Cielickiego. Suma ta została przejęta z rąk małżonków Lichockich, których cech skwitował. Suma została opisana na roli Kwietniewiczów. Prowizja w wysokości 3 zł 15 gr miała być płacona 11 grudnia, po święcie Niepokalanego Poczęcia NMP, pod groźbą utraty roli. W 4 lata później tenże Kwietniewicz odebrał jeszcze 50 zł z czynszem 4 zł. W r. 1792 małżonkowie Zwolscy przejęli od cechu kuśnierskiego z rąk małżonków Krzezińskich 40 zł z legatu „pracowitego” Józefa Cielińskiego, z czynszem 3 zł płatnym na wigilię Bożego Narodzenia (24 XII). W r. 1794 małżonkowie Grudniewscy przejęli od cechu kuśnierskiego 60 zł z prowizją 4 zł, płatną nazajutrz po zaślubieniu Najświętszej Maryi Panny (22 I) za opis sumy na roli Zwolskich na Zagumniu.

W działalności kredytowej cechu kuśnierskiego uderzają dwie rzeczy: dowolność terminu płatności prowizji oraz sama wysokość tej prowizji ustalana raczej indywidualnie (od 50 zł – 3,5 zł i 4 zł, 4 zł od 50 zł i 60 zł). Osoba legatora, pracowitego Józefa Cielińskiego, wskazuje, że legatów do cechu dokonywały również osoby spoza cechu, m.in. spośród poddanych chłopów¹⁰⁶.

Dla cechów krawieckiego i zbiorowego zachowało się po jednym tego rodzaju dokumencie. W r. 1790 małżonkowie Niedźwieccy wzięli z cechu krawieckiego 50 zł (prowizja z powodu zniszczenia dokumentu nieznaną), opisując ją na domu, dwóch placach i rólce na Krzywdach, czynsz płatny na św. Barbarę (4 XII). W 1804 r. na podobnych jw. warunkach podjęli 100 zł z cechu kowalskiego, rymarskiego itd. (czyli ze zbiorowego) małżonkowie Pazdrowscy¹⁰⁷.

Powyższych transakcji dokonywano w magistracie za zgodą i w obecności starszyny cechowej oraz w obecności władz miejskich, zwłaszcza wójta.

Działalność religijna cechów była więc w całości ich działalnością bardzo poważną, co wynikało z przekonania, że człowiek jest na tej ziemi tylko pielgrzymem, zmierzającym do innej, wiekuiestej Ojczyzny, należy więc przede wszystkim dążyć do osiągnięcia zbawienia i nawzajem sobie w tym pomagać¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Por. legator do bractwa literackiego, poddany z Krzyków Marcin Krajewski. Wszystkie powyższe, jak i poniższy dokument to wyderkaufy z ksiąg miejskich koprzywnickich, z których wyciągi znajdują się w archiwum parafialnym w Koprzywnicy.

¹⁰⁷ Bibl. Narod., mk 18218.

¹⁰⁸ Por. zakończenie statutu cechu płócienniczego – H. Ruciński, *Ustrój cechów rzemieślniczych w Koprzywnicy do 1795 roku*, „Zeszyty Naukowe Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku”, z. 19, Humanistyka, t. IV, Dział H – Prace historyczne, Białystok 1977, s. 73.

JAN GODLEWSKI (Białystok)

**OD „PRYWATNEGO” DO „PAŃSTWOWEGO” SYNDYKATU.
Z DZIEJÓW KARTELIZACJI W CUKROWNICTWIE
W KRÓLESTWIE POLSKIM I CESARSTWIE ROSYJSKIM
(1887-1914)**

Cukrownictwo – nowa gałąź przemysłu konkurująca z gorzelnictwem w podnoszeniu rentowności folwarku – pojawiło się na trwałe w Królestwie Polskim w trzecim dziesięcioleciu XIX w. Bardzo szybko przyswojono na polskim gruncie nową technikę i technologię. W ciągu kilkunastu lat w zafolowanym kraju powstały pierwsze kapitalistyczne, nowoczesne i rentowne przedsiębiorstwa cukrownicze należące do kapitału bankierskiego i ziemiańskiego, które w najbliższych dziesięcioleciach wyznaczyły drogę rozwoju tej gałęzi produkcji. Obok nich istniało kilkadziesiąt drobnych przyfolwarcznych, przeważnie niedoinwestowanych warsztatów cukrowniczych. Niektóre z nich przetrwały aż do lat 70-tych, kiedy cukrownictwo weszło w okres wielkofabryczny. W tym czasie powstały pierwsze cukrownicze firmy akcyjne. Do 1881 r. założono ich 14 z kapitałem ponad 12 mln rubli srebrnych (dalej w skrócie: rs), a skupiających 16 zakładów spośród 38–42 istniejących w tym czasie. Również ważnym czynnikiem wielkofabrycznego rozwoju w latach 70-tych XIX w. były zmiany w technice i technologii produkcji. Trwająca już od kilkadziesiąt lat mechanizacja postawiła cukrownictwo wśród gałęzi przemysłu kraju o najwyższym poziomie technicznym, a wprowadzona dyfuzja niezwykle zwiększyła wydajność produkcji cukru z buraków. Motorem inwestycji fabrycznych, jak i powiększania plantacji buraczanych były wysokie zyski przedsiębiorstw cukrowniczych.

Nadprodukcja lat 80-tych. Syndykat

Po kilkunastu latach bardzo pomyślnej koniunktury w wielkofabrycznym cukrownictwie w Królestwie Polskim, a także w Cesarstwie, w kampanii

1884 r. doszło do załamania. Po raz pierwszy pojawiły się trudności w zbyciu cukru. Rosły jego zapasy w magazynach fabrycznych i komisowych.

Tabela 1. Zapasy cukru w Imperium Rosyjskim w latach 1884–1886

Rok	Zapasy (w tys. t)	% produkcji
1884	50,5	14,6
1885	75,0	15,6
1886	79,2	18,5

Na podstawie: „Przegląd Techniczny” [dalej: PT] (t. 30), „Dodatek Cukrowniczy” [dalej: Dod.] 1893, nr 17, s. 131; ze względu na czytelność materiału wszędzie rok produkcyjny został zastąpiony rokiem kalendarzowym, np. zapis 1884/5 zastąpiono zapisem 1884.

U źródeł kryzysu lat 80-tych leżało wprowadzenie w 1877 r. cła w złoście, a tym samym otwarcie okresu silnej protekcji państwa wobec własnego przemysłu. Pozbawienie rynku konkurencji cukru zagranicznego sprzyjało sztuczному podnoszeniu cen przez producentów i hurtowników, szczególnie na początku lat 80-tych. W 1881 r. ceny mączki wzrosły w Kijowie do 7,10 rs za pud, w 1882 r. do 8,10 rs. Niespotykaną cenę osiągnęła rafinada: w Petersburgu w 1882 r. notowano 8,80 rs, w 1883 r. 9,50 rs za pud¹. Pewien wpływ na wzrost cen miały też nieurodzaje w latach 1882, 1883 i 1884. Dalszy mechanizm nadprodukcji był prosty². Wobec tak wysokich cen i często kilkudziesięcioprocentowych zysków obszar zasiewów buraczanych zaczął wzrastać: 1881 r. – 243 tys. ha, 1882 r. – 255 tys. ha, 1883 r. – 299 tys. ha, 1884 r. – 318 tys. ha³.

Zwiększony o 30% w ciągu czterech lat obszar plantacji w połączeniu ze wzrostem wydajności cukru, jaki miał miejsce dzięki powszechnemu zastosowaniu systemu dyfuzyjnego, spowodował w Imperium gwałtowny wzrost produkcji: 1881 r. – 266 tys. t, 1882 r. – 286 tys. t, 1883 r. – 310 tys. t, 1884 r. – 347 tys. t, 1885 r. – 482 tys. t, 1886 r. – 429 tys. t. Średnie roczne tempo wzrostu wynosiło w latach 1881–1886 33 tys. t, tj. 11,2%⁴. Pierwsze oznaki zbliżającego się kryzysu pojawiły się w kampanii 1884 r., kiedy

¹ G. Simonenko, *Vyvoznaja premia na sahar i normirovka proizvodstva jego*, Warszawa 1887, s. 7.

² Była to nadprodukcja względna, dająca się rozładować przy odpowiednio niskiej cenie.

³ „Przegląd Techniczny” [dalej w skrócie PT] (t. 30), „Dodatek Cukrowniczy” [dalej w skrócie: Dod.] 1895, nr 17, s. 129.

⁴ *Ibidem*; S. Piotrowski, *Syndykaty przemysłowe*, Warszawa 1893, s. 38–39.

to ceny cukru zaczęły spadać. W 1885 r. za pud płacono jeszcze 4,80 rs; w 1886 r. giełda w Kijowie notowała cenę 2,85 rs z akcyzą, czyli 2 rs za pud bez akcyzy, to jest poniżej kosztów produkcji⁵. Po tej cenie cukier był sprzedawany podobno hurtem wprost z fabryk. Ponad 20 fabryk cukru nie wytrzymało tych cen i zbankrutowało. Spore też straty w kapitale poniosło szereg innych fabryk⁶. Zupełne załamanie w przemyśle cukrowniczym mogło pozbawić państwo poważnego źródła dochodów. toteż rząd pośpieszył cukrownictwu z pomocą. Sądząc, że po spadku produkcji i ustaniu spekulacji ceny wrócą do normy, rozporządzeniem z 1 lipca 1885 r. postanowiono wydać tytułem awansu premie wywozowe w wysokości początkowo 1 rs od puda, a od listopada 1885 r. 0,80 rs od 1 puda cukru wywiezionego za granicę. Premie musiały być zwrócone państwu w ciągu 2 lat. Termin ich wydawania upłynął ostatecznie w lipcu 1886 r.; ogółem wypłacono 6,8 mln rs⁷. Oprócz tego Ministerstwo Skarbu otworzyło cukrownikom w kijowskim kantorze Banku Państwa specjalny kredyt do wysokości 5 mln rs. Jednocześnie polecono komitetowi giełdowemu w Kijowie doprowadzić do porozumienia fabryk w celu rozdzielenia tego kredytu. Wskutek pomocy rządu ceny cukru na rynku wewnętrznym w 1885 r. trzymały się poziomu 3,65 rs za pud (2 rs – cena londyńska, plus 0,80 rs – premia, plus 0,85 rs – akcyza)⁸.

W roku 1886 producenci cukru zwrócili się do rządu z prośbą o przedsięwzięcie środków, by stworzyć i utrzymać normalne warunki fabrykacji. Dowodzili, że cukrownictwu zagraża w przyszłości ciągła nadprodukcja i bez uregulowania wywozu, ceny na rynku krajowym obniżą się do powodującej straty ceny londyńskiej⁹. Ministerstwo Finansów przyjmując, że średnie koszty produkcji puda cukru wynoszą 3,25 rs wraz z akcyzą, zezwoliło w lutym 1887 r. na płacenie akcyzy cukrem. Pud mączki miał być liczony po 3,25 rs, a rafinada po 3,70 rs. Cukrownie, które zalegały z akcyzą i ubiegały się o prolongatę spłaty, mogły oddać skarbowi 100 tys. t cukru. Ministerstwo postanowiło, że cukier ten zostałby wypuszczony na rynek wówczas, gdy cena podniosłaby się do 4 rs za pud¹⁰. Ponieważ chciało na tej opera-

⁵ *Ibidem*; Dwa ruble to w tym czasie cena cukru na rynku londyńskim.

⁶ PT 1892 (t. 29), Dod. 1892, nr 20, s. 123; S. Piotrowski, *Umowa o wywóz cukru za granicę przed sądem*, „Gazeta Cukrownicza” [dalej w skrócie: GC] 1895, nr 29 (t. 4), s. 63.

⁷ Uzupełnienie do noty ministerium skarbu w kwestii konwencji brukselskiej, GC 1902, nr 42 (t. 18), s. 359; S. Piotrowski, *Umowa o wywóz...*, GC 1895, nr 28, s. 43.

⁸ PT 1893 (t. 30), Dod. 1893, nr 17, s. 179.

⁹ S. Piotrowski, *Umowa o wywóz...*, GC 1895, nr 29, s. 61.

¹⁰ *Ibidem*.

cji zbyt dużo zarobić, cukrownie nie oddały mu ani jednej tony. Pozostała zatem jedynie droga unormowania produkcji. Rząd jednak nie chciał brać na siebie uciążliwego obowiązku uregulowania produkcji i handlu poprzez ustanowienie cen minimalnych i maksymalnych. Okólnik ministra finansów z marca 1887 r. zapowiedział zniesienie premii i zawierał opinię, że producenci sami powinni uregulować produkcję i wywóz cukru¹¹. Przy takim stanowisku rządu nie trzeba było długo czekać na porozumienie cukrowni Cesarstwa i Królestwa. W dniu 28 kwietnia 1887 r. 168 cukrowni zawarło przed notariuszem z Kijowa – Scardellim – umowę¹². Zobowiązywała ona do wywiezienia w ciągu roku za granicę państwa 25% cukru wyprodukowanego w kampanii 1886 r. i wypuszczenie na rynek wewnętrzny w produkcji dwóch następnych kampanii tylko takiej ilości cukru, jaką określił wspólnie wybrany komitet. Te ilości miały być obliczone w taki sposób, by roczna produkcja nie przekroczyła 348 tys. t. W kwietniu 1888 r. umowę przedłużono na dwie kolejne kampanie, a w maju 1890 r. na dalsze cztery – do września 1894 r.¹³ Według umowy obowiązek wywozu trwałby dotąd, aż cena kryształu w Kijowie nie osiągnęłaby 4,50 rs za pud, co bez akcyzy stanowi 3,65 rs¹⁴. Po dokonaniu wywozu cukru każda fabryka obowiązana była w terminie 15 dni zawiadomić o tym Biuro syndykatu i złożyć odpowiednie dowody celne. Cukier z danej kampanii musiał być wywieziony do 1 maja. Nie wywiązujące się z umowy cukrownie miały płacić karę w wysokości 2,50 rs od puda niewywiezionego lub wywiezionego z opóźnieniem cukru. Syndykat był pierwszą w państwie oficjalnie istniejącą, choć niezupełnie jawną umową producentów. Sporo danych – warunki wywozu i sprzedaży cukru za granicę, liczba i nazwy cukrowni nie wywiązujących się z umowy, koszty produkcji i zyski cukrowni zjednoczonych – nigdy nie zostało w pełni ujawnionych¹⁵.

¹¹ PT 1893 (t. 20), Dod. 1893, nr 17, s. 129.

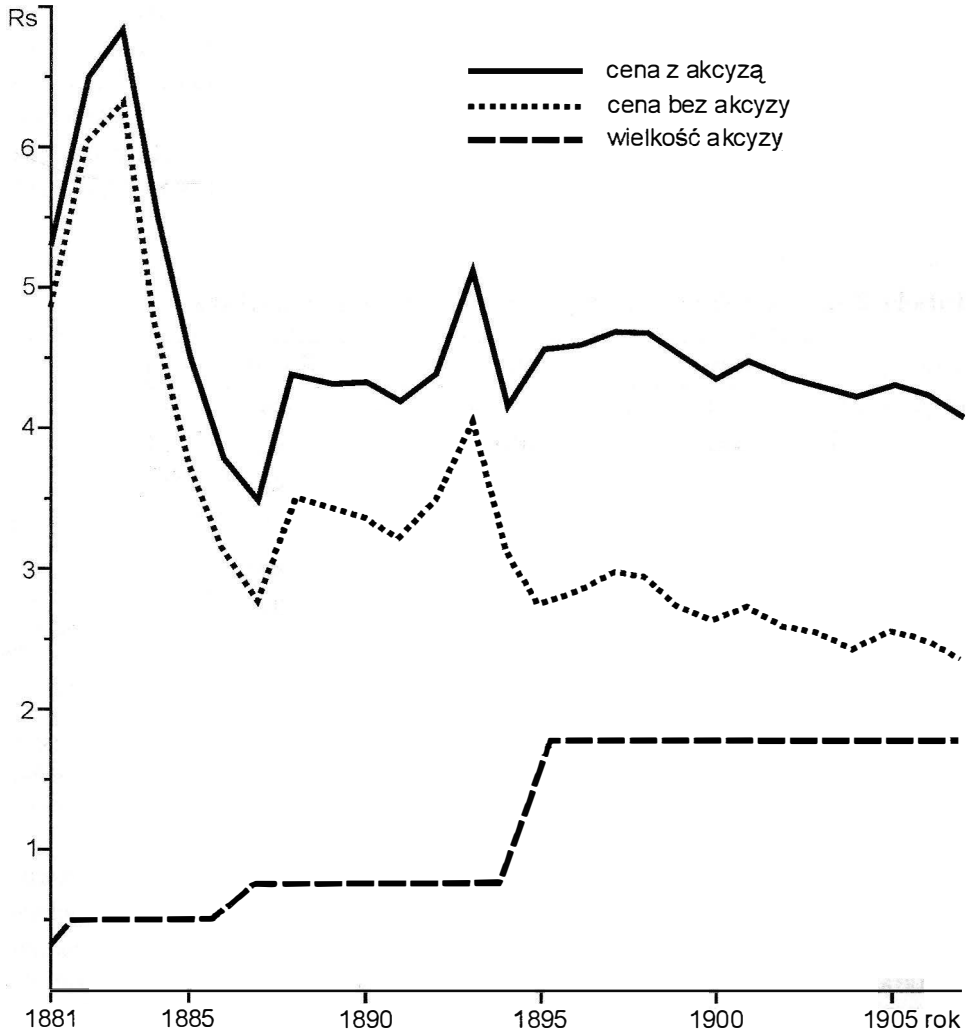
¹² Oprócz określenia „umowa” funkcjonują w literaturze przedmiotu i inne nazwy: „konwencja kijowska”, „syndykat”, „syndykat prywatny”, „zjednoczenie”, „zjednoczenie prywatne”, „kartel”, „monopol”. Natomiast w ówczesnej publicystyce poza terminami „umowa”, „konwencja kijowska”, „zjednoczenie”, „syndykat” występowały też: „samoobrona”, „samonomirówka”, „prywatna samopomoc”.

¹³ S. Piotrowski, *Syndykaty przemysłowe...*, s. 1; tegoż: *Umowa o wywóz...*, GC 1895, nr 29, s. 62, 66.

¹⁴ Przeciwnicy syndykatu widzieli to inaczej: 4,50 rs to cena nie maksymalna zawierająca wywóz, ale minimalna – gdy cena rynkowa spadnie poniżej 4,50 rs następuje rozporządzenie o wywozie celem podniesienia cen cukru.

¹⁵ Głosy domagające się podania tych informacji pojawiły się jeszcze w rok po upadku syndykatu (GC 1896, nr 1 (t. 7), s. 8).

Wykres 1. Średnie roczne rynkowe ceny cukru (kryształu) z akcyzą i bez akcyzy w Imperium Rosyjskim w latach 1881–1907 (w rs za pud)

Na podstawie: AAN, zesp. Związek Zawodowy Cukrowni, sygn. 301.

Syndykat był kierowany przez szesnastu przedstawicieli stanowiących Biuro z siedzibą w Kijowie. Na jego czele stał rosyjski przemysłowiec hr. W. Babrynskij. Drugoplanową rolę w Biurze odgrywał Juliusz Wertheim. W ciągu kilku miesięcy kampanii 1887 r. przystąpiły do porozumienia kolejne cukrownie – ich liczba wzrosła do 191 w 1888 r. Stanowiły one 86% liczby wszystkich fabryk cukru w Imperium, a produkowały 90% cukru. Poza syndykatem pozostało 31 zakładów. Największa liczba cukrowni należała do zjednoczenia w ostatnich latach jego istnienia – ponad 200. Uczestnictwo w umowie nie było przymusowe, a podobno najlepszy interes robiły fabryki doń nie należące. Przez cały okres działalności syndykatu takich cukrowni było od 12 do 48.

Tabela 2. Liczba cukrowni w Imperium należących do syndykatu

Rok	Liczba	% ogółu
1887	171	78
1888	191	86
1889	188	85
1890	193	87
1891	201	89
1892	203	91
1893	206	91
1894	ok. 212	ok. 95

Na podstawie: J. J. Janzull, *Premyslowyje sindykaty*, Peterburg 1895, s. 131; PT 1889 [t. 26], Dod. 1889, nr 3, s. 17, 1890 [t. 27], Dod. 1890, nr 2, s. 15, 1893 [t. 30], Dod 1893, nr 17, s. 130–131; S. Piotrowski, *Syndykaty przemysłowe*, Warszawa 1893, s. 41.

Od początku umowy na „czarnej liście” było kilka cukrowni z Królestwa. W 1886 r. 3 fabryki, w 1890 r. – 4: Łubna i Szreniawa w guberni kieleckiej oraz Mircze i Poturzyn w guberni lubelskiej. W roku następnym także 4 zakłady pozostawały poza umową, tym razem wszystkie z guberni lubelskiej: Mircze, Poturzyn, Kijany i Zakrzówek (tylko jedna lubelska cukrownia – Opole uczestniczyła w porozumieniu). Pierwsze trzy cukrownie już do końca istnienia zjednoczenia znajdowały się na „czarnej liście”. W roku 1892 liczba cukrowni nie uczestniczących była chyba najmniejsza, bo wynosiła 12. Oprócz 3 z Królestwa, 4 takie fabryki pracowały w guberni kurskiej, 4 w woroneskiej, 3 w charkowskiej, 2 w orłowskiej, 1 w podolskiej. Były to w większości cukrownie najmniejsze, dla których ograniczenie i tak niedużej,

a często mało rentownej produkcji, oznaczało ruinę. Syndykat nie uwzględnił dostatecznie interesów mniejszych cukrowni, które dawały w nim $1/5 - 1/6$ produkcji¹⁶.

Normy produkcji nie były stałe, a ich określenie nie było proste. Ponieważ w 1886 r. nie było dokładnych, wiarygodnych danych o produkcji i spożyciu w Rosji i Królestwie, toteż w obliczeniu normy dla każdej cukrowni posłużyła średnia produkcja z ostatnich 5 lat zmniejszona o 33%. Ta zmniejszona produkcja miała odpowiadać w przybliżeniu spożyciu. Wskutek tego cukrownie mające w ostatnich latach produkcję wysoką, otrzymały wysokie normy, inne, np. te, które dotknął nieurodzaj buraków, otrzymywały mniejsze normy. Narzucony więc pułap produkcji często musiał być mocno niesprawiedliwy. Owe niesprawiedliwości próbowano naprawić w czasie kolejnych przedłużeń umowy. W stosunku do niektórych cukrowni brano pod uwagę także moce przerobowe. Spowodowało to powiększenie ogólnej normy produkcji jeszcze o kilka procent. Pomimo tego, do końca pozostały nieprawidłowości w unormowaniu produkcji poszczególnych cukrowni, co było kością niezgody między fabrykami a syndykatem¹⁷.

Zgodnie z umową nadmiar produkcji ponad określoną normę musiał być przez fabryki wywieziony poza granicę państwa. Dowodem wywozu cukru były świadectwa wywozowe, które stały się swoistymi papierami wartościowymi o kursie zbliżonym do straty na jednym pudzie wywożonego cukru. Strata wynikała z różnicy między ceną otrzymywaną na rynku wewnętrznym, a ceną poza granicami kraju regulowaną według ceny w Londynie, największym rynku cukrowniczym w Europie¹⁸. Jednakże korelacja nie była ścisła, bo w grę wchodziło więcej czynników, jak wysokość cła w krajach importujących cukier, kurs rubla srebrnego względem walut zagranicznych lub złota. A i same świadectwa wywozowe, jak wszystkie papiery wartościowe, podlegały prawom rynku (popytu i podaży na giełdzie), co też wpływało na ich cenę. Obieg świadectw wywozowych brał się stąd, że można było wywieźć więcej cukru niż przewidywała norma, a nadmiar wywozu odsprzedać w formie świadectw cukrowni, która nie wywozła wcale lub za mało w stosunku do normy wyznaczonej jej przez syndykat. Było to tzw. prawo ustępstwa i takie operacje były przeprowadzane dość powszechnie. Więcej niż było trzeba

¹⁶ PT 1890 (t. 27), Dod. 1890, nr 2, s. 15, 1893 (t. 30), Dod. 1893, nr 17, s. 131; GC 1893, nr 1, s. 22–23; S. Kempań, *Nowe prądy w organizacji przedsiębiorstw*, Warszawa 1910, s. 31.

¹⁷ PT 1893 (t. 30), Dod. 1893, nr 17, s. 131.

¹⁸ M. Rychter, *Rachunkowość w cukrowni*, Warszawa 1913, s. 42.

wywoziły cukrownie położone bliżej granic państwa. Z południowo-zachodnich guberni Cesarstwa wywożono cukier na południe i wschód, z guberni północnych – na północ. Następnie nadmiar wywozu z niewielkim zyskiem odsprzedawano w postaci świadectw wywozowych cukrowniom położonym w głębi kraju. Wywóz cukru z tychże fabryk byłby droższy o koszty transportu do komór celnych. Gdyby cena za granicą była względnie wysoka, bardziej by się im opłacało wywozić cukier niż kupować świadectwa wywozowe. Wtedy popyt na świadectwa byłby niższy, a ich cena spadałaby. Tak właśnie było np. w kampanii 1895 r. – świadectwa kosztowały po ok. 0,80 rs od puda. Najniższą chyba cenę – kilkanaście kopiejek – osiągnęły w 1909 r. Najwięcej płacono za nie w roku 1894 i 1902 – ok. 1,65 rs. Najczęściej jednak cena wynosiła ponad 1 rs¹⁹. Zatem różne były sposoby wywiązania się z umowy o wywóz. Np. zarząd cukrowni Leśmierz w kampanii 1888 r. miał do wyboru dwie drogi: wywieźć własny cukier w ilości wyznaczonej przez syndykat, tj. 140 t, lub zakupić na tę ilość cukru świadectwa wywozowe. Płacono za nie w tym czasie 2,15 rs za pud (wraz z akcyzą) i strata wynikająca z wykonania zobowiązań byłaby taka sama, niezależnie od wyboru drogi – 1,30 rs na pudzie cukru. Zarząd wybrał drugi sposób zadośćuczynienia umowie. Wywożony był jedynie kryształ, którego produkcja w Leśmierzu była mała i niskiej jakości. Aby doprowadzić ją do właściwego poziomu, cukrownia musiałaby zaniedbać produkcję innych rafinowanych gatunków cukru cieszących się przed świętami dużym popytem²⁰. Można było również część normy wywieźć, a na pozostałą część kupić świadectwa wywozowe. Taką drogę wybrała np. cukrownia Konstancja w kampanii 1890 r. Koszt wywozu własnego cukru wyniósł 20 tys. rs, na resztę zakupiono świadectwa wywozowe za sumę 55 tys. rs. Były to sumy niebagatelne, jeżeli zysk czysty wynosił w tymże roku 83 200 rs²¹.

Planowane i rzeczywiste wielkości wywozu fabryk należących do syndykatu wyglądały następująco (w tys. zł)²²:

¹⁹ GC 1893, nr 5, s. 108; Rok 1895, GC 1895, nr 2 (t. 5), s. 23; (Sprawozdanie z rynków) GC 1902, nr 21 (t. 17), s. 458; (Na dobie) GC 1909, nr (t. 33), s. 130.

²⁰ AP w Płocku, Oddz. w Łęczycy, zesp. Towarzystwo Przemysłowe Leśmierz, 2.

²¹ Sprawozdanie Zarządu Towarzystwa Akcyjnego Fabryki Cukru i Rafinerii [dalej w skrócie: SZTA] Konstancja 1890, Warszawa 1891.

²² Wykonanie zobowiązań wywozowych przez uczestników syndykatu w roku 1893, GC 1895, nr 25 (t. 3), s. 581.

	należało wywieźć	wywieziono
1888	100	94
1889	42	33
1890	90	86
1891	84	112
1892	–	19
1893	162	79

Z sześciu przytoczonych lat trzy pierwsze wykazują niemal równowagę (mały niedobór pokrywany był cukrem z innych okresów fabrykacyjnych, które tu nie są wliczone). W dwóch następnych latach była znaczna przewaga wywozu ponad obowiązującą normę (w 1892 r. obowiązek wywozu był zawieszony). W ostatniej kampanii 1895 r. ten kilkuletni, oparty na umowie system wywozu załamał się, bo wywieziono mniej niż połowę. Z brakującej kwoty 83 tys. t niespożytkowanymi świadectwami wywozowymi z poprzednich lat pokryto 58 tys. t, a 11 tys. t wywieziono na poczet roku poprzedniego. Po uwzględnieniu drobnych zaległości z opóźnień z gwarancją późniejszego wywozu – 2 tys. t, pozostało 11 tys. t, które Biuro Syndykatu uznało za niewykonanie zobowiązań. Z tych 11 tys. t – 2 tys. t uznano za stracone dla wywozu z powodu złego stanu majątkowego właścicieli. W takim położeniu znajdowały się 4 cukrownie, wśród nich jedna z Królestwa – Młynów, która nie wywozła 0,5 tys. t. Osiem cukrowni próbowało się usprawiedliwić z niewywiezionych 4 tys. t. Pozostałe 5 tys. t nie wywozilo 6 cukrowni jawnie gwałcących umowę. Listę tych ostatnich otwierała cukrownia Andruszki niejakiej Baskakowej z zaległością 0,7 tys. t. Wszystkim sześciu fabrykom i trzem z poprzedniej grupy wytoczono procesy sądowe²³.

Przyczyny załamania się wywozu w kampanii 1893 r. powstały już w roku poprzednim, kiedy to niespodziewanie na rynku wewnętrznym zabrakło cukru, a jego ceny osiągnęły dawno nie notowany poziom. Od razu powstało pytanie, czy rzeczywiście nadprodukcja w państwie rosyjskim miała miejsce i czy potrzebne było porozumienie? Część prasy zaatakowała syndykat, winiąc go za „niebywałą drożyznę” cukru. Zwracano przy tym uwagę, że celowo w roku poprzednim, tj. 1891, wywieziono 24,6 tys. t więcej niż nakazywały normy, by w latach następnych podbić ceny cukru na rynku wewnętrznym. Wywóz ponad normę, jakkolwiek miał miejsce, nie mógł być

²³ *Ibidem*, s. 578–579.

zamierzony. Był on spowodowany kilkoma czynnikami, jak: oporny do wiosny 1892 r. zbyt wewnątrz państwa, pomyślniejsze dla cukru w Imperium ułożenie się koniunktur na rynkach zagranicznych i zniesienie (od 1 lipca 1892 r.) granicy celnej między Krajem Zakaukaskim a Persją²⁴. Było prawdopodobne, że w związku z wywozem ponad normę pozostawały wysokie ceny cukru w 1892 r. na rynku wewnętrznym. W lecie 1892 r. w Kijowie dochodziły one do 5,50–5,70 rs za pud. Później nieco spadły, ale w październiku znów podniosły się do 5,30–5,35 rs. Cukrownicy wskazywali na takie przyczyny, jak: nieurodzaj buraków, koniunktura w handlu międzynarodowym, spekulacja i wzrost spożycia²⁵. Przedstawiciele syndykatu uchwalili zawieszenie na okres 1892 r. obowiązkowego wywozu, by ceny nie ustabilizowały się na zbyt wysokim poziomie (5,25–5,50 rs). Obawiano się interwencji rządu w postaci obniżenia cła, bowiem od kwietnia 1886 r. minister skarbu był upoważniony uchwałą Rady Państwa do przedłożenia w Komitecie Ministrów wniosku o obniżenie cła wwozowego na cukier do 1,50 rubla w złocie za pud, gdyby cena targowa cukru doszła w Kijowie i Odessie do 5,50–6,0 rs, a w Petersburgu do 6,0–6,60 rs. Ceny ukształtowały się ostatecznie na nieco niższym poziomie i nie było podstaw do obniżki cła. Jednakże interwencja rządu miała miejsce, choć przybrała inną formę. Na początku listopada 1892 r. car upoważnił ministra skarbu do kupowania cukru na rynkach zagranicznych na rachunek rządu w ciągu kampanii 1892 r. w celu sprzedaży go na rynkach wewnętrznych Cesarstwa. Cukier miał być sprzedawany po cenach odpowiadających cenie białego kryształu za 1 pud: 5,10 rs na stacjach Południowo-Zachodnich Dróg Żelaznych, 5,25 rs w Kijowie, 5,30 rs w Odessie, 5,60 w Moskwie, 5,65 rs w Petersburgu²⁶. Oznaczało to, że ministerstwo ceny te uważa za najlepsze, zapewniające przemysłowi odpowiedni zysk i nie zanadto uciążliwe dla konsumentów. A przecież były one o kilkadziesiąt kopiejek wyższe od cen uznanych przez syndykat za maksymalne (4,65 rs). Po raz kolejny okazało się, że rząd starał się nie zaszkodzić bardzo zyskowej dla skarbu gałęzi przemysłu²⁷.

W grudniu 1892 r. Ministerstwo Skarbu nabyło za granicą i sprzedało w kraju za pośrednictwem Banku Międzynarodowego pierwszą partię cukru.

²⁴ PT 1893 (t. 30), Dod. 1892, nr 3, s. 19.

²⁵ PT 1893 (t. 30), Dod. 1892, nr 7, s. 53; S. Piotrowski, *W sprawie umowy o wywóz cukru*, GC 1894, nr 36 (t. 2), s. 830.

²⁶ PT 1893 (t. 30), Dod. 1892, nr 2, s. 14, Dod. 1892, nr 3, s. 18, Dod. 1892, nr 6, s. 50.

²⁷ Przegląd stanu cukrownictwa w Rosji, GC 1894 (t. 1), s. 583.

1,6 tys. t kryształu sprzedano do przerafinowania petersburskiemu potentatowi rafineryjnemu Koenigowi²⁸. Wraz z napływem zagranicznego cukru wzrastała irytacja w cukrowniczych kołach państwa. Dobrze odzwierciedlały te nastroje cotygodniowe „sprawozdania z rynków” zamieszczane w „Przełędzie Technicznym”. 20 marca 1893 r. pisano: „[...] o ile Bank Międzynarodowy dostarczający towaru zagranicznego na rachunek rządowy nie zakupił wcześniej za granicą tego, co dla spożywców wewnętrznych ma być wprowadzone, to rząd kupując bardzo drogi cukier zagraniczny, zadowoląc się będzie musiał bardzo małą różnicą między ceną kosztu cukru, a ceną sprzedaży, niby maleńkim cłem przywozowym [...]”²⁹. W notce z 9 maja 1893 r. czytamy: „[...] spekulanci mając w ręku cukier nie sprzedany pozwolili pod bokiem swoim wychodzić cukrom zagranicznym. Garstka zapalonych tych spekulantów żądała 3, 5, 10 kop. wyżej niż ceny ustanowione przez rząd na daną miejscowość. Rafinerzy więc i kupujący po miastach chcąc nie chcąc obcy towar zamawiać byli zmuszeni [...]”³⁰. 20 lipca 1893 r. sprawozdawca donosił: „cukier zagraniczny wciąż jeszcze napływa. Według ostatnich sprawozdań dowiedziono ilości tak znaczne, że cyfra ogólna przywozu dosięga już około 1 360 tys. pudów (22 tys. t). Przywóz dużych partii dla Koeniga, Woganów i innych potentatów nie daje się usprawiedliwić ani popytem na rafinadę, ani cenami rafinady [...]”³¹. 31 lipca 1893 r. – „Jeszcze trwają dowozy cukru zagranicznego i mimo woli nasuwa się pytanie, dokąd się to wszystko podziewa [...]”³². Nikt nie był w stanie dać na nie dokładnej odpowiedzi. Do końca XIX w. nie było wiadomo, jakie jest rzeczywiste spożycie cukru w państwie rosyjskim. Szacunki oparte były na pośrednich, wycinkowych statystykach, na obserwacjach rynku i przypuszczeniach. Biuro syndykatu określiło spożycie w roku 1885 na 370 tys. t i sądziło, że powiększa się ono corocznie o 8 tys. t³³. Brak cukru na rynku wewnętrznym w roku 1892 i 1893 wprawił w zdumienie zarówno producentów jak i kupców (a chyba również i sfery rządowe), bo przecież od 7 lat walczono z nadprodukcją. „Co za dziwne i niepojęte losu zrzędzenie! [pisano – dop. J.G.] okazuje się, że 23,5 (385 tys. t), a nawet 24 mln pudów (393 tys. t) cukru nie starczy dziś na potrzeby spożywców wewnętrznych [...]”. „[...] czemu przypisać tak

²⁸ PT 1893 (t. 30), Dod. 1893, nr 10, s. 83.

²⁹ PT 1893 (t. 30), Dod. 1893, nr 23, s. 304.

³⁰ PT 1893 (t. 30), Dod. 1893, nr 25, s. 226.

³¹ PT 1893 (t. 30), Dod. 1893, nr 29, s. 272.

³² PT 1893 (t. 30), Dod. 1893, nr 30, s. 284.

³³ S. Piotrowski, *W sprawie umowy...*, GC 1894, nr 36 (t. 2), s. 833.

nagle i nieprzewidziane zwiększenie się spożycia w państwie – powiedziec trudno. Zdaje się jednak, że fakt ten zaskoczył wszystkich najniespodziewaniej [...]”, „[...] o tym ciekawym i dla nas nie wytłumaczonym zjawisku nie wiedziiano i liczyć się z konsumpcją ponad 24 mln pudów żadnego nie miano powodu [...]”, „[...] czy istotnie za spożycie wewnętrzne w ciągu roku można dla Rosji przyjąć cyfrę 26 mln pudów? Już bowiem mamy 24,5 pudów (ponad 400 tys. t) produkcji wewnętrznej. Przywóz zaś przekroczył 1,5 mln pudów (25 tys. t) [...]” – pisał publicysta „Przeglądu Technicznego”³⁴.

Brak towaru na rynku, wzrost cen w pierwszej połowie lat 90-tych (zwłaszcza drożyzna cukru w 1892 r.), załamanie się wywozu w roku 1893 ściągnęły na syndykat ataki z różnych stron. Szczególnie zwracano uwagę na niechlubną rolę, jaką odegrał w wyśrubowaniu i utrzymaniu wysokich cen. Zarzucano mu i to, że podtrzymywał vegetację „zgniłych fabryk” – cukrowni przestarzałych technicznie, niemodernizowanych, niedbale administrowanych, produkujących swój cukier drogo³⁵. Ważniejsze jednak od tych nieprzychylnych opinii były tendencje odśrodkowe i próby wyłamywania się z umowy. Niektóre cukrownie występowały z pretensjami o zbyt małe normy, inne domagały się wynagrodzenia za wyjątkowe straty, jeszcze inne żądały ulg z powodu sąsiedztwa z nowo powstałymi lub nie należącymi do konwencji cukrowniami. A już wszystkich uczestników zjednoczenia zawiodły nadzieje pokładane w „unormowaniu”, tj. utrzymaniu przez regulację sprzedaży odpowiednio wysokiej ceny. Po ośmiu latach istnienia syndykatu znaczna część fabryk, głównie mniejszych i średnich, nie osiągnęła – ich zdaniem – dostatecznych zysków, a nawet ostatnią kampanię zamknęła ze stratami. Winą za takie położenie cukrownictwa obciążano część fabryk, które wobec niskich cen cukru za granicą nie wypełniły swoich zobowiązań wywozowych, co spowodowało spadek cen³⁶. Pod naciskiem firm, które poniosły ofiarę wywozu, Biuro syndykatu wytoczyło proces dziewięciu cukrowniom, zalegającym z wywozem. Pierwsza z tych spraw, z właścicielką cukrowni Andruszki – Baskakową, rozpatrywana była w marcu 1895 r. w kijowskim sądzie okręgowym. Najważniejszą kwestią, jaka stanęła na porządku procesu, była moc prawna samej umowy. Rzecz się sprowadzała do pytania: na

³⁴ PT 1893 (t. 30), Dod. 1892, nr 1, s. 1–2, Dod. 1892, nr 3, s. 17–19, Dod. 1893, nr 30, s. 284.

³⁵ GC 1895, nr 21 (t. 3), s. 495; Ostra polemika dotycząca roli syndykatu toczyła się między „Warszawskim Dziennikiem” i „Słowem” (GC 1894, t. 2, s. 976–979).

³⁶ SZTA Łyszkowice 1894, Warszawa 1895; PT 1893 (t. 30), Dod. 1893, nr 17, s. 131; S. Piotrowski, *W sprawie umowy...*, GC 1894, nr 36 (t. 2), s. 836; tegoż, *Umowa o wywóz...*, GC 1895, nr 28 (t. 4), s. 42; tegoż, *Syndykaty przemysłowe...*, s. 36–37.

ile uczestnicy umowy mogli być zmuszeni na drodze sądowej do wykonania zobowiązań na siebie przyjętych? Odpowiedź nie była trudna. W rosyjskim ustawodawstwie jedynie dwa paragrafy (w prawie karnym) poświęcone były podobnym umowom. § Kodeksu Kar Głównych i Poprawczych Cesarstwa Rosyjskiego brzmiał: „Za znowę, umowę lub inne porozumienie się (stačku zdelku ili drugoe sogłačenje) handlujących celem podniesienia cen środków żywności (predmetov prodovolstvija) winni ulegają karom [...]”. Natomiast § 1180 tego Kodeksu zaczynał się od słów: „Za znowę handlujących lub przemysłowców – celem podniesienia cen nie tylko środków żywności ale i innych niezbędnych towarów (neobhodimoi potrebnosti) [...]”³⁷. Oba paragrafy mogły służyć stronie skarżącej zjednoczenie, ale proces nie wyjaśnił – sąd nawet nie próbował tego rozstrzygnąć – czy mogły się one odnosić do umowy o wywóz cukru. Natomiast w tym wypadku stroną skarżącą był syndykat i nie mogły one stanowić podstawy do dochodzenia jego roszczeń na drodze sądowej. Okazało się, że brak specjalnego ustawodawstwa nie przeszkodził istnieniu czegoś, co ustawodawstwo powinno było regulować. Wyrok sądu uchylił skargę Biura syndykatu z powodów formalnych: niedostatecznego uprawnienia przedstawicieli do wnoszenia skarg sądowych w imieniu wszystkich uczestników umowy. Według samej umowy przedstawiciele mogli działać w stosunku do osób trzecich po wydaniu przez pozostałych uczestników umowy plenipotencji. A rzecz w tym, że plenipotencje nie zostały wydane³⁸. Po zakończeniu przez Biuro apelacji – już po upoważnieniu przez przedstawicieli zjednoczenia – sprawę rozpatrywał sąd drugiej instancji, który także uchylił skargę syndykatu (w międzyczasie zaskarżona cukrownia Andruszki spłonęła). Ostatnia instancja, do której Biuro się odwołało – senat – po rozpatrzeniu sprawy w styczniu 1897 r. „pozostawił skargę powodów bez skutku”³⁹. Nie miało to już w tym czasie praktycznego znaczenia, ponieważ zjednoczenie cukrowni rozpadło się parę lat wcześniej. Powstała po syndykacie próżnię próbowało wypełnić Wszechrosyjskie Stowarzyszenie Cukrowników – nowa organizacja założona w czerwcu 1897 r. Przystąpiło do niej 189 cukrowni, tj. 4/5 istniejących w Imperium. Z Królestwa udział zgłosiły 43 fabryki spośród 44. Reprezentowali je w kilkunastoosobowym zarządzie

³⁷ GC 1895, nr 28 (t. 4), s. 42; S. Piotrowski, *Umowa o wywóz...*; GC 1895, nr 28 (t. 4), s. 42; tegoż, *Syndykaty przemysłowe...*, s. 36–37.

³⁸ GC 1895, nr 28 (t. 4), s. 41, nr 29, s. 70–71.

³⁹ GC 1895, nr 36 (t. 4), s. 235, nr 38; 1895, nr 1 (t. 5), s. 3; 1897, nr 17 (t. 7), s. 399; 1897, nr 19 (t. 7), s. 447.

Jan Bloch, Juliusz Wertheim, Józef Natanson i Edward Jantzen. Stowarzyszenie otworzyło w Kijowie Biuro. Do najbardziej widocznych działań stowarzyszenia należało organizowanie statystyki i wydawnictw cukrowniczych oraz częste starania w Petersburgu o korzystniejszą dla cukrownictwa politykę ekonomiczną⁴⁰.

Rządowe unormowanie

Już od pewnego czasu szukano gwarantowanego prawem uregulowania sprzedaży, a pośrednio i produkcji cukru. Powrócono do odrzuconego w połowie lat 80-tych rządowego projektu unormowania w cukrownictwie. Przedstawiciele rozpadającego się syndykatu przeprowadzili ze sferami rządowymi szereg rozmów, które spowodowały powołanie specjalnej komisji mającej zbadać położenie cukrownictwa i środki zapobiegające „kryzysowi”. Komisja, obradująca w maju 1895 r., uważała, że jedynym środkiem mogącym uregulować nadprodukcję cukru może być ograniczenie podaży na rynku wewnętrznym. By to ograniczenie nie spowodowało jednak nadmiernego podrożenia cukru, miało być ono połączone z ustaleniem ceny maksymalnej i obowiązkiem robienia z części produkcji zapasów, którymi można byłoby regulować podaż i cenę. W ślad za tymi ustaleniami, w lipcu 1895 r. rozporządzono utworzenie zapasu cukru (82 tys. t) z kampanii 1895 r. Ostatecznie postanowiono jednak ilość tę zmniejszyć do 41 tys. t. Cenę maksymalną ustalono na 4,75 rs w miesiącach wrzesień-grudzień i 5 rs w miesiącach stycznia-sierpień. Miała to być cena notowana na giełdzie w Kijowie, a uzyskana za biały kryształ na stacjach Południowo-Zachodnich Dróg Żelaznych. Rozporządzenie obowiązywało tymczasowo do połowy września 1895 r.⁴¹ Rynek cukrowy Cesarstwa i Królestwa wyczekiwał przez kilka miesięcy, czy w ślad za tymi wstępnymi rozporządzeniami rząd podejmie dalsze kroki. „Beczku cukru ponad potrzebę nikt nie kupi, tak słabe jest usposobienie i taki brak zaufania, by się ceny utrzymały” – pisano na początku maja w sprawozdaniu do „Gazety Cukrowniczej” z rynku warszawskiego. W końcu maja sprawozdawca donosił: „Ruch zniżkowy [cen – dop. J.G.] powstrzymany zo-

⁴⁰ *Nowa organizacja*, GC 1897, nr 45 (t. 8), s. 413–416; 1897, nr 51 (t. 8), s. 592; T. R. [Tadeusz Rutkowski], *Z narad pierwszego zebrania Wszelchrosyjskiego Stowarzyszenia Cukrowników*, GC 1897, nr 52 (t. 8), s. 560; *Działalność Zarządu Wszelchrosyjskiego Stowarzyszenia Cukrowników za rok 1898*, GC 1898, nr 26 (t. 11), s. 519–520.

⁴¹ Rok 1895, GC 1895, nr 1 (t. 5), s. 4–5.

stał, jak się zdaje, wiadomościami o środkach przedsięwziętych przez rząd w celu przyścia z pomocą przemysłowi cukrowniczemu”. Kolejna relacja z czerwca mówiła już o lekkim wzmocnieniu rynku pod wpływem „wiadomości o zamierzonej akcji rządowej”⁴². Tymczasem 2 grudnia została zatwierdzona właściwa ustawa normująca obrót cukrem (na najbliższe lata) w państwie rosyjskim. Prawo obowiązywało wszystkie cukrownie, a więc było to swego rodzaju przymusowe skartelizowanie przemysłu cukrowniczego. Według tego prawa wyjście cukru z fabryki podlegało ściśle określonym normom. Przede wszystkim oznaczano ilość cukru przeznaczonego na rynek wewnętrzny w danym roku fabrykacyjnym, cenę maksymalną na tym rynku oraz wielkość zapasu (tzw. zapasu nietykalnego), którego bez specjalnego rozporządzenia nie wolno było naruszyć. Z nadmiaru, tj. z produkcji danej kampanii (plus ewentualnie cukier z kampanii poprzednich) pomniejszonej o ilości przeznaczone na spożycie wewnętrzne pozostawała pewna część cukru, którą nazwano zapasem swobodnym. Zapas swobodny także należało magazynować w fabryce, ale bez bezwzględного zakazu wprowadzania na rynek wewnętrzny. W sytuacji wypuszczenia cukru z tego zapasu na rynek państwa pobierany był, oprócz zwykłej akcyzy, dodatkowy podatek wyrównujący różnicę między cenami cukru w kraju a ceną towaru wywożonego za granicę. Ustanowiono go w wysokości takiej jak akcyza, tj. 1,75 rs od puda cukru. Tak więc zapas swobodny plus zapas nietykalny dawały w sumie nadmiar, który był obliczany proporcjonalnie do produkcji każdej cukrowni pomniejszonej o 983 t. Czyli na spożycie przeznaczone było z każdej cukrowni 983 t oraz jakiś zmienny procent produkcji proporcjonalny do jej wielkości. Im większa była produkcja, tym więcej cukru można było wypuścić na rynek wewnętrzny⁴³.

Prawo z 2 grudnia 1895 r. wprowadzono na czas nieokreślony, aż do zmian lub odwołania. Zmiany i uzupełnienia, które miały miejsce w latach późniejszych były nieliczne i drugorzędne. Najważniejsze dotyczyły sposobu i trybu obliczania nadmiarów i wymiany norm między cukrowniami. Np. aktami wykonawczymi wprowadzono wymiany świadectw wywozowych między cukrowniami, co ukróciło spekulację nimi silnie rozwiniętą za czasów syndykatu. W związku z tym powstał też zwyczaj odstępstwa prawa wypuszczania swobodnego cukru na rynek wewnętrzny. Cukrownie Cesarstwa i Królestwa

⁴² GC 1895, nr 31 (t. 4), s. 120, nr 35, s. 187, nr 35, s. 211.

⁴³ *Uregulowanie przemysłu cukrowniczego*, GC 1895 (t. 5), s. 225–227; Rok 1895, GC 1895, nr 1 (t. 5), s. 4; GC 1898, nr 39 (t. 10), s. 288; *W kwestii unormowania przemysłu cukrowniczego*, GC 1895, nr 15 (t. 5), s. 288–289.

korzystały powszechnie z jednej i drugiej możliwości. Cukrownie Królestwa odstępowały i nabywały prawa wypuszczania towaru od cukrowni nie tylko z guberni podolskiej, kijowskiej i wołyńskiej, ale czernihowskiej, charkowskiej, kurskiej, tombawskiej, besarabskiej. Np. w 1897 r. Lublin odstąpił prawo wypuszczenia cukru 7 cukrowniom i również od 7 fabryk takie prawo przyjął; Klemensów odstąpił 11 fabrykom, a przyjął od 5; w 1907 r. Lublin odstąpił prawo 11, a przyjął od 17 cukrowni; Częstocice odstąpiły 1, a przyjęły od 13... itd. Trudno w tej powszechnej wymianie dopatrzeć się jakiejś prawidłowości. Jak się wydaje, decydowało tu dążenie do jak najkorzystniejszej lokaty towaru na rynku wewnętrznym i zagranicznym, a prawo ustępstwa stanowiło możliwość wyboru rynku⁴⁴.

Tabela 3. Podział cukru na kategorie w Imperium Rosyjskim w latach 1895–1897

Rok	Ogółem cukru ^{a)}		Wypuszczono na rynek wewnętrzny		Zaliczono do nadmiarów		Zapas nietykalny	
	w tys. t	% produkcji	w tys. t	% ogółu	w tys. t	% ogółu	w tys. t	% nadmiarów
1895	696	106,7	418	60,0	278	40,0	40	14,4
1896	727	114,1	500	68,8	227	31,2	40	17,6
1897	756	115,2	541	71,6	215	28,4	20	9,3

^{a)} była to produkcja w danej kampanii powiększona o ilość cukru pochodzącego z kampanii poprzedniej; na mocy prawa z grudnia 1895 r. każda cukrownia miała możliwość zaliczenia części nadmiarów do produkcji okresu przyszłego.

Na podstawie: Normy produkcji cukru w kamp. 1898, GC 1898, nr 51 (t. 10), s. 542; GC 1901, nr 1 (t. 15), s. 1; 1901, nr 21 (t. 15), s. 489; 1901, nr 33 (t. 16), s. 133; 1901, nr 44 (t. 16), s. 477; 1901, nr 47 (t. 16), s. 457.

Zatwierdzone przez cara decyzje Komitetu Ministrów z grudnia 1895 r., października 1896 r. i z lipca 1897 r. zezwalały na wypuszczanie na rynek wewnętrzny w roku 1895 – 418 tys. t, w roku 1896 – 450 tys. t, w roku 1897 – 508 tys. t. Rozmiary zapasu nietykalnego we wszystkich trzech latach określano na 41 tys. t⁴⁵. Uznano również, że ceny maksymalne będzie

⁴⁴ AP w Lublinie, zesp. Lubelski Gubernialny Zarząd Akcyzy, sygn. 417, 425, 428; AP w Kielcach, Oddz. w Starachowicach, zesp. Częstocickie Towarzystwo Fabryk Cukru, sygn. 42; AP w Toruniu, Oddział we Włocławku, zesp. Cukrownia Dobre, sygn. 21; GC 1898, nr 39 (t. 10), s. 288.

⁴⁵ GC 1898, nr 39 (t. 10), s. 292; Rok 1898, GC 1898, nr 1 (t. 11), s. 3.

się oznaczało dla kryształu białego, według cen którymi regulowano w państwie rosyjskim ceny innych rodzajów cukru. Ustanowiono podwójne ceny maksymalne: jedna na czas od początku okresu fabrykacyjnego do stycznia, druga, nieco wyższa z powodu kosztów magazynowania i unieruchomienia kapitału, od stycznia do końca roku fabrykacyjnego. Zgodnie z powyższym Komitet Ministrów określił następujące ceny maksymalne: w okresie fabrykacyjnym 1895 do stycznia 1896 r. – 4,75 rs, od stycznia – 5 rs za pud białego kryształu. W następnym okresie fabrykacyjnym odpowiednio – 4,65 rs i 4,90 rs⁴⁶. W kolejnych latach ceny stopniowo malały i często nie miały wpływu na ceny wolnorynkowe mimo groźby wypuszczenia na rynek kolejnych partii zmagazynowanego cukru. Jesliby w transakcjach zawieranych na rynku kijowskim *loco* stacje Południowo-Zachodnich Dróg Żelaznych i Terespolskiej ceny białego kryształu utrzymywały się przez dwa tygodnie na wyższym poziomie, wówczas minister skarbu mógł zezwolić na wypuszczenie na rynek wewnętrzny cukru z zapasu swobodnego lub nietykalnego⁴⁷.

Już w chwili wprowadzania „normirowki” sytuacja na cukrowych rynkach zaczęła się radykalnie zmieniać. W końcu listopada 1895 r. sprawozdawca „Gazety Cukrowniczej” donosił z rynku warszawskiego: „[...] po długiej ciszy zapanował ruch i ożywienie przy cenach wzrastających niemal z dniem każdym [...] płaci się teraz 4,30–4,35 rs [za pud – dop. J.G.], a jeszcze 2–4 tygodnie temu – 3,90 rs”. Przesyłane nieregularnie w kolejnych miesiącach i latach kolejne sprawozdania były równie, niekiedy jeszcze bardziej pomyślne⁴⁸: styczeń 1896 r. – „miniony tydzień był wielce pomyślny, ożywiony dla rynków cukrowych [...] u nas znów towar poszukiwany [...] płacono kryształy 4,75–4,80 rs na stacjach [Królestwa – dop. J.G.] czyli w stosunku ok. 4,80–4,85 rs franco Warszawa [...]. Towaru wywozowego do Cesarstwa brak zupełny”; luty 1896 r. – „wszędzie mocne i pomyślne położenie. U nas kryształy na stacjach poszukiwane i płacono w stosunku 4,85 rs i wyżej franco Warszawa. Rafinady poszukiwane na wywóz do Persji”; grudzień 1897 r. – „pomimo wypuszczenia [z powodu przekroczenia ceny ma-

⁴⁶ *Normy produkcji cukru w kampanii 1898*, GC 1898, nr 51 (t. 10), s. 544; GC 1898, nr 50 (t. 10), s. 507–508.

⁴⁷ *Ibidem*; Po raz pierwszy minister skarbu skorzystał ze swych uprawnień w październiku 1898 r., kiedy ceny cukru przekroczyły cenę kresową 4,50 rs. Spowodowało to dwukrotną emisję cukru na rynek wewnętrzny w łącznej ilości 25 tys. t. W wyniku interwencji ceny spadły do 4,45 rs (Rok 1899, GC 1899, nr 1 (t. 13), s. 4).

⁴⁸ GC 1895, nr 9 (t. 5), s. 200; 1896, nr 17 (t. 5), s. 388; 1896, nr 20 (t. 5), s. 460; 1898, nr 14 (t. 9), s. 300; 1898, nr 16 (t. 9), s. 345; 1898, nr 40 (t. 10), s. 311; 1898, nr 4 (t. 11), s. 79; 1899, nr 1 (t. 13), s. 23.

ksymalnej – dop. J.G.] połowy zapasu nietykalnego na rynek, usposobienie nie osłabło i chęć do kupna z jednej strony, a popyt na towar z drugiej strony są znaczne”; styczeń 1898 r. – „ceny wciąż utrzymują się mocno, co wywołało dalsze wypuszczenie zapasu nietykalnego [...]”; lipiec 1898 r. – „obroty kryształem bieżącej kampanii ożywiły się na rynkach Cesarstwa [...]”; październik 1898 r. – „cukier drożeje, świadectwa wywozowe spadają w cenie z dnia na dzień”; październik 1899 r. – „miasto [Warszawa – dop. J.G.] jest bez cukru. Tylko kostki są jeszcze w dostatecznym zapasie. Rafinada wyczerpana, kryształu i mączki są drobne resztki w paru zaledwie składach [...]. Warszawa skupuje zmiotki i zeszkrobki składów hurtowych płacąc chętnie po 4,75 i 4,80 rs za kryształ i mączkę, byleby udało się cokolwiek dostać towaru”.

Tabela 4. Urzędowe maksymalne ceny cukru (kryształu) w Imperium Rosyjskim w latach 1895–1901 i 1910 (w rs za pud)

Rok	Cena	
	od października do stycznia	od stycznia do października
1895	4,75	5,00
1896	4,65	4,90
1897	4,60	4,80
1898	4,50	4,70
1899	4,45	4,65
1900	4,40	4,60
1901	4,35	4,50
1910	4,10	4,20

W drugiej połowie 1900 r. sytuacja na rynkach cukrowych zaczęła się pogarszać. Sprawozdawca „Gazety Cukrowniczej” donosił wówczas z rynku warszawskiego⁴⁹: połowa sierpnia 1900 r. – „Cena kryształu zaledwie zawahawszy się w Kijowie nie spadła poniżej poziomu kresowego. Wywołało to w niespełna dwutygodniowym odstępie czasu, drugą półmilionową emisję cukru na rynek. Ceny spadły nieco”; koniec września 1900 r. – „Na rynku

⁴⁹ GC 1900, nr 45 (t. 14), s. 443; 1900, nr 46 (t. 14), s. 463; 1900, nr 51 (t. 14), s. 583; 1900, nr 6 (t. 15), s. 156; 1901, nr 2 (t. 17), s. 44.

z kryształem u nas popłoch, bieg na oślep przed jakimś niebezpieczeństwem urojonym, a prawdopodobnie przed brakiem gotówki na trzymanie zakupionego na lichą spekulację towaru, którego podaź nagle przewyższyła popyt”; listopad 1900 r. – „Obniżka ceny świadectw wywozowych tamuje ujście z towarem za granicę”; październik 1901 r. – „Silne zaofiarowanie kryształu gotowego z krótkim terminem dostawy oddziało niekorzystnie na usposobienie rynku [...]. Jeśli tendencja zniżkowa tak dalej pójdzie, to wkrótce ceny nasze unormują się daleko niżej cen kijowskich – fakt osobliwy, który podczas ubiegłych lat jeszcze nigdy nie miał miejsca”.

Tak więc państwowe unormowanie produkcji zapewniło cukrownictwu Imperium równe pięć lat niezwykle pomyślnych warunków ekonomicznych. Ten okres – szczyt polityki protekcyjnej wobec przemysłu cukrowniczego – był jednym z najbardziej dynamicznych okresów rozwoju cukrownictwa w Cesarstwie i Królestwie. Obszar zasiewów buraczanych wzrósł w państwie rosyjskim z ok. 306 tys. ha w 1892 r. do 598 tys. ha w 1902 r., czyli o 95%. W 1898 r. państwo rosyjskie z obszarem plantacji wynoszącym 437 tys. ha wysunęło się na czoło krajów produkujących cukier z buraków (drugą pozycję z obszarem 426 tys. ha zajmowały Niemcy).

Ta bardzo dynamiczna w Imperium tendencja wzrostu była w Europie wyjątkiem, bo w Niemczech, Austro-Węgrzech i Francji obszar zasiewów buraczanych w tych latach zmalał lub utrzymywał się na stałym poziomie. Produkcja cukru w całym państwie rosyjskim wzrosła z 573 tys. t w 1854 r. do 1 069 tys. t w 1902 r. (o 86%), natomiast w Królestwie Polskim w tych latach z 95 tys. t do 158 tys. t (o 60%). W tymże okresie wybudowano w Kongresówce 12 nowych cukrowni; tym samym ich liczba zbliżyła się, tak jak przed półwiekiem, do pięćdziesięciu. Było to wszystko możliwe dzięki niespotykanemu dotąd wzrostowi spożycia cukru w Imperium.

Prawo z 2 grudnia 1895 r. nie zlikwidowało nadprodukcji ani jej nie ograniczyło, do czego zostało przecież powołane. Wprost przeciwnie, unormowanie stwarzało szczególnie dla dużych cukrowni możliwości rentownego zwiększenia produkcji cukru. Obowiązek przechowywania lub wywozu cukru ciążył na wszystkich cukrowniach jednakowo, a więc i na takich, które nie zwiększyły swojej produkcji. W wyniku unormowania w najgorszej sytuacji znalazły się cukrownie małe i średnie, a takie właśnie przeważały w Królestwie Polskim. Było ono też z tego względu w najbardziej niekorzystnym położeniu spośród wszystkich regionów cukrowniczych państwa rosyjskiego.

Zasady unormowania były najpierw nieśmiało, a potem coraz częściej krytykowane. Proponowane zmiany sprowadzały się głównie do tego, by normy dla każdej cukrowni obliczano nie po, ale przed kampanią i by były

one oparte nie na wysokości produkcji, ale na korygowanej corocznie sile wytwórczej. Wówczas cukrownie, które nie zwiększały swojej produkcji, byłyby pewne, że na rynek wewnętrzny nie wypuszczą cukru mniej niż w roku poprzednim. Proponowane zmiany spowodowałyby i to, że zawczasu każda fabryka miałaby określoną normę cukru, jaką może wypuścić na ten rynek, a żadnej z fabryk nie groziłaby ewentualność wywozu za inne cukrownie. Wszystko to mogłoby usprawnić istniejący system unormowania nadprodukcji; nie zmieniłoby jednakże podstawowej zasady, że zakład produkujący 1 tys. t musiałby wywozić swój cukier tak jak fabryka dająca 5 tys. t. A przecież właśnie duże zakłady powodowały nadprodukcję, a w konsekwencji – przymus wywozu. Nieśmiałe głosy, by cukrownie małe i średnie mogły mieć prawo sprzedaży całej produkcji na rynku wewnętrznym przechodziły bez echa⁵⁰.

Wywóz cukru

Moralne zobowiązanie cukrowni w okresie trwania syndykatu do wywozu pewnej części produkcji za granicę po 1895 r. przybrało formę prawną z groźbą płacenia podwójnej akcyzy od niewywiezionego towaru. W warunkach silnego protekcjonizmu nadprodukcja nie zmniejszyła się mimo wzrastającego tempa spożycia. W latach 1885–1907 średnio 18% produkcji usuwano co rok z granic Imperium. Jak dużą rolę odegrało w wywozie państwowe unormowanie świadczy porównanie: w ciągu 10 lat poprzedzających unormowanie wywożono rocznie z Imperium średnio 89 tys. t, a w ciągu 10 lat po 1895 r. średni roczny wywóz wzrósł do 160 tys. t. Nagły wzrost wywozu nastąpił w kampanii 1895 r., ale i w roku 1894 wywieziono niespodziewanie dużo cukru, bo 85 tys. t, pomimo niepomyślnego dla syndykatu wyniku procesu z cukrownią Andruszki. Na taki poziom wywozu wpłynął wzrost cen na rynkach zagranicznych spowodowany słabym urodzajem buraków w państwach zachodnich; w roku 1893 Niemcy, Austro-Węgry, Francja, Belgia i Holandia wyprodukowały ogółem 3 mln t cukru, tj. o cały milion mniej niż w 1892 r.⁵¹ W pierwszym roku unormowania wywóz cukru z Imperium osiągnął największy do tego czasu pułap 182 tys. t (przypadkową, ale

⁵⁰ W., *Głosy z powodu expiracji prawa z dn. 2 grudnia 1895 r.*, GC 1898, nr 16 (t. 9), s. 3 33; 1899, nr 28 (t. 12), s. 22, 26; T. Osiński, *Parę słów w sprawie repartycji nadmiarów cukru*, GC 1899, nr 50 (t. 12), s. 478.

⁵¹ Rok 1895, GC 1895, nr 2 (t. 5), s. 23.

dużą rolę odegrał tu wzrost o 30–40% cen na rynkach zagranicznych w okresie grudzień 1895 – kwiecień 1896 na wieść o powstaniu na Kubie i zmniejszeniu zbiorów trzciny cukrowej). Z tego wysłano do Anglii – 45,6%, do Włoch – 30,6%, do Francji – 19,2%, do Turcji – 3,6%, do Finlandii – 1,0%⁵². Do Anglii i Włoch posyłano cukier pod postacią białej i żółtej mączki, do Persji szła przeważnie rafinada. w ogóle w cukrze wywożonym na rynki wschodnie było 80–60% (odsetek malał) rafinady, podczas gdy w cukrze wysyłanym na Zachód przeważał kryształ. Tam, gdzie cukier był produktem masowego spożycia zadowalano się gatunkami tańszymi.

Tabela 5. Wywóz cukru z Imperium Rosyjskiego w latach 1881–1907

Rok	Wywieziono			Rok	Wywieziono		
	w tys. t	% produkcji	przez granicę europejską (% ogółu wywozu)		w tys. t	% produkcji	przez granicę europejską (% ogółu wywozu)
1881	0,3	0,1	56	1895	182,0	28,0	54
1882	1,8	0,6	82	1896	121,0	19,0	76
1883	1,8	0,5	29	1897	141,0	21,0	51
1884	3,7	1,1	30	1898	98,0	14,0	71
1885	127,0	27,0	95	1899	189,0	24,0	77
1886	57,0	13,0	78	1900	161,0	20,0	78
1887	69,0	18,0	69	1901	137,0	14,0	86
1888	112,0	24,0	57	1902	197,0	18,0	–
1889	33,0	8,0	63	1903	189,0	18,0	–
1890	87,0	18,0	66	1904	187,0	22,0	–
1891	112,0	24,0	86	1905	47,0	5,0	–
1892	22,0	6,0	69	1906	129,0	10,0	–
1893	84,0	14,0	71	1907	297,0	24,0	–
1894	85,0	15,0	49				

Na podstawie: AAN, zesp. Związek Zawodowy Cukrowni, sygn. 301 (tabl. XXXIV); R. R., *Fabrykacja cukru w państwie rosyjskim w roku 1887*, PT 1890 (t. 27), Dod. 1890, nr 16, s. 115; *Ustanowienie akcyzy dodatkowej od cukru rafinowanego*, PT 1890 (t. 27), Dod. 1890, nr 23, s. 150; *Wykonanie zobowiązań wywozowych przez uczestników syndykatu w roku*

⁵² W., (*Sprawozdanie z rynków*), GC 1899, nr 48 (t. 12), s. 440; GC 1896, nr 17 (t. 5), s. 388; Rok 1896, GC 1896, nr 1 (t. 7), s. 3.

1893, GC 1895, nr 25 (t. 3), s. 581; *Normy produkcji cukru w kamp. 1898*, GC 1898, nr 51 (t. 10), s. 541–542; *Uzupełnienie do noty ministerium skarbu w kwestii konwencji brukselskiej*, GC 1902, nr 42 (t. 18), s. 362; *Konwencja brukselska i przemysł cukrowniczy rosyjski*, GC 1902, nr 25 (t. 17), s. 550.

Wywóz cukru z państwa rosyjskiego za granicę powodował, według samych cukrowników, zawsze straty, bowiem cena cukru (bez akcyzy) na rynkach wewnętrznych była wyższa od ceny, jaką otrzymywano za granicą⁵³. Strata na 1 pudzie cukru wahała się w granicach 1,65–0,80 rs.

W miarę sprawnie wywóz przebiegał jedynie przy cenie świadectwa wywozowego do 1 rs. Rzecz jasna, była to strata względna, bo wyrażająca nie przewagę kosztów produkcji nad ceną, ale zysk osiągnięty z transakcji zagranicznych w porównaniu z zyskiem możliwym do osiągnięcia na rynku wewnętrznym⁵⁴. Jednak cena krajowa sztucznie podniesiona przez syndykata, a później państwowe unormowanie niewiele miała wspólnego z rzeczywistymi kosztami produkcji i zawierała w sobie spory zysk. Określenie strat na takiej podstawie fałszowało obraz rentowności przemysłu cukrowniczego. W 1902 r. cukrownicy wyliczyli w ten sposób, że na wywozie w latach 1895–1902 stracili 52 mln rs⁵⁵. Ale też branie ceny londyńskiej za podstawę obliczania zyskowności wywozu, czy w ogóle cukrownictwa było skrajnością nie liczącą się z realiami produkcji cukrowniczej w Imperium. Tak postępowała od końca XIX w. część publicystyki, krytycznie patrząca na – jej zdaniem – ogromne zyski osiągane w przemyśle cukrowniczym. Podobnie też zrobił B. Waśniewski obliczając, że w 1893 r. cukrownictwo w państwie rosyjskim nie poniosło strat, lecz osiągnęło zyski w wysokości 26 mln rs⁵⁶. Rentowność wywozu należałoby określić w oparciu o rzeczywiste koszty produkcji, faktem bowiem było, że cukrownie rosyjskie i Królestwa nie były w stanie produkować cukru taniej niż fabryki niemieckie, francuskie czy austriackie. Według statystyk niemieckich przeciętny z dwóch lat 1890 i 1892 koszt produkcji 1 puda cukru (bez procentów od kapitałów i amortyzacji)

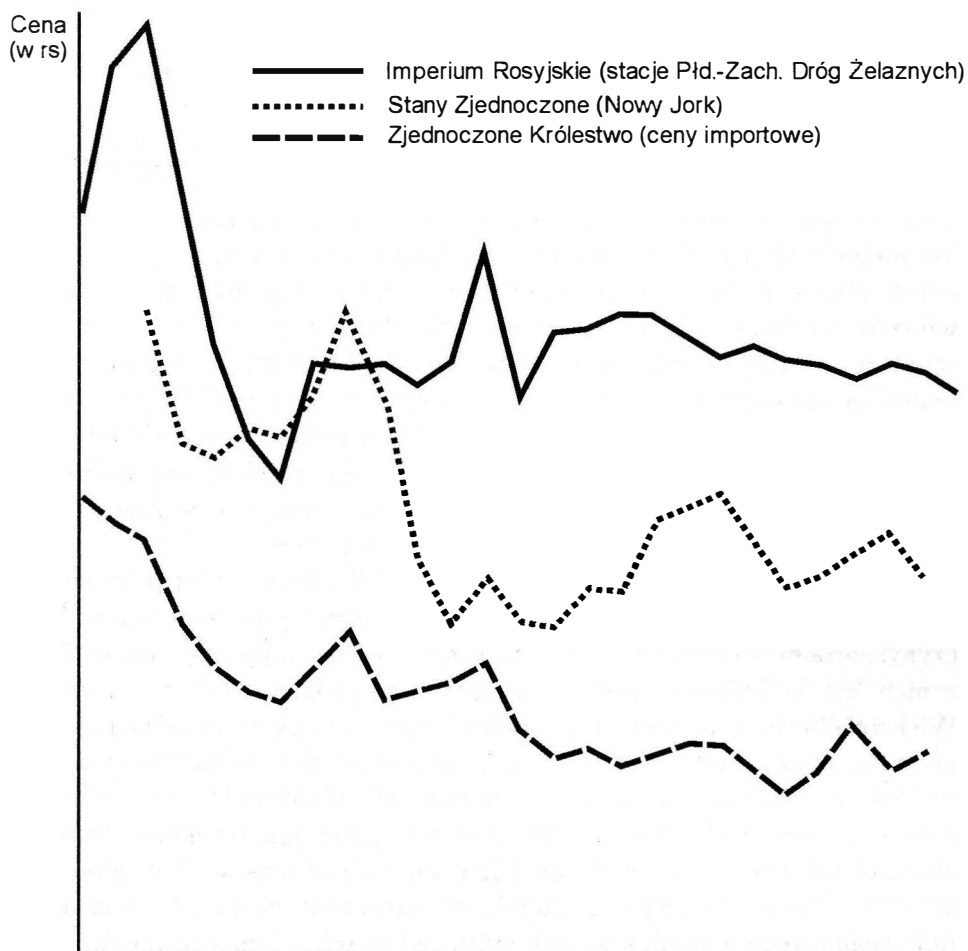
⁵³ Należałoby wątpić, czy wywóz cukru zawsze przynosił straty. J. J. Janżull, który w swej pracy (*Premysłowuje syndikaty*, Peterburg 1895, s. 141) uważa kwestię strat za niewyjaśnioną, w okresie syndykatu zwracał się wprost do kijowskiego Biura i otrzymał odpowiedź, że strat na wywozie nie ma, a jeśli są to niewielkie – 10–15 kopiejek na pudzie, a czasami są to zyski tej wielkości.

⁵⁴ K. Czerwiński, *Kiedy wywóz cukru optaca się?*, GC 1895, nr 22 (t. 3), s. 497.

⁵⁵ *Konwencja brukselska i przemysł cukrowniczy rosyjski*, GC 1902, nr 25 (t. 17), s. 551.

⁵⁶ B. Waśniewski, *Byt i warunki pracy robotników w przemyśle cukrowniczym Królestwa Polskiego*, Warszawa 1911, s. 17.

Wykres 2. Średnie roczne rynkowe ceny cukru (kryształu) w Imperium Rosyjskim, Stanach Zjednoczonych i Zjednoczonym Królestwie w latach 1881–1907 (w rs za pud)

Na podstawie: AAN, zesp. Związek Zawodowy Cukrowni, sygn. 301.

wynosił w przeliczeniu 1,57 rs. We Francji koszt ten w 1891 r. był równy 1,71 rs. Po uwzględnieniu premii, jakie rządy niemiecki i francuski płaciły producentom przy wywozie, koszt powyższy obniżył się w Niemczech do 1,48 rs, a we Francji do 1,31 rs. Jedynie niektóre fabryki Cesarstwa i Królestwa w wyjątkowo pomyślnych latach mogły podobne koszty osiągnąć. Średnie koszty produkcji lepiej prosperujących fabryk kształtowały się w tym czasie w granicach 1,50–2 rs, a w kampaniach gorszych 2–2,50 rs, co z procentami i amortyzacją dawało 2,50–3 rs za pud cukru⁵⁷.

Na taki poziom kosztów produkcji wpływały różne czynniki. Ceny buraków były co prawda niższe niż w Niemczech i Francji, ale ich jakość gorsza. Również płace robotników były niższe, ale robotnik w Królestwie i w Rosji był mniej wydajny. Dodać do tego należałoby wyższe koszty opału i wszystkich prawie materiałów pomocniczych, wyższe ceny maszyn i urządzeń, wreszcie o wiele wyższe koszty transportu. Przewiezienie 1 puda cukru kosztowało: z Magdeburga (przez Hamburg) do Londynu – 13 kop., z Warszawy (przez Gdańsk) do Londynu – 26 kop., ze Żmerynki (przez Odessę) do Londynu – 39 kop. Przy tym nie chodzi tu tylko o odległość od rynku zbytu. Przewiezienie bowiem cukru z Warszawy do Gdańska kosztowało więcej niż morzem z Gdańska do Londynu, zaś transport ze Żmerynki do Odessy tyle samo, co morzem z Odessy do Londynu⁵⁸.

Nierentowny wywóz cukru z Cesarstwa i Królestwa miał poza stosunkowo dużymi kosztami produkcyjnymi i transportowymi, jeszcze inne przyczyny, niezależne od systemu ekonomicznego, a więc dające się usunąć. Jedną z nich był nadmierny „kult” w państwie rosyjskim cukru rafinowanego. Większość towaru na rynkach zachodnich stanowił cukier nierafinowany pod postacią mączki białej i żółtej. Przeznaczano go albo do rafinowania, albo wprost do spożycia. Rafinada z Imperium nie znajdowała tam zbyt wielu nabywców, chociaż z cukrem tym pod względem jakości mogło konkurować niewiele firm zachodnich. Zachodnioeuropejski masowy konsument nie przywiązywał zbyt dużej wagi do jakości, natomiast większą do ceny. Koszt rafinowania tego wysokiej jakości cukru był w Imperium stosunkowo duży. Różnica w cenie rafinady i produktu nierafinowanego wynosiła co najmniej kilkadziesiąt kopiejek (najczęściej 1 rs). Tymczasem w krajach zachodnich różnica w cenie rafinady wyrabianej z gorszych gatunków cukru (mączki żółtej) i cukru nierafinowanego była niewielka i np. w 1890 r. w Magdeburgu wynosiła w przeliczeniu 20–30 kop. na pudzie. Rafinada z Cesarstwa i Kró-

⁵⁷ S. Piotrowski, *W sprawie umowy...*, GC 1894, nr 36 (t. 2), s. 830.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 831.

lestwa już tylko z tego powodu była mało konkurencyjna. Część nabywców poszukiwała rafinady „miękkiej” (*carrée*), „piłowanej”, „prasowanej”, „centryfugowanej”, „*con cassée*”, „*melis*”; tymczasem cukrownie w Imperium tradycyjnie produkowały rafinadę twardą 99%-ową. Specjalnymi względami darzono na Zachodzie cukier kostkowany. W Anglii dużym popytem cieszył się cukier w kostkach nieformowanych „*tatescubes*”; cukru w takiej formie fabryki w państwie rosyjskim nie produkowały. Zastosowanie się do miejscowych przepisów, zwyczajów i gustów mogłoby – jak obliczono – podnieść cenę rafinady z Imperium o kilkadziesiąt nawet kopiejek na pudzie⁵⁹.

Niemalą przeszkodę w rozwoju wywozu było pakowanie cukru, zgodnie z przepisami akcyzyjnymi, po 5–7 pudów, a nie według przyjętego już w Europie systemu metrycznego. Również samo pakowanie pozostawiało wiele do życzenia: worki były pojedyncze, więc się rwały, worki, skrzynie i beczki nie miały oznakowań lub też oznakowania były w języku niezrozumiałym dla odbiorcy. W 1912 r. hurtowi kupcy cukru na dorocznym zebraniu w Londynie postanowili nie nabywać cukru rosyjskiego w kampanii 1912 r., jeśli nie będzie on pakowany w worki o odpowiedniej wadze⁶⁰.

Cukrownictwo Cesarstwa i Królestwa wiele traciło z powodu braku organizacji wywozu i własnej zagranicznej sprzedaży cukru. Wszystkim, od przejęcia towaru na rynku wewnętrznym poprzez przewóz przez granicę i sprzedaż na rynku zagranicznym, zajmowały się banki handlowe oraz często przypadkowi kupcy hurtowi. Cukrownie z Królestwa współpracowały przy wywozie z Bankiem Handlowym w Warszawie, Bałtyckim Bankiem Komisyjnym w Gdańsku, Bankiem Międzynarodowym w Petersburgu, Międzynarodowym Bankiem Handlowym w Moskwie (oddział w Brześciu), Bankiem Międzynarodowym w Kijowie, Bankiem Azowskim, Bankiem Rosyjskim dla Handlu Zewnętrznego (Oddział w Kijowie)⁶¹. Kupcy i banki decydowali o wielkości i kierunku wywozu, nie zawsze w zgodzie z interesem producentów i całej gałęzi przemysłu. Przemysł cukrowniczy w Imperium nie znał takich instytucji, jak: agentury, biura sprzedaży i biura informacyjne w punktach zbytu, składy za granicą, towarzystwa wywozowe itp. W związku z tym brak było rzeczy podstawowej – rozpoznania zagranicznego rynku zbytu.

⁵⁹ *Wywóz cukru rafinowanego*, PT 1891 (t. 28), Dod. 1891, nr 16, s. 125–126.

⁶⁰ D. Margolin, *Wywóz cukru*, GC 1912, nr 47 (t. 38), s. 403.

⁶¹ AP m. Warszawy i Woj. Warszawskiego, Oddz. w Łowiczu, zesp. Warszawskie Towarzystwo Fabryk Cukru – Dobrzelin, sygn. 204; AP m. Warszawy i Woj. Warszawskiego, Oddz. w Żyrardowie, zesp. Cukrownia Michałów, sygn. 3; AP w Lublinie, zesp. Lubelska Izba Skarbowa, sygn. 2730, 2731; AP w Lublinie, zesp. Cukrownia i Rafineria Lublin, sygn. 36, 44; SZTA Lublin 1900, Warszawa 1901.

Inne przyczyny nierentowności wywozu były może drobne, ale ważne. Nieterminowe i nierytmiczne dostawy oraz długie terminy dostaw były przyczyną dużej niechęci do cukru pochodzącego z Imperium. Natomiast utraeniem zarówno producentów jak i kupców były w Rosji zawile formalności akcyzowe i uciążliwe obrzędy celne.

Bez rynków zachodnich

Nieco zmian w systemie rządowego unormowania wprowadzono pod wpływem zawartego 5 marca 1902 r. w Brukseli porozumienia między głównymi europejskimi eksporterami i importerami cukru buraczanego. W myśl artykułów konwencji, strony ją podpisujące zobowiązywały się do zniesienia wszelkich premii oraz unormowania cła wchodowego i akcyzy. Artykuł czwarty nakładał na uczestników obowiązek obłożenia specjalnym cłem cukru niekonwencyjnego, korzystającego z premii. Odnosiło się to, chociaż w treści porozumienia nie było o tym nawet wzmianki, przede wszystkim do cukru z Imperium Rosyjskiego⁶². Rosja bowiem do konwencji nie przystąpiła, bo zmuszona byłaby do porzucenia wybujałego protekcjonizmu wobec własnego cukrownictwa. Przyjęcie przez nią warunków konwencji stworzyłoby możliwości sprzedaży bez strat cukru niemieckiego w Petersburgu po 3,60 rs za pud. Z taką ceną cukier rosyjski i z Królestwa nie mógłby konkurować. Po odmowie Rosji Anglia, w myśl porozumienia brukselskiego i przyjmując za dowiedzione, że cukier z państwa rosyjskiego jest premiowany, wprowadziła nań cło różniczkowe⁶³. Wówczas rząd carski zarzucił Anglii pogwałcenie dwustronnego traktatu handlowego z 1859 r., który przyznawał towarom rosyjskim prawo najwyższego uprzywilejowania. Sprawa ta była przedmiotem kilkuletniej wymiany not dyplomatycznych między Petersburgiem a Londynem. W kołach rządowych i cukrowniczych Imperium zgodnie przeczyano istnieniu premii wywozowych. Dopuszczalna przez konwencję brukselską nadpłata celna (*surtaxe*), tj. różnica między cłem wchodowym

⁶² *Opodatkowanie cukru i cło w poszczególnych państwach Europy*, Kalendarz dla Cukrowników na Rok 1903, Warszawa 1903, s. 192, 197; Fi., *Zarys konwencji brukselskiej*, GC 1902 (t. 17), s. 384; Rok 1902, GC 1902, nr 1 (t. 19), s. 3; *Konwencja brukselska i przemysł cukrowniczy rosyjski*, GC 1902, nr 25 (t. 17), s. 548; T. R. [Tadeusz Rutkowski], *Konwencja brukselska*, GC 1902, nr 24 (t. 17), s. 521.

⁶³ W 1901 r. cło różniczkowe dla cukru z Imperium Rosyjskiego wprowadziły Stany Zjednoczone, jednak wobec małych ilości tego cukru, jakie mogły trafić na rynek amerykański, miało to niewielkie znaczenie (GC 1902, nr 22, t. 17, s. 481).

a akcyzą mogła zawierać się w granicach – przypomnijmy – 5,5–6,0 franków za 100 kg. Tymczasem w Rosji wynosiła ona 3–4,5 rs od puda cukru (cło dla mączki – 4,5 rs, dla rafinady – 6 rs, akcyza – 1,75 rs), czyli w przeliczeniu zawierała się między 44,8–69,2 franka. Tak relatywnie wysoka nadpłata celna uznana została przez państwa uczestniczące w konwencji za premie pośrednie. Poza tym innej formy premii wywozowych dopatrywano się w obrocie świadectw wywozowych⁶⁴.

Cesarstwo i Królestwo Polskie znalazły się zatem od września 1903 r. w położeniu niekorzystnym w stosunku do producentów zachodnich, bo w sytuacji zwięzłego rynku wywozowego. Wprawdzie w latach 90-tych do połowy 1902 r. wywożono niezbyt dużo, bo średnio 18% produkcji, ale średnio 70% tej ilości szło na Zachód. Zwiększenie o kilkadziesiąt tysięcy ton masy cukru na i tak już przepelnionym towarem rynku wewnętrznym spowodowało nagromadzenie zapasów i wpłynęło obniżająco na ceny. Pojawiła się konieczność szukania innych rynków zbytu. Podjęto próby poszerzenia rynku fińskiego, tureckiego i dalekowschodniego. Poza tym liczono na utrzymanie dotychczasowego wywozu do krajów, które nie należały do konwencji – Serbii, Bułgarii, Grecji, Norwegii. Zachodziła jednak uzasadniona obawa, że zachodnioeuropejski przemysł będzie próbował zawładnąć i tymi rynkami. Podobne obawy dotyczyły rynków wschodnich. Odcięcie państwa rosyjskiego od rynków zachodnich zahamowało niezwykle wysoką dynamikę rozwoju cukrownictwa i znacznie osłabiło opiekuńczy system rządowego unormowania. Spowodowało także przełom w poglądach na rolę i drogę rozwoju przemysłu cukrowniczego w Cesarstwie i Królestwie. Nie widziano już innej możliwości utrzymania dotychczasowego tempa rozwoju tej gałęzi przemysłu, jak przez zwiększenie spożycia. Coraz bardziej torowały sobie drogę opinie o konieczności obniżenia ceny cukru. Według rządu, niższą cenę należało osiągnąć poprzez presję na cenę rynkową, według sfer cukrowniczych poprzez obniżenie akcyzy.

Wyrazem zmiany nastrojów rządu było wypuszczenie na rynek wewnętrzny państwa w lipcu 1902 r. 140 tys. t cukru. Była to, jak się wydaje, reakcja rządu carskiego na zarzuty zachodu o premiowanie i silne protegowanie przez Rosję własnego cukrownictwa oraz na zapowiedź wprowadzenia przez państwa zachodnie ceł represyjnych na cukier z Imperium. Owe 140 tys. t

⁶⁴ *W sprawie konwencji brukselskiej*, GC 1902, nr 10 (t. 19), s. 211–214; *Noty w sprawie konwencji brukselskiej*, GC 1903, nr 17 (t. 19), s. 357; GC 1902, nr 41 (t. 18), s. 344–345; Rok 1902, GC 1902, nr 1 (t. 19), s. 4; K. W. Fiszman, *Konwencja brukselska w stosunku do przemysłu cukrowniczego w Rosji*, GC 1903, nr 37 (t. 20), s. 240.

spowodowało po raz pierwszy od 1895 r. długotrwały spadek cen poniżej ceny urzędowej. Wywołało to silne niezadowolenie w cukrowniczych kołach Cesarstwa i Królestwa⁶⁵.

Zamknięcie rynków konwencyjnych dla cukru z Imperium spowodowało wiosną i latem 1902 r. krótkotrwały, ale ostry kryzys rafinadowy. Większą w nim rolę odegrała, jak się wydaje, spekulacja i panika giełdowa niż rzeczywiste mechanizmy rynkowe, bowiem większość cukru wysyłano na Zachód pod postacią nie rafinady, ale kryształu. Różnica w cenie rafinady i kryształu kształtująca się zwyczajowo w granicach 1 rs na pudzie spadła teraz do 0,38 rs, co podobno nie pokrywało kosztów rafinowania. Faktem było, że rentowność rafinerii, dotąd zwykle wysoka, znacznie spadła. Dotyczyło to dużej części zakładów w Imperium. W samym Królestwie spośród 51 cukrowni aż 28 rafinowało cukier (1901 r.). W takiej sytuacji doszło w Kijowie do porozumienia rafinerów. Umowa obowiązująca od kampanii 1902 r., poprzez zmniejszenie wyrobu stosownie do wyliczeń centralnego komitetu porozumienia, spowodowała w Imperium pożądane uregulowanie podaży i popytu rafinady:

Lata	Roczny średni przyrost (w tys. t)	
	produkcji	spozycia
1896–1901	+35,8	+28,1
1902–1908	+9,8	+17,9

Po 1902 r. różnica cen cukru rafinowanego i kryształu przekroczyła 1 rs, a niekiedy dochodziła nawet do 1,40 rs, przynosząc rafinerom od dawna nie osiąganę zyski. Porozumienie przetrwało do 1909 r.⁶⁶

⁶⁵ Rok 1902, GC 1902, nr 2 (t. 19), s. 25–28, T. R., Rok 1903, GC 1903, nr 1 (t. 21), s. 2.

⁶⁶ F. Godlewski, *Kilka słów o warunkach przemysłu rafineryjnego w Królestwie Polskim*, GC 1901, nr 50 (t. 16), s. 530; *Rozwiązanie porozumienia rafinerów kijowskich*, GC 1909, nr 5 (t. 33), s. 105. W latach 90-tych XIX w. było w państwie kilka prób porozumienia się rafinerów, z których chyba tylko dwie doszły do skutku i to na krótko, nie obejmując zresztą wszystkich fabryk rafinujących. Mianowicie w 1891 r. luźny związek utworzyły rafinerie w Cesarstwie i niektóre z Królestwa. W drugiej połowie lat 90-tych porozumienie zawarło między sobą 24 cukrownie rafinujące w Kongresówce. Ten tzw. syndykat warszawski (lub konwencja warszawska) rozpadł się już w 1899 r. w wyniku nieprzyjęcia warunków przez cukrownię Józefów. Podobny związek rafinerie Królestwa utworzyły na kilka lat przed pierwszą wojną światową (AP w Kielcach, oddz. w Pińczowie, zesp. Cu-

Innym skutkiem konwencji brukselskiej było wprowadzenie nowych przepisów. Zatwierdzone zostały w maju 1903 r. i zawierały nieco zmian w dotychczasowym systemie unormowania opartego na prawie z 1895 r. i uzupełnieniach z 1898 r. Przede wszystkim normę tzw. użytecznej produkcji dla jednej cukrowni zwiększono z 983 t (60 tys. pudów) do 1310 t (80 tys. pudów) (od 1907 r. do 1966 t, czyli 120 tys. pudów). Zniesiono też ograniczenia w przeliczaniu przez cukrownie nadmiaru na poczet kampanii przyszłej (dotychczas maksymalnie 8% produkcji). Miało to obalić zarzut o corocznym obowiązku wywozu. Nowe przepisy miały także zapobiec dotychczasowej „anarchii” w produkcji cukru, spowodowanej tym, że nadmiary (tj. produkcja ponad rzeczywiste spożycie rynku wewnętrznego) były rozdzielane proporcjonalnie do produkcji każdej cukrowni. Obecnie każda fabryka otrzymywała swoje maksimum, poza które produkować mogła, ale na własny rachunek, bo nadmiar ten nie był już rozdzielany na poszczególne cukrownie. Spowodowało to redukcję obszaru plantacji buraczanych oraz przyhamowało nieco tempo wzrostu produkcji⁶⁷.

W konwencji brukselskiej

Po kilkuletnim okresie istnienia konwencji brukselskiej okazało się, że nadzieje jej inicjatora, a zarazem największego konsumenta cukru europejskiego, nie ziściły się. Dowóz na rynek londyński cukru trzcinowego z kolonii wzrósł tylko nieznacznie: ze 192 tys. t w 1902 r. do 217 tys. t w 1905 r. W tymże zaś roku import cukru buraczanego wynosił 1478 tys. t. Nie udało się więc poprawić kolonialnych interesów Anglii kosztem spożywcy wewnętrznego (ceny w wyniku porozumienia wzrosły na rynku londyńskim w latach 1902–1905 z 6 szylingów 8 pensów do 10 szylingów 2 pensów). Wobec tego Anglia przeforsowała poprawkę do artykułu 4. konwencji brukselskiej (tzw. akt dodatkowy), na mocy której zwolniona była z obowiązku

krownia Łubna, sygn. 486; AP w Płocku, Oddz. w Łęczycy, zesp. Towarzystwo Przemysłowe, sygn. 2; Konwencja rafinerów i stanowisko jej względem zjednoczenia cukrowników, PT 1891 (t. 28), Dod. 1891, nr 11).

⁶⁷ Instrukcja przy stosowaniu najwyżej zatwierdzonej w dniu 25 maja 1903 r. opinii Rady Państwa odnośnie zmiany i dopełnienia przepisów w przemyśle cukrowniczym obowiązujących, GC 1903, nr 46 (t. 20), s. 437–443; *Nasze sprawy*, GC 1904, nr 38 (t. 22), s. 262; W. Żyżewski, *Stan obecny rynku cukrowego i widoki na najbliższą przyszłość*, GC 1907, nr 3 (t. 29), s. 44; T. Rutkowski, *Położenie naszych cukrowni wobec zmieniających się warunków produkcji*, GC 1902, nr 41 (t. 18), s. 326; (*Z kontraktów kijowskich*), GC 1904, nr 23 (t. 21), s. 527.

pobierania cła różniczkowego od niekonwencyjnego cukru. Zmiana od września 1908 r. (wtedy poprawka zaczęła obowiązywać) warunków konkurencji na londyńskim rynku cukrowniczym w najwyższym stopniu dotyczyła cukrownictwa w Imperium Rosyjskim, dla którego pojawiła się realna szansa wyjścia z „niebywalej depresji” i zasypywania rynku londyńskiego swoim tanim cukrem. W takiej sytuacji eksporterzy cukru (szczególnie Niemcy) postanowili, że warunkiem dalszego ich uczestniczenia w konwencji będzie przystąpienie do niej również Rosji. Wolny od cła różniczkowego rynek londyński i pozostawanie poza krępującymi i uciążliwymi przepisami konwencji były dla Rosji bardzo korzystne, ale nie do utrzymania na dłużej, bo któryś kolejny rząd brytyjski mógłby znowu wprowadzić cło różniczkowe (konserwatyści mieli w programie energiczną obronę cukru kolonialnego). Nieprzedłużenie zaś konwencji (gdyby Rosja do niej nie przystąpiła) spowodowałyby – poprzez wznowienie karteli i premii wywozowych – spadek cen na rynkach międzynarodowych, co dla przemysłu cukrowniczego w państwie rosyjskim (produkującego drogo i sprzedającego cukier za granicę kosztem spożywcy wewnętrznego) byłoby bardzo niekorzystne. Tak więc obecnie, po zniesieniu cła różniczkowego przez Anglię, w interesie wszystkich europejskich producentów cukru leżało istnienie porozumienia z włączeniem doń Rosji. Przystąpiła ona do konwencji 1 września 1908 r. (protokół podpisano w grudniu 1907 r.) na warunkach specjalnych. Mianowicie, mogła utrzymać dotychczasowe prawodawstwo finansowe i celne dotyczące cukrownictwa ze zobowiązaniem niedziałania na korzyść producentów i ceny maksymalnej na rynku wewnętrznym. Jednakże cały wywóz z Imperium miał podlegać kontyngentowi. W ciągu 6 lat (1907–1913) Rosja nie mogła wypuścić poza granice państwa za zwrotem akcyzy więcej niż 1 mln t cukru, a w ciągu najbliższych 2 lat (1907–1909) wolno jej było wywieźć tylko 300 tys. t, w następnych zaś latach po 200 tys. t rocznie (do tych ilości nie wliczano cukru wywożonego drogą lądową do Finlandii i Persji oraz przez lądowe granice z państwami azjatyckimi)⁶⁸.

Konwencja brukselska z marca 1902 r. położyła kres silnemu dotąd protekcjonizmowi w krajach będących głównymi europejskimi producentami cukru. Akt dodatkowy do tego porozumienia z sierpnia 1907 r. zmusił większość tych państw do obniżenia podatku konsumpcyjnego. Tylko w Rosji

⁶⁸ L. N., *Z konferencji brukselskiej*, GC 1907, nr 9 (t. 29), s. 175; tegoż, *Przystąpienie do konwencji brukselskiej*, GC 1907, nr 11 (t. 29), s. 210–211; *Konwencja brukselska*, GC 1908, nr 16 (t. 29), s. 315–316.

wszystko pozostało bez zmian. Nie tknięto, mającego już cechy wynaturzenia, systemu protekcyjnego: pozostało nadal unormowanie z wysokimi cenami ministerialnymi na rynku wewnętrznym, wywóz był nadal obowiązkowy, cło wchodowe nie uległo obniżce. Jedynym ograniczeniem była konieczność skontyngentowania wywozu do krajów konwencyjnych, a później także na rynki tzw. uprzywilejowane, tj. do Finlandii i Persji. Słusznie bowiem podejrzewano, że Rosja zwiększa swój wywóz na Zachód pod postacią wywozu na rynki uprzywilejowane⁶⁹.

Nadzieje związane z przystąpieniem Rosji do konwencji wyzwoliły silną spekulację cukrem. W ciągu jednego roku znikły dotychczasowe zapasy. Cena rynkowa znacznie przekraczała cenę ministerialną. Szczególnie wysokie były ceny rafinady – przewyższały cenę kryształu o 1,20–1,50 rs. Niewiele zdziałały kolejne emisje cukru z zapasów bieżących czynionych w myśl zasad unormowania z 1895 r. W 1910 r. zezwolono na wypuszczenie całego zapasu „wolnego” i „nietykalnego”, lecz rynek wewnętrzny nadal odczuwał brak cukru⁷⁰. Rząd zdecydował się więc na środki nadzwyczajne. W końcu kwietnia 1910 r. дума uchwaliła nowelę prawną o środkach zapobiegawczych zwwyżce cen cukru na rynku wewnętrznym. W myśl przepisów tej ustawy Rada Ministrów mogła obniżyć cło wchodowe, gdyby cena kryształu notowana na stacjach Południowo-Zachodnich Dróg Żelaznych przekraczała o 20 kop. maksymalną cenę rządową (4,20 rs). Mogła także ograniczyć eksport cukru, zawiesić na pewien czas zwrot akcyzy. W czerwcu 1910 r. minister skarbu zezwolił na przywiezienie z zagranicy przez komorę odeską 8 tys. t cukru przy obniżonym (jednorazowo) cle z 4 rs do 1,90 rs. Wszystkie te posunięcia nie odniosły skutku i ukazały bezsilność państwowej „normirowki”⁷¹. Okazało się również, że Rosja nie wykorzysta przysługującego jej kontyngentu wywozu na rynki konwencyjne, a nawet sama powinna sprowadzić cukier, by zaspokoić potrzeby spożycia wewnętrznego. Jednak tendencja ta nie trwała długo. W parę lat po przystąpieniu do konwencji znów pojawiły się trudności ze zbytem. Nie wykorzystano bowiem ponownego wejścia na rynki zachodnioeuropejskie, by poczynić zmiany w anachronicznym systemie reglamentacji. Wprowadzając go w 1895 r., aparat państwowy miał na

⁶⁹ T. R., *W sprawie wywozu na rynki uprzywilejowane*, GC 1909, nr 31 (t. 32); T. R., Rok 1908, GC nr 1 (t. 33) s. 2.

⁷⁰ *Spekulacja kijowska i rynek cukrowy*, GC 1910, nr 31 (t. 34), s. 94; (*Z ostatniej chwili*), GC 1910, nr 28 (t. 34), s. 39.

⁷¹ S. P. [Stanisław Piotrowski], *Głosy opozycji w Radzie Państwa przeciw ostatecznemu prawu cukrowemu*, GC 1910, nr 35 (t. 34), s. 168–172; T. R., (*Na dobie*), GC 1910, nr 41 (t. 34), s. 285–286.

celu zapobieżenie ewentualnemu spadkowi wpływów z cukrownictwa w razie głębszego kryzysu oraz wzrost dochodów z tej gałęzi produkcji. Oba cele osiągnięto z powodzeniem. Bardzo korzystne warunki ekonomiczno-prawne, cieplarniany klimat spowodowały duży wzrost produkcji. Jednocześnie presja wywierana poprzez tzw. ceny kresowe wpłynęła umiarkowanie obniżająco na wolnorynkowe ceny cukru, co przyczyniło się w dużym stopniu do wzrostu spożycia. Następnie wystarczyło już tylko podnoszenie podatku konsumpcyjnego, by do skarbu wpływały coraz większe sumy. Ten państwowy system „opieki” nad przemysłem cukrowniczym był coraz częściej i głośniej krytykowany z różnych stron, także w sferach cukrowniczych. Unormowanie „niosące ratunek” w połowie lat 90-tych, teraz było „dziwolągami ekonomicznym”, „syndykatem państwowym”, „zmonopolizowaniem w rękach rządu sprzedaży cukru”⁷². Oskarżano rząd o to, że „[...] odejmuje pewnej kategorii przemysłowców wszelkie prawo stanowienia o swym losie, narzucając im jednocześnie inicjatywę w najdrobniejszych przejawach życia ekonomicznego [...]”⁷³. Podobne były głosy dotyczące samego unormowania: „[...] protekcja, jaką obecnie otaczany jest przemysł [cukrowniczy – dop. J.G.] przez regulowanie produkcji, więcej szkody niż pożytku przynieść może [...] lepiej zrzec się tej opieki niż podlegać coraz to kunsztowniejszym ograniczeniom, hamującym wszelki postęp i paraliżującym kalkulację przedsiębiorcy [...]”⁷⁴. Znamienne, że dopiero po kilkunastu latach dostrzeżono hamujący wpływ unormowania na rozwój techniki cukrowniczej i kultury rolnej. W kilka lat później prasowa krytyka była jeszcze ostrzejsza i wyrażała dezaprobatę wobec polityki gospodarczej carskiego rządu: „[...] Czy jednak długo jeszcze przemysł te sztuczne a krępujące więzy znosić będzie w stanie, czy owa protekcja gwarantować mająca minimum ceny przy dzisiejszym rozwoju jest jeszcze potrzebna i czy nie czas byłby, aby szukać innych sposobów, by ułatwić powstawanie nowych i rozwój istniejących cukrowni wobec wzrastającego spożycia, choćby przez ulepszenie i budowę dróg, których brak tak dotkliwie odczuwać się daje [...]”⁷⁵. Był to okres, kiedy skostniały system polityczny i ekonomiczny nie był już w stanie niczego zmienić.

W marcu 1912 r. przedłużono porozumienie brukselskie. Rosja miała w nim uczestniczyć na dotychczasowych zasadach. „Syndykat państwowy”

⁷² p., Rok 1910, GC 1910, nr 46 (t. 34), s. 389.

⁷³ W. Żyżemski, *Stan obecny rynku cukrowego...*, GC 1907, nr 3 (t. 29), s. 41.

⁷⁴ T. R., (*Na dobie*), GC 1910, nr 41 (t. 34), s. 268.

⁷⁵ T. R., Rok 1912, GC 1915, nr 1 (t. 41), s. 3; *200 000 pudów*, GC – Dod. Handl. 1912, nr 10, s. 49.

miał istnieć nadal. Jednak obecny okres odrętwienia przemysłu i rynku, wzrastających zapasów, skrępowanego kontyngentem wywozu i ograniczonego spożycia w niczym nie przypominał okresu przystąpienia Rosji w 1908 r. do konwencji.

Polityka ekonomiczna rządu, kształtowana często w wyniku presji sfer cukrowniczych państwa, wywarła na rozwój przemysłu cukrowniczego w Królestwie i Cesarstwie duży wpływ, większy niż w jakiegokolwiek innej gałęzi produkcji. Szczytem protekcjonizmu wobec cukrownictwa było rządowe unormowanie produkcji, cen i zbytu. Ta bezprzykładna interwencja aparatu państwowego spowodowała silny boom inwestycyjny w całym państwie. W Kongresówce w latach nadprodukcji i istnienia syndykatu kijowskiego (1885–1893 r.) nie powstała ani jedna cukrownia, natomiast w okresie prosperity (1894–1900 r.) wybudowano 12 fabryk cukru (co stanowiło blisko 1/3 liczby istniejących). Jednakże następne lata pokazały, że w dłuższym okresie państwowa „opieka” zaszkodziła nie tylko kieszeni spożywcy, ale i samemu cukrownictwu.

HALINA PARAFIANOWICZ (Białystok)

OD AUTONOMII DO NIEPODLEGŁOŚCI: SPRAWY CZESKIE I SŁOWACKIE W POLITYCE USA (1917–1918)

W początkowej fazie I wojny światowej sprawy czeskie i słowackie nie budziły większego zainteresowania ani zrozumienia Amerykanów, zwłaszcza z kręgów rządowych. Dopiero wraz z rozwojem wydarzeń pojawiła się szansa na ich popularyzację w USA.

W początkowym okresie działacze czescy przedstawili przede wszystkim sytuację monarchii Habsburgów, wskazując na prześladowania i ucisk narodowy w jej ramach. Informowali w ten sposób Amerykanów o despotyzmie i prawdziwym obliczu „więzienia narodów”, a zarazem o rosnących aspiracjach politycznych tychże narodów. Liczono na poparcie ich dążeń w USA, gdzie hasła wolnościowe znajdowały zwykle żywy rezonans. Szczególnie oczekiwania łączono z prezydentem Woodrowem Wilsonem, orędownikiem narodów uciskanych i rzecznikiem zasady samostanowienia¹. Z jego administracją grupy słowiańskie zaczęły łączyć szczególne nadzieje nie tylko na zrozumienie, ale pomoc i poparcie w sprawach politycznych. Spodziewano się aktywniejszego amerykańskiego zaangażowania w konflikt wojenny, z czym też łączono coraz większe nadzieje na rozwiązanie kwestii narodowych, także w monarchii Habsburgów². Były to rachuby nader jednostronne

¹ W niemałym stopniu to właśnie jego *self-determination policy* przyczyniła się do późniejszej legendy tego polityka w Europie Środkowej, o czym pisałam w artykule: *Woodrow Wilson i jego legenda w międzywojennej Polsce*, „Dzieje Najnowsze” 2001, nr 1, s. 59–70.

² Woodrow Wilson był autorem książki *The State* (1889), w której sporo uwagi poświęcił problemom i ustrojowi Austro-Węgier. Z sympatią też odnosił się do Czechów, pisząc m.in.: „Żadne przeszkody, żadne rozczarowania nie mogą zmusić Czechów do zupełnego zlania się z Austrią. Duma narodowa i wspomnienie o świetnej historii, obfitującej

i raczej życzeniowe (*wishful thinking*) narodów uciskanych w Europie Środkowej i Wschodniej.

Należy pamiętać, że początkowa neutralność USA wobec światowego konfliktu w poważnym stopniu ograniczała i utrudniała aktywność organizacji etnicznych w USA, w tym także czeskich i słowackich. Dopiero wypowiedzenie wojny Niemcom 4 kwietnia 1917 r., a przede wszystkim Austro-Węgrom 4 grudnia 1917 r., stworzyło większe szanse na podjęcie kwestii narodów przez nie uciskanych, również na gruncie amerykańskim.

Jednym z gorących zwolenników i propagatorów akcji czeskiej na terenie Stanów Zjednoczonych był naturalizowany i wykształcony tam działacz Czeskiego Związku Narodowego (CZN), prawnik z Iowa, redaktor „Spravedlnost”, Charles Pergler³. Był on dobrze zorientowany w amerykańskich realiach politycznych i pilnie śledził zachodzące zmiany w sytuacji międzynarodowej. Nabrał też wkrótce przekonania, że to właśnie Ameryka będzie głównym inicjatorem i twórcą powojennego ładu w świecie. Należało zatem, jak coraz częściej przekonywał współpracowników, właściwie przygotować program polityczny i pozyskać dla niego nie tylko opinię publiczną, ale i amerykańskie kręgi rządowe. Zarówno Pergler, jak i inni działacze wskazywali na konieczność współpracy, także na gruncie amerykańskim, różnych grup narodowych zamieszkujących Austro-Węgry, a zwłaszcza Słowian. Powoływanie się na wspólnotę słowiańską, uciskaną przez obcych narodowo Niemców, Austriaków czy Węgrów było istotnym argumentem, nie tylko taktycznym. Czasem też nawiązywano do panslawizmu, który wszakże w tym czasie, w związku z sytuacją Rosji oraz rozwojem ruchów narodowych, tracił znaczenie i poparcie jeszcze niedawnych jego rzeczników.

Późnym latem 1917 roku w otoczeniu prezydenta Woodrowa Wilsona i jego doradców zaczęto coraz częściej mówić o przyszłej konferencji pokojowej. Chodziło o szczegółowe wypracowanie amerykańskiego programu politycznego. Wśród najbliższych współpracowników Wilsona poczyniono pierwsze przygotowania do „walki o trwały pokój”, jak deklarowano. W tym celu, pod patronatem zaufanego doradcy prezydenta i szarej eminencji, płk.

w zdarzenia o doniosłym znaczeniu zmuszają ich do ciągłej walki z Niemcami, żyjącymi wśród nich i ze stojącym ponad nimi rządem. Czesi dążą do autonomii w tym przynajmniej zakresie, w jakim zagwarantowano ją Węgrom”. W. Wilson, *Ustrój państwowy Austro-Węgier*, Warszawa 1916, s. 128.

³ E. Benes, *My War Memoirs. Translated from Czech by Paul Selver*, Boston-New York 1928, s. 118.

Edwarda M. House'a, zaczęto kompletować sztab fachowców z różnych dziedzin. W gronie tym znaleźli się m.in. rektor City College w Nowym Jorku, dr Sidney E. Mezes (prywatnie szwagier House'a), znawca Europy Wschodniej i wykładowca Uniwersytetu Harvard, prof. Archibald C. Coolidge, dyrektor Amerykańskiego Stowarzyszenia Geograficznego, dr Isiah Bowman, historyk z Columbii, prof. James Shotwell, renomowany prawnik, David Hunter Miller oraz znany publicysta i komentator polityczny, Walter Lippmann. Niedługo potem do współpracy pozyskano wielu specjalistów z różnych dziedzin, przede wszystkim z historii, geografii, ekonomii, m.in. profesorów: Charlesa H. Haskinsa, Cliva Daya, Allyn A. Younga i wielu innych. W ten sposób sztab około 150 fachowców z różnych dziedzin, pod przewodnictwem Mezesa, tymczasowo nazwany „Inquiry Group”, rozpoczął przygotowania do przyszłej konferencji pokojowej⁴.

Od jesieni 1917 roku prace „Inquiry Group” przeniesiono do różnych komisji opracowujących poszczególne zagadnienia. Skład tych zespołów, dobieranych starannie, dostosowany był do określonej tematyki. W ten sposób wyodrębniono różne grupy badawcze, do których włączono państwa bądź regiony, co stało się w przyszłości podstawą do podziału na sekcje terytorialne (Rosja i Europa Wschodnia, Ameryka Łacińska, Austro-Węgry, Europa Zachodnia itp.)⁵. Niezależnie od tego powołano również sekcje specjalistyczne, m.in. etnograficzną, statystyczną, kartograficzną i inne, które pracowały równolegle. Jak potem wyliczono, w przeciągu roku intensywnych prac opracowano około 2000 raportów i rozmaitych dokumentów oraz ponad 1200 map, które miały być podstawą do prezentacji amerykańskiego stanowiska⁶. Wiele z tych materiałów służyło i potem rozmaitym ekspertom amerykańskim na konferencji pokojowej w Paryżu.

Prof. Seymour, znawca historii Austro-Węgier, zajął się zagadnieniami tego regionu. Do współpracy przydzielono mu absolwenta Harvardu, Roberta J. Kernerera, młodego historyka pochodzenia czeskiego zajmującego się

⁴ L. Gelfand, *The Inquiry. American Preparation for Peace, 1917–1919*, Yale University Press, 1963, s. 15–30, 61; J. T. Shotwell, *At the Paris Peace Conference*, New York 1937, s. 3–5. Autor pisze, że od września 1917 roku został włączony do tych prac, i to właśnie on miał zaproponować tymczasową nazwę „Inquiry Group”, która – ze względu na brak lepszego określenia – przyjęła się na dobre (s. 8).

⁵ L. Gelfand, *op. cit.*, s. 45–46. Najliczniejsza była sekcja Rosji i Europy Wschodniej (15 osób), Ameryki Łacińskiej (12 osób), Austro-Węgier (6–7 osób).

⁶ L. Gelfand, *op. cit.*, s. 30–31; S. E. Mezes, *Preparations for Peace. The Inquiry*, w: Edward M. House, Charles Seymour, eds., *What Really Happened at Paris. The Story of the Peace Conference, 1918–1919*, New York 1921, s. 7.

tematyką słowiańską, który w przyszłości został wykładowcą w Berkeley⁷. Był on, podobnie jak Robert H. Lord, jednym z pierwszych specjalizujących się w historii Europy Wschodniej uczniów prof. Archibalda C. Coolidge'a. Do nich to głównie działacze czescy i słowaccy, na czele z Tomášem G. Masarykiem, kierowali memoranda i petycje w sprawach przyszłości monarchii Habsburgów. Zagadnieniom Austro-Węgier, spośród 263 raportów „Inquiry” dotyczących spraw europejskich, poświęcono 52 raporty⁸.

W trakcie prac „Inquiry” nie obyło się bez zgrzytów, tym bardziej że coraz częściej przedstawiciele różnych grup etnicznych, o sprzecznych nieraz interesach, próbowali wpływać na prace komisji ekspertów. Przesyłano jej reprezentantom literaturę propagandową i różne memoranda, zabiegano o rozmowy oraz „zasypywano” ich prośbami i petycjami. Prace w poszczególnych sekcjach nabrały tempa, choć i tam nie brakowało napięć i konfliktów⁹.

Niebawem, także wśród członków „Inquiry”, pojawiły się zarzuty pod adresem arbitralnego i nader aktywnego House'a, narzucającego nieraz swoje pomysły i poglądy. Pretensje również zgłaszano z Departamentu Stanu, gdyż początkowo jego pracownicy nie uczestniczyli w tych przygotowaniach, bądź co bądź ściśle związanych z polityką zagraniczną USA. Dopiero od stycznia 1918 roku, już po słynnym 14-punktowym orędziu Wilsona, włączono przedstawicieli Departamentu Stanu do udziału w pracach „Inquiry”, co powszechnie uznano za przejaw nie tylko większego zainteresowania USA sprawami europejskimi, ale i krok w określeniu amerykańskiej polityki zagranicznej wobec jej poszczególnych regionów.

Późną jesienią 1917 roku uaktywniły się organizacje czeskie i słowackie w Stanach Zjednoczonych, co częściowo związane było z pracami „Inquiry”, ale przede wszystkim z możliwością wypowiedzenia przez USA wojny Austro-Węgrom. Rozwój wydarzeń wojennych i coraz większa amerykańska aktywność w światowej polityce budziły nadzieje, zwłaszcza grup słowiańskich w USA, na zaangażowanie się tego mocarstwa w rozwiązywanie nabrzmiałych problemów w Europie Środkowej. Organizowano zebrania, dyskusje,

⁷ Robert J. Kerner był autorem bodaj pierwszej amerykańskiej bibliografii dotyczącej Europy słowiańskiej, *Slavic Europe: Selected Bibliography in the Western European Languages, Comprising History, Languages and Literatures*, Cambridge: Harvard University Press, 1918.

⁸ L. Gelfand, *op. cit.*, s. 131, 185. Rosji i krajom bałtyckim poświęcono 82 raporty, Bałkanom 63, Niemcom 47 i aliantom 19.

⁹ L. Gelfand, *op. cit.*, s. 45–58.

mitingi, a na jednym z nich 28 listopada 1917 r. wystosowano specjalne pismo do Kongresu, w którym wyjaśniano stosunek amerykańskich Czechów i Słowaków do wydarzeń wojennych. Jego tekst opublikowano także w Biurze Prasowym Słowian (BPS)¹⁰. Jest to bardzo charakterystyczny dokument, który zrodził się w obliczu spodziewanej wojny z Austro-Węgrami. Przede wszystkim podkreślano w nim proaliantką, a zarazem antyhabsburską postawę ludności słowiańskiej, zwłaszcza tej w USA, oraz deklarowano pełną lojalność wobec nowej ojczyzny – Ameryki. W ten sposób wskazywano na zbieżność celów walki ze wspólnym wrogiem, jak również próbowano zabezpieczyć interesy rodaków w Stanach Zjednoczonych (podobnie czyniły inne grupy etniczne, m.in. bardziej aktywni Polacy). Chodziło przede wszystkim o uniknięcie deportacji tych wszystkich czeskich i słowackich imigrantów z monarchii habsburskiej, którzy jeszcze nie posiadali obywatelstwa amerykańskiego.

Poczynania Czechów i Słowaków (a podobnie czynili Polacy, Serbowie czy Chorwaci) nie padały wszak na podatny grunt i miały wciąż niewielki rezonans. Podstawową barierą pozostawał fakt, że USA nie były jeszcze w stanie wojny z Austro-Węgrami. Departament Stanu ani Kongres nie wykazywały większego zainteresowania w ogóle Europą Środkową, a politycy amerykańscy nadal nie widzieli potrzeby oficjalnej wypowiedzi na temat – jak to określano – „wewnętrznych spraw” monarchii habsburskiej. Również amerykańska opinia publiczna miała bardzo mgliste wyobrażenie nie tylko o sprawach czeskich i słowackich, ale i o sytuacji w Europie Środkowej w ogóle. W prasie centralnej¹¹ ukazywały się jedynie sporadycznie wzmianki i komentarze na temat Austro-Węgier czy regionu, a prasa etniczna, często lokalna, nie miała możliwości dotarcia ze swymi informacjami do szerszych kręgów opinii publicznej. Gwoli ścisłości warto dodać, że sprawy międzynarodowe nie były, ani nie są dzisiaj, z wyjątkiem ważnych dla nich kwestii, w centrum zainteresowania Amerykanów.

Wydarzenia w Rosji, jej klęska militarna i załamanie się wschodniego frontu były wszak pilnie i z niepokojem śledzone w kręgach rządowych USA. Miały też zapewne bezpośredni związek z ewolucją amerykańskiego stanowiska wobec monarchii habsburskiej i wypowiedzeniem jej w końcu wojny. Ostatecznie więc 4 grudnia 1917 r. Stany Zjednoczone wypowiedziały wojnę

¹⁰ BPS, pod przewodnictwem Perglera, powstało wiosną 1917 roku w Nowym Jorku, a niedługo potem jego siedzibę przeniesiono do Waszyngtonu. Biuro odegrało ważną rolę w popularyzacji problematyki słowiańskiej w USA.

¹¹ Nawet wpływowy i prestiżowy „New York Times” jeszcze niewiele się tą tematyką zajmował (o czym świadczy też sam indeks).

Austro-Węgrom. W orędziu do Kongresu prezydent Wilson wskazał na moralny aspekt tej decyzji, gdyż USA – co podkreślał – występowały przeciwko ciemniejszy milionów ludzi różnych narodowości i wasalowi militarystycznych i ekspansywnych Niemiec. Przystąpienie Ameryki do wojny miało, jak zapewniał prezydent, położyć temu kres i umożliwić narodom podjęcie decyzji o własnym losie¹².

Przystąpienie USA do wojny z Austro-Węgrami było nowym i ważnym czynnikiem w rozwoju sytuacji międzynarodowej. Wprawdzie prezydent zastrzegwał, że Stany Zjednoczone nie są bezpośrednio zainteresowane przebudową Austro-Węgier, niemniej sam fakt wypowiedzenia wojny przez USA wydawał się być czynnikiem sprzyjającym aspiracjom politycznym narodów monarchii Habsburgów. W każdym bądź razie tak to zostało zinterpretowane przez aktywistów niepodległościowych czeskich i słowackich, którzy z radością i nadzieją powitali wypowiedzenie wojny przez USA Austro-Węgrom¹³.

Już na początku grudnia 1917 roku podjęto kolejną próbę prezentacji spraw czeskich i słowackich, o których sami zainteresowani – z powodów taktycznych – zaczęli coraz częściej mówić „czeskosłowackie”. CZN wystosował specjalne memorandum do prezydenta¹⁴ oraz szefa Wydziału Bliskowschodniego¹⁵ w Departamencie Stanu, znakomitego prawnika i autora wielu prac o prawie konstytucyjnym, dra Alberta Hutchinsona Putney’a. Był on bodaj pierwszym wysokim urzędnikiem w Departamencie Stanu, który podjął tematykę słowiańską. Wynikało to w dużej mierze już z samego faktu kierowania przezeń tym wydziałem, ale i autentycznego zainteresowania problematyką regionu. Życzliwy stosunek Putney’a do słowiańskich dążeń niepodległościowych, w tym także czeskich i słowackich, odegrał pewną rolę przy wypracowywaniu oficjalnego stanowiska USA wobec tych zagadnień. Nie bez znaczenia były też zabiegi działaczy czeskich, a zwłaszcza Perglera,

¹² R. S. Baker, W. E. Dood, eds., *The Public Papers of Woodrow Wilson*, New York 1926, v. I, s. 132–142. Wilson, choć potem interpretowano to życzeniowo, wyraźnie stwierdził: (...) „We do not wish in any way to impair or to rearrange the Austro-Hungarian Empire. It is no affair of ours what they do with their own life, either industrially or politically. We do not purpose or desire to dictate to them in any way. We only desire to see that their affairs are left in their own hands, in all matters, great or small.”

¹³ E. Beneš, *Světová válka a naše revoluce. Vzpomínky a úvahy z bojů za swobodu národa*, Praha 1928, v. II, s. 133.

¹⁴ A. S. Link, ed., *Woodrow Wilson Papers*, University of Princeton Press, v. 45, s. 223–224.

¹⁵ W powołanym w 1909 roku Wydziale Bliskowschodnim znajdowały się obok Abisynii i Egiptu także m.in. Austro-Węgry, Niemcy i Rosja.

który nawiązał z nim kontakt bezpośredni i systematycznie dostarczał literaturę oraz petycje w sprawach czechosłowackich. W jednym z memorandum CZN stwierdzono kategorycznie, że dla Czechów i Słowaków nie do przyjęcia jest dalsza egzystencja Austro-Węgier w dotychczasowej formie. W kilka dni później, 12 grudnia 1917 r., Pergler w wywiadzie dla „Washington Post” nawiązał do tego memorandum i rozwinął jego sformułowania. Popierając dążenia wolnościowe wszystkich uciskanych narodów, zaakcentował potrzebę odbudowy niepodległego państwa Czechów i Słowaków¹⁶.

Wydaje się, że fakty te miały przede wszystkim związek z pracami „Inquiry”. Na bazie dotychczasowych raportów i ekspertyz przygotowano dla prezydenta i Departamentu Stanu memoranda o sytuacji w Europie. Działacze czescy i słowaccy, podobnie jak przedstawiciele innych grup etnicznych w USA, próbowali w ten sposób wpłynąć na stanowisko Wilsona w podstawowych dla nich kwestiach. Uznawano bowiem, że prezentacja zagadnień, a czasem nawet ich zasygnalizowanie właściwym osobom z establishmentu, może być przydatne przy podnoszeniu tej tematyki, a w konsekwencji w ich rozwiązywaniu. Równolegle więc przesyłano memoranda i różne sprawozdania do ekspertów „Inquiry”, jak również członków gabinetu oraz innych polityków, na których poparcie liczono. Czasem też kierowano je do polityków wrogo nastawionych w nadziei, że w ten sposób zmieni to ich nastawienie.

Nie przeceniając wagi tych zabiegów warto wszak pamiętać, że odegrały one pewną rolę, choć trudną do należytego wyważenia. Podobnie też zachowywały się inne grupy etniczne, zabiegające o dotarcie do ludzi ze sfer rządowych USA. Działalność Ignacego Jana Paderewskiego i jego osobiste kontakty z amerykańskimi politykami (zwłaszcza House'em, by ograniczyć się do tego przykładu), miały także znaczący wpływ na dalszy rozwój sprawy polskiej¹⁷. Choć do dziś dla wielu dyskusyjny może być stopień i rezultat takiego oddziaływania, nie można wszak zakwestionować jego użyteczności.

W orędziu do Kongresu z 28 stycznia 1918 r., słynnym i znanym potem jako czternaście punktów Wilsona, amerykański prezydent wypowiedział się na temat przyszłości powojennego świata. Był to, jak się powszechnie spodziewano, program polityczny oparty głównie na wynikach prac „Inquiry”. Ale, jak wykazały potem wnikliwe badania, wiele jego punktów nosiło wyraźny ślad osobistych poglądów i przekonań Wilsona. Oczywiście znane mu

¹⁶ Ch. Pergler, *America in the Struggle for Czechoslovak Independence*, Philadelphia 1926, s. 47.

¹⁷ M. M. Drozdowski, *Ignacy Jan Paderewski. Zarys biografii politycznej*, Warszawa 1981, s. 93–137.

były ekspertyzy „Inquiry” i memorandum z 22 grudnia 1917 r., które posłużyło za punkt wyjścia, ale prezydent przeredagował je i uzupełnił wedle własnego uznania. Wilson – jak wynika ze źródeł – odręcznie poczynił liczne korekty w niektórych sformułowaniach, zwłaszcza dotyczących Polski¹⁸.

W punkcie 10 stwierdzono: „Ludy Austro-Węgier, których miejsce między państwami chcemy widzieć zapewnione i zabezpieczone, powinny otrzymać najswobodniejszą możliwość autonomicznego rozwoju”¹⁹.

Jak widzimy jest to sformułowanie ogólnikowe, a jego postulatowość i bliżej niesprecyzowana autonomia nie mogły satysfakcjonować Czechów i Słowaków, których aspiracje polityczne do tego czasu znacznie wzrosły. Hasło niepodległości, początkowo nieśmiało stawiane jedynie przez nielicznych działaczy czeskich i słowackich, znalazło do tego czasu poparcie nie tylko wielu amerykańskich Czechów i Słowaków, ale i polityków krajowych. Rozwój wydarzeń wojennych, a zwłaszcza klęski państw centralnych i rewolucja w Rosji, budziły coraz większe nadzieje na upadek starego systemu. To z kolei radykalizowało programy polityczne uciskanych narodów Austro-Węgier.

Orędzie styczniowe Wilsona, mimo niekwestionowanej jego doniosłości, spotkało się z mieszanymi uczuciami i różną reakcją. Ograniczymy się do interesującej nas tutaj kwestii. Wiedeń był zadowolony, zwłaszcza z punktu 10, który z kolei rozczarował działaczy niepodległościowych czeskich i słowackich, zarówno w kraju, jak i za granicą. Masaryk, który spodziewał się ze strony amerykańskiej dalej idących deklaracji, był bardzo zawiedziony²⁰.

Beneš wspominał potem tak: „Punkt dziesiąty wywołał u nas i u naszych przyjaciół więcej niż rozczarowanie, boć pamiętaliśmy dobrze, że równo przed miesiącem – w chwili wypowiedzenia wojny Austro-Węgom – zaznaczył Wilson dość wyraźnie, że pragnie Austrię osłabić, bądź nawet przekształcić. Nie ulegało wątpliwości, że Wilson nie opowiadał się za całkowitym zniszczeniem monarchii habsburskiej”²¹.

¹⁸ W. Johnston, *Reflections on Wilson and the Problems of World Peace*, w: Arthur S. Link, ed., *Woodrow Wilson and the Revolutionary World, 1913–1921*, Chapel Hill 1982, s. 207–208.

¹⁹ *Wybór dokumentów do nauki prawa międzynarodowego*, opr. K. Kocott i K. Wolfke, Wrocław-Warszawa 1978, s. 46.

²⁰ T. G. Masaryk, *Rewolucja światowa*, Instytut Wydawniczy „Renaissance”, Warszawa-Kraków-Poznań-Lwów (b.r.w.), t. II, s. 362–363; E. Ludwig, *Defender of Democracy. Masaryk of Czechoslovakia*, New York 1936, s. 163.

²¹ E. Beneš, *Odrodzenie narodów. Z upoważnienia autora przełożył dr W. Bełza*, Instytut Wydawniczy „Renaissance”, Warszawa-Kraków-Poznań-Lwów (b.r.w.), s. 454–455.

Sformułowanie o autonomicznym rozwoju ludów Austro-Węgier odbiegało zasadniczo od oczekiwań tychże i przyniosło zawód oraz rozgoryczenie, zwłaszcza amerykańskim Czechom i Słowakom. W prasie czeskiej i słowackiej w USA wskazywano nieraz na enigmatyczny ton orędzia, choć otwarcie nie krytykowano tej wypowiedzi. Zdawano sobie doskonale sprawę z tego, że publiczna polemika z orędzieniem prezydenta czy krytyka jego wypowiedzi, do której przywiązywał taką wagę, byłaby posunięciem nierozważnym, niedyplomatycznym, nieskutecznym, a może nawet szkodliwym. Uznano więc, że był to kolejny krok USA w sprawach także środkowoeuropejskiej polityki, którą – jak zakładano – należało ukierunkować i aktywizować.

Orędzie styczniowe Wilsona, mimo ogólnikowości i postulatywności niektórych jego punktów, budziło wszak zrozumiałe nadzieje na poparcie przez USA dążeń wolnościowych wielu narodów. Na gruncie amerykańskim Polacy, Czesi, Słowacy, a także Serbowie i Chorwaci starali się to wykorzystać do rozległej akcji propagandowej. Spotkania, odczyty i publiczne dyskusje przypominały amerykańskiej opinii publicznej o istnieniu kwestii narodowych, koniecznych do rozwiązania w najbliższej przyszłości. Odwoływano się, nawiązując do wypowiedzi prezydenta, do moralnego zadośćuczynienia krzywdom narodów ciemniejących i sprawiedliwości międzynarodowej. Działacze czescy i słowaccy w USA przy każdej sposobności wskazywali (a wspierali ich w tym względzie też Polacy oraz Serbowie), że monarchia habsburska była już przeżytkiem, gdyż narody ją zamieszkujące dążyły do pełnej samodzielności. Podkreślano przy tym, iż brały one czynny udział w zmaganiach wojennych, wspierając w ten sposób wysiłki aliantów. Deklarowano też zwiększony udział wojsk czechosłowackich na Zachodzie we wspólnej walce z państwami centralnymi²².

Podobnie jak inne grupy etniczne w USA, także działacze czescy i słowaccy zaktywizowali w tym czasie wysiłki, by dotrzeć ze swoimi postulatami do amerykańskich osobistości politycznych, a zwłaszcza do Komisji Spraw Zagranicznych w Senacie. Nieprzypadkowo bowiem tak wiele listów i petycji, zwłaszcza ze stycznia-lutego 1918 roku, adresowano właśnie do członków tejże Komisji i jej przewodniczącego, sen. Williama Stone'a. Była to próba wprowadzenia kwestii czeskich, jako przedmiotu dyskusji, na kolejne posiedzenie Komisji, co – jak się spodziewano – miało zmienić politykę USA w tym względzie.

²² H. A. Miller, *What Woodrow Wilson and America Meant to Czechoslovakia*, w: *Czechoslovakia. Twenty Years of Independence*, ed. by Robert J. Kerner, Los Angeles 1940, s. 75–76.

W jednym z listów z lutego 1918 roku Pergler przedstawił sen. Stone'owi 11-punktowy program czechosłowacki. Wyraźnie w nim stwierdził, że niejasne obietnice autonomii narodom słowiańskim w ramach Austro-Węgier nie odpowiadały już ich aspiracjom politycznym. Faktycznym dążeniem tych ludów, ciemiężonych od wieków przez Habsburgów, była odbudowa własnej państwowości. Czesi i Słowacy opowiedzieli się za wspólnym państwem, wolną i suwerenną republiką, do której prawo wywalczyli – jak argumentował Pergler – dotychczasową postawą. Ponadto, ich udział w armii we Francji, Włoszech i Rosji oraz polityczne przywództwo Masaryka zasługiwało, jak podkreślał, na uznanie tych dążeń niepodległościowych przez sojuszników, a zwłaszcza USA. Pergler apelował do Amerykanów o poparcie planów odbudowy republiki Czechów i Słowaków, „członków tego samego narodu, których jedyną różnicą był fakt, że Słowacy byli prześladowani przez Węgrów, a Czesi przez Niemców w Austrii”²³. W ten sposób nawiązywano do idei państw narodowych, którą popierał Wilson. Przekonywano słabo zorientowanych Amerykanów, że Czechosłowacja będzie państwem narodowym.

Te sugestywne i dobrze dobrane argumenty spotkały się z życzliwą reakcją niektórych senatorów. Pergler przy okazji deklarował chęć współpracy i pełną prezentację senackiej Komisji Spraw Zagranicznych sygnalizowanych tu ledwie kwestii. Była to świadoma, acz wciąż mało skuteczna, próba pozyskania amerykańskich kręgów politycznych dla idei odbudowy niepodległego państwa Czechosłowaków. Stąd idea Czechosłowacji (choć Słowacy woleli Czecho-Słowacji) i narodu państwowego – Czechosłowaków.

Stany Zjednoczone nadal zwlekały z oficjalną wypowiedzią w kwestii odbudowy państw narodowych w Europie Środkowej i Wschodniej, a powodem tej zwłoki był przede wszystkim stosunek do Austro-Węgier. W amerykańskich kręgach rządowych ugruntowane było przekonanie, że uniezależnienie monarchii habsburskiej spod kontroli Niemiec będzie już samo w sobie rozwiązaniem wielu problemów. Politycy amerykańscy, na czele z prezydentem, przez dłuższy czas liczyli na zawarcie separatystycznego pokoju z Austro-Węgrami. Świadczą o tym m.in. tajne rokowania teologa, profesora Grinnell College z Iowa, pacyfisty i znanego „apostoła wilsonizmu”, George'a Herrona z austriackim prawnikiem, prof. Heinrichem Lammaschem i przywódcą opozycji węgierskiej, hr. Michałem Károlyem. Przeciągające się i niełatwe rokowania (luty 1917 – kwiecień 1918) miały

²³ Ch. Pergler, *op. cit.*, s. 109.

za cel głównie oderwanie Wiednia od wpływów Berlina²⁴. Ich ostateczne zerwanie, zdaniem niektórych badaczy, otworzyło dopiero realne szanse na zainteresowanie Amerykanów postulatami czeskimi. Także sekretarz stanu Robert Lansing niejednokrotnie wskazywał, że na zmianę amerykańskiej polityki w tej kwestii i wilsonowską *self-determination policy* duży wpływ miały nieudane rokowania o separatystyczny pokój z monarchią Habsburgów²⁵.

Od wiosny 1918 roku, głównie dzięki sprzyjającym okolicznościom międzynarodowym oraz wysiłkom działaczy narodowych, hasła niepodległościowe Słowian, w tym czeskie i słowackie, trafiały także w USA na bardziej podatny grunt. Wydarzeniem szeroko komentowanym w kręgach politycznych aliantów był kongres narodów uciskanych przez Austro-Węgry. W rezolucji końcowej kongresu rzymskiego z 10 kwietnia 1918 r. stwierdzono, że uciskane narody monarchii habsburskiej domagają się pełnej niepodległości. Zapowiedziano ich ścisłą współpracę w dalszej bezkompromisowej walce o niezawisłość, apelując zarazem o międzynarodowe poparcie tych wysiłków. Rezolucja spotkała się z aprobatą Włoch, a premier Vittorio Orlando przyjął delegację kongresu na audiencji 11 kwietnia 1918 r.²⁶ Niedługo potem rządy Francji i Anglii, choć w formie mniej zobowiązującej, wyraziły również swoje poparcie dla dążeń wolnościowych Słowian.

Obrady kongresu narodów uciskanych przez Austro-Węgry spotkały się także z pewnym zainteresowaniem amerykańskich kół rządowych i Departamentu Stanu. W niemałym stopniu było to zasługą dobrego informatora, jakim był amerykański poseł w Rzymie, Thomas Nelson Page. Był on zorientowany w położeniu Austro-Węgiei i pilnie śledził zachodzące tam zmiany, jak również sam przebieg kongresu. Jego raporty, ze szczegółowym nieraz opisem zmian wewnętrznych w monarchii habsburskiej, wskazywały na wyraźną radykalizację programu politycznego narodów zamieszkujących Austro-Węgry²⁷.

²⁴ E. M. House, *The Intimate Papers of Colonel House*, Arranged as a Narrative by Charles Seymour, New York 1928, v. III, s. 375–377; S. Osuský, *The Secret Peace Negotiations between Vienna and Washington*, „The Slavonic Review” 1925–26, v. IV, s. 657–668.

²⁵ R. Lansing, *War Memoirs of Robert Lansing*, The Bobbs-Merrill Co., Indianapolis–New York 1935, s. 262–266.

²⁶ H. Batowski, *Rozpad Austro-Węgiei, 1914–1918 (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne)*, Kraków 1982, s. 211–212.

²⁷ *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1918, Supplement 1, *The World War*, s. 795–797.

Deklaracja końcowa kongresu narodów uciskanych przez Austro-Węgry, jak i raporty Page'a były z uwagą przyjęte przez Departament Stanu, co jeszcze bynajmniej nie oznaczało konkretnych zmian w amerykańskiej polityce wobec tego regionu. Ale w kołach establishmentu, już po zerwaniu rokowań z Wiedniem, powoli dojrzewiała myśl, by kwestiami monarchii habsburskiej zająć się dokładniej. Naturalnie, wymagało to pełniejszego obrazu wydarzeń, a zwłaszcza informacji o aspiracjach i ruchach narodowych wewnątrz monarchii.

Niemalą rolę w sprawach czeskich odegrał wspomniany już wcześniej Albert H. Putney. Wiosną 1918 roku, na polecenie Lansinga, przygotował on obszerny i szczegółowy memorandum o sytuacji Austro-Węgiei. Bardzo rozbudowany 236-stronicowy dokument końcowy pt. *Słowianie w Austro-Węgrzech* przedstawił on Lansingowi 9 maja 1918 r.²⁸ Wiele w nim uwagi poświęcił dążeniom narodowym Słowian, opowiadając się wyraźnie za ich „słusznymi żądaniami”. Osobny rozdział traktował o zabiegach i wysiłkach Czechów oraz Słowaków w celu stworzenia własnego państwa. W wielu stwierdzeniach Putney'a można się doszukać śladów inspiracji i sformułowań oraz argumentacji Perglera, z którym był w kontakcie i na bieżąco współpracował.

Nawiązując do tak silnej w amerykańskich kręgach rządowych moralistyki, Putney wyrażał pełną aprobatę dla aspiracji niepodległościowych Słowian. Przedstawił zarazem dodatkowe argumenty przemawiające za ogłoszeniem oficjalnego stanowiska USA w tej sprawie. Podkreślał, że amerykańska deklaracja, będąca wyrazem uznania i poparcia dążeń narodowych, odegra dużą rolę w dalszym rozwoju wydarzeń wojennych.

Drugą część wypowiedzi Putney'a cechował typowy pragmatyzm amerykański. Podkreślał on bowiem, że oprócz wydzwiku moralnego, co miało wzbudzić powszechną sympatię dla Ameryki w świecie, poparcie przez USA dążeń wolnościowych Słowian zachęci te narody do formowania własnych oddziałów zbrojnych w całej Europie, a tym samym do szybszego zakończenia wojny. Jak argumentował dalej Putney, wzmoże to wszędzie propagandę przeciwko państwom centralnym i wzmocni opozycję parlamentarną w samej monarchii habsburskiej. Na gruncie amerykańskim zaś, jak twierdził,

²⁸ B. Miller Unterberger, *The United States, Revolutionary Russia, and the Rise of Czechoslovakia*, University of North Carolina Press, 1989, s. 127; V. Mamety, *The United States and East Central Europe, 1914-1918: A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda*, Princeton 1957, s. 253.

zaktywizuje 2–3 milionową grupę Słowian do bardziej zdecydowanego poparcia także wysiłku wojennego USA²⁹.

Memorandum Putney'a niedługo potem zostało rozpropagowane wśród urzędników Departamentu Stanu, a jego treść wywołała ożywione dyskusje. Generalnie aprobowano jego wywody i dostrzegano użyteczność takiej deklaracji USA. Niemniej, głównie ze względu na stanowisko Wilsona, także Lansinga, nie spieszo się z ogłoszeniem oficjalnej enuncjacji. Była to typowa gra na zwłokę i manewr dyplomatyczny. Chodziło bowiem o niewiązanie się, jak uważano przedwczesne, jakimikolwiek zobowiązaniami i obietnicami wobec sojuszników, a tym bardziej wobec narodów oczekujących pomocy i poparcia ze strony USA.

Dopiero miesiąc potem, 29 maja 1918 r. (co też należy łączyć z wizytą Masaryka w USA), w publicznym oświadczeniu Lansing wypowiedział się na temat kongresu narodów uciskanych przez Austro-Węgry. Stwierdził on m.in., że jego przebieg był „obserwowany z dużym zainteresowaniem przez rząd USA, a narodowe aspiracje Czechosłowaków i Jugosłowian, opowiadających się za wolnością, zyskały szczerą sympatię amerykańskiego rządu”³⁰.

Jak widzimy enuncjacja ta była bardzo ogólnikowa i mówiła jedynie o sympatii dla aspiracji narodowych, ale nie wyrażała poparcia dla dążeń niepodległościowych tych narodów. Taka deklaracja nie mogła być też uznana jako zapowiedź rozczłonkowania monarchii habsburskiej, do czego zmierzały ruchy niepodległościowe. Samą zaś wypowiedź Lansinga rozmaicie interpretowano, gdyż każda ze stron – w zależności od oczekiwań i potrzeb – inaczej to rozumiała. W państwach centralnych deklarację amerykańską komentowano w sposób dla nich dogodny, wskazując że Austro-Węgry skłonne są wciąż do modyfikacji dotychczasowej polityki narodowościowej³¹.

Oświadczenie Lansinga z 29 maja 1918 r. nie spełniło oczekiwań czeskich działaczy niepodległościowych, choć postarali się je wykorzystać dla celów propagandowych. A zatem wypowiedź amerykańskiego polityka interpretowali życzeniowo, bo chcieli w niej widzieć zapowiedź uznania przez USA dążeń niepodległościowych Czechów i Słowaków. Politycy czescy traktowali to jako swoisty punkt zaczepienia, krok wstępny w formułowaniu amerykańskiego stanowiska wobec monarchii habsburskiej, a więc i spraw czeskich. Tym usilniej więc zabiegali o dotarcie z postulatami i programem politycz-

²⁹ Ch. Pergler, *op. cit.*, s. 82–90.

³⁰ *FRUS*, 1918, Supplement 1, s. 808–809.

³¹ Jiří Hájek, *Wilsonovská legenda v dějinách ČSR*, Praha 1953, s. 52–53.

nym do znaczących osobistości rządowych Stanów Zjednoczonych. Była to przemyślana taktyka, obliczona na osiągnięcie dalekosiężnego celu.

Sekretarz stanu oraz prezydent unikali oficjalnych i wiążących wypowiedzi, choć ten pierwszy w memorandum do Wilsona z 30 maja 1918 r. wskazywał na nieuchronność rozpadu Austro-Węgier, a w konsekwencji i powstanie tam nowych państw. Dążenia niepodległościowe Polaków, Czechów i innych narodów, będących dotychczas prowincjami upadającego imperium, powinny być – zdaniem Lansinga – uznane i poparte przez USA. Proponował on prezydentowi publiczne oświadczenie w tej materii, wskazując na jego korzystne następstwa³². Ciekawe, że te wywody Lansinga nie pokrywały się z jego publicznymi enuncjacjami na ten sam temat, w których był bardzo ostrożny. Amerykański sekretarz stanu, choć przekonany o potrzebie zmiany stanowiska wobec Austro-Węgier, nie wypowiedział się w podobny sposób publicznie. Być może spowodowane to było, jak twierdził też sam zainteresowany, głównie powściągliwością i ostrożnością Wilsona, który był głównym twórcą polityki zagranicznej USA, a sekretarz stanu tylko jego „pomocnikiem”. Zresztą ich różnice zdań w wielu kwestiach polityki zagranicznej będą z czasem powiększać się, co doprowadzi do wzrastających zadrążeń i konfliktów, a w końcu rezygnacji Lansinga ze stanowiska sekretarza stanu.

Amerykanie, jak widać, byli nadal bardzo ostrożni z deklarowaniem swego stanowiska w sprawie niepodległości państwa Czechów i Słowaków. Wprawdzie okazano im pewne gesty i sympatię, ale USA nie wyrażały nadal oficjalnego poparcia dla ich dążeń niepodległościowych. W kołach rządowych wciąż panowało przekonanie, że uniezależnienie się Austro-Węgier spod kontroli Niemiec w konsekwencji także rozwiąże problemy wewnętrzne monarchii, w ramach której zapewni się autonomię narodom ją zamieszkującym. Przewidywano ewentualne ubytki terytorialne na rzecz Serbii czy Włoch oraz Polski, ale decyzje szczegółowe w tej sprawie odkładano na przyszłość. Stany Zjednoczone nie wypowiadały się jeszcze za dezintegracją Austro-Węgier, co w oczywisty sposób implikowało ich stosunek do akcji niepodległościowej Czechów i Słowaków, choć oni chyba nie do końca zdawali sobie z tego sprawę. Dla amerykańskich polityków przekonujący był bowiem argument propagandy habsburskiej tam zdomowionej, że egzystencja Austro-Węgier bez ziem czeskich jest niemożliwa.

³² J. Kalvoda, *The Genesis of Czechoslovakia*, Boulder 1986, s. 294–295.

Nie bez znaczenia były również obawy przed „bałkanizacją” Europy Środkowej, co przejawiało się często w raportach dyplomatycznych, memorandumach Departamentu Stanu i dyskusjach gabinetowych. Informacje o wydarzeniach środkowoeuropejskich docierały do USA ze znacznym opóźnieniem, a i nie były one szczególnym punktem zainteresowania amerykańskich czynników rządowych. Wiedza w ogóle o sprawach europejskich była raczej niewielka, a zachodzące tam błyskawiczne zmiany traktowano zazwyczaj jako sytuację przejściową. Raporty dyplomatyczne o rozpadzie Rosji i Austro-Węgier oraz tworzeniu nowych państw traktowano w USA z niedowierzaniem, a komentarze i konkluzje amerykańskich dyplomatów z placówek europejskich kwitowano nieraz w Waszyngtonie jako przesadne i przedwczesne³³. Amerykanie, choć tego od nich oczekiwano, nie byli jeszcze gotowi do wypowiedzenia się na temat urządzenia powojennej Europy Środkowej.

Od wiosny 1918 roku problematyka środkowoeuropejska coraz częściej gościła nie tylko w amerykańskich mass mediach, ale i debatach gabinetowych. Wizyta Masaryka w Stanach Zjednoczonych (5 maj – 20 listopad 1918) przyczyniła się w dużej mierze do popularyzacji tematyki czeskiej i słowackiej. Masaryk, m.in. dzięki kontaktom prywatnym i koneksjom rodzinnym (ożeniony był z Charlottą Garrigue z Nowego Jorku), utrzymywał od wielu lat kontakty z USA, a zwłaszcza z amerykańskimi ośrodkami uniwersyteckimi. Przebywał tam z wykładami w 1902 i 1907 r., dzięki czemu poznał nie tylko kręgi uniwersyteckie, ale i ludzi biznesu oraz polityków. Jak sam przyznawał, pielegnował starannie te kontakty, które w czasie I wojny światowej okazały się bardzo przydatne, zwłaszcza w jej końcowej fazie. USA bowiem stawały się ważnym, a nieraz decydującym, elementem w międzynarodowej polityce. Tam też kierowały się nadzieje na uzyskanie poparcia dla sprawy niepodległości Czechosłowacji, tym bardziej że modyfikacji uległy rachuby polityczne związane z Rosją, która „wypadła z gry”.

Wizyta Masaryka w USA przypadła na końcowy okres I wojny światowej, a zarazem wzmożonych i burzliwych dyskusji na temat urządzenia powojennego świata. Działacze niepodległościowi starali się zatem wykorzystać zaistniałą sytuację dla prezentacji własnych postulatów politycznych. Czesi i Słowacy zaktywizowali w tym czasie poczynania na gruncie amerykańskim, szeroko informując tutejszą opinię publiczną o własnych dążeniach niepodległościowych. Komentarze w prasie, pamflety i rozmaite anglojęzyczne broszurki dla szerszego kręgu odbiorców, a z drugiej strony oddziaływanie na

³³ Bogate materiały archiwalne (m.in. Decimal File) w National Archives są tego dowodem.

polityków przygotowało z czasem bardziej podatny grunt dla hasel niepodległościowych tych narodów. Tym bardziej, że zaistniało wiele nowych faktów, które ułatwiły zajęcie przez USA bardziej zdecydowanego stanowiska wobec rozpadających się Austro-Węgier³⁴.

Szerokie kręgi amerykańskiej opinii publicznej coraz częściej deklarowały sympatię, życzliwość i poparcie dla ruchów wolnościowych i państw narodowych w Europie Środkowej i Wschodniej. Tego rodzaju hasła odpowiadały także wilsonowskiej moralizatorskiej frazeologii odnośnie polityki jego administracji. Ale Masaryk, wbrew późniejszej legendzie, przyjęty był raczej chłodno i z rezerwą przez amerykański establishment. Jeszcze wtedy był on praktycznie nieznan w USA³⁵. Okazano mu wprawdzie pewne względy, o które postarali się jego rodacy w USA. Na Union Station – z inicjatywy sen. Adolpha J. Sabatha powitała go liczna delegacja amerykańskich kongresmenów i senatorów, z udziałem m.in. Gilberta M. Hitchcocka, Williama S. Kenyona, Philipa M. Burneta i in., co nagłośniono w prasie³⁶. Ale przyszło mu sporo poczekać na oficjalne audiencje zarówno u prezydenta, jak i u Lansinga. W międzyczasie zatem podjął usilne działania propagandowe wśród rodaków w USA (co doprowadziło do mowy pittsburskiej) oraz amerykańskich mediów.

Politycy czescy doceniali potęgę i znaczenie prasy amerykańskiej, której systematycznie dostarczano informacje o sprawach czeskich i słowackich, choć nie zawsze z nich korzystano. Wspomniane wcześniej BPS oraz rozmaite pisma czeskie i słowackie w USA przysyłały także materiały agencyjne i komentarze, spełniając w ten sposób użyteczną rolę. Z czasem więc dziennikarze i publicyści amerykańscy, często korzystając z tych materiałów informowali rodzimą opinię publiczną o sytuacji w Europie Środkowej. Masaryk po latach pisał o długu wdzięczności wobec dziennikarzy, wymieniając kilku z nich, m.in. Williama Harda, Irę Bennetta, Dixona z Bostonu i Martina z Cleveland³⁷.

³⁴ H. Parafianowicz, *W drodze do niepodległości Czechosłowacji: wizyta Tomasa G. Masaryka w USA*, w: *Wojsko, społeczeństwo, historia*, Białystok 1995, s. 237–247.

³⁵ W. Sukiennicki, *East Central Europe During World War I: From Foreign Domination to National Independence*, ed. by Maciej Siekierski, preface by Czesław Miłosz, Boulder 1984, v. I, s. 893.

³⁶ V. Mamatey, *op. cit.*, s. 258; O. Odložilik, *The Czechs*, w: Joseph P. O'Grady, ed., *The Immigrants' Influence on Wilson's Peace Policies*, University of Kentucky Press, 1967, s. 213.

³⁷ T. G. Masaryk, *The Making of State. Memoirs and Observations, 1914–1918*. Prepared and with Introduction by Henry Wickham Steed, New York 1927, s. 221.

Kwestiom czechosłowackim sporo życzliwej uwagi poświęcił również sekretarz Wilsona, od 1917 roku dyrektor Komitetu Informacji Publicznej – George Creel. Latem 1918 roku, dzięki artykułom i sympatycznym komentarzom oraz wywiadom z Masarykiem, które ukazywały się w prasie centralnej, a zwłaszcza w „New York Times” i „Washington Post”, hasła niepodległościowe Czechów i Słowaków docierały do szerokich kręgów społeczeństwa amerykańskiego. Przywódca czeski zaś stał się, z jeszcze niedawno mało znanego „profesora Masaryka”, znanym w USA myślicielem i politykiem³⁸.

Także w kołach politycznych Waszyngtonu, a zwłaszcza w Departamencie Stanu, podjęto ożywione dyskusje na temat Europy Środkowej, choć starano się nie nadawać temu rozgłosu. Wilson wciąż unikał oficjalnej wypowiedzi w sprawie przyszłości Austro-Węgier, a więc i zmian terytorialnych z tym związanych. Mimo licznych zabiegów Charlesa Crane’a, Adolpha J. Sabatha oraz francuskiego ambasadora w Waszyngtonie, Julesa Jusseranda³⁹, amerykański prezydent najwyraźniej zwlekał z przyjęciem Masaryka. Ten ostatni zaś nadal zabiegał o taką audiencję, zdając sobie doskonale sprawę z jej wagi⁴⁰. Niezależnie bowiem od jej przebiegu i poruszonych zagadnień byłby to i tak znaczący gest polityczny. Doceniał jego wagę Masaryk, ale tego chyba właśnie Wilson starał się wciąż unikać (o czym też świadczą późniejsze ich rozmowy, do których doszło w czerwcu 1918 roku).

Jednak w amerykańskich kręgach rządowych następowała w tym czasie powolna ewolucja stanowiska wobec Austro-Węgier, a w konsekwencji i spraw czechosłowackich. Oficjalnie USA uczyniły pewne gesty i ogłosiły wyrazy sympatii dla aspiracji narodowych Czechów i Słowaków. W gruncie rzeczy uznano już fakty dokonane i liczone się z możliwością rozpadu monarchii habsburskiej. Pod koniec czerwca 1918 roku w Departamencie Stanu rozważano ewentualność uznania Czechosłowackiej Rady Narodowej jako załączka przyszłego rządu⁴¹. Z pewnością rozmowy Masaryka z Wilsonem miały na to wpływ.

³⁸ Kwestiom tym wiele miejsca poświęcili, m.in. J. Kalvoda, B. M. Unterberger, George Kovtun i in.

³⁹ *FRUS*, 1918, Supplement 1, s. 813–814. Pismo J. Jusseranda do Lansinga z 15 czerwca 1918 r. Jusserand opowiadał się za oficjalnym uznaniem Czechosłowackiej Rady Narodowej i proponował uzgodnienie stanowiska Francji i USA w tej kwestii.

⁴⁰ T. G. Masaryk, *Rewolucja...*, t. I, s. 431.

⁴¹ J. Kalvoda, *op. cit.*, s. 378–382.

Niektórzy politycy z amerykańskiego establishmentu nadal opowiadali się za zachowaniem, acz przebudowanych, Austro-Węgier, zakładając też ich pewne, choć bliżej niesprecyzowane, straty terytorialne. Może dlatego m.in. Amerykanie wcześniej poparli dążenia niepodległościowe Polaków oraz Jugosłowian, co oznaczało pewne ubytki terytorialne Austro-Węgier, ale nie ich całkowitą dezintegrację. Inaczej natomiast wyglądał stosunek Amerykanów (podobnie jak i początkowo aliantów) do ruchu niepodległościowego czechosłowackiego. Prezydent Wilson, sekretarz stanu Lansing, jak i urzędnicy w Departamencie Stanu długo zajmowali postawę wyczekującą i nie chcieli się wypowiadać w tej kwestii. Przed I wojną światową Austro-Węgry były trwałym i, jak wielu polityków uważało, niezbędnym elementem Europy. Nie wyobrażano sobie zatem, że mogło być inaczej, zwłaszcza w początkowej fazie wojny. Rozwijający się z czasem nurt niepodległościowy Czechów i Słowaków oraz ich żądania daleko wykraczały poza plany Ententy wobec Europy Środkowej. Wprawdzie okazywano sympatię i wykonywano pewne gesty wobec aspiracji narodowych Czechów i Słowaków, ale początkowo Francja i Anglia, ani tym bardziej USA, nie spieszyły się z poparciem dla CRN i ruchu niepodległościowego. Były one przekonane o potrzebie zachowania monarchii habsburskiej, choć okrojonej i zreformowanej. Poparcie zaś niepodległości Czechosłowacji oznaczałoby, tak czy inaczej, uznanie rozpadu państwa Habsburgów, gdyż bez historycznej Bohemii nie mogłoby ono istnieć. Stanie się to dopiero w końcowej fazie wojny, kiedy klęska militarna i kryzys polityczny Austro-Węgier przesądzi o ich losie, a USA zdecydują się na poparcie czechosłowackiego ruchu niepodległościowego.

TOMASZ WESOŁOWSKI (Białystok)

**ZA KULISAMI PROPAGANDY NIEMIECKIEJ
W KAMPANII WRZEŚNIOWEJ – PIERWSI KAWALEROWIE
KRZYŻA RYCERSKIEGO PODCZAS WALK
O WARSZAWSKI FORT II (26 WRZEŚNIA 1939 R.)**

1 września 1939 r. kanclerz Rzeszy i Głównodowodzący Wehrmachtu Adolf Hitler ustanowił nowe odznaczenia: Krzyż Żelazny oraz Krzyż Rycerski Żelaznego Krzyża. Pierwsze z odznaczeń – Krzyż Żelazny (niem. *Eisernes Kreuz*), nadawane w dwóch klasach, było wznowieniem odznaczenia wprowadzonego po raz pierwszy w 1813 r. i wznawianego już dwukrotnie w latach 1870–1871 oraz 1914–1918. Podczas II wojny światowej nadano łącznie około 5 mln Krzyży Żelaznych obu klas. Odznaczeniem o wiele bardziej prestiżowym był zatem Krzyż Rycerski Żelaznego Krzyża (niem. *Ritterkreuz des Eisernen Kreuzes*), ustanowiony w miejsce funkcjonującego od 1813 r. orderu Pour le Merite¹. W okresie od października 1939 r. do kwietnia 1945 r. wręczono łącznie około 7200 orderów Krzyża Rycerskiego. Od 1940 r. wprowadzano stopniowo dodatkowe wyróżnienia, w postaci liści dębowych (niem. *Eichenlaub*, 853 nadania), mieczy (niem. *Schwerter*, 150 nadań) oraz diamentów (niem. *Brillanten*, 27 nadań) do Krzyża Rycerskiego. W drodze wyjątku nadano złote liście dębowe (w pojedynczym egzemplarzu dla *Obersta* Hansa-Ulricha Rudela) oraz Krzyż Wielki (w pojedynczym egzemplarzu dla *Reichsmarschalla* Hermanna Göringa). 204 osobom wręczono ponadto Krzyż Rycerski Wojennego Krzyża Zasługi (niem. *Ritterkreuz des Kriegsverdienstkreuzes*), będący odmianą odznaczenia, przeznaczoną dla osób cywilnych².

¹ *Verordnung über die Erneuerung des Eisernen Kreuzes vom 1. September 1939*, w: G. Seemen, *Die Ritterkreuzträger 1939–1945*, Bad Nauheim 1955, s. 9; C. Ailsby, *Combat medals of the Third Reich*, Wellingborough 1987, s. 45–58.

² G. Seemen, *op. cit.*, s. 9.

Dekoracja pierwszych oficerów, odznaczonych Krzyżami Rycerskimi, miała miejsce 27 października 1939 r. Wyróżniona została wówczas grupa kilkunastu uczestniczących w kampanii polskiej generałów, jeden oficer starszy – *Oberst* August Schmidt, a także dwaj oficerowie młodszy – *Oberleutnant* Dietrich Steinhardt oraz *Leutnant* Josef Stolz. To właśnie wnioski o odznaczenie dwóch ostatnich oficerów były pierwszymi, pozytywnie rozpatrzonymi przez Naczelne Dowództwo Wehrmachtu. Obaj oficerowie, służący w 51 pp dolnośląskiej 18 DP, wyróżnili się podczas walk o Warszawę 26 września 1939 r., a więc w końcowym etapie kampanii polskiej. Napływające wcześniej wnioski, pozytywnie opiniowane przez dowództwa korpusów, armii i grup wojsk lądowych, były przez OKW konsekwentnie odrzucane. Co prawda, planowano odznaczenie Krzyżami Rycerskimi, już po zakończeniu kampanii, grupy najwyższych rangą oficerów sztabowych i dowódców związków operacyjnych, jednak organa propagandowe należały na uhonorowanie również kilku oficerów młodszych, wyróżniających się na polu walki.

O nadaniu Krzyży Rycerskich *Oberleutnantowi* D. Steinhardtowi i *Leutnantowi* J. Stolzowi niemiecki aparat propagandowy poinformował społeczeństwo niemal miesiąc przed uroczystym wręczeniem odznaczeń, w związku z czym to właśnie tych dwóch oficerów 51 pp zwykle uważać się za pierwszych kawalerów odznaczenia. Obaj oficerowie byli ludźmi stosunkowo młodymi, mającymi za sobą po kilka lat służby wojskowej bez wyróżnień i zaszczytów.

Dietrich Steinhardt urodził się 6 kwietnia 1914 r. w m. Glaubitz (powiat Riesa w Saksonii). W 1932 r. jako ochotnik wstąpił do 7 pp, stacjonującego w Schweidnitz (Świdnica). 1 października 1934 r. został promowany na najniższy stopień oficerski. Awansowany do stopnia *Oberleutnanta* został przeniesiony do 51 pp, stacjonującego w Liegnitz (Legnica) i Bunzlau (Bolesławiec). We wrześniu 1939 r. pełnił służbę na stanowisku dowódcy 2 kompanii I batalionu 51 pp³.

Josef Stolz urodził się 19 maja 1915 r. w Wiener Neustadt w Austrii jako syn dowódcy batalionu 73 pp, poległego na froncie w końcu 1914 r. 1 września 1935 r., jako tzw. „jednoroczny ochotnik” (niem. *Einjährig-Freiwilliger*), wstąpił do austriackiego 5 pp. Po dokonaniu Anschlussu Austrii przez III Rzeszę, 13 marca 1938 r. został przeniesiony do niemieckiego Wehr-

³ E. Mohr, *Gedenkbuch der niederschlesischen 18. Inf.-/Pz.-Gren.-Division. Friedensstandort Liegnitz*, Hamburg 1998, s. 248.

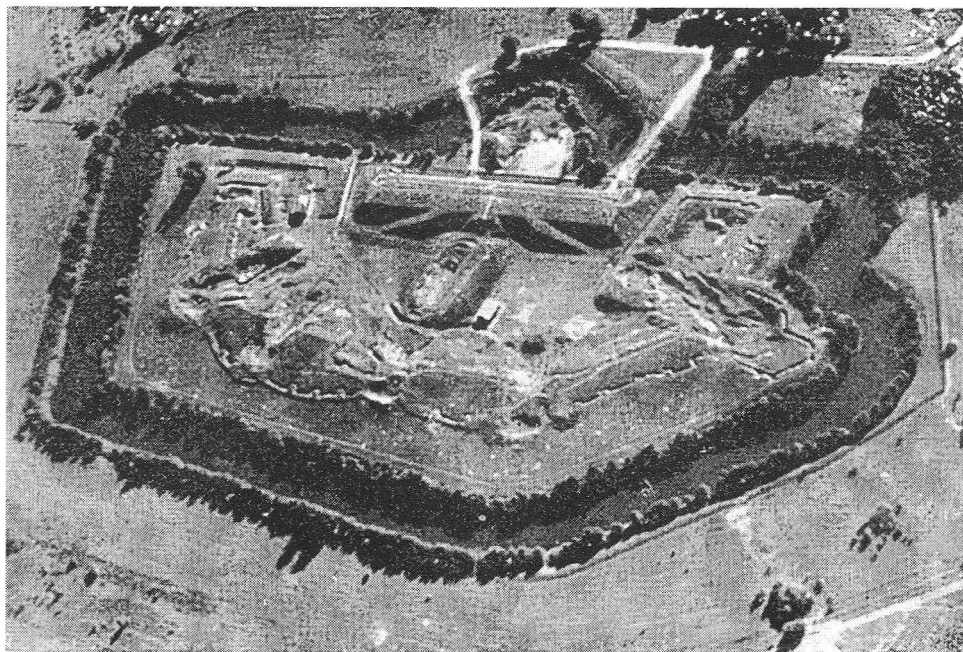
machtu. 1 września 1938 r. został promowany na najniższy stopień oficerski, otrzymując stanowisko dowódcy plutonu w 10 kompanii III batalionu 51 pp⁴.

W niemieckiej prasie wojskowej, a także literaturze propagandowej, pojawił się zwyczaj publikowania artykułów opisujących czyny, za które żołnierze odznaczani byli Krzyżami Rycerskimi. Wydawano specjalne dodatki gazet, publikowano plakaty, a nawet serie kart pocztowych z podobiznami kawalerów tego orderu. W późniejszych latach wojny, wraz ze stale rosnącą liczbą nadawanych odznaczeń, postacie kawalerów Krzyża Rycerskiego wyraźnie spowszedniały. W prasie i literaturze ukazywały się najczęściej skromne notki, czasem ilustrowane niewielkimi rozmiarów fotografiami. Ostro kontrastowało to z publikacjami z początkowego okresu wojny – dużymi, panegirycznymi biogramami oraz całostronicowymi portretami.

Osobom dwóch pierwszych kawalerów Krzyża Rycerskiego w prasie i literaturze propagandowej poświęcono dość dużo uwagi. Publikowano biogramy, portrety, ich nazwiska pojawiały się w niemal każdej publikacji poświęconej kampanii polskiej i zdobyciu Warszawy. Dziwi jednak fakt, iż tak rozśławianym czynem obu oficerów – zdobyciem warszawskiego Fortu II – nie zainteresowało się żadne z wojskowych czasopism fachowych, wydawanych przez Naczelne Dowództwo Wojsk Lądowych. Dość powszechną wówczas praktyką było analizowanie na ich łamach wybranych autentycznych przykładów taktycznych starć ze stoczonych kampanii, służące przede wszystkim celom szkoleniowym. Bardzo często, jako przykłady analizowanych starć, dobierano wydarzenia z udziałem kawalerów najwyższych odznaczeń, wprowadzając do szkolenia wątek propagandowy.

Zdobycie Fortu II w Warszawie, za który to czyn przyznano dwa pierwsze Krzyże Rycerskie, nadawało się do tego celu w sposób szczególny. Pomimo to w żadnej z publikacji fachowych aż do końca wojny nie pojawił się szczegółowy opis walk o ten fort stoczonych we wrześniu 1939 r. Wszelkie publikacje poświęcone temu tematowi były bardzo ogólnikowe i nosiły typowo propagandowy charakter. Bezcelowa byłaby zatem próba odtworzenia szczegółowego przebiegu walk tylko na ich podstawie. Stało się to możliwe dopiero po wojnie, kiedy udostępniono, a nawet częściowo opublikowano dokumenty dotyczące działań 18 DP w walkach o Warszawę, a także wówczas, gdy pojawiły się opracowania przygotowane przez weteranów dywizji. Tym samym stało się jasne, dlaczego mimo propagandowej wrzawy wokół

⁴ *Ibidem*, s. 249.

Fort II – niemiecka fotografia lotnicza z 1939 r.

Oberleutnant Dietrich Steinhardt,
dowódca 2 kompanii 51 pp

Leutnant Josef Stolz,
dowódca 10 kompanii 51 pp

osób *Oberleutnanta* D. Steinhardta i *Leutnanta* J. Stolza, Niemcom zależało na utrzymaniu w tajemnicy rzeczywistego przebiegu wydarzeń 26 września 1939 r., rozgrywających się w warszawskim Forcie II.

Fort II był jednym z obiektów północno-zachodniej części pierścienia zewnętrznego rosyjskiej Twierdzy Warszawa. Dzieło wzniesiono w latach 1885–1888, w odległości około 3 km na zachód od wsi Chomiczówka i Wawrzyszew. Fort posiadał dwa wały oraz rów wodny. Dzieło wyróżniał niesymetryczny narys, z charakterystycznie załamanym lewym barkiem, w którym umieszczono dodatkową półkaponierę. Również obronę szyi rozwiązano w nietypowy sposób, lokując na zapole koszar kaponierę flankującą rów. Po 1892 r. fort przeszedł modernizację, polegającą na przekształceniu go w dzieło jednowałowe, przy równoczesnym wzmocnieniu betonem ceglanych sklepień. W związku z decyzją o kasacji Twierdzy Warszawa z 31 stycznia 1909 r., dzieło zostało w 1913 r. rozbrojone i częściowo rozebrane⁵. W 1918 r. Fort II wraz z przyległymi terenami o łącznej powierzchni 27 ha 1742 m² przejęło Wojsko Polskie. Komisja badająca przydatność dzieł fortecznych określiła stan fortu jako „zaniedbany”, przyznając mu w klasyfikacji kategorię B i degradując go do roli obiektu magazynowego⁶. W 1927 r. fort objęto robotami publicznymi, przekazując rozbiórkę wysadzonych przez Rosjan elementów bezrobotnym, zatrudnianym przez oddział drogowy sejmiku warszawskiego⁷. W 1931 r. Ministerstwo Spraw Wojskowych przekazało fort Centralnej Składowicy Amunicyjnej⁸, która urządziła na terenie dzieła składy, funkcjonujące aż do września 1939 r.

W przygotowywanych planach obronnych Fortowi II, podobnie jak pozostałym dziełom zlikwidowanej Twierdzy Warszawa, nie przypisano żadnej roli. W dniu 4 września 1939 r. fort został na krótko obsadzony przez dwa plutony 201 kompanii asystencyjnej (d-ca por. Tadeusz Albiński). Zadaniem, urządzonemu wówczas na terenie dzieła, wysuniętego ośrodka oporu Wawrzyszew była osłona ewakuacji magazynów amunicyjnych. Akcję za-

⁵ L. Królikowski, *Twierdza Warszawa*, Warszawa 2002, s. 37, 223; C. Głuszek, *Twierdza Warszawa*, w: *Twierdze i działania wojenne na ziemiach polskich w czasie I wojny światowej*, Białystok–Przasnysz 2000, s. 51–52.

⁶ Centralne Archiwum Wojskowe [dalej: CAW], Akta Dowództwa Okręgu Korpusu Nr I [dalej: DOK I], 371.1.183, *Zarząd Nieruchomości Okręgowego Urzędu Budownictwa Nr 1, Wykaz obiektów fortyfikacyjnych Warszawy i okolic*, styczeń 1933 r.

⁷ *Rozbiórka fortu*, „Polska Zbrojna” 1927, nr 113, s. 7.

⁸ CAW, DOK I, 371.1.183, *Zarząd Nieruchomości...*

kończono 7 września 1939 r., po czym fort został opuszczony⁹. Po południu 10 września 1939 r. fort został zajęty przez I batalion 12 zmotoryzowanego pułku strzelców niemieckiej 4 DPanc., przystępującej po nieudanej próbie zajęcia Warszawy z marszu do tworzenia tzw. „pozycji zaporowej” (niem. *Sperrstellung*) – linii blokady wojsk polskich skoncentrowanych w rejonie stolicy. 14 września 1939 r., w związku ze złuzowaniem pułku przez 31 DP, Fort II został opuszczony¹⁰.

Dzieło pozostawało nieobsadzone aż do 21 września 1939 r., kiedy w jego pobliże zaczęły ściągać rozbite jednostki polskie znad Bzury. W rejonie fortu znalazły się resztki 15 DP ze składu Armii „Pomorze”. Po przegrupowaniu sił dywizji wchodzący w jej skład 61 pp, a raczej jego resztki, dowodzone przez por. Hugona Blecherta, otrzymały rozkaz obsadzenia wysuniętego ośrodka oporu „Wawrzyszew”, którego trzonem miał być Fort II. Wieczorem 22 września 1939 r. 3 kompania I batalionu 61 pp (d-ca por. Tadeusz Hazler) złuzowała dotychczasową obsadę dzieła. Była to jedna z dwóch zbiorczych kompanii sformowanych 21 września z rozbitków 9 DP Armii „Pomorze”, którzy zdołali przebić się do Warszawy. Kompanię por. T. Hazlera włączono do I batalionu 61 pp. Batalion zajmował odcinek o szerokości około 1 km, od cmentarza w Wawrzyszewie Starym do Fortu II. Samo dzieło zostało obsadzone przez I pluton 3 kompanii (d-ca ppor. Stanisław Charytoniuk). Na lewo od fortu, na terenie zabudowań Wawrzyszewa Nowego, stanowiska zajęł III pluton (d-ca ppor. Chodorowski), zaś na prawo II pluton (d-ca ppor. Ryszkowski). Sąsiadem kompanii na prawym skrzydle była druga zbiorcza kompania rozbitków z 9 DP (d-ca por. Kazimierz Różycki), włączona jako 9 kompania do III batalionu 61 pp, zajmująca pozycje w rejonie kościoła i cmentarza w Wawrzyszewie Nowym¹¹.

24 września 1939 r. stanowiska na przedpolu Fortu II zaczęły zajmować oddziały niemieckiej 18 DP, przygotowującej się do szturmego na Warszawę. Dowództwo XI Korpusu Armijnego, któremu podlegała 18 DP, zdawało sobie sprawę z faktu obsadzenia przez oddziały polskie części dzieł dawnego pierścienia zewnętrznego Twierdzy Warszawa. Stąd też przed głównym uderzeniem na miasto, zaplanowanym na dzień 27 września

⁹ J. Janowski, *Dziennik zastępcy dowódcy obrony Warszawy w 1939 roku*, w: *Obrona Warszawy 1939 we wspomnieniach*, pod red. M. Cielewicz i E. Kozłowskiego, Warszawa 1984, s. 151.

¹⁰ O. Schaub, *Aus der Geschichte Panzer-Grenadier-Regiment 12 (SR. 12)*, Bergisch Gladbach 1957, s. 25–26.

¹¹ J. Izdebski, *Dzieje 9 Dywizji Piechoty 1918–1939*, Warszawa 2000, s. 294–295.

1939 r., zamierzano przeprowadzić siłami dwóch dywizji piechoty serię lokalnych natarć, mających na celu likwidację wysuniętych ośrodków oporu w fortach. 25 września 1939 r. w dzienniku działań bojowych XI KA zanotowano wytyczne na dzień następny: „18 Dyw.[izja] zajmie wypadem Fort II, otaczając umocnienia przy rozwidleniu dróg na wsch.[ód] od m. Gać od południa i przesunie pierwszą linię do Brzeziny”¹². Zdobycie Fortu II powierzono 51 pp (d-ca *Oberst* Wilhelm Bohnstedt) 18 DP. Dowództwo pułku postanowiło zdobyć fort, wykorzystując element zaskoczenia. W związku z tym zdecydowano o rezygnacji z wykonania przygotowania artyleryjskiego. II dywizjon 18 part. (d-ca *Major* von Below) otrzymał zadanie położenia w nocy z 25 na 26 września na fort jedynie ognia nękającego i przerwania go tuż przed atakiem, by nie utracić czynnika zaskoczenia. Równocześnie z siłami 51 pp do natarcia miał ruszyć lewoskrzydłowy 30 pp z zadaniem zdobycia rozwidlenia dróg, położonego 1 km na wschód od m. Gać¹³.

Do bezpośredniego natarcia na fort wyznaczono I batalion 51 pp (d-ca *Oberstleutnant* Alfred Hemman), podporządkowując jego dowódcy dodatkowo 10 kompanię 51 pp, pluton lekkich dział piechoty, pluton armat przeciwpancernych, także pluton z 2 kompanii 48 zmotoryzowanego batalionu pionierów. Optymizm dowództwa pułku, co do powodzenia planowanego natarcia, utwierdził rekonesans pozycji obrońców, przeprowadzony przez pododdział rozpoznawczy pod dowództwem *Unteroffiziera* Kittnera z 51 pp oraz *Leutnanta* Schmelzera, wysuniętego obserwatora 6 baterii 18 part. Żołnierzom niemieckim udało się niepostrzeżenie dotrzeć aż na skraj rowu wodnego, a następnie bez otwierania ognia powrócić. Sporządzony przez *Unteroffiziera* Kittnera i *Leutnanta* Schmelzera meldunek o słabej obsadzie fortu uznano za wiarygodny, tym bardziej że pokrywał się z zeznaniami przesłuchiwanego w sztabie XI KA wziętego do niewoli polskiego oficera, twierdzącego iż fort obsadzony jest jedynie przez niewielką placówkę¹⁴. Kolejny rekonesans przeprowadził wieczorem osobiście dowódca I batalionu 51 pp

¹² Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], Mikrofilmy Aleksandryjskie [dalej: MA], T-314, rolka 477, kl. 000062, *Generalkommando XI. AK, Kriegstagebuch Nr 1, Eintragung 25.9.1939*.

¹³ J. Engelmann, *Lohn der Tapferkeit. Aus der Geschichte des Artillerie-Regiments 18 der 18. Infanterie-/Panzergrenadier-Division Liegnitz*, Oldenburg 1989, t. I, s. 86–87, maszynopis w zbiorach Zentralbibliothek der Bundeswehr Düsseldorf.

¹⁴ 18. *Division Ia, Bericht über die Erstürmung des Fort II am 26.9.1939, 1.10.2939*, w: W. Herrmann, *Die Geschichte des Infanterie-Regiments 51 und in Teilen die der 18. Inf. Div.*, München 1964, s. 63–64; H. Nolte, *Der Handstreich auf Werk Zwei. Zwei 51er errangen die ersten Ritterkreuze der Wehrmacht*, „Alte Kameraden” 1980, nr 5, s. 18.

Oberstleutnant A. Hemman w towarzystwie swego adiutanta *Leutnanta* Poeschmanna. Również on zdołał niepostrzeżenie dotrzeć na odległość 200 m od fosy fortu i przez pewien czas obserwować dzieło, uznając je za słabo obsadzone i stosunkowo łatwe do zdobycia.

Rekonesans utwierdził *Oberstleutnanta* A. Hemmana w przekonaniu, iż najwłaściwszą metodą ataku na Fort II będzie niespodziewany wypad, bez wsparcia artylerii. W związku z tym dowódca I batalionu 51 pp podzielił atakujące siły na dwie grupy. 2 kompania (d-ca *Oberleutnant* D. Steinhardt) – wzmocniona plutonem pionierów (z 2 kompanii 48 batalionu pionierów), plutonem broni maszynowej i drużyną granatnika (z 4 kompanii 51 pp) – otrzymała zadanie zajęcia fortu od strony południowo-zachodniego narożnika. Natomiast 3 kompanii (d-ca *Leutnant* Hildebrandt) powierzono zadanie wykonania uderzenia na fort na wysokości wschodniego skraju, utrzymywania styczności z sąsiednim 30 pp i osłaniania natarcia 2 kompanii od północnego-wschodu. W tym czasie 1 kompania (d-ca *Leutnant* Suckert) miała pozostać na pozycjach wyjściowych w charakterze odwodu¹⁵.

Przed godziną 4.30 plutony wzmocnionej 2 kompanii 51 pp wyruszyły z pozycji wyjściowych na skraju lasu i pod osłoną ciemności, unikając otwarcia ognia, przekroczyły wolną przestrzeń na południe od fortu, osiągając przebiegającą tamtędy drogę. Podejście do fortu ułatwiała zalegająca przygruntowa mgła. Na przdzie posuwali się żołnierze plutonu pionierów, mający wykonać przejścia w napotkanych zaporach przeciwpiechotnych. Za najdogodniejszy punkt do sforsowania zapór drutowych, a następnie rowu wodnego uznany został narożnik w lewym (południowym) barku fortu, naprzeciw wysadzonej i rozebranej półkaponiery barkowej. Część pionierów zajęła pozycje w rowach przydrożnych, pozostali ruszyli w kierunku fosy fortu, wycinając przejście w napotkanych zaporach drutowych.

„Dookoła głęboka cisza. Tu i ówdzie przytłumione klapnięcia manierek i masek przeciwgazowych. Pluton zbliża się coraz bardziej do fortu” – wspominał dowódca plutonu pionierów *Leutnant* Kroll. – „Przed plutonem dwie wysokie zapory z drutu w ponad siedmiometrowym odstępie. Dowódca plutonu daje znak obu swoim gońcom. Jeden z nich ma nożyce do drutu. Obie zapory zostają szybko przecięte. Dowódca plutonu jest ze swymi obu gońcami na terenie fortu, śledzą nieprzyjacielską obsadę. Wszystko wydaje się być wolne od przeciwnika. Rozkaz od kierującego natarciem *Oberleutnanta*

¹⁵ 18. *Division Ia, Bericht über die Erstürmung des Fort II...*, s. 64; H. Nolte, *op. cit.*, s. 18.

Steinhardta, dowódcy 2 kompanii pułku piechoty: *Leutnant* pionierów z powrotem! Przeczłogał się z powrotem przez obie zapory drutowe. Skok i jest w rowie przydrożnym”¹⁶. W międzyczasie do pozycji zajętych przez pionierów dotarł, mający wraz z nimi nacierać, 1 pluton 2 kompanii 51 pp. Jego dowódca *Feldwebel* Hahn omówił z *Leutnantem* Krollem szczegóły ataku, po czym piechurzy przystąpili do wykonywania kolejnych przejść w zaporach drutowych. Dowódca plutonu pionierów relacjonował: „Nadal całkowita cisza. Piechurzy są już w luce drugiej zapory drutowej. *Leutnant* pionierów wraz dowódcą jednej z drużyn jest tam również. Nagle wystrzał. To dla Polaków rozkaz otwarcia ognia. Zaczyna się gwałtowny ogień z broni maszynowej i karabinów. Cały teren fortu jest zajęty przez przeciwnika. Polak z zimną krwią czekał, aż *Leutnant* pionierów ze swymi gońcami podejdzie na najbliższą odległość; tylko szczęśliwemu przypadkowi należy przypisać, że ci trzej powrócili z rozpoznania. Ogień z obu stron staje się coraz bardziej silny. Polacy mają przewagę liczebną, są znakomicie zamaskowani i osłonięci. Ledwo ich widać. Pluton piechoty ma ciężkie straty. Polak w tym miejscu dokładnie się wstrzelał”¹⁷. Moment ten opisał również korespondent wojenny Albert Benary: „Jest jeszcze ciemno, kiedy *Feldwebel* Hahn z 2 kompanii i *Leutnant* Kroll od pionierów podkradają się do zapór drutowych. Ich ludzie niosą drabiny, przy pomocy których zamierzają pokonać rów fortu. Ale ledwo zazgrzytały ich nożyce na drucie, kiedy ze wszystkich stron, z okopów strzeleckich, ze stoku fortu, z okien sąsiednich domów, zabłysnął ogień”¹⁸.

W chwili otwarcia ognia przez czuwającą, jak się okazało, załogę fortu, przygotowani do szturmowania żołnierze niemieccy znajdowali się w wyjątkowo niekorzystnym położeniu. Oba plutony – pionierów i piechoty – zdążyły już zająć stanowiska na wyeksponowanej w stronę przeciwnika skarpie przedstoku w południowo-zachodnim narożniku fortu. Przed sobą miały szeroki rów wodny, natomiast za plecami dwie zapory przeciwpiechotne z wyciętymi wąskimi przejściami. Zaskoczenie gwałtownym ogniem broni maszynowej i brak możliwości natychmiastowego ukrycia się spowodowały w tej sytuacji znaczne straty. Na skraju rowu fortu został śmiertelnie ranny dowódca plutonu piechoty *Feldwebel* Hahn. Sanitariusz – *Unteroffizier* Ulbig, a także do-

¹⁶ Kroll, *Erstürmung des Forts II nordwestlich Warschau durch Infanterie und Pioniere*, w: *Pioniere im Kampf. Erlebnisberichte aus dem Polenfeldzuge 1939*, Berlin 1942, s. 68.

¹⁷ *Ibidem*, s. 69.

¹⁸ A. Benary, *Infanteriesturm durch Polen*, Berlin 1940, s. 47.

wódcy drużyn: *Unteroffizier* Niederstrasser oraz *Unteroffizier* Popp ruszyli mu z pomocą. Niederstrasser i Ulbig natychmiast polegli, wycofać zdołał się tylko Popp. W międzyczasie *Feldwebel* Hahn został jeszcze kilkakrotnie trafiony i zmarł z wykrwawienia. W przeciągu kilku minut poległo lub zostało rannych kilkunastu żołnierzy plutonu piechoty, straty miał również pluton pionierów – poległ m.in. *Unteroffizier* Haschke. Reszta żołnierzy obu plutonów w panice przeczłogała się przez przejścia w obu zaporach, szukając schronienia w pobliskich rowach przydrożnych¹⁹.

Pomimo utraty atutu zaskoczenia dowódca I batalionu 51 pp *Oberstleutnant* A. Hemman zdecydował się na kontynuowanie natarcia, licząc na możliwość osiągnięcia powodzenia przez pozostałe pododdziały kompanii *Oberleutnanta* D. Steinhardta. Do akcji wkroczył kolejny pluton 2 kompanii (d-ca *Oberfeldwebel* Johannes Mücke), osiągając zgodnie z planem teren na południowy-wschód od fortu. Pluton zdołał przedrzeć się pod ogniem przez przestrzeń pomiędzy rowem fortu a pobliskimi zabudowaniami, pokonując w dwóch miejscach pojedynczą zaporę z drutu kolczastego. W pobliżu szyi fortu żołnierze *Oberfeldwebla* J. Mücke starli się z grupą żołnierzy polskich, usiłujących wydostać się z odciętego fortu. Po odparciu Polaków pluton zaległ pod silnym ogniem broni maszynowej, zarówno z terenu fortu, jak i okolicznych zabudowań. Równocześnie, jako wsparcie plutonu *Oberfeldwebla* J. Mücke, do działań wszedł kolejny pluton 2 kompanii (d-ca *Leutnant* Nicht), z zadaniem oczyszczenia zabudowań położonych na zapole fortu. Pomimo wsparcia artylerii i plutonu broni ciężkiej z 4 kompanii (d-ca *Oberleutnant* Graf Henkel von Donnersmarck), pluton *Leutnanta* Nichta osiągnął zaledwie południowy skraj zabudowań i zaległ, dostając się pod silny ogień z kierunku osiedla. Niedługo potem dotarł tam i również zaległ pluton broni maszynowej 4 kompanii, którego dowódca *Leutnant* Graf Henkel von Donnersmarck został ciężko ranny²⁰.

Porażka natarcia I batalionu 51 pp na Fort II stała się faktem. Swoje zadanie wykonała jedynie nacierająca na lewym skrzydle 3 kompania *Leutnanta* Hildebrandta. Jej poszczególne plutony sforsowały zapory drutowe na północ od fortu i dostały się pod silny ogień z samego dzieła, otaczających je zabudowań i zarośli a także z kościoła w Wawrzyszewie Starym. Towarzysząca kompanii drużyna granatnika otworzyła ogień na fort, co pozwo-

¹⁹ 18. *Division Ia, Bericht über die Erstürmung des Fort II...*, s. 65; H. Nolte, *op. cit.*, s. 18.

²⁰ 18. *Division Ia, Bericht über die Erstürmung des Fort II...*, s. 64; H. Nolte, *op. cit.*, s. 18.

liło plutonom piechoty wznowić natarcie i osiągnąć cel ataku – rozwidlenie dróg w odległości 1 km od wsi Gać. Prawoskrzydłowy pluton 3 kompanii zdołał dotrzeć do dwurzędowej przeszkody z drutu kolczastego na przedstoku prawego (północnego) barku fortu, gdzie zaległ pod ogniem załogi dzieła.

Sukces 3 kompanii nie znalazł jednak przełożenia na krytyczną sytuację 2 kompanii *Oberleutnanta* D. Steinhardta. Żadnemu z jej plutonów nie udało się wdrzeć na teren fortu, wszystkie zostały związane walką i zaległy pod silnym ogniem, ponosząc kolejne straty. W najtrudniejszej sytuacji znajdował się zdziesiątkowany ogniem polskiej broni maszynowej pluton poległego *Feldwebela* Hahna. Po śmierci ostatniego ze starszych podoficerów, *Feldwebela* Fuchsa, pozbawiony dowodzenia i rozbity pododdział został całkowicie rozproszony, tracąc jakąkolwiek wartość bojową. Przeciwno Niemcom zwrócił się również ich początkowy atut – gęsta przyziemna mgła, która kryjącym się w rowach i czołgającym żołnierzom utrudniała obserwację i prowadzenie ognia. Wobec krytycznej sytuacji dowódca 2 kompanii *Oberleutnant* D. Steinhardt uznał, iż własnymi siłami nie zdoła wykonać zadania i poprzez łączników poprosił dowództwo batalionu o wsparcie.

Na polecenie *Oberstleutnanta* A. Hemmanna z pomocą ruszyła stowiąca dotąd odwód 1 kompania (d-ca *Leutnant* Suckert), szybko i bez strat pokonując, pod osłoną własnej broni maszynowej, otwartą przestrzeń na południe od fortu. Nacierająca kompania dostała się jednak pod ogień broni maszynowej z dzieła i zabudowań. *Leutnant* Suckert został ranny, zaś silny ogień definitywnie zablokował dalsze posuwanie się pododdziału naprzód.

Wyjście z patowej sytuacji próbował znaleźć dowódca plutonu pionierów *Leutnant* Kroll: „Dowódca plutonu pionierów podejmuje nową decyzję. O brzasku rozpoznaje na południowo-wschodnim narożniku bramę i drogę, domyślając się, że jest tam przez okop przerzucony most. Stamtąd zamierza wrócić do rowu przydrożnego i wraz ze swoim plutonem zrobić wypad wzdłuż drogi i zapór drutowych, na tyły przeciwnika i szyję fortu. Skok do rowu. *Leutnant* pionierów na przedzie, pionierzy tuż za nim. Polacy strzelają ze wszystkich luf, zaczyna się też ogień moździerzy. Pociski gwiżdżą nad posuwającymi się rowem naprzód pionierami. Stanowiska Polaków są rozpoznane. Gnieźdzą się oni w dobrze rozbudowanych dołach strzeleckich, oddalonych o 10 do 20 m od drogi”²¹. Pionierzy zdołali sforsować zapory dru-

²¹ Kroll, *op. cit.*, s. 69–70.

towe w pobliżu południowo-wschodniego narożnika fortu i na rozkaz *Oberleutnanta* D. Steinhardta, wraz z drużynami piechoty 2 kompanii, przypuścili atak na most. Gwałtowny ogień broni maszynowej uniemożliwił jednak sforsowanie rowu wodnego, zaś pluton pionierów ze stratami musiał wycofać się na ulicę.

Plutony piechoty 1 i 2 kompanii zdołały w końcu, po walkach wręcz, oczyścić część zabudowań i o godzinie 8.30 zbliżyć się do południowego skraju rowu wodnego. Na rozkaz *Oberstleutnanta* A. Hemmanna do akcji wkroczyła wówczas 10 kompania 51 pp (d-ca *Leutnant* J. Stolz). Kompania zdołała bez strat pokonać otwartą przestrzeń na południe od fortu, sforsować zapory drutowe przejściami wykonanymi wcześniej przez pluton pionierów i wzdłuż południowego skraju rowu wodnego dotrzeć do południowo-wschodniego narożnika fortu. Podejście 10 kompanii ułatwili pionierzy *Leutnanta* Krolla, zadymiając przedstek szyi fortu za pomocą świec.

Błyskawiczne natarcie 10 kompanii zaskoczyło grupę żołnierzy polskich, zajmujących stanowiska w zaroślach na zapolu fortu. Nacierający na czele kompanii *Leutnant* J. Stolz rozbroił obsługę ułokowanej tam polskiej armaty przeciwpancernej: „Z pistoletem w ręku spada na obsługę: »Ręce do góry!« Żółtobrunatni, trzęsąc się, słuchają rozkazu. Przytrzymuje celownicemu pistolet przed nosem i rozkazuje przez niemożliwe do niezrozumienia znaki: »Pokazuj mi, jak się obsługuje twoje działo!«. Polak kręci pokrętlami. *Leutnant* uważnie śledzi każdy jego ruch. Następnie odsuwa go na bok: »Wiem już dosyć!«. Ludzie jego plutonu wskakują jako ładowniczy i amunicyjni kanonierzy, chwytają koła, obracają armatę przeciwpancerną w stronę mostu. *Leutnant* bierze na muszkę karabin maszynowy, którego ogień z mostu chłoszcze po zaporach drutowych. Bum! Bum! Dwa strzały i leży w gruzach” – relacjonował propagandysta A. Benary²². *Leutnant* J. Stolz oraz pisarz kompanii *Unteroffizier* Scheel, z pomocą jeńców, a raczej pod ich osłoną, przetoczyli działo wzdłuż rowu wodnego do przerzuconego przez fosę mostu. Kilkoma strzałami zniszczyli obsługę polskiego karabinu maszynowego, uniemożliwiającą poruszanie się po moście. Natychmiast wykorzystali to pionierzy i żołnierze 10 kompanii, przedostając się po moście na drugą stronę rowu wodnego i opanowując wał szjowy fortu. „Polacy w kazamatkach po prawej i lewej stronie wejścia nie dają za wygraną. Ciągłe znowu błyska w strzelnicach starych murów. Jednak jednego po drugim tak samo niezmordowanie wyczesze *Leutnant* Stolz ze swoją armatą przeciwpancerną

²² A. Benary, *op. cit.*, s. 49.

i karabinami maszynowymi swego plutonu. Pod taką osłoną ogniową oddziałowi szturmowemu nie jest zbyt trudno przypuścić szturm przez most, wywalić bramę wejściową i wdrzeć się do fortu. Jednak opór załogi fortu nadal nie jest ostatecznie złamany. Od pomieszczenia do pomieszczenia, od gniazda oporu do gniazda oporu, muszą atakujący wybijać resztę Polaków, aż ostatni złożą broń”. Broniących się w bloku koszar żołnierzy polskich zmusił do kapitulacji ogień zdobytej armaty przeciwpancernej, prowadzony przez *Leutnanta* J. Stolza i *Unteroffiziera* Scheela. Po ostrzeleniu poszczególnych pomieszczeń koszar, w szczególności ich lewej części, w której schroniła się najliczniejsza grupa Polaków, załoga fortu skapitulowała²³.

W trakcie walk doszło do groźnej sytuacji na południowo-wschodnim skraju zabudowań. Znajdował się tam tylko punkt obserwacyjny *Leutnanta* Schmelzera z 6 baterii 18 part., osłaniany przez drużynę piechoty z 2 kompanii 51 pp. Na zabudowania natarły polskie pododdziały 61 pp, usiłujące przyjść z pomocą plutonom odciętych w Forcie II. Niemiecki obserwator artyleryjski wywołał ogień zaporowy II dywizjonu 18 part. na zabudowania i własne stanowisko, po czym wraz z obu swymi telefonistami, włączył się do bezpośrednich walk. Gwałtowny ostrzał artyleryjski zatrzymał polski kontratak, niszcząc przy okazji część zabudowań, w tym stanowisko obserwacyjne artylerii. W tym czasie zaalarmowany *Oberleutnant* D. Steinhardt z częścią żołnierzy 2 kompanii 51 pp dotarł do zabudowań, wspierając odciętych artylerzystów²⁴. Polskie pododdziały wycofały się na pozycje wyjściowe.

Po odparciu kontrataku, przez pewien czas trwało jeszcze oczyszczenie terenu dzieła. Pionierzy *Leutnanta* Krolla przeszukiwali wszystkie pomieszczenia w poszukiwaniu ewentualnych „niespodzianek” w postaci ukrytych przez załogę i przygotowanych do detonacji ładunków wybuchowych. W sprawozdaniu z walk o fort, sporządzonym przez sztab 18 DP, znalazły się informacje o żołnierzach polskich, którzy po poddaniu się do niewoli, ponownie podejmowali próby walki.

Zgodnie z raportem sztabu 18 DP Fort II został ostatecznie uznany za zdobyty i oczyszczony o godz. 9.15. Pomimo to jeszcze o godz. 9.30 Dowództwo Artylerii nr 20 złożyło w sztabie 8 Armii meldunek: „Fort II otoczony z obu stron, przeciwnik nadal w forcie”²⁵. Zgodnie z raportem dowództwa

²³ 18. Division Ia, *Bericht über die Erstürmung des Fort II...*, s. 67–68.

²⁴ H. Nolte, *op. cit.*, s. 19; J. Engelmann, *op. cit.*, s. 87–88.

²⁵ AAN, MA, T-312, rolka 37, kl. 546088, *Armee-Oberkommando 8, Kriegstagebuch Feldzug Polen, Eintragung 26.9.1939.*

18 DP, na jego terenie do niewoli wzięto 73 polskich żołnierzy, zdobyto armatę przeciwpancerną, karabiny maszynowe oraz znaczną ilość amunicji różnych typów. Liczbę poległych obrońców oszacowano na 55–60 żołnierzy²⁶.

51 pp poniósł w walkach o Fort II wyjątkowo ciężkie straty. Według H. Noltego poległo 30 żołnierzy niemieckich (w tym 4 w stopniu *Unteroffiziera*), zaś 36 odniosło rany²⁷. Różniące się dane podał J. Engelmann, oceniając straty 51 pp (wraz z podporządkowanym plutonem pionierów) na 28 poległych i 41 rannych²⁸. Wysokie straty były skutkiem błędów popełnionych przez sztab pułku i dowództwo I batalionu już na etapie planowania wypadu na Fort II. Nieudolnie, dwukrotnie przeprowadzone rozpoznanie terenu natarcia (w tym osobiście przez dowódcę I batalionu *Oberstleutnanta* A. Hemmana), a także zbytne zaufanie pokładane w zeznaniach jeńców przyczyniły się do karygodnego niedoceniaenia zarówno liczebności, jak i siły ogniowej załogi fortu. Utrata czynnika zaskoczenia, a właściwie dopuszczenie do sytuacji, w której to atakująca kompania została zaskoczona przez czuwających obrońców, przesądziły o przekreśleniu szansy na szybkie zdobycie dzieła. Powtarzane przez *Oberleutnanta* D. Steinhardta kilkukrotne próby frontального szturm na fort, doprowadziły z kolei do zdziesiątkowania kompanii, której rozproszone plutony zaległy w beznadziejnej sytuacji pod silnym ogniem obrony. Trudno zatem doszukać się przypisywanych później *Oberleutnantowi* D. Steinhardtowi talentów dowódczych.

O zdobyciu Fortu II przesądziły w zasadzie trzy czynniki. Pierwszym z nich było spóźnione i mało energiczne przeciwnatarcie polskie, zatrzymane w otwartym terenie ogniem zaporowym niemieckiej artylerii. Bez wątpienia rozproszone i związane walką pododdziały I batalionu 51 pp uległyby kontratakowi, gdyby nie przytomność umysłu obserwatora artyleryjskiego, *Leutnanta* Schmelzera, który w desperacji wywołał ogień artyleryjski na własne stanowisko. Drugim z czynników była brawurowa akcja *Leutnanta* J. Stolza, któremu udało się przetoczyć przez most zdobyczą armatę przeciwpancerną, której ogień zmusił obrońców do opuszczenia koszar i kapitulacji. Nie bez znaczenia była również natychmiastowa reakcja grupy pionierów pod dowództwem *Leutnanta* Krolla, który wdarł się na teren fortu wraz z obsługą armaty *Leutnanta* J. Stolza i z miejsca przystąpił do oczyszczania terenu.

²⁶ 18. *Division Ia, Bericht über die Erstürmung des Fort II...*, s. 64. *Leutnant* Kroll liczbę wziętych do niewoli obrońców oszacował na 80. Conf. Kroll, *op. cit.*, s. 70.

²⁷ H. Nolte, *op. cit.*, s. 19.

²⁸ J. Engelmann, *op. cit.*, s. 88.

Bez wątpienia wszyscy trzej wspomniani oficerowie wykazali się brawurą i osobistą odwagą. Na postawie *Leutnanta* J. Stolza cieniem kładzie się jednak fakt sterroryzowania jeńców z obsługi armaty przeciwpancernej i zmuszenia ich do przetaczania armaty na teren fortu. Być może to ten ewidentny przykład użycia „żywych tarcz” zaważył w ostatecznym efekcie na powodzeniu natarcia i zajęciu dzieła. Z tej perspektywy przedstawienie go do odznaczenia z określeniem „rycerski” w nazwie wydaje się dość ironiczne. Wątpliwości budzi również zasadność wyróżnienia tak wysokim odznaczeniem *Oberleutnanta* D. Steinhardta – oficera, który mimo osobistej odwagi dopuścił do zdziesiątkowania własnej kompanii i w ostatecznym rozrachunku w zdobyciu Fortu II udział miał niewielki.

Istotny wydaje się przy tym fakt, iż bezpośredni przełożony *Oberleutnanta* D. Steinhardta, dowódca I batalionu 51 pp *Obersteleutnant* A. Heman, nie podjął kroków w celu wyróżnienia podwładnego. Wnioskodawcą odznaczenia uczestników walk o Fort II orderami Krzyża Rycerskiego był *Major* Alfred Kuhnert, dowódca III batalionu 51 pp i bezpośredni przełożony *Leutnanta* J. Stolza. Dowództwo XI KA wniosek ów natychmiast zaopiniowało pozytywnie, przesyłając do sztabu 8 Armii²⁹. Uzyskawszy aprobatę dowódcy 8 Armii *Generala der Infanterie* Johanna Blaskowitza i dowodzącego Grupą Wojsk Lądowych „Południe” *Generalobersta* Gerda von Rundstedta, wniosek trafił do Naczelnego Dowództwa Wehrmachtu. O przyznaniu odznaczeń obu oficerom dziennik „*Völkischer Beobachter*” poinformował już w numerze z 29 września 1939 r.³⁰ Machina propagandowa ruszyła. Informacje o nadaniu nowych odznaczeń obieży niemal całą prasę codzienną i wojskową. Osobno zrelacjonowano uroczystość wręczenia Krzyży Rycerskich w dniu 27 października 1939 r. W przygotowanym przez Ernsta Wisshaupta okolicznościowym albumie poświęconym kampanii polskiej, zbiorczy biogram i portrety *Oberleutnanta* D. Steihardta i *Leutnanta* J. Stolza znalazły się obok kilkunastu podobizn wyróżnionych generałów.

Teren walk odwiedził m.in. znany propagandysta Albert Benary, uzyskując szczegółowe relacje uczestników walk. Opis zdobycia Fortu II ukazał się w 1940 r. w zredagowanym przezeń poczytnym zbiorze reportaży wojennych. Sporo uwagi osobom *Oberleutnanta* D. Steinhardta i *Leutnanta*

²⁹ AAN, MA,], T-314, rolka 477, kl. 000063, *Generalkommando XI. AK, Kriegstagebuch Nr 1, Eintragung 26.9.1939.*

³⁰ *Das Ritterkreuz des Eisernen Kreuzes, „Völkischer Beobachter” z 29 września 1939 r.*

J. Stolza poświęcił dowodzący 8 Armiją *General der Infanterie* J. Blaskowitz w sprawozdaniu *Die Einnahme von Warschau*³¹. Znaczne fragmenty owego sprawozdania zostały następnie opublikowane w 1940 r. na łamach „Leipziger Illustrierte Zeitung”.

Zdarzyły się jednak również ewidentne propagandowe „wpadki”. Najlepszym przykładem jest książka innego znanego niemieckiego propagandyisty Eugena Hadamovsky’ego, który w opublikowanej przez siebie książkowej relacji *Blitzmarsch nach Warschau* odnotował m.in. krwawo okupiony sukces żołnierzy 51 pp w walkach o warszawskie fortyfikacje. Opis ich czynu rozpoczął od słów: „26 września o godzinie 4 rano dowódcem kompanii Oberleutnantowi Steinhardtowi i Leutnantowi Stolzowi z 51 pułku piechoty nakazano przygotowanie swych kompanii do szturm na Fort Mokotów”³². Awansowanie *Leutnanta* J. Stolza na dowódcę kompanii wydaje się nieistotnym drobiazgiem, przy zakrawającym na farsę fakcie przypisania żołnierzom 51 pp zdobycia Fortu Mokotów (w rzeczywistości zdobyli oni Fort II). Bez wątpienia opis walk o fort, równie gorliwy, co nieuważny, propagandysta uzyskał z drugiej ręki, być może zaczerpnął go z opublikowanego artykułu *Generalobersta* J. Blaskowitza. Podobnego typu „wpadka” przydarzyła się wspomnianemu E. Wisshauptowi. W redagowanym przez siebie, bogato ilustrowanym albumie *Der grosse deutsche Feldzug gegen Polen*, również Wisshaupt zdobycie Fortu Mokotów przypisał *Oberleutnantowi* D. Steinhardtowi i *Leutnantowi* J. Stolzowi³³. Co ciekawe, w zamieszczonym kilkadziesiąt stron dalej zbiorczym biogramie obu oficerów dzieło forteczne, które zdobyli – Fort II – zostało zidentyfikowane prawidłowo³⁴. Należy się zatem zastanowić, czy przyczyn rozpowszechniania tego rodzaju rażących nieścisłości nie należy doszukiwać się w nieprawidłowo zredagowanych jeszcze podczas kampanii wrześniowej materiałach informacyjnych dla funkcjonariuszy propagandy.

Nie wszyscy uczestnicy walk o Fort II czuli się jednak uhonorowani w dostatecznym stopniu. Dowódca plutonu pionierów *Leutnant* Kroll oraz artylerzysta *Leutnant* Schmelzer otrzymali przecież „tylko” Krzyże Żelazne

³¹ AAN, MA, T-312, rolka 37, kl. 545280-545289, *Die Einnahme von Warschau. Von Generaloberst Blaskowitz, Oberbefehlshaber der 8. Armee.*

³² E. Hadamovsky, *Blitzmarsch nach Warschau. Frontberichte eines politischen Soldaten*, München 1941, s. 252–253.

³³ E. Wisshaupt, *Der grosse deutsche Feldzug gegen Polen. Eine Chronik des Krieges in Wort und Bild*, Wien 1939, s. 182.

³⁴ *Ibidem*, s. 324.

I klasy. Ujście swej frustracji dał szczególnie *Leutnant* Kroll, publikując relację z walk o fort w tomiku wspomnień pionierów, zredagowanym i wydany w 1940 r. przez *Obersta* Liere. W swej relacji, co prawda, wzmiankował on *Oberleutnanta* D. Steinhardta, jednak zasługę zdobycia Fortu II przypisał *Leutnantowi* J. Stolzowi i sobie.

Warto wspomnieć, że echa niemieckich publikacji propagandowych, sławiących zdobycie warszawskiego Fortu II, pojawiły się już po wojnie we wspomnieniach polskich uczestników kampanii wrześniowej, w szczególności obrońców Warszawy. Oficerowie polscy zetknęli się z tymi publikacjami w obozach jenieckich, do których dostarczana była oficjalna niemiecka prasa i literatura propagandowa. Wśród komentarzy zasługuje na przytoczenie opinia płk. Stanisława Roli-Arciszewskiego, zrodzona pod wpływem lektury wspomnianego artykułu *General der Infanterie* J. Blaskowitza, opublikowanego w „Leipziger Illustrierte Zeitung”: „Niemcy posługują się chwytami nie znanymi wśród ludów cywilizowanych. Łatwo było przewidzieć, czego spodziewać się po takim przeciwniku, który tegoż dnia, przy zdobywaniu fortu Wawrzyszew, nie odważając się wejść samemu w ogień obrońcy, terrorem zmusza polską, wziętą do niewoli obsługę działa przeciwpancernego do podsunęcia działa od tyłu, przed samo wejście do fortu, aby rozbić bramę wejściową i obezwładnić załogę. A trzeba dodać, że ten »rycerski« wyczyn dostąpił zaszczytu opisanego w publicznym czasopiśmie i to przez samego dowódcę armii, gen. Blaskowitza!”³⁵. Bez wątplenia płk S. Rola-Arciszewski był pierwszą osobą, która zwróciła uwagę na ów ewidentny przypadek złamania prawa wojennego i na fakt, że niemiecka prasa i literatura pisała o nim bez jakichkolwiek ogródek.

Na zakończenie należy przypomnieć, iż obaj bohaterowie walk o Fort II niezbyt długo cieszyli się swą sławą. Awansowany w międzyczasie do stopnia *Oberleutnanta* (1 czerwca 1940 r.), a następnie *Hauptmanna* (1 czerwca 1941 r.) Josef Stolz poległ już w piątym dniu operacji „Barbarossa” – 24 czerwca 1941 r. jako dowódca kompanii w 38 batalionie strzelców motocyklowych³⁶. Natomiast awansowany do stopnia *Hauptmanna* (1 marca 1940 r.) i wreszcie *Majora* (1 kwietnia 1942 r.) Dietrich Steinhardt objął stanowisko dowódcy III batalionu 51 zmot. pp. 11 kwietnia 1942 r. został

³⁵ S. Rola-Arciszewski, *Mój wrzesień 1939*, w: *Obrona Warszawy 1939 we wspomnieniach*, pod red. M. Cieplewicz i E. Kozłowskiego, Warszawa 1984, s. 328.

³⁶ E. Mohr, *op. cit.*, s. 249; H. Schäfer, *Der erste Ritterkreuzträger des Heeres. Am 27. Juni 1941 fiel Josef Stolz bei einem Stoßtruppunternehmen*, „Der Landser-Großband”, nr 387, s. 65–66.

odznaczony Niemieckim Krzyżem w Złocie (niem. *Deutsches Kreuz in Gold*), by już następnego dnia – 12 kwietnia 1942 r. polec w rejonie miejscowości Łowat na terenie ZSRR³⁷.

³⁷ E. Mohr, *op. cit.*, s. 249; H. Schäfer, *Sie bleiben mir unvergessen. Persönliche Erinnerungen an bekannte Kameraden der Division (Leutnant Stolz/Hauptmann Steinhart/Oberleutnant Schmelzer/Leutnant May)*, „Alte Kameraden” 1980, nr 10, s. 23.

DARIUSZ MATELSKI (Poznań)

RESTYTUCJA POLONIKÓW Z BIAŁORUSI, UKRAINY I LITWY ZA TRZECIEJ RZECZYPOSPOLITEJ

1. Wstęp

Odzyskanie przez Polskę suwerenności 12 września 1989 r., gdy ukonstytuował się pierwszy po II wojnie światowej niekomunistyczny rząd na czele z premierem Tadeuszem Mazowieckim, umożliwiło podjęcie przez archiwistów, bibliotekarzy i muzealników zagadnień związanych z rewindykacją lub repartycją polskich dóbr kultury utraconych w przeszłości. Pierwsze zalecenia w tej sprawie minister spraw zagranicznych Krzysztof Skubiszewski sformułował już w listopadzie 1989 roku (czyli po złożeniu 26 października wizyty w Moskwie i udziale w posiedzeniu Komitetu Ministrów Spraw Zagranicznych Układu Warszawskiego), polecając opracowanie wykazu polskich dóbr kultury w ZSRR, które mogą podlegać rewindykacji w ramach polsko-radzieckiego protokołu o współpracy kulturalnej i naukowej¹.

W październiku 1991 r. powołano do życia Biuro Pełnomocnika Rządu Rzeczypospolitej Polskiej do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, do którego zadań należy inicjacja i koordynacja działań w zakresie ochrony polskiego dziedzictwa kulturalnego za granicą, a w szczególności: 1) w porozumieniu z MSZ wykonywanie umów międzynarodowych, których stroną jest Rzeczpospolita Polska, w zakresie ochrony polskiego dziedzictwa kulturalnego za granicą; 2) prowadzenie ewidencji ruchomych i nieruchomych dóbr kultury związanych z Polską, a znajdujących się za

¹ J. Skowronek, *Międzynarodowa współpraca archiwalna: cele – nadzieje – trudności*, „Archeion” 1993, t. XCII, s. 7.

granicą w wyniku grabieży wojennych, zmian w przynależności państwowej niektórych terytoriów oraz nielegalnego wywozu; 3) gromadzenie danych dotyczących okoliczności utracenia ruchomych dóbr kultury i możliwości ich restytucji; 4) organizowanie poszukiwań utraconych dóbr kultury polskiej za granicą i podejmowanie działań restytucyjnych; 5) dokumentowanie poloników o szczególnym znaczeniu dla polskiego dziedzictwa kulturalnego; 6) organizowanie i udzielanie pomocy w celu zabezpieczenia i konserwacji dóbr kultury oraz upamiętniania wybitnych osób lub zdarzeń historycznych związanych z polskim dziedzictwem kulturalnym za granicą; 7) promowanie badań naukowych nad polskim dziedzictwem kulturalnym za granicą; 8) informacja i propagowanie wiedzy o polskim dziedzictwie kulturalnym za granicą przez publikacje, wystawy i środki masowego przekazu; 9) opieka i pomoc organizacjom oraz instytucjom emigracyjnym prowadzącym działalność w zakresie nauki, kultury i ochrony polskiego dziedzictwa kulturalnego za granicą, wspieranie muzeów, bibliotek i archiwów; 10) współdziałanie z Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych w zakresie ochrony i rewindykacji polskich zasobów archiwalnych za granicą². Biurem kierowali: Wojciech Kowalski (do 28 lutego 1994), Tadeusz Polak (do listopada 1997) i Stanisław Żurowski³. Jednym z najważniejszych zadań Biura okazało się sporządzenie rejestru strat w dziedzinie dóbr kultury. Jak podał w wywiadzie dla „Polityki” Tadeusz Polak:

„Stała się rzecz niewytłumaczalna: od zakończenia wojny minęło 50 lat, a my wciąż nie posiadamy pełnego rejestru strat, jakie poniosła nasza kultura. Nie odtworzyliśmy zaginionej dokumentacji ani spisów muzealnych, nie zebraliśmy fotografii, oświadczeń ludzi, które dziś pozwalałyby udowodnić, że Polska jest właścicielem zbioru dzieł czy obrazu przechowywanego w obcych muzeach. Że to było nasze. Wiele cennych informacji o naszych zrabowanych zbiorach jest dziś prawie nie do odtworzenia, ale od ponad trzech lat biuro, którym kieruję, prowadzi rejestr strat. W komputerach mamy ponad 40 tys. udokumentowanych, zaginionych dzieł sztuki. Wiemy skąd je zabrano. Do końca niemal rozpracowaną mamy już dziś sprawę książ-

² „Cenne – Bezcenne – Utracone”, nr 1, luty 1997, s. 15; I. Danis, *Działalność Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą*, w: *Katalog utraconych dzieł sztuki* („Cenne – Bezcenne – Utracone” – wydanie specjalne), Warszawa 2000, s. 7–10.

³ J. Miler, *Współpraca Biura Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą z Białorusią, Litwą i Ukrainą*, „Przegląd Wschodni” 1999, t. VI, z. 1 (21), s. 27.

żek⁴. Nasze straty sięgają 22 milionów egzemplarzy⁵. Wszystkich tytułów oczywiście nie znamy, ale wiemy, które biblioteki i księgozbiory zostały zrabowane. Został wydany katalog strat książki. Trzeba też pamiętać, że książki były nie tylko wywożone, były też niszczone specjalnie, żeby zniszczyć słowo polskie. Te praktyki dotyczą wschodu i zachodu”⁶.

W latach 1992–97 do programu komputerowego danych wprowadzono ponad 50 tys. zaginionych dzieł sztuki – w większości możliwych do zidentyfikowania na podstawie opisu lub załączonej fotografii. Stanowi to jednak nadal znikomy procent zidentyfikowanych strat, albowiem tylko dla Polski centralnej (tj. dziewięciu powojennych województw, bez ziem utraconych i uzyskanych) straty wynoszą (według danych z 1955 r.) 516 tys. pojedynczych dzieł sztuki⁷. Ponadto Biuro Pełnomocnika w 1992 r. rozpoczęło prace nad rejestracją strat bibliotek w granicach z 1945 r. W ciągu trzech lat zgromadzona została baza źródłowa z opisem ponad 40 tys. bibliotek zburzonych lub zdewastowanych w czasie II wojny światowej oraz ponad 5 tys. bibliotek pozostałych na dawnych Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospoli-

⁴ Zgromadzona baza źródłowa liczyła wówczas około 40 tys. bibliotek zburzonych lub zdewastowanych w czasie wojny oraz około 5 tys. pozostałych na dawnych ziemiach wschodnich. Zob. *Działalność Biura Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, nr 4, sierpień 1997, s. 3.

⁵ Dane te nie ujmowały jednak Kresów Wschodnich II RP, utraconych w 1944 r. (por.: *Straty bibliotek w czasie II wojny światowej w granicach Polski z 1945 r. Wstępny raport o stanie wiedzy*, pod red. A. Mężynskiego, Warszawa 1994, część 1–3). Natomiast na podstawie nowszych badań wiadomo, iż w 1939 r. zasoby bibliotek instytucjonalnych i księgozbiorów prywatnych przekroczyły 50 mln jednostek, z czego około 70%, czyli 35 mln, przepadło w czasie II wojny światowej. Zob. B. Bieńkowska, *Straty bibliotek. Czy wszystkie bezpowrotne?*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, nr 6, grudzień 1997, s. 5.

⁶ J. Wilczak, *Wciąż szukamy. Rozmowa z prof. Tadeuszem Polakiem, wiceministrem kultury i sztuki, pełnomocnikiem ds. polskiego dziedzictwa kulturalnego za granicą*, „Polityka”, nr 50 (2015) z 16 grudnia 1995, s. 52–53. W 1998 r. Biuro Pełnomocnika opublikowało cztery bezcenne opracowania: 1) *Straty wojenne. Malarstwo polskie. Obrazy olejne, pastele, akwarele utracone w latach 1939–1945*, oprac. A. Tyczyńska i K. Znojewska (z Muzeum Narodowego w Warszawie), Warszawa 1998; 2) *Zabytki dawnego województwa stanisławowskiego. Wykaz z lat 1921–1939*, pod red. R. Brykowskiego i G. Ruszczyk (z Instytutu Sztuki PAN), Warszawa 1998; 3) *Monumenta variis Radivillorum. Wyposażenie zamku nieświeskiego w świetle źródeł archiwalnych. Część I: XVI–XVII w.*, oprac. T. Bernatowicz (z Uniwersytetu Warszawskiego), Warszawa 1998; 4) *Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej. Informator*, pod red. B. Bieńkowskiej, Warszawa 1998.

⁷ Zob.: *Rejestracja strat wojennych (1939–45) w dziedzinie dzieł sztuki. Działalność Biura Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, nr 2, kwiecień 1997, s. 16–17. Por. także: J. Świerczyński, *Katalog skradzionych i zaginionych dóbr kultury*, Warszawa 1988.

tej⁸. Natomiast Ośrodek Ochrony Zbiorów Publicznych opublikował na płytach CD *Katalog skradzionych i zaginionych dóbr kultury 1939–1999*, jednak nie wyposażył go w informacje dotyczące właścicieli utraconych dzieł sztuki⁹.

W odniesieniu do archiwaliów, prawnie zagadnienie restytucji uregulowała uchwalona jeszcze w czasach PRL ustawa z 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach¹⁰, powierzając to zadanie Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych. Realizowali je kolejni naczelni dyrektorzy Archiwów Państwowych RP: Marian Wojciechowski i Jerzy Skowronek (od 1 stycznia 1993), a od 1 września 1996 r. pracami tymi kieruje Daria Nałęcz.

Natomiast Ministerstwo Edukacji Narodowej w 1998 r. powołało do życia Radę Dziedzictwa Archiwalnego, na której czele stanął Ryszard Kaczorowski – ostatni prezydent RP na uchodźstwie. Jej zadaniem jest zbieranie i udzielanie informacji, ochrona, udzielanie pomocy fachowej i finansowej przy zabezpieczaniu polskich dóbr kultury, a dopiero następnie ich ewentualna restytucja. Ustalono wówczas zasady postępowania Rady, które zakładały, iż: 1) zabezpieczenie zbioru przed zniszczeniem lub zaginięciem ważniejsze jest od pozyskania zbioru dla jednego z wielkich zbiorów publicznych; 2) pomoc adresowana będzie do wszystkich, bez względu na ich związki organizacyjne czy też powiązania personalne z Radą lub innymi instytucjami; 3) zagwarantowane będzie poszanowanie autonomii i praw każdej instytucji

⁸ Zob. U. Paszkiewicz, *Rękopiśmienne inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1553–1939)*, Warszawa 1996; też, *Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 r. Suplement 1*, Warszawa 2000; J. Szymański, *Działalność Biura Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, nr 3 (9), czerwiec 1998, s. 3.

⁹ Zob.: www.icons.pl; P. Szlachetko, *Elektroniczny przewodnik*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, nr 5 (23), październik 2000, s. 13; P. Ogrodzki, *Katalog skradzionych i zaginionych dóbr kultury dostępny na płytach CD*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, nr 1 (19), luty 2000, s. 15; tenże, *Komputerowe bazy danych o zaginionych dziełach sztuki*, w: *Katalog utraconych dzieł sztuki...*, s. 16–21. Jest to sprawa niezmiernie ważna, albowiem w latach Trzeciej Rzeczypospolitej odnotowujemy gwałtowny wzrost przestępstw przeciwko dobrom kultury. Kiedy w latach 1946–1989 odnotowano około 12 tys. tego typu przestępstw, to tylko w latach 1989–1998 było ich aż 14 tys. Lawinowo wzrósł również przemysł dzieł sztuki poza granice kraju. Zob. P. Ogrodzki, *Raport w sprawie zagrożeń dóbr kultury*, Część I, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, nr 4 (22), sierpień 2000, s. 3 i 15. Najbardziej dotkliwą stratą w polskich zbiorach muzealnych była kradzież obrazu „Wybrzeże w Pourville” Claude’a Oskara Moneta (namalowany w 1882 r.), dokonana 19 września 2000 r. w Muzeum Narodowym w Poznaniu. „Cenne – Bezcenne – Utracone”, nr 5 (23), październik 2000, s. 2.

¹⁰ *Dzieje archiwistyki polskiej. Wybór źródeł*, wstęp S. Sierpowski i D. Matelski, wybór i oprac. D. Matelski, Poznań 1988, t. I, s. 204–222 (dok. 43).

oraz osoby prywatnej, która zwróci się do Rady z chęcią współpracy lub z prośbą o pomoc, a także poszanowanie suwerenności decyzji tych instytucji; 4) Rada będzie składała okresowe sprawozdania ze swojej działalności¹¹. Inauguracyjne posiedzenie Rady odbyło się 20 maja 1999 r. w Warszawie. Członkami Rady zostali: Janusz Morkowski – wiceprzewodniczący (dyrektor Muzeum w Rapperswilu), Eugenia Maresch – sekretarz (z Biblioteki Polskiej w Londynie) oraz Janusz Cisek (były dyrektor Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku), Ryszard Dembiński (prezes Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie), bp Jan Kopiec (sufragan opolski, delegat Konferencji Episkopatu Polski), Daria Nałęcz (naczelný dyrektor Archiwów Państwowych), Andrzej Stelmachowski (prezes Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”), Andrzej Suchcitz (kierownik Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie) i Czesław Zychowicz (prezes Stowarzyszenia Polskich Kombatantów – Federacja Światowa w Londynie). Sekretariat Rady znajduje się w gmachu Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych w Warszawie¹².

Jednym z najważniejszych wówczas zadań zarówno dla dyplomacji jak i najwyższych władz polskich było wznowienie negocjacji rewindykacyjnych ze Związkiem Radzieckim. W kwietniu 1990 r. podczas wizyty prezydenta RP Wojciecha Jaruzelskiego w Moskwie – po poruszeniu z Michaiłem Gorbaczowem zagadnień związanych z mordem katyńskim – dokonano symbolicznego przekazania stronie polskiej dwóch teczek materiałów archiwalnych NKWD dotyczących mordu na jeńcach – oficerach polskich, dokonanego wiosną 1940 r. w Katyniu. Wówczas – w trosce o prawdę o Katyniu – zapowiedziano rewindykację innych poloników z ZSRR (głównie ze Lwowa)¹³.

Rozpad ZSRR w 1991 r. i powstanie na jego gruzach państw narodowych postawiło na porządku dziennym zagadnienie dalszej rewindykacji materiałów archiwalnych dotyczących nie tylko okresu II wojny światowej, ale także ziem wchodzących w skład Rzeczypospolitej w wiekach XVI–XVIII. Chodzi tutaj zwłaszcza o udostępnienie przechowywanej w Moskwie *Metryki Litewskiej*. Strona polska nie domaga się jej przekazania do Warszawy (skąd

¹¹ *Rada Dziedzictwa Narodowego*, Warszawa 2001, s. 8.

¹² B. Woszczyński, *Z obrad Rady Archiwalnej*, „Archiwista Polski” 2000, R. V, nr 1 (17), s. 68; *Rada Dziedzictwa Narodowego...*, s. 10–11.

¹³ Kontynuowane były w 1990 r. kwerendy archiwalne we Lwowie w zespołach Gubernium i Namiestnictwa Galicyjskiego oraz dalsze mikrofilmowanie tych przekazów przez stronę ukraińską. D. Rocka, *Sprawozdanie z działalności państwowej służby archiwalnej w roku 1990*, „Archeion” 1994, t. XCIII, s. 318.

została w 1795 r. wywieziona do Rosji), ponieważ zgodnie z zasadą pertynencji powinna ona znajdować się w Wilnie, Mińsku lub Kijowie (które posiadają mikrofilmy tego zespołu)¹⁴, lecz zabiega wykonanie mikrofilmów lub hologramów.

Uzyskanie niepodległego bytu przez Białoruś, Litwę i Ukrainę uaktualniło także problem archiwaliów wytworzonych przez administrację II Rzeczypospolitej na terenach, które zostały utracone na rzecz ZSRR w roku 1944. Dotyczy to zwłaszcza odpisów ksiąg wieczystych, których brak uniemożliwia weryfikację wniosków odszkodowawczych za utracone „mienie zabużańskie”.

2. Polsko-białoruskie negocjacje restytucyjne

W czerwcu 1992 r. do Mińska przybyła dwuosobowa delegacja NDAP (Edward Frącki i Bolesław Woszczyński) w celu przygotowania polsko-białoruskiego porozumienia w sprawach archiwalnych. Umożliwiło to podpisanie już 29 września tegoż roku w Warszawie przez Mariana Wojciechowskiego (naczelný dyrektor) i Aleksandra M. Michalaczenkę (przewodniczącą Głównego Zarządu) *Porozumienia o współpracy między Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych a Głównym Zarządem Archiwów przy Radzie Ministrów Białorusi*. Podpisano też Protokół techniczny, który regulował zasady wymiany bezdewizowej archiwistów, mikrofilmowania archiwaliów oraz wymiany odbitek reprograficznych¹⁵. W punkcie 4 Porozumienia zapisano, że:

„Strony w celu dokonania scalenia zespołów archiwalnych powołają grupę ekspertów, która ustali konkretne formy tego scalenia. Dokumentacja archiwalna stanowiąca własność drugiej Strony powinna być bezzwłocznie zwrócona państwu lub prawowitemu właścicielowi”¹⁶

¹⁴ O dziejach archiwum państwowego Wielkiego Księstwa Litewskiego więcej szczegółów znajdzie czytelnik w pracach: Grimsted Patricia Kennedy, *The Lithuanian Metrica in Moscow and Warsaw. Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania*, Cambridge-Massachusetts 1984; *Issledowania po istorii Litowskoj Metriki. Sbornik naučných trudov*. Część 1–2, Moskwa 1989; *Lietuvos Metrika metu tyrinejimai*, Vilnius 1992 (jest to zbiór referatów wygłoszonych w 1988 r. na konferencji w Wilnie).

¹⁵ B. Woszczyński, *Współpraca archiwalna z Rosją i Białorusią*, „Archeion” 1993, t. XCI, s. 258–259.

¹⁶ W. Stępnik, *Sprawy archiwów w stosunkach Polski z jej wschodnimi sąsiadami*, „Archiwista” 1995, r. XXIX, nr 89, s. 49; B. Woszczyński, *Losy archiwaliów polskich na byłych ziemiach wschodnich RP*, w: *Archiwa polskie wobec wyzwań XXI wieku. Pamiętnik III Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich. Toruń 2–4 wrzesień 1997*, pod red. D. Nałęcz, Radom 1997, t. 1, s. 70.

Uzgodniono także zagadnienia związane z przekazywaniem bieżących informacji o posiadanym zasobie między obu służbami archiwalnymi, których efektem powinno być opublikowanie wspólnego informatora o zasobach archiwów obu państw. Postanowiono przystąpić także do prac nad wspólną edycją źródeł przechowywanych w archiwach centralnych w Warszawie i Mińsku, do dziejów Polski i Białorusi¹⁷. Już w 1992 r. przybyła do Mińska delegacja Wojskowej Komisji Archiwalnej, która wyselekcjonowała 420 teczek akt z lat 1919–1921 i 1939–1945, z których sporządzono około 5 tys. kserokopii¹⁸.

W 1993 r. rozpoczęto wymianę mikrofilmów, uzyskując dla AGAD zbiory Radziwiłłów¹⁹. Natomiast we wrześniu tegoż roku w ramach współpracy między Archiwum Narodowym Republiki Białorusi w Mińsku a Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, Władysław Stępiak zaproponował rekonstrukcję (poprzez opracowanie przewodnika oraz reprografowanie materiałów) centralnych archiwów państwowych Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej po roku 1569. Archiwiści białoruscy wykazali ogromne zainteresowanie tą formą współpracy²⁰.

Ponadto na terytorium Białorusi znajduje się w archiwach obwodowych (oblastnych) sporo dokumentów ewakuowanych tam w pierwszych dniach września 1939 r. z terenowych archiwów w Polsce zachodniej i centralnej. Są to materiały dotyczące oświaty, funkcjonowania administracji państwowej (łącznie z więziennictwem) oraz wyborów parlamentarnych i samorządowych. W Archiwum Muzeum Literatury i Sztuki w Grodnie przechowywane są materiały związane z Adamem Mickiewiczem i Elizą Orzeszkową. Znajdują się tam także filmy dokumentalne, m.in. *Legioniści w Grodnie* (w 1920 r.) i *Wybory deputatów w Białymstoku* (1920 r.). Ponadto wartościową dokumentację dla lat 1918–1939 posiada Archiwum Obwodowe w Brześciu²¹.

¹⁷ B. Woszczyński, *Współpraca archiwalna z Rosją i Białorusią...*, s. 259.

¹⁸ R. Masłowski, *Informacja o wybranych dokumentach pozyskanych w archiwach Litwy i Białorusi w ramach prac Wojskowej Komisji Archiwalnej*, „Białostoczczyzna” 1997, nr 2 (46), s. 128.

¹⁹ J. Skowronek, *Międzynarodowa współpraca archiwalna...*, s. 20.

²⁰ W. Stępiak, *Konferencja naukowa w Mińsku*, „Archeion” 1995, t. XCIV, s. 251–253. Zob. także: M. Kulecki, *Pobył służbowy w Mińsku*, „Archeion” 1994, t. XCIII, s. 371–374 (tam wykaz zespołów zawierających polonika); E. Szymczuk, *Kwerenda archiwaliów w Mińsku*, „Archeion” 1997, t. XCVII, s. 408–412.

²¹ J. Skowronek, *Międzynarodowa współpraca archiwalna...*, s. 20.

W dniu 18 listopada 1992 r. zawarta została między rządami obu państw *Deklaracja o współpracy kulturalnej, naukowej i edukacyjnej*, a 25 marca 1995 r. podpisano *Porozumienie między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Białoruś o współpracy w dziedzinie ochrony dziedzictwa kulturalnego*²². Oceniając współdziałanie polsko-białoruskie w ochronie wspólnego dziedzictwa kulturalnego w latach 1992–1995, Tadeusz Polak (Pełnomocnik Rządu RP ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą) stwierdził, że: „Dobrze układa się współpraca z Białorusią: pomagamy w ratowaniu zamku w Krewie i Nowogródku, szlaku mickiewiczowskiego. W Nieświeżu powołaliśmy wspólnie Akademię Nieświeską, szkolimy tam służby konserwatorskie. Ratujemy. Ale [...] województwo nowogródzkie miało ponad 400 dworców. A dziś zostało kilkanaście”²³.

Nawet po dojściu do władzy Aleksandra Łukaszenki – jako prezydenta Białorusi – gdy polityczne kontakty polsko-białoruskie uległy ochłodzeniu, to współpraca archiwistów, bibliotekarzy i muzealników obu krajów była nadal aktywna i badacze białoruscy licznie uczestniczyli we wszystkich organizowanych konferencjach, regularnie odwiedzając Polskę i dzieląc się z uczonymi polskimi swoimi postępaniami w badaniach naukowych. Tym kontaktom ze strony białoruskiej patronowała Emma Dawydowa, naczelnik Wydziału Komitetu do Spraw Archiwów i Dokumentacji Białorusi²⁴.

Jednak międzypaństwowe rozmowy rewindykacyjne utknęły w martwym punkcie. Na mocy wcześniejszych porozumień powołano wprawdzie w 1997 r. Komisję Konsultacyjną Polsko-Białoruską ds. Dziedzictwa Kulturalnego, której przewodniczącym został prof. Andrzej Ciechanowski. Na czele delegacji polskiej stanął Stanisław Żurowski (Pełnomocnik Rządu RP ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą), a delegacji białoruskiej – Dmitrij S. Bubnowski (Pełnomocnik Rządu Republiki Białoruś, Przewodniczący Państwowej Inspekcji ds. Ochrony Dziedzictwa Kulturalnego)²⁵.

²² J. Miler, *Współpraca Biura Pełnomocnika Rządu...*, s. 27–28

²³ J. Wilczak, *Wciąż szukamy...*, s. 53.

²⁴ B. Woszczyński, *Międzynarodowa konferencja archiwalna w Puławach*, „Archeion” 1997, t. XCVII, s. 351.

²⁵ W skład Komisji ze strony polskiej weszli: dr Tadeusz Bernatowicz (Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego), dr Andrzej Biernat (Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych), dr Zoja Jaroszewicz-Pierestawcew (Zakład Bibliotekoznawstwa Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego), dr Maria Kałamajska-Saeed (Instytut Sztuki PAN) i dr Andrzej Michałowski (Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu). Zob. J. Miler, *Współpraca Biura Pełnomocnika Rządu...*, s. 27–28 i 30.

Lecz na tym się skończyło²⁶. Równolegle do negocjacji restytucyjnych trwały zabiegi o wyjaśnienie okoliczności mordu dokonanego przez NKWD na Polakach w Witebsku w przededniu ewakuacji przed wojskami niemieckimi. Ponadto na przełomie lat 1939–1940 prawdopodobnie zginęło tam około tysiąca polskich oficerów aresztowanych przez NKWD po napadzie ZSRR na Polskę²⁷.

Równocześnie Białorusini rozpoczęli samodzielne studia nad *Metryką Litewską*, które są od 2001 r. publikowane w czasopiśmie „Metriciana”, jako oddzielnej serii wydawnictwa „Athenaeum. Almanah gistorii i kultury”²⁸. Natomiast wspólnie z archiwistami polskimi, archiwiści białoruscy podjęli się edycji źródeł do dziejów Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941, które przechowywane są w Centralnym Archiwum MSWiA w Warszawie oraz w Narodowym Archiwum Republiki Białoruś w Mińsku²⁹.

Stąd Uniwersytet Warszawski poprzez Sekcję Wschodnią Koła Naukowego Studentów Historii Sztuki pod kierunkiem dr Marii Kałamajskiej-Saeed rozpoczął – bez udziału strony białoruskiej – inwentaryzację zabytków na terytorium Białorusi³⁰, a Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą sfinansowało prace konserwatorsko-budowlane w obiektach zabytkowych w Nieświeżu, Nowogródku i Wołoży-

²⁶ Jak pisze współczesny polski negocjator w sprawie restytucji dóbr kultury z Białorusią: „W Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Mińsku przechowywane są poważne ilości ksiąg sądowych wytworzonych na obecnym terytorium Polski w okresie XIV–XVIII w. (księgi ziemskie lubelskie, chełmskie, drohickie, krasnostawskie, suraskie i tzw. zamojskie), księgi grodzkie (drohickie, lubelskie, chełmskie, łukawskie, tzw. zamojskie) i pewne ilości akt miast (Lublina i Zamościa). Znajdują się tam także akta Drohickiej Komisji Cywilno-Wojskowej, magistratu miast Bielska i Brańska oraz Sądu Kapturowego Ziemi Bielskiej. Także w zbiorach Państwowego Centralnego Archiwum Historycznego w Grodnie i w Państwowym Archiwum Obwodowym w Grodnie przechowywane są poważne ilości archiwaliów polskich, w tym akt władz szczebla powiatowego (Białystok, Bielsk, Sokółka i Drohiczyn) i wojewódzkiego z XIX i XX wieku”. W. Stępnia, *Archiwalia polskie w zbiorach państw obcych, w: Archiwa polskie wobec wyzwania...*, s. 58.

²⁷ C. Goliński, *Nie tylko Witebsk... Polska prosi o wyjaśnienie*, „Gazeta Wyborcza”, nr 97 (3701) z 25 kwietnia 2001, s. 10; tenże, *Śmierć przed Katyniem. Kolejne świadectwo zbrodni NKWD na polskich oficerach*, „Gazeta Wyborcza”, nr 98 (3702) z 26 kwietnia 2001, s. 10; tenże, *Te kości wciąż tam leżą. Reportaż śladami ofiar terroru NKWD*, „Gazeta Wyborcza”, nr 113 (3717) z 16 maja 2001, s. 12–13.

²⁸ *Daslejdawannij i materialy Metryki Wjalikago Knjastwa Litouskaga*, „Metriciana”, pod red. A. Dżarnowicza, t. I, Minsk 2001.

²⁹ Zob. *Zachodnia Białoruś 17 wrzesień 1939 – 22 czerwiec 1941. Wydarzenia i losy ludzi. Część I: Rok 1939*, wstęp T. Strzembosz, Warszawa 1998.

³⁰ *Działalność Biura Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, nr 3, czerwiec 1997, s. 27.

nie³¹ oraz poddano renowacji 12 obrazów z kościoła pobrygidkowskiego w Grodnie³². Prawdopodobnie będzie to w najbliższych latach droga, którą będą musieli podążyć także polscy archiwiści i bibliotekarze.

Nowym akcentem w polityce kulturalnej władz białoruskich było wydanie zgody na przeprowadzenie w dniu 8 czerwca 1999 r. uroczystego pogrzebu księcia Antoniego Mikołaja Radziwiłła (zmarłego na emigracji w Londynie) w kościele farnym w Nieświeżu. W podniosłej uroczystości władze białoruskie reprezentował minister Dmitryj S. Bubnowski, a polskie – prof. Andrzej Ciechanowski i Mariusz Maszkiewicz (ambasador RP w Mińsku) oraz rodzina zmarłego – wdowa Róża z ks. Czartoryskich ks. Radziwiłłowa oraz synowie Marcin i Paweł Radziwiłłowie³³.

Natomiast w lutym 2002 r. w Bibliotece Akademii Nauk w Mińsku po raz pierwszy po II wojnie światowej pokazano część księgozbioru nieświeskiej ordynacji książąt Radziwiłłów. Na otwartej 26 lutego wystawie zgromadzono kilkadziesiąt starodruków opatrzonych ekslibrisami ordynatów z Nieświeża, w tym m.in. egzemplarze z kolekcji księcia Antoniego, Jerzego, Stanisława – informowała zebranych dyrektor Biblioteki AN Białorusi Natalia Bierozkina – są one niezwykle cenne i jako książki, i jako świadectwo historii magnackiego rodu Radziwiłłów. Pokazano *Księgę przywilejów koronnych* z 1600 r., tłumaczenie dzieł Plutarcha z 1578 r., wydaną sto lat później *Pielgrzymkę do Ziemi Świętej* Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” oraz XVI-wieczną gramatykę języka greckiego. Stanowią one najcenniejszą część radziwiłłowskich starodruków z Nieświeża, przechowywanych w Mińsku. Ogółem Biblioteka Akademii Nauk Białorusi posiada w swoich zbiorach ponad 3 tys. starodruków³⁴.

³¹ *Działalność Biura Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, nr 3, czerwiec 1997, s. 27. Prace renowacyjne dofinansowała także Fundacja Lanckorońskich z Brzezia. „Cenne – Bezcenne – Utracone”, nr 4 (22), sierpień 2000, s. 27.

³² Zob. J. Miler, *Współpraca Biura Pełnomocnika Rządu...*, s. 30–31.

³³ M. Michalski, *Uroczystości pogrzebowe księcia Antoniego Mikołaja Radziwiłła w Nieświeżu*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, nr 4 (22), sierpień 2000, s. 26–27.

³⁴ C. Goliński, *Z ekslibrisami Radziwiłłów*, „Gazeta Wyborcza”, nr 50 (3958) z 28 lutego 2002, s. 11.

3. Polsko-ukraińskie negocjacje restytucyjne

W dniu 8 maja 1992 r. podpisany został traktat między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy, w którym obydwie strony zobowiązały się do „ujawnienia i zwrotu dóbr kulturalnych i historycznych, które zaginęły, zostały bezprawnie wywiezione lub w inny sposób znalazły się na terytorium drugiej strony”³⁵.

Realizując jego postanowienia, jako pierwsza na Ukrainę udała się 11 października 1992 r. delegacja muzealników polskich w ramach wymiany doświadczeń między ministerstwami kultury obu państw. W jej skład weszli: Janusz Pulnar – dyrektor Muzeum Okręgowego w Radomiu, prof. Stanisław Makowski – sławista z Uniwersytetu Warszawskiego, Włodzimierz Bielicki – scenograf i dyrektor teatrów w Warszawie i Wałbrzychu oraz prof. Zdzisław Żygulski jun. – z Muzeum Narodowego w Krakowie. Delegacja wraz z Olgiem Kaharłyckim – kierownikiem departamentu muzeów w Ministerstwie Kultury w Kijowie, zwiedziła Lwów, Równe, Żytomierz, Kijów, Perejśław, Humań, Winnicę, Kamieniec Podolski, Czerniowce i Stanisławów – zapoznając się ze stanem zachowania poloników. Najlepiej zachowane polonika były przechowywane w Muzeum Krajoznawczym w Żytomierzu, które posiada osobną salę malarstwa polskiego (m.in. obraz Josepha Grassiego: *Książę Józef Poniatowski na manewrach*, oraz Józefa Brandta: *Jeźdźcy na Kaukazie*), a także we Lwowskiej Galerii Obrazów i jej filii w zamku oraz w byłym klasztorze kapucynów w Olesku. Znajduje się tam największa istniejąca kolekcja obrazów sarmackich (około 800 obiektów), pędzla czołowych malarzy polskich od XVII do XX wieku oraz bardzo liczny zbiór rzeźby (głównie sakralnej). Po II wojnie światowej ogromną rolę w ich ratowaniu odegrał obecny dyrektor Lwowskiej Galerii Obrazów – Borys Woźnicki, któremu zawdzięczamy ocalenie czterech monumentalnych obrazów batalistycznych zdobiących fałę w Żółkwi: Szymona Boguszowicza *Bitwa pod Kłuszynem* (malowana pod okiem hetmana Stanisława Żółkiewskiego), An-

³⁵ J. Kukułka, *Traktaty...*, s. 222–223. Wypracowano także wstępny projekt polsko-ukraińskiego porozumienia w sprawie współpracy kulturalnej i naukowej, który miał stanowić, że: „Strona, na terytorium której znajdują się dobra i zabytki kultury, historii oraz materiały archiwalne i zasoby biblioteczne drugiego państwa [...] będzie działać na rzecz ich ujawniania, inwentaryzacji, scalania, konserwacji, restauracji, rekonstrukcji, a także ich udostępniania. Strony będą ze sobą współpracować w tej dziedzinie, w szczególności w zakresie zespolenia kolekcji artystycznych, bibliotecznych i archiwalnych, rozproszonych na skutek wypadków historycznych” (art. 5, ust. 1). W. Kowalski, *Polonica za granicą. Problem prawny – problem kulturowy*, „Muzealnictwo” 1993, t. 35, s. 36.

drzeja Stecha i Ferdynanda van Kessla *Bitwa pod Chocimiem* oraz Martina Altomontego *Bitwa pod Wiedniem* i *Bitwa pod Parkanami* (malowane według wskazówek króla Jana III Sobieskiego)³⁶. Efektem wizyty i wspólnych uzgodnień było rozpoczęcie inwentaryzacji poloników na Ukrainie. Od 1993 r. na terenie Ukrainy inwentaryzacją zabytków sztuki sakralnej zajmuje się Koło Naukowe Studentów Historii Sztuki Uniwersytetu Jagiellońskiego, którego opiekunem jest prof. Jan Ostrowski³⁷. Rokrocznie publikowane są wyniki prac w serii pt. „Materiały do dziejów sztuki sakralnej na Ziemiach Wschodnich dawnej Rzeczypospolitej”³⁸.

Na Ukrainę udali się także polscy archiwiści, którzy wizytę rozpoczęli od zapoznawania się z nową strukturą ukraińskiej służby archiwalnej, albowiem po odzyskaniu przez Ukrainę niepodległości w 1991 r. archiwa centralne, obwodowe i rejonowe podporządkowane zostały Głównemu Zarządowi Archiwów przy Gabinetie Ministrów Ukrainy³⁹. Prawnie zagadnienie to uregulowała ustawa z 24 grudnia 1993 r. o narodowych zasobach archiwalnych i instytucjach archiwalnych. Za Narodowe Zasoby Archiwalne uznano wszelką dokumentację archiwalną znajdującą się na terytorium Ukrainy, a więc także i polonika, z których część jest własnością współczesnego państwa polskiego i podlega rewindykacji. Z kolei 20 września 1995 r. Rada Ministrów zatwierdziła Regulamin Głównego Zarządu Archiwów przy Radzie Ministrów Ukrainy, które uzyskało wyłączne prawo decydowania o włączeniu bądź wyłączeniu dokumentów z Narodowego Zasobu Archiwalnego (a więc także o ich wydaniu w ramach rewindykacji)⁴⁰.

Uregulowania te poprzedziły polsko-ukraińskie rokowania archiwalne, które zwieńczono 7 lipca 1993 r. podpisaniem *Porozumienia o współpracy między Głównym Zarządem Archiwów przy Gabinetie Ministrów Ukrainy a Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych Rzeczypospolitej Polskiej*. Ze strony polskiej podpisał je Jerzy Skowronek (naczelny dyrektor), a z ukra-

³⁶ Z. Żygulski jun., *Muzea Ukrainy*, „Muzealnictwo” 1993, t. 35, s. 39–45.

³⁷ Zob. *Działalność Biura Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą*, „Cenne – Bezczne – Utracone”, nr 3, czerwiec 1997, s. 27; J. Miler, *Współpraca Biura Pełnomocnika Rządu...*, s. 30.

³⁸ Dotychczas ukazały się: tom 1 (*Kościoty i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, Kraków 1993); tom 2 (*Kościoty i klasztory Żółtkwi*, Kraków 1994); tom 3 (Kraków 1995); tom 4 (Kraków 1996); t. 5 (Kraków 1998), t. 6 (Kraków 1999).

³⁹ E. Rosowska, *Przekształcenia w zakresie prawa archiwalnego w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*, „Archiwista Polski” 1996, R. I, nr 3, s. 55.

⁴⁰ K. Nowochacki, *Narodowe zasoby archiwalne i archiwa Ukrainy*, „Archiwista Polski” 1996, R. I, nr 3, s. 41–44.

inńskiej – B. W. Iwanienko (dyrektor Głównego Zarządu Archiwów). Uregulowało ono zagadnienia związane z dostępem do archiwaliów badaczy i archiwistów z obu państw, a w artykule czwartym stwierdzono, że w celu scalenia rozdzielonych zespołów archiwalnych powołana zostanie komisja ekspertów, która ustali konkretne formy tego scalenia. Ustalono ponadto, że dokumenty stanowiące własność drugiej strony, powinny być obowiązkowo zwrócone państwu lub prawowitemu właścicielowi⁴¹. Wówczas strona ukraińska przygotowała edycję źródeł dotyczącą wysiedleń ludności Ukrainy w latach 1917–1953, która zawiera także interesującą stronę polską dokumenty odnoszące się do Polaków zamieszkałych na tym obszarze⁴².

Ponadto na podstawie *Protokołu o współpracy między Ministerstwem Kultury i Sztuki Rzeczypospolitej Polskiej a Ministerstwem Kultury i Sztuki Ukrainy na lata 1996–1997*, który podpisano 25 listopada 1995 r., w kwietniu roku następnego powołana została polska delegacja Komisji ds. dziedzictwa kulturalnego. Komisja rozpoczęła działalność, a najaktywniej pracuje zespół do spraw archiwów, który odbył już dwa posiedzenia i ustalił zasady postępowania obydwu stron. Udało się także Pełnomocnikowi Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą we współpracy ze stroną ukraińską powołać zespół ekspertów ds. zespołu zabytkowego z Żółkwi, na którego czele stanął prof. Ryszard Brykowski⁴³. Biuro Pełnomocnika dofinansowało także prace konserwatorsko-budowlane w niektórych obiektach zabytkowych. Należą do nich m.in. katedra we Lwowie⁴⁴ i kościół św. Wawrzyńca w Żółkwi (dawna kolegiata)⁴⁵, której renowację przeprowadzali od 1991 r. studenci Wydziału Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych

⁴¹ G. W. Boriak, *Ukraina-Polszcza – natahodzujemy kontakty*, „Archiwy Ukrainy” 1993, nr 1–3; B. Woszczyński, *Państwowa służba archiwalna w roku 1996...*, s. 326; tenże, *Losy archiwaliów polskich...*, s. 71.

⁴² I. Białas, *Represyjno-karna systema Ukrainy 1917–1953. Suspilno-politycznyj ta istoriiko-prawowyj analiz*, Kijew 1994, t. 1–2.

⁴³ W skład zespołu ponadto weszli: Jacek Miler, dr Jerzy Petrus, Jerzy Pulnar i dr Janusz Smaza. Pierwsze spotkanie zespołu odbyło się w Żółkwi w kwietniu 1998 r. Zob. J. Miler, *Współpraca Biura Pełnomocnika Rządu...*, s. 29; tenże, *Kościół w Żółkwi*, „Cenne – Bezczne – Utracone”, nr 5, październik 1997, s. 20–21.

⁴⁴ D. Janiszewska-Jakubiak, *Prace konserwatorskie. Lwowska katedra obrządku łacińskiego p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny*, „Cenne – Bezczne – Utracone”, nr 6 (24), grudzień 2000, s. 23–25. Zob. także: J. Petrus, *Lwowska katedra obrządku łacińskiego p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny*, Warszawa 1999.

⁴⁵ *Działalność Biura Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą*, „Cenne – Bezczne – Utracone”, nr 3, czerwiec 1997, s. 27.

z Warszawy i Krakowa pod kierunkiem prof. Janusza Smazy⁴⁶. Ponadto podjęto wspólne polsko-ukraińskie starania o renowację Cmentarza Orłąt Lwowskich – traktowany przez stronę polską nie tylko jako nekropolia, ale także symbol zwycięstwa oręża polskiego nad ukraińskim (panteon narodowy). Stało się to powodem trwających długie lata (i do dzisiaj nie rozwiązanych) sporów o napisy na nagrobkach – co uniemożliwia oficjalne otwarcie (przez głosy obydwu państw) odnowionego cmentarza, który może stać się miejscem pojednania Polaków i Ukraińców⁴⁷.

Wówczas na porządku dziennym stało także zagadnienie odzyskania ze Lwowa zbiorów Ossolineum oraz Biblioteki Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego⁴⁸. Pozostały bowiem we Lwowie nie tylko zbiory ostatniego z Ossolińskich, lecz także zbiory bibliotek kilkunastu rodów magnackich z całej Polski: najstarsze inkunabuły i pierwodruki polskie, księgi z początków XVI w., w tym kronika Jana z Oświęcimia z 1507 r., Jana z Łańcuta i Sebastiana z Felsztyna (obie z 1517 r.), kronika Miechowity z 1511 r. – wszystkie wydane w drukarniach Krakowa. Ponadto znajdują się we Lwowie najstarsze zabytki języka polskiego i rękopisy największych pisarzy i poetów polskich (m.in. Stanisława Trembeckiego i Adama Naruszewicza, Adama Mickiewicza i Juliusza Słowackiego, Aleksandra Fredry, Władysława Reymonta), listy osób znanych ze swej działalności patriotycznej

⁴⁶ J. Smaza, *Studenckie praktyki w Żółkwi*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, nr 4 (10), sierpień 1998, s. 4–5 i 15.

⁴⁷ J. Kuroń, *Rozumiem protest Ukraińców* (wywiad przeprowadzony przez Iżę Chruślińską), „Gazeta Wyborcza”, nr 119 (4027) z 23 maja 2002, s. 14–15. J. Kuroń, poruszając najistotniejszą sprawę sporu o napisy na pomnikach, stwierdza, iż: „Cały ten krzyk, który się rozległ teraz w mediach, że nie rozumiemy, czemu radni Lwowa wciąż coś mają do zarzucenia w sprawie Cmentarza Orłąt, jest infantylny. Ani Ukraińcom, ani nam, Polakom, nie idzie o te napisy. Miejmy odwagę to powiedzieć. Przecież lwowskim radnym nie o to chodzi, że tam są niewłaściwe przymiotniki: o »niepodległą« Polskę czy »bohaterstwo zginęli«, i my wiemy, że przyczyny są inne. Jasne jest, że w bratobójczej wojnie po obu stronach polegli ludzie w bohaterskiej walce i po obu stronach walczoneo niepodległość. Chodzi o to, że zmuszamy Ukraińców do zaakceptowania, aby ten panteon triumfu oręża polskiego stał w mieście, które oni uważają za serce Ukrainy, aby przypominał im o tamtej klęsce z 1918 r. W Polsce nie ma w żadnym miejscu i w żadnym mieście panteonu triumfu oręża niemieckiego, rosyjskiego czy żadnego innego. Polska by się na to nie zgodziła. [...] Spróbujmy sobie wyobrazić, że taki panteon stoi w Przemysłu i jest on upamiętnieniem zwycięstwa oręża ukraińskiego! Jeśli już chcemy coś dopisywać, to może strona polska zgodziłaby się napisać w dwóch językach: Bohatersko poległym w walce o niepodległą Polskę... Ukrainę... w bratobójczej walce”.

⁴⁸ Część księgozbioru trafiła po II wojnie światowej do Warszawy i Wrocławia, jednak większość pozostała we Lwowie (analogicznie jak zasób Ossolineum). Zob. J. Szocki, *Wiktor Baworowski – lwowski kolekcjoner i fundator biblioteki*, „Przegląd Wschodni” 1998, t. 5, z. 3 (19), s. 543–550.

(m.in. Jana i Jędrzeja Śniadeckich, Tadeusza Czackiego, Juliana Ursyna Niemcewicza), korespondencja królów polskich i mężów stanu, księgi metryki koronnej, największy i jedyny zbiór prasy polskiej z całego kraju i z emigracji z okresu zaborów i prawie kompletny zbiór prasy z okresu Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939), który był do niedawna przechowywany w wilgotnym i nie ogrzewanym kościele Jezuitów we Lwowie. Ponadto znajdują się tam także medaliony z puklami włosów Tadeusza Kościuszki, Józefa Bema i J. Słowackiego, fajki A. Mickiewicza, czy też zdobyty w 1831 r. sztandar rosyjski, który przekazał do Lwowa Joachim Lelewel⁴⁹. Domagano się wydania całości zbiorów Bolesława Orzechowicza, powołując się na akt darowizny⁵⁰, a także księgozbioru Witolda Kazimierza Czartoryskiego z Honfleur⁵¹ oraz zbiorów Władysława Łozińskiego⁵² i kolekcji Józefa Smolińskiego⁵³. Wnioski rewindykacyjne opracował prof. Jan Pruszyński.

Ponadto w Bibliotece Uniwersytetu im. Franka we Lwowie znajduje się spora kolekcja dokumentów dotyczących dziejów zamku i miasta Żółkwi oraz rodu Żółkiewskich, które zebrał Aleksander Sas-Czołowski⁵⁴, znany przed II wojną światową historyk wojskowości i archiwista (w latach 1906–1937 dyrektor Archiwum Miejskiego we Lwowie)⁵⁵. Jest to część ogromnej kolekcji

⁴⁹ J. Nowak-Jeziorański, *Kultura polityczna*, „Wprost”, nr 2 z 10 stycznia 1999 r., s. 30. Zob. także: S. F. Gajerski, *Źródła do dziejów południowo-wschodniej Polski w bibliotekach i archiwach Lwowa*, „Studia Historyczne” 1977, R. XX, z. 2 (77), s. 295–302.

⁵⁰ W akcie darowizny zbiorów z sierpnia 1919 r. czytamy: „zastrzega darowujący p. Bolesław Orzechowicz, że na ten nieprawdopodobny, a jednak możliwy wypadek, gdyby miasto Lwów, czy to wskutek wypadków politycznych, przestało mieć trwale charakter polski, gdyby pod względem narodowym polskość swoją utraciło, [...] przejść mają zbiory powyższe na własność Muzeum Narodowego w Wawelu w Krakowie, a gdyby to było trudne do wykonania, [...] stać się mają własnością Państwa Polskiego i umieszczone być mają w Warszawie, Poznaniu, Wilnie lub Gdańsku”. K. Badecki, *Zbiory Bolesława Orzechowicza*, Lwów 1922, s. XII–XIII; J. Miler, *Zbiory lwowskie (I). Zbiory Bolesława Orzechowicza*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, nr 3 (15), czerwiec 1999, s. 12–13.

⁵¹ J. Miler, *Zbiory lwowskie (II). Księgozbiór z Honfleur*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, nr 4 (16), sierpień 1999, s. 23. Klauzule zapisu zob. w rozdziale V przy omawianiu repatriacji z Francji.

⁵² J. Miler, *Zbiory lwowskie (III). Zbiory Władysława Łozińskiego*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, nr 5 (17), październik 1999, s. 20–21.

⁵³ J. Miler, *Zbiory lwowskie (IV). Muzeum Narodowe im. króla Jana III*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, nr 6 (18), grudzień 1999, s. 15 i 29.

⁵⁴ Z. Wawer, *Czołowski-Sas Aleksander (27 luty 1865 – lipiec 1944 Lwów)*, w: *Słownik historyków polskich*, Warszawa 1994, s. 96.

⁵⁵ S. Gąsiorowski, *Tatarscy niewolnicy w służbie panów Żółkwi w XVII wieku*, „Studia Historyczne” 1995, R. XXXVIII, z. 4 (151), s. 489.

akt przechowywanych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie pod nazwą „Zbiory Czołowskiego”⁵⁶.

Sporo polskich archiwaliów znajduje się także w Centralnym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie (Centralnyj Derżawnyj Istoryčnyj Archiv Ukrainy u m. Lvovi), zwłaszcza do dziejów ziemi przemyskiej⁵⁷. Ponadto przechowywane są tam ważne dla dziejów narodu i państwa polskiego akta: Księstwa Halicko-Wołyńskiego, zaboru austriackiego (1772–1918), okupacji rosyjskiej (1914–1915), Ukraińskiej Republiki Ludowej i Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej (1917–1921), Galicji w II Rzeczypospolitej (1919–1939), okupacji radzieckiej (1939–1941) i niemieckiej (1941–1944)⁵⁸, a także archiwa rodzinno-majątkowe⁵⁹.

Polska wprawdzie ma tytuł prawny do ubiegania się o zbiory Ossolineum, gdyż zostały one подарowane narodowi polskiemu (a gdyby miasto Lwów przestało być etnicznie polskie, to prawo własności przechodzić miało na Uniwersytet Jagielloński) – jednak strona ukraińska traktuje je (po nacjonalizacji w 1940 r.) jako mienie państwowe. Stąd zdaniem Jana Nowaka-Jeziorańskiego „muszą się znaleźć racje przemawiające do poczucia własnego interesu Ukraińców we Lwowie. Już w 1996 r. wysunąłem taką koncepcję na łamach prasy, w rozmowach z przedstawicielami trzech ministerstw i w listach do prezydenta. O ile mi wiadomo, tylko Kwaśniewski podjął kilkakrotnie sprawę Ossolineum w rozmowach z prezydentem Kuczma. Ossolineum musi się stać sprawą narodową. Powinien powstać Związek Muzeów i Bibliotek Polskich na rzecz odzyskania zbiorów, na którego czele stanąłby dyrektor Zamku Królewskiego, prof. Andrzej Rottermund. W rozmowie ze

⁵⁶ Zob. *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie*, Warszawa 1992.

⁵⁷ A. Gliwa, *Ostatni napad tatarski na ziemię przemyską w 1699 r.*, „Studia Historyczne” 2000, R. XLIII, nr 4 (171), s. 570.

⁵⁸ O. Maciuk, *Informacja o zasobie Archiwum Historycznego we Lwowie*, „Archeion” 1998, t. XCIX, s. 186–189; J. Kus, *Kwerenda w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy*, „Archeion” 1997, t. XCVII, s. 407–408.

⁵⁹ S. Pijaj, *Archiwa rodzinno-majątkowe w zbiorach państwowych we Lwowie (informator)*, Warszawa 1995; W. Stępiak, *Archiwalia polskie w zbiorach państw obcych*, w: *Archiwa polskie wobec wyzwania...*, s. 58–59. Sporo tego rodzaju akt (zebranych po dworach i pałacach na Ukrainie po 1917 r.) znajduje się – nadal nierozpakowanych oraz zniszczonych przez wilgoć – w nieopalanym magazynie wojskowych wokół Sewastopola, podlegającym najpierw Ministerstwu Obrony Narodowej ZSRR (do 1946 r. Ludowemu Komisariatowi Obrony), a od 1991 r. dowództwu wojsk ukraińskich. Zob. Grimsted Patricia Kennedy, *Trophies of War and Empire. The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*, Cambridge-Massachusetts 2001.

mną wyraził on już na to zgodę – pod warunkiem, że będzie działał jako pełnomocnik szefa rządu i trzech ministerstw: spraw zagranicznych, edukacji i kultury”⁶⁰.

Nowym impulsem do działań było podpisanie 25 czerwca 1996 r. przez ministrów spraw zagranicznych obu państw w obecności prezydentów Aleksandra Kwaśniewskiego i Leonida Kuczmy *Porozumienia między rządem Rzeczypospolitej Polskiej i Ukrainy w dziedzinie ochrony i zwrotu dóbr kultury utraconych i bezprawnie przemieszczonych podczas II wojny światowej*. Na jego podstawie pół roku później (w grudniu) została powołana Międzyrządowa Komisja Polsko-Ukraińska ds. ochrony i zwrotu dóbr kultury utraconych i bezprawnie przemieszczonych podczas II wojny światowej⁶¹. Komisji współprzewodniczyli – Stanisław Żurowski (podsekretarz stanu w Ministerstwie Kultury i Sztuki, Pełnomocnik Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą), a ze strony ukraińskiej – Ołeksandr Fedoruk (przewodniczący Narodowej Komisji ds. Zwrotu na Ukrainę Dóbr Kultury przy Gabinetie Ministrów Ukrainy)⁶². Wówczas prezydent Kwaśniewski uważał, iż powstały podstawy do przekazania Polsce m.in. zasobu Ossolineum; jednak prezydent Kuczma powiedział, że powstanie jedynie grupa, która się tą sprawą zajmie⁶³.

W ramach dwustronnej współpracy Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą sfinansowało w całości lub dofinansowało prace konserwatorsko-budowlane w obiektach zabytkowych na Wschodzie. Należą do nich m.in. kościoły w: Berdyczowie, Lubomlu, Ołyce, Zasławiu i Zbarażu oraz katedra we Lwowie. Poddano renowacji obrazy

⁶⁰ J. Nowak-Jeziorański, *Kultura polityczna*, „Wprost”, nr 2 z 10 stycznia 1999 r., s. 31.

⁶¹ *Działalność Biura Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą*, „Cenne – Bezczne – Utracone”, nr 3, czerwiec 1997, s. 27.

⁶² W skład delegacji polskiej weszli: dr Andrzej Biernat (Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych), dr Adolf Juzwenko (Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich), prof. Edmund Małachowicz (Politechnika Wrocławska), prof. Krzysztof Migoń (Instytut Bibliotekoznawstwa i Informatyki Uniwersytetu Wrocławskiego), Joanna Pasztaleniec-Jarzyńska (Biblioteka Narodowa), prof. Jan Ostrowski (Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu), prof. Jan Pruszyński (Instytut Nauk Prawnych PAN), prof. Tadeusz Zalewski (Katedra Konserwacji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie). W 1998 r. K. Migoń i J. Pasztaleniec-Jarzyńska zastąpili w Komisji prof. Barbarę Bieńkowską i prof. Adama Manikowskiego. Zob. J. Miler, *Współpraca Biura Pełnomocnika Rządu...*, s. 28.

⁶³ Nieoficjalnie wiadomo było jednak, że strona ukraińska nie chce ruszać lwowskich zbiorów i najprawdopodobniej strona polska otrzyma tylko kopie mikrofilmowe. Zob. „Gazeta Wyborcza”, nr 147 (2137) z 26 czerwca 1996, s. 3.

w katedrze w Łucku oraz pomnik Adama Mickiewicza w Drohobyczu⁶⁴. Na Ukrainie udało się stronie polskiej pozyskać sporo miejscowych muzealników i konserwatorów do ratowania polskiego dziedzictwa kulturalnego. Pytany jednak o kłopoty i trudności w rozmowach polsko-ukraińskich, Pełnomocnik Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, Tadeusz Polak 16 grudnia 1995 r. odpowiedział:

„Po tamtej stronie są też wspaniali ludzie, którzy chcą ratować wspólne dziedzictwo. Dbają o dzieła sztuki uratowane z dworów, magnackich siedzib. My im w tym pomagamy, w miarę możliwości, uczestnicząc w pracach konserwatorskich. Wiele tych ocalonych obrazów jest wypożyczanych do Polski na wystawy. Wystarczy, że ocalały i wiemy, gdzie one są, że wspólnie troszczymy się o nasze dziedzictwo. Jeżeli chcielibyśmy cokolwiek odzyskać, to na zasadzie wzajemnych korzyści. Sporządzamy na przykład obecnie rejestr biblioteki królewskiej Stanisława Augusta Poniatowskiego⁶⁵. Po śmierci króla spadkobiercy sprzedali ją gimnazjum w Krzemieńcu, a później, jeszcze przed I wojną światową, została wywieziona do Kijowa. Jest tam nadal, zresztą bardzo dobrze zachowana. Uważam, że skoro kupili, to mogą nam sprzedać. Jak zwykle jest to być może kwestia ceny.

Inwentaryzujemy wiele cmentarzy, których nie uratują ani Ukraińcy, ani my. Będziemy konserwować najcenniejsze grobowce, ale całych zespołów cmentarnych nie jesteśmy w stanie uratować. Mamy zbyt szczupłe środki. Są pewne sukcesy: uznano za zabytkowy cmentarz Łyczakowski wraz z cmentarzem Orląt we Lwowie. Zatrzymano dewastację. W polskich grobowcach chowani są Ukraińcy, instaluje się tablice z ukraińskimi nazwiskami, niejednokrotnie mieszanych rodzin. Cóż, czas mija. Są przypadki, że Polacy sprzedają swoje groby notarialnie. Inwentaryzujemy także wiele kościołów, zamków i innych budowli zabytkowych. Powstało nowe pojęcie konserwatorskie: ochrona przez inwentaryzację”⁶⁶.

⁶⁴ Zob. J. Miler, *Współpraca Biura Pełnomocnika Rządu...*, s. 30–31. Por. A. Rudnicki, I. Dydą, *Problemy i metody ochrony historycznego dziedzictwa architektury po obu stronach polsko-ukraińskiej granicy*, „Przegląd Wschodni” 1999, t. VI, z. 1 (21), s. 21–25.

⁶⁵ Prace nad katalogowaniem 19 999 woluminów Biblioteki Stanisława Augusta Poniatowskiego (przechowywanej w Centralnej Bibliotece Naukowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie) ukończono w grudniu 1996 r. Ogółem w realizacji tego przedsięwzięcia w latach 1992–1996 pracowało na Ukrainie 40 polskich bibliotekarzy. Efektem ich pracy jest komputerowa baza danych z katalogiem „Regii” dostępna w Warszawie (Biblioteka Narodowa i Biblioteka Zamku Królewskiego) oraz w Kijowie (Biblioteka Narodowa Ukrainy). Przewidziane jest także wydanie drukiem katalogu „Regii” jako wspólnej polsko-ukraińskiej edycji. H. Łaskarzewska, *Biblioteka króla Stanisława Augusta Poniatowskiego przechowywana w Kijowie*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, nr 4, sierpień 1997, s. 10–11.

⁶⁶ J. Wilczak, *Wciąż szukamy...*, s. 53. Zob. także: R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, Wrocław 1991–1997, t. 1–9; J. Szymański, *Działalność Biura Pełnomocnika Rządu...*, s. 3.

Mimo podpisania w 1993 r. polsko-ukraińskiego porozumienia w sprawach archiwalnych, sprawa restytucji akt długo nie mogła ruszyć z miejsca. Brakowało bowiem aktów wykonawczych do niego. Dopiero 19 marca 1997 r. Daria Nałęcz (naczelną dyrektor) i Nina Kistruska (dyrektor Głównego Zarządu Archiwów) podpisały w Warszawie *Protokół wykonawczy do „Porozumienia o współpracy”*, który w dwunastu artykułach ustalił sposób realizacji wcześniejszych zapisów w sprawie restytucji dóbr kultury (z 7 lipca 1993 r.)⁶⁷. Postanowiono dokonywać pod koniec każdego roku wymiany wykazów zespołów (po nich można będzie określić, co podlega rewindykacji lub scaleniu z zasobem drugiego państwa)⁶⁸, tematów badawczych i inwentarzy archiwalnych, interesujących środowiska naukowe obu państw. Postanowiono także przystąpić do wspólnego opracowania informatora o dokumentach polskich i polonikach w archiwach ukraińskich oraz o dokumentach ukraińskich i ukrainikach w archiwach polskich. W ostatnim punkcie strony ustaliły, że w odstępach dwuletnich dokonywana będzie ocena aktualnego stanu współpracy – przemienne w Polsce i na Ukrainie⁶⁹.

Nową formą współpracy polsko-ukraińskiej stało się wypożyczanie poloników na wystawy organizowane w Polsce. Przykładem może być tutaj wystawa prac Jacka Malczewskiego ze zbiorów Lwowskiej Galerii Sztuki, otwarta latem 2002 r. w Sopocie. Łącznie galeria lwowska posiada 68 obrazów i szkiców oraz 18 rysunków i akwarel Malczewskiego (na 7 tys. płócien

⁶⁷ B. Woszczyński, *Losy archiwaliów polskich...*, s. 71.

⁶⁸ Jak pisze współczesny polski negocjator w sprawie restytucji dóbr kultury z Ukrainą: „Żądania dotyczące wydania oryginałów akt związane są natomiast z materiałami wytworzonymi w przeszłości na obecnym terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Są to przede wszystkim księgi sigillat Metryki Koronnej nr 139 z 1666 r. i nr 262 z lat 1699–1700 (Biblioteka Akademii Nauk we Lwowie), księgi sądowe (grodzkie przemyskie w ilości 2715 j.a. z lat 1462–1784, ziemskie przemyskie w ilości 820 j.a. z lat 1436–1783, ziemskie przeworskie w ilości 98 j.a. z lat 1437–1774, ziemskie lubaczowskie w ilości 2 j.a. z lat 1535–1569, a ponadto ziemskie i grodzkie sanockie, ziemskie i grodzkie bełskie), akta wielu miast (m.in. Oleszyc, Dynowa, Przeworska, Babic, Krasiczyna, Radomyśla Wielkiego), sądów i urzędów wiejskich z XVII–XIX w. Oddzielnym zagadnieniem są materiały archiwalne z okresu międzywojennego wytworzone przez urzędy powiatowe z terenów dzisiejszych województw: krośnieńskiego, przemyskiego i rzeszowskiego oraz ewakuowane z Małopolski Wschodniej we wrześniu 1939 roku kilkunastu urzędów, w tym centralnych (m.in. Prezydium Rady Ministrów, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Ministerstwa Spraw Wojskowych, Polskiej Komisji Likwidacyjnej w Krakowie, obok akt będących wytworem władz lokalnych Krakowa, Warszawy, Kielc). Z satysfakcją odnotować możemy, że nasi ukraińscy koledzy sami zdecydowali się na przekazanie informacji o istnieniu tych materiałów, wyrażając przy tym gotowość do rozmów na temat ich zwrotu”. W. Stępiak, *Archiwalia polskie w zbiorach państw obcych*, w: *Archiwa polskie wobec wyzwania...*, s. 59.

⁶⁹ B. Woszczyński, *Porozumienie archiwalne z Ukrainą*, „Archeion” 1997, t. XCVIII, s. 303–306.

w swych zbiorach – w tym przedwojenne kolekcje książąt Lubomirskich, Piotra Dobrzyńskiego, hr. Leona Pinińskiego oraz Ukraińskiego Muzeum Narodowego), wśród których są wczesne obrazy: *Bratankowie* (1878), dwa *Autoportrety z Muzą* (1905 i 1906), słynny tryptyk *Autoportret z Faunami* czy przesycony światłem *Portret kobiety* (1907). Wystawiono także prace dotychczas nie eksponowane w Polsce, jak: *Portret dwóch młodych mężczyzn* (1899), *Portret Kazimierza Pochwalskiego* (1879), *Wyrobnik* (1892), *Portret siostry artysty Heleny z Malczewskich Karczewskiej* (ok. 1893), *Tobiasz i trzech aniołowie* (1922) oraz szkic *Chtopięce głowy* (1905)⁷⁰.

Jednak władze ukraińskie – mimo podpisania porozumienia o ochronie poloników na obszarze Ukrainy – dopuściły do zdemontowania i wywiezienia do Instytutu Yad Vashem w Jerozolimie⁷¹ części fresków Brunona Schulza z Drohobycza⁷². Po interwencji polskiego Ministerstwa Kultury i Dziedzic-

⁷⁰ B. Piórkowska, *Prosto ze Lwowa – Jacek Malczewski w Sopocie*, „Gazeta Wyborcza”, nr 155 (4063) z 5 lipca 2002, s. 15; *Malczewski ze Lwowa*, „Polityka”, nr 34 (2364) z 24 sierpnia 2002, s. 47.

⁷¹ Ekipą izraelską kierował Mark Schrayberman – doskonale mówiący po rosyjsku – który zwrócił się do urzędników ukraińskich o pomoc w dostaniu się do fresków. Oględziny odbyły się w obecności wicemera Drohobycza ds. kultury Nikoły Metyka, który miał być obecny nawet w momencie rozpoczęcia zdejmowania fresków ze ścian. Właścicielom mieszkania (państwu Kałużnym) jako zadośćuczynienie zapłacono 100 dolarów. Prace demontażowe trwały trzy dni. M. Michalska, *Ukradli Schulza. Kto je wywiózł i na czyje polecenie?*, „Gazeta Wyborcza”, nr 122 (3726) z 26–27 maja 2001, s. 1; też, *Zabrali Schulza do Jerozolimy. W jaki sposób Yad Vashem wywiózł freski z Ukrainy*, „Gazeta Wyborcza”, nr 125 (3729) z 30 maja 2001, s. 1.

⁷² Chociaż jak pisze Jerzy Pilch: „Racje ludzi z Yad Vashem są oczywiste, pragmatyczne, ściśle obliczone. W końcu nie ukrywajmy, bo sami wiemy dobrze: pozostawione w fatalnej spiżarni państwa Kałużnych freski pewnie by zmarniały. Urzędnicy wymienialiby pisma, nie byłoby grosza na prace konserwatorskie, pomysł aby parę staruszków wykwaterować, przenieść w inne miejsce, a w willi Landaua uczynić muzeum, to utopia czysta, jacyś niefrasobliwi wycieczkowicze raz po raz urywaliby sobie po kawałku tynku na pamiątkę, zdesperowani właściciele, dla których odkrycie w domu ściany z Schulzem miało dalsze konsekwencje literackie, zamieniło mianowicie ich życie w koszmar z Kafki i w groteskę z Mrożka, albo by nieszczęsne malunki usunęły, albo zamalowali. W końcu to jest wielkie nieszczęście: odkryć na ścianie we własnej spiżarni malowidła wielkiego artysty. [...] Racje ludzi z Yad Vashem są oczywiste, pragmatyczne, ściśle obliczone i nie do przyjęcia, ponieważ jest w nich wzgarda. Co innego jest, jak my sami (z trudem i niechętnie) konfrontujemy się z własną niemożliwością, co innego, jak kto inny ma pewność naszej niemożliwości. Wtedy my gnuśne i mizerne plemiona wschodnie, unosimy się honorem, pozorujemy przedsiębiorczość i groźnie potrząsamy trzciniowymi dzidami. Racje ludzi z Yad Vashem, którzy wiedzieli ostentacyjnie i pewnie, to co my wiedzieliśmy niechętnie i niepewnie, że pozostawione swojemu losowi malunki szczeną, są bolesne podwójnie. Po pierwsze przez to, że oni arbitralnie wiedzieli, że my sobie z własnym znaleziskiem naszego autora nie poradzimy. Po drugie – bolesniejsze – przez to, że oni wiedzieli, że nam to znalezisko jest zabrać tak łatwo. [...] Mitycznym i realnym wigwamem Schulza był Droho-

stwa Narodowego⁷³ w Ministerstwie Kultury Ukrainy⁷⁴, mer Drohobycza Aleksiej Radziejewski polecił na koszt miasta wykonać prace konserwatorskie pozostałych fresków. Malowidła zdjęto ze ścian i poddano restauracji we Lwowie. Jednak po konserwacji – wystawione w Muzeum Krajoznawczym w Drohobyczu – nie przypominają one oryginałów⁷⁵. Interwencje władz polskich w ambasadzie izraelskiej w Warszawie – gdzie domagano się zwrotu poloników drohobyckich – nie odniosły skutku. Natomiast przewodniczący zarządu Yad Vashem – Awner Szalew – reagując na falę oburzenia, jaka przetoczyła się przez Polskę, powiedział:

„Nie mamy zamiaru odbierać Schulza polskiej spuściznie kulturalnej. Nikt nie kwestionuje jego przynależności do polskiej literatury i fakt ten zostanie odpowiednio podkreślony w naszej ekspozycji. Pomyślmy jednak realnie: w dawnej willi gestapowca Landaua w Drohobyczu nikt by jego malowidła nie widział. Zdaniem ekspertów, nie przedstawia ono wielkiej wartości artystycznej. Dla nas, i tylko dla nas, ma ono wartość historyczną, ponieważ jest bezpośrednio związane z Holocaustem. Przy ulicy Tarnowskiego 14 z biegiem czasu przypuszczalnie uległoby całkowitemu zniszczeniu. Tutaj zobaczą je co roku ponad dwa miliony zwiedzających”⁷⁶.

bycz. Wyobraźnia Schulza była wyobraźnią drohobycką i pierwszy jego język był językiem drohobyckim. Ja wiem, że freskom będzie w Jerozolimie dobrze, tyle że one nie będą na swoim miejscu. Ale w końcu co na tym świecie jest na swoim miejscu? Schulz w Drohobyczu?” J. Pilch, *Męczeństwo państwa Katużnych z Drohobycza*, „Polityka”, nr 24 (2302) z 16 czerwca 2001, s. 93.

⁷³ Do Drohobycza udała się pełnomocnik Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego Agnieszka Kijowska. Dokonano ekspertyzy zniszczeń, jakie miały miejsce przy zdejmowaniu fresków przez pracowników Yad Vashem w Jerozolimie. Uczestniczył w niej Borys Woznicki (dyrektor Lwowskiej Galerii Obrazów) i Benjamin Geissler (niemiecki producent filmowy, który odnalazł malowidła Schulza). Zob. M. Michalska, *Eksperci w Drohobyczu. Sprawa malowideł Schulza*, „Gazeta Wyborcza”, nr 136 (3740) z 12 czerwca 2001, s. 14. Zdaniem Agnieszki Kijowskiej z Muzeum Narodowego w Warszawie: „Zniszczono malowidła jako kompozycję”. Natomiast Borys Woznicki stwierdził, że: „Skucie ze ścian odkrytych w Drohobyczu malowideł spowodowało w jakimś stopniu ich zniszczenie, bo były wykonane zwykłą olejną farbą, na kruchym tynku i bez żadnego podkładu”. Tego samego zdania był prof. Alfred Schroyer (którego Schulz uczył przed wojną rysunku). Zob. *Malowidła Schulza w kawałkach. Co zostało w Drohobyczu*, „Gazeta Wyborcza”, nr 132 (3736) z 7 czerwca 2001, s. 1.

⁷⁴ Po interwencji z Warszawy minister kultury Ukrainy Bohdan Stupka objął freski Schulza ochroną i wpisał w rejestr zabytków narodowych, co uniemożliwia ich sprzedaż lub wywóz za granicę. M. Michalska, *Ukradli Schulza...*, s. 1.

⁷⁵ M. Michalska, *Malowidła po konserwacji. To jeszcze Schulz?*, „Gazeta Wyborcza”, nr 92 (4000) z 19 kwietnia 2002, s. 16.

⁷⁶ R. Frister, *Nasze, wasze, cudze. Yad Vashem znaczy po hebrajsku „imię wieczne i niezniszczalne”*, „Polityka”, nr 26 (2304) z 30 czerwca 2001, s. 40. Podobnie wypowiada się kierownik jerozolimskiego Międzynarodowego Instytutu Badań nad Holocaustem w Yad Vashem, Yehuda Bauer (ur. 1926), stwierdzając: „Nie widzę żadnego powodu,

Na zaognienie sytuacji wokół kwestii fresków wpłynęła także treść tablicy pamiątkowej, umieszczonej na domu Landaua w Drohobyczu, która brzmi: „Bruno Schulz – malarz i pisarz żydowski, mistrz słowa polskiego”. Natomiast strona polska domaga się napisu: „Bruno Szchulz – Żyd-Polak – malarz i pisarz” albo „Bruno Schulz – pisarz polski pochodzenia żydowskiego”. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego zwróciło się do polskiego MSZ „z prośbą o zajęcie stanowiska” w sprawie kontrowersyjnego napisu na tablicy⁷⁷.

*

* *

Ewakuacja dóbr kultury przez Niemców w 1944 r. z terenów zabużańskich na obecny obszar państwa polskiego, a także pozostawienie na południowo-wschodnich obszarach Polski (głównie w Bieszczadach) po 1945 r. sporej ilości ludności ukraińskiej oraz jej przymusowa deportacja od 1947 r. na Ziemię Zachodnie i Północne Polski, spowodowały przejęcie przez państwo polskie sporej liczby ukraińskich dóbr kultury. Także niektóre ukraińskie trafiły do Polski w latach sześćdziesiątych przypadkowo, w ramach rewindykacji akt ze Związku Radzieckiego⁷⁸.

W sprawie zwrotu polskich dóbr kultury z Ukrainy Jan Nowak-Jeziorański w liście do prezydenta RP Aleksandra Kwaśniewskiego z 19 sierpnia 1997 r. pisał, że „Spora część ukraińskiego dziedzictwa pozostała w grani-

żeby przeproszać za umieszczenie w Yad Vashem rysunków żydowskiej ofiary Holocaustu. W gruncie rzeczy jest przecież wszystko jedno, gdzie te freski będą. Nieszczęście polega na tym, że zawsze byli i pewnie zawsze będą politycy skłonni odwoływać się do manipulacji historią i prawdą, by w imię jakichś interesów wywoływać u ludzi najniebezpieczniejsze emocje. To niebezpieczeństwo towarzyszy nam stale”. Bauer Yehuda, *Psy tańczuchowe historii*, „Gazeta Wyborcza”, nr 128 (3732) z 2–3 czerwca 2001, s. 8–9.

⁷⁷ C. Polak, *Tablica niezgody. Obchody 110. rocznicy urodzin Brunona Schulza*, „Gazeta Wyborcza”, nr 161 (4069) z 12 lipca 2002, s. 14. Jak twierdzi pisarz Jerzy Ficowski – wybitny znawca życia i twórczości Brunona Schulza – „Napis na najnowszej tablicy to głupstwo, z którym nie chcę polemizować. Głos w tej sprawie powinien zabrać minister kultury. Schulz był potomkiem pokoleń drobnych żydowskich handlarzy galicyjskich, ale wyraźnie opowiedział się po stronie kultury polskiej. Napis powinien brzmieć: »Bruno Schulz – pisarz polski« lub po prostu »pisarz«. Jeżeli ktoś chciał podkreślić żydowskie pochodzenie Schulza, mógł to zrobić, pisząc o nim »potomek żydowskich mieszkańców Drohobycza«. On sam przecież żydowskim mieszkańcem Drohobycza nie był. Są dokumenty świadczące, że zażądał wykreślenia swojej osoby z księgi członków żydowskiej gminy wyznaniowej. Nikt do tego Schulza nie zmuszał. Pisać: »Bruno Schulz – pisarz żydowski« to bzdura podobna do stwierdzenia: »Joseph Conrad – pisarz polski«”. *Ibidem*, s. 14.

⁷⁸ Zob. H. Staszewska, *akta Komitetu Tadeusza Rutkowskiego we Lwowie (1915–1925) w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu*, „Archeion” 1997, t. XCVIII, s. 169–174.

cach Rzeczypospolitej i jest rozproszona w 31 miastach, regionalnych muzeach i zbiorach⁷⁹. Są wśród nich najstarsze arcydzieła unickiej sztuki kościelnej, jak również malarstwa i rzeźby ukraińskiej, księgi liturgiczne z XI w. z soboru św. Zofii w Kijowie, archiwa biskupów Kościoła unickiego, który uosabia tożsamość narodową zachodniej Ukrainy, inkunabuły i rękopisy sięgające XVI w. i XVII w., kolekcje szabel kozackich, dzieła polskich malarzy o tematyce ukraińskiej, archiwum z czasów wojen kozackich, a nawet kozacka czajka z czasów wojen szwedzkich, wyciągnięta z dna Zatoki Gdańskiej, są wreszcie bezcenne zbiory folkloru i ceramiki ludowej”. Proponuje on także aby „zacząć od zorganizowania we Wrocławiu pod egidą Ossolineum, w osobnym pomieszczeniu, wystawy kultury ukraińskiej, skupiającej pod jednym dachem eksponaty z całej Polski. Otwarcie wystawy można by połączyć z uroczystym aktem zawiązania braterskiego partnerstwa miasta Wrocławia z Lwowem. Reszta zależałaby już tylko od decyzji miasta Lwowa. Czy wolą mieć u siebie pamiątki dziejów polskich, czy ukraińskich. Rozwiązanie takie przyczyniłoby się walnie do scementowania przyjaźni polsko-ukraińskiej i zamknięcia bolesnego rachunku przeszłości. Proponowane rozwiązanie wymaga czasu i cierpliwości. Nie łudźmy się, by przyniosło je planowane na koniec stycznia [1999 r. – D.M.] posiedzenie prezydenckiej polsko-ukraińskiej komisji mieszanej. Chyba, że zadowolimy się oglądaniem zdjęć i mikrofilmów”⁸⁰.

4. Polsko-litewskie negocjacje restytucyjne

Od odzyskania niepodległości w 1991 r. archiwalia historyczne Litwy przechowywane są w dwóch archiwach: 1) Archiwum Historycznym Państwa Litewskiego (Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas) – które posiada zasób wytworzony do 1918 r. (gromadzi ponad 13 mln jednostek archiwalnych,

⁷⁹ Zob. Z. Żygulski, *Stara broń w polskich zbiorach*, Warszawa 1982 (pod poz. 55 przedstawiona jest buława księcia Michała Seweryna Wiśniowieckiego); S. Radoń, *Materiały archiwalne dotyczące Ukrainy, Ukraińców i stosunków polsko-ukraińskich, przechowywane w Archiwum Państwowym w Krakowie*, „Krakowski Rocznik Archiwalny” 1996, t. 2, s. 177–178.

⁸⁰ J. Nowak-Jeziorański, *Kultura polityczna*, „Wprost”, nr 2 z 10 stycznia 1999 r., s. 31.

tj. 16 tys. m.b. akt)⁸¹; 2) Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym (Lietuvos Centrinis Valstybinis Archiv) – które posiada zasób powstały po roku 1918 (ok. 2200 zespołów archiwalnych złożonych z około 3 mln jednostek archiwalnych)⁸². Ich udostępnienie badaczom polskim stało się przedmiotem dwustronnych negocjacji między archiwistami z Polski i Litwy.

W dniu 11 czerwca 1993 r. w Białymstoku doszło do podpisania porozumienia o współpracy między Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych (Jerzy Skowronek) a Generalną Dyrekcją Archiwów Litwy (Gediminas Ilgunas). Dotyczyło ono głównie wymiany informacji o lituanikach w Polsce i polonikach na Litwie. Jako przykład podano przechowywany w Archiwum Państwowym w Białymstoku zespół akt „Kamera Wojenna i Domen z lat 1795–1807”, który dotyczy dzisiejszego terytorium Litwy oraz odnoszące się do Białostockizny akta z okresu międzywojennego, a przechowywane w Centralnym Archiwum Historycznym Litwy⁸³.

Natomiast 26 października 1994 r. został podpisany w nadgranicznym Mariampolu polsko-litewski protokół wstępny o przygotowywaniu wymiany dokumentów metrykalnych zgodnie z zasadą pertynencji. Strona litewska przedstawiła możliwość wymiany za lituanika około 13,5 m.b. akt metrykalnych (67 tys. klatek mikrofilmowych kopii tych akt) dotyczących dekanatów: białostockiego, knyszyńskiego i sokólskiego z pierwszej połowy XIX w.⁸⁴

Dalsze rozmowy naczelnego dyrektora AP J. Skowronka w Departamencie Archiwów Litwy oraz w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym zaowocowały uzgodnieniem harmonogramu prac archiwistów Polski i Litwy, który zakładał, że: 1) obie strony przygotowują ekwiwalentną wymianę oryginałów i mikrofilmowych kopii ksiąg metrykalnych (o objętości 13,5 m.b.); 2) wymiana mikrofilmów nastąpi w postaci kopii pozytywowych przeznaczonych do czytania (pozytywy typu diazo); 3) w najbliższym czasie każda ze stron przygotowuje (i prześle partnerowi) dokładny wykaz jednostek archiwalnych przygotowanych do rewindykacji wymiennej (z dokładnym

⁸¹ B. Woszczyński, *Archiwum Historyczne Litwy*, „Archiwista Polski” 1997, R. II, nr 1 (5), s. 40–42. Poprzednikami Archiwum Historycznego Państwa Litewskiego były: w latach 1940–1957 Centralne Archiwum Litewskiej SRR, a w latach 1957–1991 – Centralne Archiwum Historyczne LSRR.

⁸² Zob. szerzej: M. Kocójowa, *Przewodnik po zbiorach rękopisów w Wilnie*, Kraków 1993.

⁸³ H. Majecki, *Porozumienie o polsko-litewskiej współpracy archiwalnej*, „Archeion” 1995, t. XCV, s. 194–195; B. Woszczyński, *Losy archiwaliów polskich...*, s. 70.

⁸⁴ J. Skowronek, *Współpraca z archiwami litewskimi: warunki – rezultaty – perspektywy*, „Archeion” 1997, t. XCVII, s. 79.

określeniem liczby stron, klatek mikrofilmowych oraz m.b. akt); 4) przedstawiciele (po jednym) archiwów z Wilna i Suwałk, realizując wzmiankowaną rewindykację, odbędą jednodniowe wizyty robocze, aby zaznajomić się ze stanem przygotowywanych do rewindykacji ksiąg i ich mikrofilmami oraz aby uzgodnić szczegóły dokonania tych rewindykacji; 5) strona litewska zobowiązana jest uzyskać zgodę specjalnej komisji rządowej (i premiera), a strona polska aprobatę Rady Archiwalnej na dokonanie tej wymiany; 6) strona litewska weźmie pod uwagę możliwość uwzględnienia w tej wymiennej rewindykacji ponadto 16 jednostek archiwalnych z Centralnego Archiwum Metrykalnego; 7) najdalej w ciągu 4–5 miesięcy zostanie przeprowadzona wymienna rewindykacja ksiąg metrykalnych. Obie strony zadeklarowały chęć nadania temu aktowi uroczystego symbolicznego charakteru, zarówno na Litwie, jak i w Polsce (wzajemne przekazanie akt odbywać się będzie etapami po obu stronach)⁸⁵.

Ponadto kwerendy archiwalne przeprowadzała Wojskowa Komisja Archiwalna, wykonując ponad 100 tys. kserokopii z akt litewskiego MSZ dla lat 1918–1939, dokumentacji internowanych Polaków od września 1939 do lipca 1940 r. (w obozach w Kalwarii i Birsztanach) oraz z akt litewskiego KGB i NKWD – przechowywanych w centralnym Archiwum Państwowym oraz w Litewskim Archiwum Specjalnym byłego KGB⁸⁶.

W dniu 6 stycznia 1995 r. – niezależnie od umowy między archiwami Polski i Litwy – ambasador Litwy w Polsce Antanas Valionis przekazał Głównej Komisji Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu kopie dokumentów dotyczących 52 Polaków zamordowanych w Wilnie w latach 1944–1947 przez NKWD. Zbrodni tych dokonano w wileńskim dworcu „Tusculanum”, przekształconym przez NKWD w więzienie. Według władz litewskich zamordowano tam łącznie ok. 800 osób, w większości Litwinów⁸⁷.

Natomiast w lutym 1995 r. podczas prac remontowych w kościele ojców bernardynów w Wilnie ekipa remontowa natknęła się na skrzynie z materiałami archiwalnymi dotyczącymi Armii Krajowej. Po wstępnej analizie zachowanych akt okazało się, iż niestety nie natrafiono na szczątki urzędowego archiwum Armii Krajowej na Litwie, lecz na materiały Biura Informacji i Propagandy Okręgu Wileńskiego Armii Krajowej z lat 1941–1945 (z prze-

⁸⁵ J. Skowronek, *Współpraca z archiwami...*, s. 79–80.

⁸⁶ R. Masłowski, *Informacja o wybranych dokumentach...*, s. 125–126.

⁸⁷ Informacja PAP, „Gazeta Wyborcza”, nr 6 (1694) z 7–8 stycznia 1995, s. 2.

ważającą ilością akt z lat 1943–1944). Znalaziono m.in.: *Wytyczne organizacyjne akcji pomocy żołnierzom, 17 marca 1943*; kilka zeznań świadków o indywidualnym terrorze partyzantów radzieckich przeciw przedstawicielom polskiego społeczeństwa na Litwie; *Rozporządzenie o tymczasowym uregulowaniu stanu prawnego na terenie Wileńskiego Okręgu Wojskowego*; rozkaz „Wilka” nr 4 z 9 kwietnia 1944 r.; rozkaz organizowania służb ochrony powszechnej; przegląd prasy nielegalnej i legalnej na Litwie; *Instrukcja w sprawie zagwarantowania bezpieczeństwa wewnątrz kraju w okresie przejściowym* (29 kart); *Instrukcja grup dywersyjnych „N” i „Wyżły”*; instrukcje sanitarne; materiały i instrukcje dotyczące przygotowania przemysłu wojennego (prawdopodobnie jako element przygotowań do realizacji akcji „Burza”); Liga Służby Polsce (publikacja periodyczna „Czyn”); instrukcja o szkoleniu kadry instruktorskiej; instrukcja o organizacji Biura Informacji i Propagandy Armii Krajowej na Litwie; sprawy wyznaniowe i stosunki narodowościowe na Litwie (anonimowa ekspertyza); *Instrukcja dla „E”* (Kowno); korespondencja między dowódcami partyzantów polskich i radzieckich; instrukcja dotycząca Referatu „K” (antykomunistycznego); ekspertyzy i informacje dotyczące narodu białoruskiego i działań Generalnego Komisarza Białoruskiego; Litewski Biuletyn Informacyjny („Przegląd Prasy”); instrukcja o walce przeciw niemieckim związkom zawodowym na Litwie; ekspertyza o systemie aprowizacyjnym; ekspertyza o rolnictwie na Litwie; *Uchwała Rady Narodowościowej określająca stosunki polsko-ukraińskie; Sytuacja Niemców, Polaków i Rosjan na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej; Zarys stosunków polsko-litewskich od 1918 r.* (26 kart); *Komunikaty Biura Informacji i Propagandy o Litwie; Sprawozdanie z podróży do Rygi*; sprawozdanie „Nemo” za maj 1944 r. (głównie o sytuacji w poszczególnych miastach); sprawozdanie „Wiano” dla „Konga” 1944 r.; *O niemieckiej prasie i cenzurze* (ekspertyza); komunikaty radia „Świt”; szkic historyczny o powstaniu i organizacji brygady Łupaszki; wezwanie mobilizacyjne (w przewidywaniu działań powstańczych); relacje o więzieniu i śledztwie w Gestapo i pobycie w więzieniu; spis Polaków i osób innych narodowości podejrzanych o niełojalność wobec AK i współpracę z Niemcami (lista 750 nazwisk, uwzględnienia następujące dane: imię i nazwisko – adres – wiek – zawód – powód umieszczenia na liście); raport o polskich oddziałach partyzanckich; sprawozdanie Inspektoratu „Wir” i „A”; informacje o ruchach i transportach wojsk, o akcjach partyzanckich; *Statut tajnego szkolnictwa polskiego na terenie gminy*; dwie teczki rozsypów bez podziału na wyodrębnione grupy akt. Ponadto znaleziono część zbioru polskiej prasy podziemnej, w tym pojedyncze numery periodyków: „Ojczyzna Orka”, „Niepodległość. Organ Ziemi

Wileńskiej”, „Świt Polski” (wyd. w Nowogródku), „Echa leśne”, „Sztandar Wolności” (organ Związku Patriotów Polskich), „Rzeczpospolita Polska” (wyd. w Warszawie, z lat 1943–1944), „Insurekcja”, „Archiwum Litewskie”, „Biuletyn Informacyjny” (zeszyt ze szczegółową instrukcją, jak należy zbierać i przekazywać informacje); „Biuletyny BIP-u” (Oddziału Wileńskiego), „Biuletyny PAT-a”, „Biuletyn informacyjny radia wileńskiego”, „Liga Silnej Polski – Czyn”, „Orka. Organ katolicki”, „Jednością silni”, „Sersum Corda. Organ duszpasterstwa Polskich Sił Zbrojnych”, „Polska w walce”, „Pobudka” (wyd. w Wilnie), „Wiadomości Polskie”, „Program Polski Ludowej”, „Litwa wczoraj – dziś i jutro” oraz „Uderzenie”⁸⁸.

Ponadto w dniach 6–17 listopada 1995 r. w ramach bezdewizowej wymiany z zasobem Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie zapoznał się Sławomir Filipowicz z Archiwum Państwowego w Suwałkach. Przygotował on wykaz akt dotyczących Suwalszczyzny, które po zmikrofilmowaniu mają być przekazane stronie polskiej w ramach tzw. rewindykacji wymiennej⁸⁹.

Prowadzona w latach 1995–1998 wymienna rewindykacja polsko-litewska doprowadziła do przekazania przez Archiwum Państwowe w Suwałkach do Archiwum Historycznego Państwa Litewskiego nieco ponad 70 tys. klatek mikrofilmów ksiąg stanu cywilnego wytworzonych w latach 1808–1912 na terenie środkowej i wschodniej części dawnego powiatu Sejny, po I wojnie światowej włączonej do Litwy. Natomiast Litwini przekazali do Archiwum Państwowego w Białymstoku także nieco ponad 70 tys. klatek mikrofilmów wykonanych z dziewiętnastowiecznych ksiąg metrykalnych parafii dekanatów białostockiego, knyszyńskiego i sokólskiego. Ponadto podczas pobytu delegacji archiwistów polskich w dniach 21–23 października 1998 r. w Wilnie, generalny dyrektor Departamentu Archiwów Litwy Vidas Grigoraitis oraz zastępca naczelnego dyrektora Archiwów Państwowych RP Władysław Stępiak przekazali sobie spisy zespołów, dotyczących Polaków i Polki, które znajdują się w archiwach litewskich oraz dotyczących Litwinów i Litwy, które są przechowywane w archiwach polskich. Uzgodniono także coroczną wymianę około 20 tys. klatek mikrofilmów (jeśli nie przeszkodzą temu względy finansowe i techniczne). Na zakończenie obrad dyrektorzy V. Grigoraitis i W. Stępiak podpisali *Protokół wykonawczy do „Porozumie-*

⁸⁸ J. Skowronek, *Współpraca z archiwami...*, s. 80–82.

⁸⁹ S. Filipowicz, *Pobyt w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie*, „Archeion” 1997, t. XCVII, s. 400–405.

nia o współpracy między Naczelną Dyрекcją Archiwów Państwowych w RP a Generalną Dyрекcją Archiwów Litwy⁹⁰.

Ponadto na Litwie bardzo zaawansowane są prace nad edycją kolejnych tomów *Metryki Litewskiej*, które prowadzi Litewski Instytut Historyczny (dawniej Akademii Nauk Litewskiej SRR). W 1993 r. – kontynuując wydawanie ksiąg drukowanych do 1910 r. w serii pierwszej⁹¹ – opublikowano w języku rosyjskim ze wstępem w języku litewskim i angielskim, liczący 402 strony dużego formatu tom pt. *Lietuvos Metrika (1427–1506)*, *Knyga Nr 5*, którą opracował Egidijus Banionis (Vilnius 1993). Dwa lata później ukazały się kolejne tomy tej serii: *Lietuvos Metrika (1528–1547)*, *6-oji Teismu buvo knyga (Kopija – XVI a. pabaiga)*, przygotowane przez Stasysa Lazutka i Irenę Valikonytę, oraz *Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8 (1499–1514)*, którą opracowali: Algirdas Baliulis, Romualdas Firokovičius oraz Darius Anatanavičius. W roku 1996 ukazała się: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr 564 (1553–1567)*, opracowana przez Algirdasa Baliulisa⁹². Teraz należy oczekiwać – mimo trudności finansowych – edycji kolejnych tomów, z których dwa (księgi 64 i 224) są już przygotowane do druku.

Jednak nadal pozostaje nierozstrzygnięta sprawa zwrotu archiwaliów dotyczących obecnego terytorium państwa polskiego⁹³.

⁹⁰ T. Radziwonowicz, *Polsko-litewska współpraca archiwalna*, „Archeion” 1999, t. C, s. 428–429.

⁹¹ Poza serią ukazały się: *Metryka Litewska. Księga Sigillat 1709–1719*, oprac. A. Rachuba, PWN, Warszawa 1987; *Metryka Litewska. Rejestry podymnego. Województwo wileńskie 1690 r.*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 1989. Zob. także: *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, Poznań 1994; *Metryka litewska. Księga wpisów nr 131 [od roku 1658]*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2001.

⁹² Zob. K. Pietkiewicz, *Nowa edycja Metryki Litewskiej*, „Lituanio-Slavica Posnaniensia” 1997, t. VII, s. 133–153.

⁹³ Jak pisze współczesny polski negocjator w sprawie restytucji dóbr kultury z Litwą: „W Archiwum Historycznym Państwa Litewskiego przechowuje się przynależne do obecnego terytorium Polski akta: Guberni Augustowskiej i Suwalskiej, Zarządu Guberni Suwalskiej, Zarządu Guberni Augustowskiej, Kancelarii Gubernatora Suwalskiego, Zarządu Naczelnika Wojskowego Guberni Suwalskiej, Komisji do Spraw Chłopskich Guberni Suwalskiej, Suwalskiego Sądu Okręgowego, Zarządu Żandarmerii Guberni Suwalskiej, Zarządu Majątków Guberni Łomżyńskiej i Suwalskiej, Izby Skarbowej Guberni Suwalskiej, Zarządu Akcyzy Guberni Suwalskiej i Łomżyńskiej, Kasy Oszczędnościowo-Kredytowej Guberni Suwalskiej, Towarzystwa Dobroczynności i Opieki Społecznej. Poważnym problemem jest także przechowywanie akt administracji polskiej z okresu międzywojennego i pewnych ilości ksiąg metrykalnych dotyczących miejscowości położonych w obrębie dzisiejszego terytorium Polski”. W. Stępnia, *Archiwalia polskie w zbiorach państw obcych*, w: *Archiwa polskie wobec wyzwań...*, s. 59.

5. Polskie plany restytucyjne

Państwa Europy Środkowowschodniej przyjmowały i przyjmują powszechnie akceptowaną zasadę pertynencji (czyli przynależności terytorialnej) jako podstawę określającą przynależność dokumentu do zbiorów danego archiwum⁹⁴. Oznacza ona, że dokumenty wytworzone na danym terytorium muszą być przekazywane do archiwum obejmującego swym zasięgiem to terytorium. W razie zmiany granic i przynależności państwowej ziem, archiwum (i jego zasoby) także zmieniają przynależność państwową, ale nie mogą być przeniesione do innego archiwum w państwie dotychczas sprawującym władzę nad owym terytorium⁹⁵.

Na tych zasadach opiera Polska swoje roszczenia restytucyjne wobec Ukrainy, Białorusi i Litwy. Na terytorium każdego z tych państw znajdują się polskie dobra kultury przemieszczone z obecnego terytorium państwa polskiego w wyniku działań wojennych, konfiskat lub grabieży, ale także ewakuacji (w czasie I i II wojny światowej). Po 1990 r. – mimo powszechnego akceptowania europejskich standardów postępowania z dobrami kultury innych państw – wszelkie procesy restytucyjne zostały całkowicie zablokowane. Nadal w archiwach państw sąsiadujących z Polską znajdują się miliony poloników prawnie należących się Rzeczypospolitej Polskiej. Ale również Polska posiada na swoim terytorium w zasobach archiwów i bibliotek dobra kultury państw, wobec których zgłasza określone roszczenia restytucyjne.

Dlatego też polskie plany restytucyjne zależne są przede wszystkim od stanowiska Polski w sprawie zwrotu dóbr kultury innych państw znajdujących się na naszym terytorium, a także arystokracji polskiej (która w przypadku odzyskania dóbr kultury, miałaby prawo wywiezienia ich do aktualnego miejsca zamieszkania – czyli głównie poza granice Polski)⁹⁶. Stąd

⁹⁴ Do tej wykładni skłaniał się też chadecko-liberalny rząd Helmuta Kohla. Jednak po wyborach 1998 r. rząd Gerharda Schrödera zasadę pertynencji zanegował w negocjacjach z Polską.

⁹⁵ J. Skowronek, *Misja archiwisty i problemy rewindykacji archiwów – specyfika Europy Środkowo-Wschodniej XIX i XX w.*, „Archeion” 1995, t. XCIV, s. 16.

⁹⁶ W tragicznej sytuacji może znaleźć się Muzeum Narodowe w Warszawie. Jak pisze Piotr Sarzyński: „Przez całe dziesięciolecia stołeczne muzeum chlubić się mogło przedsiębiorczością jego szefa prof. Stanisława Lorentza. Dość powiedzieć, że w latach 1945–1990 Muzeum Narodowemu przybyło 600 tys. obiektów, z których tylko 60 tys. zostało zakupionych. Dziś gliniane nogi kolosa coraz bardziej kruszeją. Tym bardziej, że najwięcej dzieł o wątpliwym statusie własności znaleźć można wśród obiektów najcenniejszych, znajdujących się w ekspozycjach stałych. Dane są przerażające. Otóż gdyby uwzględnić wszystkie

należy spodziewać się, że w sprawie Biblioteki Pruskiej „odmowa zwrotu największej skarbnicy niemieckiej kultury groziłaby na dłuższą metę konfliktem podważającym historyczne osiągnięcie, jakim stało się pojednanie z Niemcami, przez które prowadzi droga do wspólnoty europejskiej i atlantyckiej. Z kolei Polska jest taką samą drogą na Zachód dla Ukrainy. Odrzucenie moralnego prawa Niemców do odzyskania największego skarbu ich dziedzictwa przekreśliłoby raz na zawsze możliwości odzyskania Ossolineum”. Stąd Jan Nowak-Jeziorański konstatuje dalej, iż: „Polska w dobrowolnym goście przyjaźni wobec zachodniego sąsiada powinna uznać, że Biblioteka Pruska jest własnością narodu niemieckiego. Ale mamy prawo potraktować tę własność jako zastaw. Zwrot tych bezcennych zbiorów musi być uzależniony zarówno od oddania mienia zabranego, jak i odszkodowania za dobra zniszczone. Jeśli nie pełnego, to co najmniej odpowiadającego wartości zastawu”⁹⁷.

Podstawowe pytanie dotyczy przede wszystkim cezury czasowej, od której Polska może ubiegać się o restytucję swoich dóbr kultury. Z pewnością dotyczy ona całego wieku dwudziestego, a może odnosić się także do okresu zaborów. Wcześniejsze rabunki polskich dóbr kultury – głównie w XVII i na początku XVIII w. – należy traktować jako dobra trwale utracone⁹⁸ i zadowolić się jedynie – jeśli jeszcze istnieją – ich repartycją (wykonaniem kopii)⁹⁹.

żądania rewindykacyjne, to w Galerii Sztuki Średniowiecznej pozostałoby 5 proc. eksponatów, w Galerii Sztuki Starożytnej i Galerii Sztuki Zdobniczej – połowa, zaś w Galerii Malarstwa Polskiego – 40 proc. [...] W przypadkach kolekcji odzyskiwanych przez kolejne arystokratyczne rody pozostają więc długie i żmudne negocjacje, stawianie za wzór Czartoryskich, którzy dogadali się w Krakowie i Raczyńskich – w Poznaniu. Jednak – co przyznaje dyr. Ferdynand Ruszczyk – te rozmowy są bardzo trudne, a potomkowie wielkich rodów ujawniają bardzo ograniczoną gotowość zrozumienia interesów kultury narodowej. Zdecydowanie więcej stanowczości wykazywać natomiast należy wobec pretensji zgłaszanych do mienia poniemieckiego. Rozdrabnianie wielkich muzealnych kolekcji nie powinno mieć miejsca [podkr. D.M.]”. P. Sarzyński, *Rozbieranie zbiorów*, „Polityka”, nr 31 (2309) z 4 sierpnia 2001, s. 54–55.

⁹⁷ J. Nowak-Jeziorański, *Kultura polityczna*, „Wprost”, nr 2 z 10 stycznia 1999 r., s. 30–31.

⁹⁸ Podobnie postępują inne państwa. Na przykład Belgia nie zgłasza pretensji do przechowywanego w Muzeum Narodowym w Gdańsku „Sądu Ostatecznego” Hansa Memlinga, który w XV w. zamówiła i zadatkowała Antwerpia, jednak po drodze zrabowali obraz gdańscy korsarze. „Polityka”, nr 32 (2310) z 11 sierpnia 2001, s. 35.

⁹⁹ Pod tym względem spore osiągnięcia były już w czasach PRL. Zob. *Katalog mikrofilmów i fotokopii polonistów z archiwów zagranicznych*, Wydawnictwo NDAP, Warszawa 1965–1987, z. 1–6.

Natomiast gdy nie jest możliwe rozdzielenie zasobu archiwalnego (nie tylko ze względu na zasadę proveniencji), wówczas trzeba będzie skorzystać ze środka specjalnego – tzw. koncepcji wspólnego dziedzictwa kulturalnego – która propagowana jest przez UNESCO i Międzynarodową Radę Archiwów, wtedy gdy nie jest możliwy podział zespołu archiwalnego lub zasobu danego archiwum bez naruszenia jego wartości historycznej, administracyjnej i prawnej. Praktyczne zastosowanie tzw. koncepcji wspólnego dziedzictwa kulturalnego oznacza pozostawienie materiałów archiwalnych w posiadaniu jednego z zainteresowanych nimi państw. Państwo takie przejmuje na siebie obowiązek zarządzania tymi materiałami archiwalnymi i ich ochroną, a jego prawa do wykorzystywania tych materiałów w celach naukowych i innych są takie same jak drugiego państwa, którego ta koncepcja także dotyczy¹⁰⁰.

★

★ ★

Od 1999 r. – jak podała naczelny dyrektor Archiwów Państwowych RP Daria Nałęcz – polska służba archiwalna prowadzi indeksację (w sieci komputerowej) rozproszonych po całym świecie (w muzeach, bibliotekach, archiwach oraz w zbiorach prywatnych) poloników¹⁰¹. Prace te wykonywane są w ramach programu Rady Europy pt. *Odtworzenie pamięci Polski* (*Reconstruction of the Memory of Poland*), którego celem jest dostarczenie informacji o źródłach do dziejów Polski i Polaków z okresu 1772–1945 oraz stworzenie metodologii poszukiwań i zbierania informacji o zasobach rozproszonych w różnych państwach lub na terenie tych państw¹⁰². W pierwszej kolejności będzie dokonana rejestracja źródeł do dziejów Polski w zbiorach państw rozbiorowych (Austrii, Niemiec i Rosji) oraz Ukrainy, Litwy i Białorusi. Dyrektorem programu został Władysław Stępniaak – zastępca naczelnego dyrektora Archiwów Państwowych RP¹⁰³. Program Rady Europy pt. *Odtworzenie pamięci Polski* został poparty przez historyków polskich, którzy w apelu do sekretarza generalnego Rady Europy Daniela Tarschysa z 6 marca 1998 r. pisali, iż:

¹⁰⁰ W. Stępniaak, *Problemy spuścizny archiwalnej w stosunkach Polski z Białorusią, Litwą, Ukrainą i Rosją*, „Sprawy Międzynarodowe” 1992, nr 1–2, s. 114.

¹⁰¹ „Wprost”, nr 28 z 15 lipca 2001, s. 50. Zob. także: D. Nałęcz, *Europejska polityka dostępu do archiwów*, „Archeion” 1998, t. XCIX, s. 54–74.

¹⁰² *Reconstruction of the Memory of Poland. Sources to the History of Poland and Poles (1772-1945) in the European countries' holdings*, Warsaw 2000, s. 5.

¹⁰³ B. Woszczyński, *Z obrad Rady Archiwalnej...*, s. 68.

„Doświadczając w swojej codziennej pracy, jak tragicznie odcisnęły się na polskim rządowym zasobie archiwalnym kolejne kataklizmy dziejowe, zwłaszcza utrata niepodległości w końcu XVIII w. oraz zniszczenia i grabieże dokonane przez zaborców i okupantów w czasie II wojny światowej, zwracamy się do Pana z apelem, by siłą autorytetu Pana i pańskiego urzędu, zechciał Pan wesprzeć ideę realizacji programu przyjętego przez sekretariat Międzynarodowej Rady Archiwów i grupę ekspertów Rady Europy obradującej pod hasłem „Electronic Publishing, Books and Archives” na spotkaniu 13 stycznia br.

Los archiwów polskich odpowiadał rytmowi wydarzeń politycznych. Od 1795 r. tułały się one po rozległych terytoriach mocarstw rozbiorowych. Przewożone z miejsca na miejsce, poddawane wielokrotnym selekcjom, nie poważane, traciły swe pierwotne walory. Ginęęły, tak jak zginęły instytucje, które je wytworzyły. Ich miejsce zajęły nowe urzędy. Część z nich reprezentowała nowe, dalekie metropolie, część miała lokalny charakter. Wszystkie rejestrowały życie podbitego narodu. Ale nie całego. Najbardziej aktywni i najmniej pogodzeni z utratą niepodległości, najczęściej doświadczeni przez represje wzmagające się po każdym z narodowych powstań, zmuszeni byli do emigracji. Poza granicami obszaru narodowego, korzystając z gościnności innych ludów, tworzyli organizacje, które zastępowały struktury nieistniejącego państwa.

Realizacja nadziei niepodległościowych i odbudowa państwa w 1918 r. nie zbiegły się z odbudową zasobów archiwalnych. Dawni zaborcy wywieźli dokumentację, nad którą wcześniej sprawowali nadzór. Polacy zaś, którzy zaczęli ściągać z wygnania, zostawili w krajach dotychczasowego pobytu dokumentację swojej aktywności. Na mocy traktatów pokojowych, kończących I wojnę światową, Polsce udało się w pełni odzyskać tylko akta zaboru austriackiego.

Wybuch kolejnej wojny pogłębił dzieło zniszczenia. Z premedytacją unicestwiono główne historyczne archiwa państwa i archiwa instytucji centralnych, w tym ministerstw, część materiałów wojska okupacyjne wywiozły do Niemiec i ZSRR. Tam też znajdują się do dzisiaj. Wraz ze zmianami granic Polska oddała państwom sukcesorom na terytoriach wschodnich zasoby archiwalne takich wielkich ośrodków jak Wilno, Lwów, czy Grodno. Nie otrzymała zaś analogicznych zbiorów na przejętych obszarach.

Dla budowania rzetelnej wiedzy o przeszłości, bez zakłamań i skrótów, dla pełnego poznania procesów historycznych, dla prawidłowego kształtowania świadomości narodowej, potrzebna jest szeroka wiedza. Wiedzy tej jednak nie można poświęcić opierając się na szczątkowym materiale źródłowym. Dlatego tak ważne jest dla nas poszerzenie bazy archiwalnej, ujawnienie zasobów, o których istnieniu wiemy mało lub nic.

Przedstawiony projekt rejestracji źródeł do historii Polski, znajdujących się poza aktualnymi granicami państwa, wychodzi naprzeciw procesom integracyjnym zachodzącym w Europie. Przyczynia się do minimalizowania negatywnych skutków dotychczasowych podziałów oraz usuwania antagonizmów, które dzieliły, ale już dzielić nie muszą. Stać się może przykładem i wzorem dla tych wszystkich naro-

dów, których dzieje były równie burzliwe, a które też pragną posiadać pełną wiedzę o historycznym swoim dziedzictwie”¹⁰⁴.

Polska do tego zadania przygotowywała się już od kilku lat. Jedną z form uzyskiwania informacji na ten temat są organizowane przez stronę polską konferencje i sympozja naukowe z udziałem gości zagranicznych, a także bieżące śledzenie wydawnictw archiwalnych państw, wobec których Polska wysuwa żądania rewindykacyjne. Jedną z metod zbierania informacji są organizowane konferencje naukowe o polonikach na wschodzie.

★

★ ★

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie było w dniach 15–16 kwietnia 1996 r. gospodarzem trzeciej międzynarodowej konferencji poświęconej archiwom rodowym (pierwsza dotyczyła archiwów Radziwiłłów i odbyła się w 1994 r. w Nieborowie, a druga – Potockich, w 1995 r. w Łańcucie)¹⁰⁵. Diana Pelc omówiła *Archiwa rodowe z zasobu Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie oraz metody ich opracowania*; Natalia Cariowa przedstawiła *Archiwa podworskie Treterów i Czajkowskich w zbiorach Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie*; Ludmiła Zofia Hiscowa i Lidia Andriejewna Suchich zaprezentowały *Archiwa i dokumenty rodowe rodów magnackich i szlacheckich prawobrzeżnej Ukrainy XV–XX wieku w zasobie Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy w Kijowie – dzieje zbioru, układ, stan opracowania, perspektywy rozwoju*; Galina Anatoliewna Iwanowa scharakteryzowała *Archiwa rodowe polskiej i litewskiej szlachty przechowywane w Rosyjskim Państwowym Archiwum Akt Dawnych w Moskwie*; oraz Leokadia

¹⁰⁴ *Reconstruction of the Memory of Poland...*, s. 10–11. Apel z 6 marca 1998 r. podpisali profesorowie: Bronisław Geremek (minister spraw zagranicznych), Władysław Bartoszewski (przewodniczący Komisji Spraw Zagranicznych Senatu RP), Andrzej Zakrzewski (przewodniczący Komisji Łączności z Polakami za Granicą Sejmu RP), Jerzy Zdrada (podsekretarz stanu w Ministerstwie Edukacji Narodowej), Aleksander Gieysztor (były prezes Polskiej Akademii Nauk), Henryk Samsonowicz (były rektor Uniwersytetu Warszawskiego i były minister edukacji narodowej), Janusz Tazbir (sekretarz Wydziału I Polskiej Akademii Nauk), Wojciech Wrzesiński (prezes Polskiego Towarzystwa Historycznego), Andrzej Bartnicki (rektor Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych w Pułtusk), Stefan Kuczyński (przewodniczący Rady Archiwalnej przy NDAP), Andrzej Paczkowski (Instytut Studiów Politycznych PAN), Janusz Żarnowski (Instytut Historii PAN) oraz doc. Daria Nałęcz (naczelną dyrektorkę Archiwów Państwowych). *Ibidem*, s. 11–13.

¹⁰⁵ Referaty wygłoszone na obu konferencjach ukazały się drukiem w wydawnictwie ciągłym AGAD: „Miscellanea historico-archivistica” (w Nieborowie – tom 7, a w Łańcucie – tom 8).

Olechowicz omówiła *Archiwa rodowe w zbiorach Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego*¹⁰⁶.

Białystok był w dniach 20–21 września 1996 r. miejscem obrad ogólnopolskiej konferencji poświęconej polonikom w zasobach archiwów Białorusi, Litwy oraz Obwodu Kaliningradzkiego Federacji Rosyjskiej. Referat wprowadzający pt. *Archiwalia polskie w zbiorach naszych wschodnich sąsiadów* wygłosił Władysław Stępnia (AGAD)¹⁰⁷. Natomiast Tadeusz Brzeczowski (Olsztyn) omówił archiwalia wschodniopruskie z archiwów moskiewskich oraz archiwów i bibliotek wileńskich¹⁰⁸; Sławomir Filipowicz (Suwałki) scharakteryzował archiwalia dotyczące obszaru Suwalszczyzny w XIX i na początku XX wieku w zasobie Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie¹⁰⁹; Michał Gnatowski (Białystok) skupił się na materiałach do dziejów Białostoczczyzny z lat II wojny światowej przechowywanych w archiwach państwowych Białorusi¹¹⁰; Ryszard Masłowski i Jędrzej Tucholski

¹⁰⁶ V. Urbaniak, *Międzynarodowa konferencja w AGAD poświęcona archiwom rodzonym*, „Archeion” 1997, t. XCVII, s. 366–367.

¹⁰⁷ H. Majecki, *Polonika w zasobach archiwów Białorusi, Litwy oraz Obwodu Kaliningradzkiego Federacji Rosyjskiej*, „Archeion” 1997, t. XCVIII, s. 314–316; tenże, *Wiedza o polonikach i źródłach archiwalnych dotyczących Polski w zasobie archiwów państwowych Białorusi, Litwy i obwodu kaliningradzkiego Federacji Rosyjskiej*, „Białostoczczyzna” 1996, nr 3 (43), s. 112–113.

¹⁰⁸ T. Brzeczowski, *Archiwalia wschodniopruskie w archiwach rosyjskich oraz w archiwach i bibliotekach wileńskich*, „Białostoczczyzna” 1997, nr 1, s. 123–132. Zob. także: J. Jurginis, *Das Schicksal der Litauen betreffend Schriften aus Königsberg*, „Helmatgruss. Jahrbuch der Deutschen aus Litauen”, Leer 1980, s. 119–127; Ekdahl Sven, *Archivalien zur Geschichte Ost- und Westpreussen in Wilna, vornehmlich aus den Beständen des Preussischen Staatsarchiv Königsberg*, „Mitteilungen der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung und aus Archiven der Stiftung Preussischer Kulturbesitz”, Jg. 30, 1992, Bd. 3–4, s. 41–55.

¹⁰⁹ S. Filipowicz, *Archiwalia z XIX w. dotyczące Suwalszczyzny w zasobie Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego*, „Białostoczczyzna” 1997, nr 1 (45), s. 150–155; tenże, *Źródła do dziejów Suwalszczyzny w archiwach Litwy i Białorusi*, „Białostoczczyzna” 2000, nr 1 (57), s. 61–66. Zob. także: ks. T. Krahel, *Materiały archiwalne do dziejów Kościoła Katolickiego północno-wschodniej Polski w archiwach i bibliotekach Wilna*, „Białostoczczyzna” 1999, nr 2 (54), s. 38–42; tenże, *Archiwa kościelne w archiwach i bibliotekach Wilna*, „Białostoczczyzna” 1999, nr 3 (55), s. 21–25.

¹¹⁰ M. Gnatowski, *Źródła do dziejów Białostoczczyzny okresu II wojny światowej w archiwach Republiki Białorusi*, „Białostoczczyzna” 1993, nr 2 (30), s. 52–56; tenże, *Radziecka polityka okupacyjna na Białostoczczyźnie w latach 1939–1941. Zarys tematu i problemy badawcze*, w: *Spółczesność białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*, pod red. M. Giżejewskiej i T. Strzembosza, Warszawa 1995, s. 110 in. Zob. także: W. Śleszyński, *Źródła do dziejów Białostoczczyzny lat 1939–1941 w Państwowym Archiwum Organizacji Społecznych Obwodu Grodzieńskiego w Grodnie*, „Białostoczczyzna” 1999, nr 2 (54), s. 83–86.

(Warszawa) ukazali rezultaty poszukiwań w sprawach dotyczących represji przeciwko obywatelom II RP zawartych w dokumentach przechowywanych w archiwach Litwy i Białorusi; Krzysztof Filipow (Białystok) omówił materiały do dziejów wojskowych w zbiorach archiwalnych i pozaarchiwalnych Litwy i Białorusi; Eugenia Szymczuk (Warszawa) ukazała stan poloników w zbiorach Archiwum Narodowego Republiki Białorusi w Mińsku¹¹¹; natomiast białostoccy badacze – Sławomir Iwaniuk, Jan Jerzy Milewski i Zofia Tomczonek – zaprezentowali akta z okresu międzywojennego przechowywane w Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym w Wilnie oraz państwowych archiwach obwodowych Republiki Białorusi w Grodnie i Brześciu¹¹².

Pod hasłem *Polonika w archiwach Litwy, Łotwy i Białorusi* w dniach 19–20 czerwca 1997 r. obradowała w Białymstoku międzynarodowa konferencja archiwistów. Podczas obrad zaprezentowano wydawnictwo pt. *Informator o archiwaliach kresów północno-wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej w zasobach archiwów białoruskich i LCVA w Wilnie* (Białystok 1996). W obradach uczestniczyli także goście zagraniczni: Ēriks Jēkabsons z Państwowego Archiwum Historycznego Łotwy w Rydze¹¹³, Inga Bumażnikowa z Centralnego Archiwum Państwowego Litwy w Wilnie, Rimantas Miknys z Instytutu Historii Litwy w Wilnie oraz dyrektorzy archiwów obwodowych Republiki Białorusi: Anna W. Terebuń (Brześć) i S. A. Kondraszowa (Grodno). Omówili oni materiały dotyczące Polski i Polaków z archiwów Łotwy, Litwy i Białorusi¹¹⁴.

¹¹¹ E. Szymczuk, *Materiały do najnowszych dziejów Polski w państwowych archiwach białoruskich w Mińsku*, „Białostoczczyzna” 1997, nr 2 (46), s. 62–67.

¹¹² Zob. S. Iwaniuk, *Materiały do dziejów Polski okresu międzywojennego w zbiorach Państwowego Archiwum Obwodu Brzeskiego*, „Białostoczczyzna” 1992, nr 2 (946), s. 68–70; Z. Tomczonek, *Źródła do dziejów kresów północno-wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej w zbiorach Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego w Wilnie*, „Białostoczczyzna” 1997, nr 4 (48), s. 98–104.

¹¹³ E. Jēkabsons, *Materiały o internowanych polskich żołnierzach na Łotwie 1939–1940 w państwowym Archiwum Historycznym Łotwy*, „Białostoczczyzna” 1999, nr 2 (54), s. 77–82.

¹¹⁴ H. Majecki, *Trzecia konferencja archiwalna w Białymstoku poświęcona polonikom na Litwie, Łotwie i Białorusi*, „Archeion” 1997, t. XCVIII, s. 313–314; B. Woszczyński, *Polonika w archiwach północno-wschodnich sąsiadów*, „Archiwista Polski” 1997, R. II, nr 4, s. 67–70. Zob. Miknys Rimantas, *Źródła do historii politycznej dawnej Rzeczypospolitej w spuściznie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, „Białostoczczyzna” 1997, nr 4 (48), s. 83–90; tenże, *Spuścizna Ludwika Abramowicza, Heleny Romer-Ochenkowskiej i Michała Romera w Bibliotece Akademii Nauk Litwy jako źródło do dziejów byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego i wschodnich obszarów Korony*, „Białostoczczyzna” 1998, nr 4 (52),

W dniach 20–22 października 1997 r. w Nieborowie odbyła się, zorganizowana przez AGAD, międzynarodowa konferencja naukowa pt. *Księgi sądowe z obszaru I Rzeczypospolitej jako źródło do dziejów wielonarodowościowego państwa do 1795 r.* Uczestniczyli w niej z referatami także archiwiści i historycy z Ukrainy. Wiktor L. Babkina (Kijów) mówiła o kolekcjach ksiąg ziemskich Centralnego Państwowego Archiwum Ukrainy w Kijowie; Wiktor W. Straszko (Kijów) scharakteryzował zawartość ksiąg sądowych w Centralnym Państwowym Archiwum Ukrainy w Kijowie; Natalia Cariowa (Lwów) scharakteryzowała księgi sądowe w zasobie Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie; a Oleg Kupchynskij (Lwów) omówił księgi grodzkie i ziemskie województwa ruskiego XV–XVIII w. Jak pisze Violetta Urbaniak: „wszystkie założone cele konferencji zostały zrealizowane, a oto najważniejsze z nich: 1. Uzyskanie informacji odnośnie do rodzajów serii, ram chronologicznych, merytorycznej treści wpisów, objętości ksiąg dawnych województw: kijowskiego, wołyńskiego, podolskiego, braclawskiego, ruskiego [...]. 2. Uzyskanie informacji o poziomie i metodach opracowania akt sądów ziemskiego i grodzkiego oraz dostępnych pomocy archiwalnych [...]. Wypada przy tym wyrazić ubolewanie, że nie przyjechali na obrady przedstawiciele archiwów Białorusi, pomimo deklarowanego wpierw zainteresowania przygotowywaną problematyką”¹¹⁵.

Z kolei AP w Białymstoku (wspólnie z Politechniką, Uniwersytetem i Białostockim Towarzystwem Naukowym) zorganizowało w Białymstoku w dniach 18–19 czerwca 1998 r. konferencję międzynarodową pt. *Polonika w archiwach, bibliotekach i muzeach Białorusi, Litwy i Łotwy*, podczas której omówiono m.in.: międzynarodową współpracę archiwalną oraz badania poloników w zbiorach północno-wschodnich sąsiadów Polski (Władysław Stępiak z Warszawy), losy archiwów grodzieńskich w XV–XVIII w. (Jurij Gorgiew z Grodna), badania nad problematyką rodów szlacheckich polskiego pochodzenia na Nowogródczyźnie (Zmicier Jackiewicz z Mińska), źródła do dziejów kościoła i klasztoru oo. Dominikanów w Stopcach (Hryhory

s. 41–45; Ę. Ęekabsons, *Materiały dotyczące stosunków łotewsko-polskich i mniejszości polskiej na Łotwie w Państwowym Archiwum Historycznym Łotwy*, „Białostoczczyzna” 1997, nr 4 (48), s. 91–97; A. Terebuń, *Źródła do historii południowo-wschodniej części Białostoczczyzny w latach 1939–1941 w zasobie Archiwum Państwowego Obwodu Brzeskiego*, „Białostoczczyzna” 1998, nr 4 (52), s. 65–68.

¹¹⁵ V. Urbaniak, *Międzynarodowa konferencja „Księgi sądowe z obszaru I Rzeczypospolitej jako źródło do dziejów wielonarodowościowego państwa do 1795 r.”*, „Archeion” 1998, t. XCIX, s. 355–356.

Żauniarkiewicz z Mińska), stan źródeł do polskich powstań XIX w. przechowywanych w archiwach państwowych Grodna i Mińska (Wiaczesław Szwed z Grodna), zbiory rękopiśmienne Wincentego Mienickiego w Siemigorach w zasobie Białoruskiego Muzeum Państwowego w Mińsku (Iryna Bohdanowicz z Mińska), zbiory Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego dotyczące weryfikacji szlachectwa w XIX w. (Tamara Bairašauskaitė z Wilna)¹¹⁶, materiały dotyczące Polski w zbiorach bibliotek i muzeów Łotwy (Ēriks Jēkabsons z Rygi)¹¹⁷, akta radziwiłłowskie w zasobie Archiwum Narodowego Republiki Białorusi w Mińsku (Elżbieta Bagińska z Białegostoku)¹¹⁸, akta obozu odosobnienia w Berezie Kartuskiej z lat 1934–1939 w zasobie Archiwum Obwodowego w Brześciu (Tamara Kabot z Brześcia)¹¹⁹, źródła do dziejów miast i miasteczek kresów północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w archiwach litewskich i białoruskich (Jan Jerzy Milewski z Białegostoku)¹²⁰.

W roku następnym ośrodek białostocki zorganizował w dniach 9 i 10 września konferencję nt. *Kresy północno-wschodnie dawnej Rzeczypospolitej – źródła i stan badań*, w której uczestniczyli referenci zagraniczni: Tamara Bairašauskaitė (Wilno), Ēriks Jēkabsons (Ryga), Iryna Bohdanowicz (Mińsk), Ryhor Żauniarkiewicz (Mińsk), Anna Terebuń (Brześć), Jury Hardzieju (Brześć) i Edmund Jarmusik (Brześć). Scharakteryzowali oni zasoby archiwów i bibliotek na Białorusi i Litwie oraz w Estonii¹²¹.

¹¹⁶ T. Bairašauskaitė, *Materiały do dziejów Białostockiego Instytutu Dobrze Urodzonych Panien w zbiorach Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie*, „Białostoczczyzna” 2000, nr 1 (57), s. 13–20. Zob.: też, *Zbiory Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego dotyczące weryfikacji szlachectwa w XIX w.*, „Białostoczczyzna” 1998, nr 4 (52), s. 51–57; też, *Dzienniki szlachty litewskiej z XIX wieku w zbiorach wileńskich*, „Białostoczczyzna” 1999, nr 2 (54), s. 32–37.

¹¹⁷ Ē. Jēkabsons, *Materiały dotyczące Polski w zbiorach muzeów Łotwy*, „Białostoczczyzna” 1998, nr 4 (52), s. 103–106; tenże, *Wydawnictwa i prasa polska na Łotwie w latach 1918–1940*, „Białostoczczyzna” 2000, nr 3–4 (59–60), s. 79–88. Zob. także: J. Albin, *Polski ruch narodowy na Łotwie w latach 1919–1940*, Wrocław 1993.

¹¹⁸ E. Bagińska, *Źródła do dziejów Radziwiłłów w archiwach i bibliotekach wileńskich*, „Białostoczczyzna” 1997, nr 4 (48), s. 68–78.

¹¹⁹ T. Kabot, *Akta Miejsca Odosobnienia w Berezie Kartuskiej (1934–1939) jako źródło historyczne*, „Białostoczczyzna” 1998, nr 4 (52), s. 58–64.

¹²⁰ B. Parafiniuk, *Konferencja naukowa „Polonika w archiwach, bibliotekach i muzeach Białorusi, Litwy i Łotwy”*, „Archeion” 1999, t. C, s. 436–437.

¹²¹ B. Parafiniuk, *Konferencja naukowa „Kresy północno-wschodnie dawnej Rzeczypospolitej – źródła i stan badań*, „Archeion” 2000, t. CI, s. 296–298.

Ponadto NDAP zorganizowała konferencje pod auspicjami Międzynarodowej Rady Archiwów z udziałem archiwistów z państw Europy Środkowowschodniej dotyczące: 1) *Archiwów popartyjnych w Europie Środkowowschodniej* (w dniach 28 września – 1 października 1995 r. w Starej Wsi pod Węgrowem)¹²², 2) *Archiwa Europy Środkowowschodniej w dobie przekształceń prawnoustrojowych* (w dniach 28–30 czerwca 1996 r. w Puławach)¹²³, 3) *Wspólne dziedzictwo archiwalne krajów i narodów centralnej i wschodniej Europy* (w dniach 22–24 października 1997 r. w Goławicach pod Warszawą)¹²⁴, 4) *Archiwa prywatne i archiwalia prywatne w krajach Europy Środkowej i Wschodniej* (w dniach 8–10 października 1998 r. w Mądralinie k. Warszawy)¹²⁵; 5) *Udostępnianie archiwaliów w świetle prawa i praktyki Europy Środkowej i Wschodniej* (w dniach 15–16 października 1999 r. w Mądralinie k. Warszawy)¹²⁶. Dla uczczenia pamięci inicjatora tego cyklu spotkań archiwistów z państw Europy Środkowej i Wschodniej, tragicznie zmarłego latem 1996 r. prof. Jerzego Skowronka – naczelnego dyrektora Archiwów Państwowych RP – nadano im nazwę *Colloquia Jerzy Skowronek dedicata*¹²⁷.

Fundacja Stefana Batorego była w styczniu 2002 r. organizatorem międzynarodowej konferencji nt. *Przemieszczone dobra kultury. Przypadek Europy Zachodniej i problemy państw Europy Środkowej i Wschod-*

¹²² *Archiwa byłych partii komunistycznych krajów Europy Środkowej i Wschodniej*, „Archeion” 1996, t. XCVI, s. 26–37; E. Rosowska, *Międzynarodowa konferencja naukowa archiwistów krajów Wschodniej i Środkowej Europy*, „Archiwista Polski” 1996, R. I, nr 1, s. 82–90. Materiały ogłoszono drukiem: *Sbornik materiálů po mezdunarodnoj konferencji „Archiwy bywšych komunističeskich partii w stranach centralnoj i wostocznoj Jewropy”*, pod red. J. Skowronka, Warszawa 1996.

¹²³ E. Rosowska, *Przekształcenia w zakresie prawa...*, s. 51–57; B. Woszczyński, *Międzynarodowa konferencja archiwalna w Puławach*, „Archeion” 1997, t. XCVII, s. 348–353. Materiały ogłoszono drukiem: *Archiwa Europy Środkowej i Wschodniej w dobie przekształceń prawnoustrojowych*, pod red. B. Woszczyńskiego, Warszawa 1997.

¹²⁴ B. Woszczyński, *Problemy dziedzictwa archiwalnego*, „Archiwista Polski” 1998, R. III, nr 1 (9), s. 78–82; E. Rosowska, *Problemy dziedzictwa archiwalnego*, „Archeion” 1998, t. XCIX, s. 351–354. Materiały ogłoszono drukiem: *The Common Archival Heritage of States and Nations of Central and Eastern Europe*, pod red. W. Stępnika, Warszawa 1998.

¹²⁵ B. Woszczyński, *IV Międzynarodowa Konferencja poświęcona archiwaliom prywatnym*, „Archeion” 1999, t. C, s. 415–417.

¹²⁶ E. Rosowska, *V Międzynarodowa Konferencja „Udostępnianie archiwaliów w świetle prawa i praktyki Europy Środkowej i Wschodniej*, „Archeion” 2000, t. CI, s. 277–279.

¹²⁷ W. Stępnik, *„Colloquia Jerzy Skowronek dedicata” we współpracy archiwów państw Europy Środkowej i Wschodniej*, „Archeion” 1999, t. C, s. 123–129; tenże, *Problemy udostępniania archiwaliów w państwach Europy Środkowej i Wschodniej*, „Archiwista Polski” 2000, R. V, nr 2 (18), s. 57–67.

niej w XX wieku. Stronę niemiecką reprezentował redaktor Jürgen Vietig z „Deutsche Welle” w Berlinie, rosyjską – redaktor Olga Kabanowa z „Izwestii” w Moskwie, litewską – prof. Zigismuntas Kiaupa z Wilna, a polską – dr Roman Wóycicki (dyrektor Instytutu Polskiego w Lipsku) oraz prof. Krzysztof Pomian¹²⁸, który wygłosił referat wprowadzający pt. *Dobra kultury, skarby narodowe, restytucja*¹²⁹.

Zabiegi o restytucję dóbr kultury (w tym głównie archiwaliów) poprzez ich repartycję (odpisy) dokonują się przede wszystkim w oparciu o umowy między Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych w Warszawie a dyrekcjami archiwów poszczególnych państw. W okresie Trzeciej Rzeczypospolitej podpisano, obok omówionych już w tym rozdziale porozumień archiwalnych z Białorusią, Litwą i Ukrainą, także umowy z Łotwą, Rosją oraz archiwami RFN.

Natomiast Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą współpracuje blisko z Międzynarodową Fundacją ds. Poszukiwania Dzieł Sztuki (IFAR), która prowadzi od 1991 r. *Rejestr utraconych dzieł sztuki* (*The Art Loss Registry* – ALR), będący komputerową, międzynarodową bazą danych, zawierającą informacje o skradzionych i zaginionych dziełach sztuki. ALR posiada trzy biura: w Londynie, Nowym Jorku i West Perth w Australii. Fundacja wydaje miesięcznik „IFAR Report”, natomiast ALR ogłasza roczne sprawozdania oraz wydaje kwartalnik „ALR – News”, w których prezentowane są najcenniejsze przypadki odnalezienia utraconych dzieł sztuki¹³⁰. Osobne zainteresowanie Biura skupiają zabytki polskie znajdujące się za wschodnią granicą Polski (głównie na terytorium Litwy, Białorusi i Ukrainy). Zbieranie o nich informacji ma charakter wieloetapowy. Przekłada się ono na: a) kwerendy archiwalne, biblioteczne i ikonograficzne, b) prace inwentaryzacyjne w terenie, c) materiały pozyskiwane dzięki współpracy z osobami prywatnymi i instytucjami w kraju i za granicą¹³¹. Temu zagadnieniu poświęcona była międzynarodowa konferencja naukowa we Lwowie w dniach 12–14 listopada 1998 r. zatytułowana: *Ostatnie dziesięć lat badań historyków sztuki nad zabytkami Ukrainy, Białorusi*

¹²⁸ C. Polak, *Niech przemówią prawa. Dyskusja o przemieszczeniu dóbr kultury jest dyskusją o pojednaniu*, „Gazeta Wyborcza”, nr 23 (3931) z 28 stycznia 2002, s. 16.

¹²⁹ Skrócony tekst referatu ukazał się drukiem: K. Pomian, *Prawdziwy koniec wielkiej wojny*, „Gazeta Wyborcza”, nr 138 (4046) z 15–16 czerwca 2002, s. 14–15.

¹³⁰ P. Ogrodzki, *The Art Loss Registry (ALR)*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, nr 2, kwiecień 1997, s. 18.

¹³¹ *Działalność Biura Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, nr 3, czerwiec 1997, s. 27.

i Litwy, której współprzewodniczyli prof. Andrij Rudnickij z Politechniki Lwowskiej i prof. Jerzy Kowalczyk z Instytutu Sztuki PAN. Łącznie wygłoszono 30 referatów¹³².

6. Zakończenie

Wieloletnie doświadczenia w poszukiwaniu polskich dóbr kultury wykazały, iż istnieją obok siebie dwa odmienne sposoby traktowania zagrabionych w przeszłości dóbr kultury przez ich obecnych posiadaczy. Janusz Tazbir nazywał pierwszy z nich szwedzkim, a drugi radzieckim. Różnica między nimi polega na tym, że: „Sposób szwedzki polega na sporządzaniu dokładnych katalogów, dzięki którym można bez trudu dotrzeć do poszukiwanego dokumentu czy książki. Radziecki sprowadzał się do trzymania tych zbiorów pod kluczem przy równoczesnym baczeniu, aby ich dawni właściciele nie dowiedzieli się o istnieniu danej pozycji”¹³³.

Dwoistość postępowania grabieżców z polskimi dobrami kultury – gdzie sposób szwedzki realizowała jedynie Szwecja, a radziecki wszystkie pozostałe kraje – zmusiła Polskę przy próbach ich restytucji do stosowania kilku sposobów umożliwiających wzbogacenie dóbr kultury narodowej, czyli: rewindykację, rewindykację wymienną, windykację, reewakuację, repartycję i repatriację.

Prowadzone przez Polskę tymi sposobami działania na rzecz restytucji polskich dóbr kultury pozwalają na sformułowanie – jako rezultatu prowadzonych badań i analiz – kilku wniosków porównawczych i uogólniających:

1. Polska Ludowa już w 1945 r. podjęła starania o rewindykację i reewakuację polskich dóbr kultury ze stref okupacyjnych Niemiec i Austrii, co zakończyło się częściowym powodzeniem w zachodnich strefach okupacyjnych. Z radzieckiej strefy okupacyjnej pojechały w przytłaczającej większości do ZSRR, gdyż nie była ona państwem suwerennym, lecz satelitą Moskwy (choć wystąpiły także pojedyncze przypadki wymiany akt z terenu ziem zachodnich między Polską a radziecką strefą okupacyjną). Wówczas alianci zachodni uznali prawo Niemców do posiadania wywiezionych ze wschodu dóbr kultury.

¹³² J. Miler, *Prace dokumentacyjne na Wschodzie*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, nr 6 (12), grudzień 1998, s. 3–5.

¹³³ J. Tazbir, *Pamięć w kawałkach. Polska skopiuje to co jej zabrano*, „Polityka”, nr 23 (2301) z 9 czerwca 2001, s. 78.

2. Działania restytucyjne władz PRL po 1956 r. nie były typową rewin dykacją, lecz w przypadku ZSRR – aktem łaski lub „darem” (choć była także ograniczona wymiana).

3. Dopiero suwerenna Trzecia Rzeczpospolita – w oparciu o układy o do brym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z Ukrainą i Białorusią (1992) oraz z Litwą (1994) – podjęła starania o restytucję wywiezionych w okresie zabo rów oraz w czasie I i II wojny światowej polskich dóbr kultury, znajdujących się obecnie na terytorium tych państw.

Stawiając jednak pytanie: „co zwracać?”, a „czego żądać?” – należy pa miętać o obowiązujących normach prawa międzynarodowego (szczególnie że będąc stowarzyszeni z Unią Europejską, staramy się wejść do zjednoczonej w Unii Europejskiej części naszego kontynentu). Obecnie powszechnie re spektowana jest zasada pertynencji ograniczonej, która dobra kultury przy pisuje do obszaru ich powstania, a wraz ze zmianą granic, ulega zmianie także ich właściciel; a prawo restytucji (głównie poprzez wykonanie kopii – czyli prawo repartycji) odnosi się jedynie w odniesieniu do akt o charakterze administracyjnym. Stąd np. polskie roszczenia wobec Ukrainy o zwrot wielu poloników (zwłaszcza lwowskich) – choć uzasadnione historycznie i emocjo nalnie – pod względem prawnym nie są jednak bezdyskusyjne (gdyż pań stwem sukcesorem jest Ukraina, a państwem poprzednikiem – Polska). Po dóbnie jak i Republika Federalna Niemiec nie posiada prawnych podstaw by rościć pretensje do cennej Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu (tu taj państwem sukcesorem jest Polska, a państwem poprzednikiem – RFN). Sytuacja obydwu państw – Polski i Niemiec – nie jest jednak analogiczna. Jak konstatuje Wojciech Kowalski:

„Decyzją Aliantów Polska utraciła 1/3 swego terytorium na wschodzie na rzecz trzech sąsiadujących z nią republik radzieckich: Litwy, Białorusi i Ukrainy, a jed nocześnie uzyskała poważny przyrost terytorialny na zachodzie kosztem Niemiec. W obydwu przypadkach cesja terytorialna objęła również niemal całe dziedzic two kulturowe przekazywanych ziem, pozostawiając sprawę ewentualnych repatria cji późniejszym uzgodnieniom dwustronnym. Z jednej więc strony Polska utraciła swe wielowiekowe dziedzictwo na wschodzie, z drugiej zaś wzbogaciła się o rów nie historyczną spuściznę niemiecką na zachodzie. Trzeba tu jeszcze wskazać na istotną różnicę, jaka zachodziła pomiędzy omawianymi zmianami terytorialnymi, a wszystkimi niemal cesjami wcześniejszymi. Zmieniła ona bowiem także »kieru nek« postulowanej repatriacji. Otóż zmiany graniczne po drugiej wojnie światowej pociągnęły za sobą przesiedlenie ogromnej liczby mieszkańców – Niemców na zachód Niemiec, a Polaków ze wschodu do Polski. W obydwu przypadkach dziedzic two przekazane wraz z terytorium znalazło się w obcym mu kulturowo państwie, pozbawione swych naturalnych odbiorców, właścicieli i opiekunów. W konsekwen-

cji zrodziło to ze strony polskiej żądania przeniesienia tego dziedzictwa w ślad za ludnością na nowe miejsce ich osiedlenia. Przejęte wraz z byłym terytorium niemieckim dobra kultury niemieckiej zostały praktycznie w całości znacjonalizowane przez władze polskie w latach 1945–1946¹³⁴, przy czym rządy zarówno byłej Niemieckiej Republiki Demokratycznej jak i Republiki Federalnej [Niemiec] nigdy się o nie oficjalnie nie upomniały. Powodem były najpewniej ogromne zniszczenia kultury polskiej spowodowane okupacją hitlerowską w Polsce”¹³⁵.

Odmienne stanowisko zajmuje Władysław Stępiak, pisząc, iż mimo że:

„Polska jest ofiarą przemocy państw sąsiednich, to występuje na arenie międzynarodowej w innym charakterze, niż miało to miejsce po I wojnie światowej. Występowała bowiem wtedy wyłącznie w charakterze państwa – sukcesora. Od roku 1945 jest natomiast państwem – sukcesorem w odniesieniu do zachodniej i północnej części jej obecnego terytorium oraz państwem – poprzednikiem w odniesieniu do tych części jej b. terytorium, które przejęły Litwa, Białoruś i Ukraina. Wynika z tego, że roszczenia, jakie wysunąć możemy pod adresem naszych wschodnich sąsiadów w związku z przejściem przez nich archiwów na b. terenach wschodnich Rzeczypospolitej – a były to archiwa duże i obfitujące w ważne dla historii Polski materiały – mogą być wysunięte w stosunku do nas ze strony Niemiec w związku z przejściem przez nas – także dużych i zawierających ważne materiały – b. archiwów niemieckich na nowych terenach”¹³⁶.

A także:

„Nie wymaga wyjaśnienia prawo Polski do restytucji, w tym i restytucji zastępczej, mienia wywiezionego przez okupanta radzieckiego i wojska sowieckie z jej obecnego terytorium. Zasada »Quod is in territorio, es etiam de territorio« oznacza w odniesieniu do naszych rozważań, że własność państwa dzieli całkowicie los terytorium, a więc przechodzi na sukcesora. To zastrzeżenie dotyczy oczywiście obecnej zachodniej i północnej części terytorium RP oraz b. ziem wschodnich. [...] W wyniku

¹³⁴ Podstawą prawną konfiskat były: 1) dekret z 2 marca 1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych (DzU RP, 1945, nr 9, poz. 45); 2) ustawa z 6 maja 1945 r. o wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego wrogich elementów (DzU RP, 1945, nr 17, poz. 96); 3) dekret z 8 marca 1946 r. o majątkach opuszczonych i ponemieckich (DzU RP, 1946, nr 12, poz. 87); 4) dekret z 28 czerwca 1946 r. o odpowiedzialności karnej za odstępstwo od narodowości polskiej w czasie wojny (DzU RP, 1946, nr 41, poz. 237 i nr 53, poz. 300); 5) dekret z 13 września 1946 r. o wyłączeniu ze społeczeństwa polskiego osób narodowości niemieckiej (DzU RP, 1946, nr 55, poz. 310), nieco zmieniony dekretem z 28 października 1947 r. o tej samej nazwie (DzU RP, 1947, nr 66, poz. 404). Zob. szerzej: D. Matelski, *Niemcy w Polsce w XX wieku...*, s. 243–246 i 249–250.

¹³⁵ W. Kowalski, *Repatriacja dóbr kultury...*, s. 22–23; tenże, *Repatriation of Cultural Property following a Cession of Territory or Dissolution of Multinational States*, „Art, Antiquity and Lawk” 2001, Vol. VI. Issue 2.

¹³⁶ W. Stępiak, *Żądania rewindykacyjne...*, s. 32.

zmiany granicy państwowej archiwalia dzielą los swej siedziby, a ich posiadaczem staje się państwo, do którego ta siedziba należy. Wówczas gdy w skład zasobu danego archiwum wchodzi zespoły archiwalne dotyczące terenów po jednej stronie granicy, stają się one własnością państwa, które posiada te tereny. Zespoły dotyczące terenów po obu stronach granicy są w posiadaniu państwa, na którego terytorium znajduje się siedziba archiwum. W wypadku jednak, gdy w większym stopniu dotyczą one terytorium państwa – poprzednika, zostaną mu wydane. Uzupełnieniem tych regulacji są zasady udostępniania materiałów archiwalnych w związku z sukcesją państw. Sprowadzają się one głównie do wymiany mikrofilmów interesujących strony akt, których oryginały nie podlegają przekazaniu. W sytuacji, gdy realizacja wyżej przedstawionych zasad, w określonych przypadkach, natrafić może na poważne trudności, możliwe jest zastosowanie, w charakterze środka specjalnego, propagowanej przez UNESCO koncepcji tzw. wspólnego dziedzictwa kulturalnego”¹³⁷.

Tak więc na niekorzyść Polski w sprawach restytucyjnych wpływa obecnie fakt przesunięcia granic naszego państwa w kierunku zachodnim po II wojnie światowej. Jednak należy pamiętać, że prawo międzynarodowe publiczne rozróżnia postępowanie wobec mienia państwowego (tu zasada przejścia praw na sukcesora nie powinna podlegać dyskusji) i mienia niepaństwowego. Biblioteka im. Ossolińskich to właśnie mienie niepaństwowe, w którego przypadku ważna jest wola właściciela (zapis notarialny), czy też jego prawnego następcy. Na to właśnie Polska powołuje się w sporze z Ukrainą.

Powodzenie polskich starań restytucyjnych zależeć będzie więc od wypracowania *modus vivendi* zarówno wobec sąsiada na granicy zachodniej, jak i sąsiadów na jej rubieżach północno-wschodnich i południowych.

¹³⁷ W. Stępnia, *Archiwalia polskie w zbiorach państw obcych*, w: *Archiwa polskie wobec wyzwania...*, s. 53–54.

PIOTR GUZOWSKI (Białystok)

PIERWSZY POLSKI INDEKS KSIĄŻEK ZAKAZANYCH

W sposób szczególnie pierwszemu polskiemu indeksowi książek zakazanych swoją uwagę poświęcił Z. Celichowski, publikując rozprawkę poświęconą wszystkim trzem polskim indeksom, oraz J. Dużyk, zajmując się cenzurą w Krakowie w wiekach XV–XVII¹. Obaj w swoich artykułach przedrukowali ten sam indeks. Z. Celichowski dodał przy wielu nazwiskach uwagi, iż są to osoby nieznane, a J. Dużyk chociaż nie komentował katalogu nazwisk, opracował jednak wyczerpująco temat związku polskiego indeksu książek zakazanych z indeksem rzymskim. Korzystając z dorobku wyżej wymienionych autorów, a także wypowiedzi na temat indeksu polskiego zawartych w pracach P. Buchwald-Pelcowej oraz A. Brücknera, postaramy się przedstawić okoliczności powstania i zawartość pierwszego polskiego indeksu książek zakazanych oraz ocenić znaczenie jego publikacji².

Już wśród pierwszych chrześcijan w oparciu o napomnienia w listach św. Pawła, św. Jana czy w *Dziejach Apostolskich* wytworzone zostało przekonanie, że nie należy czytać pism czy dzieł szkodliwych dla ich wiary³. Kiedy chrześcijaństwo stało się religią powszechną i nastąpił sojusz tronu i ołtarza, do walki z herezją wspólnie przystąpiły władze świeckie i duchowne. Gdy

¹ Z. Celichowski, *Polskie indeksy książek zakazanych. Rozprawka bibliologiczna*, „Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce”, Kraków 1904, t. X, s. 35–45. J. Dużyk, *Z dziejów cenzury w Krakowie w wiekach XV–XVII*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie” 1956, R. II, s. 375–411.

² P. Buchwald-Pelcowa, *Autorzy polscy w indeksach ksiąg zakazanych*, „Przegląd Humanistyczny” 1996, R. 40, z. 1, s. 121–129; też, *Cenzura w dawnej Polsce. Między prasą drukarską a stołem*, Warszawa 1997; A. Brückner, *Polskie indeksy książek zakazanych*, „Pamiętnik Literacki”, R. 2 (1903), s. 59–67, 216.

³ Rz 16, 17; 1Tm 6, 20; 2J 1, 10–11; Dz 19, 19.

Sobór Nicejski w 325 r. potępił pisma Ariusza, to cesarz Konstantyn Wielki nakazał, na podstawie decyzji soboru, pisma te spalić. Z czasem ustaliła się pewna praktyka, że sobory lub synody potępiały naukę lub pisma heretyckie, a następnie prosiły władze świeckie o zarządzenie spalenia tych dzieł. W 681 r. Sobór Konstantynopolski sam zarządził spalenie potępianych przez siebie pism i odtąd stało się to regułą⁴.

W czasach późnego antyku czy wczesnego średniowiecza nie znano jakichś ogólnych spisów pism, których nie należy czytać. Wystąpienia soborów, synodów czy władców świeckich odnosiły się do pojedynczych, indywidualnych przypadków herezji. Część historyków uważa za pierwszy indeks dekret papieża Gelazjusza (492–496) *De libris recipiendis et non recipiendis*, wyliczający pisma, które należy czytać (*Pismo Świąte*, pisma Ojców Kościoła) oraz potępia te, których nie należy czytać (apokryfy, pisma heretyckie). Jednak po pierwsze, nie ma w tym dekrete jednoznacznego zakazu, po drugie, istnieją pewne wątpliwości, co do autentyczności tego dokumentu⁵.

Od połowy XIII w. papieże zwiększyli ilość potępianych książek, zaznaczając, że każda z nich została zbadana i oceniona jako błędna i heretycka. W XIV w. książki zaczęła potępiać także inkwizycja. Większość potępianych przez Kościół w średniowieczu pism miało charakter teologiczny, sprzeczny z ortodoksją, a więc heretycki. Występowano także przeciw religijnym pismom żydowskim i arabskim. Do XIII w. nie było ograniczeń czytania *Biblii*, dopiero pojawienie się nieaprobowanych przez Rzym tłumaczeń (np. uczniów Wicklifa) na języki narodowe spowodowało w niektórych krajach wydanie zakazów ich czytania z wyjątkiem psalmów⁶.

Wynalazek druku i pojawienie się książek w dużym nakładzie spowodował, że realizacja idei palenia szkodliwych wydawnictw nie zawsze oznaczała pełne powodzenie. Dlatego Kościół zdecydował się na wprowadzenie cenzury prewencyjnej. Domagano się, aby wszystkie prace przed wydrukowaniem zyskały aprobatę władz duchownych. Władze te były reprezentowane przez papieża, miejscowych biskupów lub rektorów uniwersytetów. W 1511 r. papież Juliusz II wydał nową wersję bulli *Coene Domini* (opublikowanej po raz pierwszy przez Urbana V w XIV w.), będącą zbiorem ekskomunik ogłoszonych do tego czasu przez różnych papieży przeciw poszczególnym osobom. Wszyscy ci, którzy posiadali, czytali, druko-

⁴ E. Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994, s. 156.

⁵ J. Keller, *Zakaz i cenzura książek w Kościele*, „Studia z dziejów Kościoła Katolickiego” 1960, t. II, s. 137.

⁶ *Ibidem*, s. 139.

wali i rozpowszechniali pisma wymienionych w niej osób, popadali w ekskomunikę. Tylko papież mieli prawo udzielania zezwoleń na czytanie wyklętych pism⁷.

Rozwój reformacji, posługującej się drukarstwem w walce o rząd dusz, spowodował wzmożenie starań Kościoła w walce z herezją. Zreorganizowana w 1542 r. przez papieża Pawła III Święta Kongregacja Inkwizycji jako główne zadanie miała występowanie przeciw heretykom i podejrzanym o herezję. Rok później inkwizytorzy generalni wydali rozporządzenie zakazujące sprzedawania i rozpowszechniania ksiązek heretyckich. Kiedy jeden z sześciu inkwizytorów generalnych – kardynał Piotr Caraffa został papieżem jako Paweł IV, Stolica Apostolska doszła do wniosku, że z powodu wzrostu publikacji heretyckich wiadomości o tych, które są potępione z trudem dochodziły do wiernych. Należało zatem spisać je i ogłosić w formie katalogu. Został on ułożony przez powołaną przez Pawła IV osobną kongregację kardynałów i opublikowany w 1559 r.⁸ Gdy zebrał się na nowo Sobór Trydencki, wyłoniona została specjalna komisja złożona z osiemnastu ojców, która wypracowała tzw. reguły indeksu i zaktualizowała w oparciu o nie sam indeks. Papież Pius IV ogłosił go 24 III 1564 r. i nakazał przyjąć oraz rozpowszechnić, oznajmiając, że w trzy miesiące od powyższej daty będzie obowiązywać wszystkich wiernych bez wyjątku⁹. Kolejny papież Pius V (były inkwizytor generalny M. Ghislieri) ustanowił kongregację indeksu, której zadaniem było czytać „złe” książki i ewentualnie wprowadzać do indeksu. Kongregacja miała wydawać sądy o książkach, a nie o osobach. Jeżeli autor swoje dzieło poprawił, kongregacja mogła zadecydować o wykreśleniu jego tytułu z indeksu. Po zreorganizowaniu kongregacji indeksu w 1590 r. papież Sykstus V rozpoczął rewizję samego katalogu, ale tuż przed jego ogłoszeniem zmarł. Nowy indeks wydany więc został w 1596 r. przez papieża Klemensa VIII (Hipolita Aldobrandiniego – wcześniej m.in. nuncjusza apostolskiego w Rzeczypospolitej) i z drobnymi zmianami obowiązywał aż do roku 1664¹⁰.

⁷ *Ibidem*, s. 141.

⁸ *Encyklopedia Kościelna M. Nowodworskiego*, Warszawa 1876, t. VIII, s. 57.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ L. Szczucki, *Ze studiów nad rzymskim „Indeksem ksiąg zakazanych” w XVI i XVII w.*, w: *Dawna książka i kultura. Materiały międzynarodowej sesji naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce*, pod red. S. Grzeszczuka i A. Kawęckiej-Gryczowej, Wrocław 1975, s. 292.

W Polsce przejawy cenzury zarówno kościelnej (uniwersyteckiej) jak i politycznej występowały już na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Ograniczały się one jednak do sporadycznych wystąpień przeciw drukarzom oskarżanym o herezję i wydawanie książek bez zezwolenia (np. sprawa drukarza Fiola w Krakowie) oraz edyktów królewskich przeciw herezji Lutra. Spotkać też można było przypadki cenzury politycznej (np. przypadek *Kroniki Miechowity*)¹¹.

Indeks Klemensa VIII stał się podstawą pierwszego polskiego indeksu książek zakazanych wydanego w Krakowie w 1603 r. z inicjatywy biskupa krakowskiego Bernarda Maciejowskiego¹².

Bernard Maciejowski wywodził się ze środowiska magnackiego, chociaż na pewno jego rodzina nie należała do najważniejszych w kraju. Maciejowscy wypłynęli na arenę polityczną na początku XVI w. i swoją karierę związali z dworem królewskim. Najślynniejszy z nich, stryj inicjatora indeksu, Samuel Maciejowski, był biskupem krakowskim oraz ostatnim kanclerzem Zygmunta Starego i pierwszym Zygmunta Augusta. W połowie XVI stulecia jedna linia rodu związała się z reformacją, druga pozostała przy katolicyzmie, ale obie służyły kolejnym królom. Bernard urodził się w 1548 r., uczył się w kolegium jezuickim w Wiedniu, następnie został koronnym chorążym nadwornym. W takim charakterze brał udział w pierwszej i drugiej kampanii Batorego przeciw Moskwie. Znany ze swojej pobożności i szlachetności, pod wpływem osób duchownych (wcześniej kardynała Hozjusza, potem Piotra Skargi) zrezygnował z kariery świeckiej. W wieku trzydziestu pięciu lat wyjechał na studia do Rzymu, gdzie przyjął święcenia kapłańskie. Po powrocie do kraju został biskupem łucko-brzeskim. Wprowadzał w swojej diecezji reformy trydenckie oraz współtworzył unię brzeską. Już w 1591 r., po pięciu latach spędzonych w Łucku, został mianowany biskupem wileńskim, ale na tę nominację królewską nie wyraziła zgody kapituła wileńska; i choć przez wiele lat Zygmunt III naciskał Litwinów, Maciejowski nigdy w Wilnie nie zasiadł. Przeniósł się za to do Krakowa, gdzie jako miejscowy biskup kontynuował dzieło odnowy Kościoła, wydając m.in. *Pastoralną* – potrydencki podręcznik dla duchowieństwa. Jego posługę duszpasterską Rzym wynagrodził nadając mu kapelusze kardynalski, a król Zygmunt III Waza, wdzięczny

¹¹ P. Buchwald-Pelcowa, *Cenzura w dawnej Polsce...*, s. 112.

¹² *Index librorum prohibitorum cum regulis confectis per Patres a Tridentina Synodo delectos, auctoritate Pii IIII primum editus, postea vero a Sixto V auctus et nunc demum S. D. N. Clementis PP. VIII jussu recognitus et publicatus. Instructione adjuncta de exequendae prohibitionis, deque sincere emendandi et imprimendi libros ratione* (dalej: *Index*), Cracoviae, in officina Andreae Petricouii. Anno Domini MDCIII.

za pomoc w polityce wewnętrznej, ofiarował Maciejowskiemu arcybiskupstwo gnieźnieńskie. Ten jako prymas przez trzy lata, aż do swojej śmierci w 1608 r., odgrywał ważną rolę w kraju objętym kryzysem rokoszu sandomierskiego¹³.

W przedmowie do pierwszego polskiego indeksu książek zakazanych Bernard Maciejowski powołał się na fragment *Dziejów Apostolskich* i relację św. Łukasza opisującą pobyt św. Pawła w Efezie, gdzie: „I wiele z tych, którzy się dwornością parali, znieśli księgi i popalili przed wszystkimi. A obrachowawszy cenę ich, znaleźli sumę pięćdziesiąt tysięcy srebrników. Tak potężnie rosło słowo Boże i wzmacniało się.”¹⁴ Dalej biskup krakowski, nawiązując do rzymskiego indeksu Klemensa VIII, uzasadniał stworzenie jego polskiej wersji: „Gdy do rąk naszych dotarł ten indeks, my uważając go za bardzo potrzebny i zbawienny tak tym, którzy mają obowiązek nauczania, jak i innym, którzy delektują się prywatną lekturą, czym prędsiej postanowiliśmy w mieście i diecezji naszej wydać i opublikować. Na końcu tego indeksu dodaliśmy pisarzy naszego narodu, których czytanie jest zakazane, a których nazwiska do tej pory zdołaliśmy wyśledzić. Dlatego zachęcamy wszystkich przełożonych wszystkich kościołów, tak świeckich jak i zakonnych, i ich zastępców, a także rektorów uniwersytetu krakowskiego, kolegów i jakichkolwiek szkół, aby ten indeks mieli w rękach i pilnie z regułami czytali i aby nie pozwolili swoim podwładnym albo tym, nad którymi mają opiekę, przechowywać lub czytać ksiąg w tym indeksie zakazanych czy też mających być zakazanymi na mocy tych reguł. Drukarzom zaś i księgarzom pod karą kłątwy i innymi karami według uznania naszego polecamy, aby ci nie ważyli się drukować, drudzy nie ważyli się sprzedawać ksiąg, nim najpierw przez nas albo przez naszych deputatów nie będą przejrzone i zaaprobowane.”¹⁵

Po takim wprowadzeniu następują brewe papieża Klemensa VIII i Piusa IV oraz lista dziesięciu reguł, na podstawie których określono jakie książki są zakazane katolikom¹⁶.

¹³ *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: *PSB*), t. XIX, s. 48–51; S. Nasiorowski, *List Pasternski Kardynała Bernarda Maciejowskiego*, Lublin 1992, s. 10; P. Guzowski, *Działalność polityczna Bernarda Maciejowskiego*, Białystok 1999 – praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. A. Wyczańskiego.

¹⁴ *Index*, A1 verso; Dz 19, 19 wg *Biblii* w przekładzie księdza J. Wujka z 1599 r., Warszawa 1999, s. 2186.

¹⁵ *Index*, A1–A2; Tłumaczenie za J. Dużyk, *op. cit.*, s. 394.

¹⁶ *Ibidem*, B i n.; Oryginalne brzmienie reguł oraz ich wyjaśnienie zamieszczone jest również w *Encyklopedii Kościelnej M. Nowodworskiego*, t. VIII, s. 59–66; Tłumaczenie reguł lub ich częściowe streszczenie podaje też J. Dużyk, *op. cit.*, s. 395–400.

Reguła I: Mówi, że wszystkie pisma potępione przez papieży i sobory przed 1515 r., choć nie znajdują się na indeksie, także są potępione.

Reguła II: Książki herezjarchów, którzy wzniesli herezję po 1515 r., jak i tych którzy jej przewodzili – tacy jak Luter, Zwingli, Kalwin, Schwenefeldius, Balthasar Pascimontanus i inni jakiegokolwiek nazwiska, tytułu i treści są zakazane. Książki innych heretyków, które z założenia traktują o religii też są zakazane. Te zaś które nie traktują o religii i zostały przez teologów katolickich zbadane z rozkazu biskupów i inkwizytorów, są dozwolone. Książki napisane po katolicku, przez tych, którzy potem popadli w herezję, lub powrócili na łono Kościoła, a zaaprobowane są przez wydział teologiczny jakiegoś katolickiego uniwersytetu albo inkwizycję generalną są dozwolone do czytania.

Reguła III: Przekłady pisarzy kościelnych, do tej pory wydanych przez autorów potępionych, byle tylko nie zawierały nic przeciw zdrowej nauce są dozwolone. Tłumaczenia ksiąg *Starego Testamentu* za zgodą biskupa mogą być dozwolone tylko ludziom uczonym, pobożnym. Miałyby być to teksty pomocnicze do zrozumienia wulgaty, a nie teksty święte. Przekładów *Nowego Testamentu* zabrania się w ogóle. Pozwala się osobom posiadającym zezwolenie używać objaśnień lub uwag przy tych przekładach zawartych, ale po usunięciu przez wydział teologiczny jakiegoś katolickiego uniwersytetu lub inkwizycję generalną fragmentów podejrzanych. Chodzi tu wyłącznie o przekłady łacińskie i greckie *Pisma Świętego*.

Reguła IV: Mówi o przekładach *Pisma Świętego* na języki narodowe. Aby je czytać potrzebne jest pozwolenie na piśmie, wydane za radą proboszcza lub spowiednika. Zakonnik może czytać takie przekłady tylko za zgodą przełożonych.

Reguła V: Pozwala na korzystanie z ksiąg wydanych staraniem autorów heretyckich, w których nic lub bardzo mało prezentują ze swoich poglądów, tylko zbierają wypowiedzi innych osób, np. słowniki, przypowieści, konkordacje, ale po usunięciu fragmentów przeciwnych wierze.

Reguła VI: Książki w języku narodowym traktujące o sprawach spornych między katolikami a heretykami mogą czytać tylko ci, co posiadają zezwolenie spowiednika lub proboszcza. Książki pobożne, kazania, modlitwy zgodne z duchem katolickim mogą być czytane przez wszystkich. Książki w języku narodowym pisane przez katolików, a znajdujące się na jakichkolwiek indeksach lokalnych mogą być poprawione i po dopuszczeniu przez biskupa lub inkwizytora mogą być czytane przez wszystkich.

Reguła VII: Wskazuje, że należy troszczyć się nie tylko o wiarę, ale i o obyczaje. Całkiem zakazane są książki, które z założenia traktują o rzeczach

zdroźnych i nieskromnych, opowiadają o nich lub uczą. Książki jednak pisane przez starożytnych pogan mogą być czytane ze względu na piękno języka, ale tylko przez dorosłych.

Reguła VIII: Zakazane są książki o dobrej treści, ale w które wtrąca się coś heretyckiego lub zabobonnego. Mogą być dopuszczone do czytania po oczyszczeniu przez teologów katolickich. Podobnie rzecz się ma z prologami lub streszczeniami autorów zakazanych, ale dotyczących książek niezakazanych. Mogą być czytane czy drukowane po dokonaniu poprawek.

Reguła IX: Potępia się i zakazuje czytać księgi o magii i czarach, książki astrologiczne, traktujące o rzeczach przyszłych. Można zaś czytać prace o obserwacjach naturalnych, np. żeglarskich, rolniczych, medycznych.

Reguła X: Opisuje kontrolę i wydawanie pozwoleń na druk. Pozwolenie na druk wydawał w Rzymie wikariusz papieski albo osoby wyznaczone przez papieża, w innych miejscach zaś biskupi i inkwizytorzy. W miastach gdzie są drukarnie, mają biskupi wyznaczyć osobę do ich wizytacji. Drukarze i sprzedawcy ksiąg mają mieć katalog swoich towarów z podpisem wizytatora. Sprzedaż bez zezwolenia zakazanych książek grozi ich konfiskatą. Dopuszczalną jest rzeczą dla biskupa i inkwizytora, żeby książki, które wydawały się godnymi pozwolenia, jeśli ci uznają je za szkodliwe, zostały jednak zakazane. Kto czyta zakazane książki heretyków, popada pod klątwę kościelną, kto zaś czyta lub posiada książki potępione z innego powodu, oprócz winy grzechu ciężkiego ma być karany w sposób surowy.

Dalej indeks zawiera trzy instrukcje postępowania wobec książek zakazanych¹⁷:

De prohibitione librorum. Po opublikowaniu indeksu, właściciele książek zakazanych winni przynieść ich spis do biskupów. Można u biskupa lub inkwizytora uzyskać prawo czytania pozycji zakazanych. Biskupi, inkwizytorzy i uniwersytety mają troszczyć się o sporządzanie indeksów książek pisanych w językach narodowych.

De correctione librorum. Poprawki i oczyszczenia ksiąg mogą dokonać tylko ludzie wybitni wiedzą i pobożnością. Poprawy lub oczyszczenia wymagają m.in. wypowiedzi heretyckie, błędne, gorszące, obrażające pobożne uszy, schizmatyckie, buntownicze, bluźniercze, te, co zwracają się przeciwko obrzędom sakramentów, zwyczajom Kościoła. Należy usunąć słowa *Pisma Świętego* nieściśle przytoczone lub przez złe tłumaczenie heretyków zniekształcone; należy odrzucić wszystko co odnosi się do zabobonów, magii,

¹⁷ *Index*, B 5 i n.; Tłumaczenie lub częściowe streszczenie tych rozdziałów podaje J. Dużyk, *op. cit.*, s. 397–400.

czarów oraz poddaje ludzką wolność w zależność od fatum, od znaków zwoźniczych. Powinno się odrzucić też obrazy rozpustne i nieskromne, mogące szkodzić dobrym obyczajom.

De impressione librorum. Nie powinny być drukowane książki, które nie mają na początku imienia, nazwiska i ojczyzny autora. Książki poprawiane muszą mieć wyraźną adnotację o dawnym zakazie, poprawie i pozwoleniu. Kto przygotowuje wydanie książki, pełny jej tekst musi dostarczyć biskupowi lub inkwizytorowi do przejrzania i zaaprobowania. Po wydrukowaniu książek, zanim trafią one na rynek, musi być sprawdzona zgodność ich brzmienia z egzemplarzem zaaprobowanym.

Dalej następuje przedruk indeksu Klemensa VIII obejmujący prawie 130 stron nazwisk i dzieł umieszczonych alfabetycznie. Pod każdą literą alfabetu znajdują się trzy rodzaje wyliczeń: autorów w ogóle zakazanych (*Auctores primae classis*), tytułów książek wg autorów, których tylko wymienione dzieło jest zakazane (*Certorum Auctorum Libri prohibiti*) oraz tytułów druków bezimiennych (*Incertorum Auctorum Libri prohibiti*). Pod każdą kategorią znajduje się dodatek. Autorzy wymienieni są w indeksie alfabetycznie, ale według imion¹⁸.

Wśród niewielkiej liczby Polaków znajdują się takie nazwiska, jak: Jan Łaski, Andrzej Frycz Modrzewski, Stanisław Sarnicki, Andrzej Wolan, Mikołaj Radziwiłł Czarny. Wszyscy związani z reformacją i znani ze swoich pism nie tylko w Rzeczypospolitej. Wojewoda wileński znalazł się na liście prawdopodobnie za opiekę nad innowiercami, a z czasem być może za wydanie *Biblii* dysydenckiej. W przedruku indeksu Klemensa VIII brakuje jednak jednego nazwiska, które występuje w rzymskiej, oryginalnej wersji: Andrzeja Krzyckiego, biskupa przemyskiego, płockiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego i prymasa. W opinii Z. Celichowskiego trafił on na indeks rzymski za frywolne satyry. P. Buchwald-Pelcowa wiąże raczej to zdarzenie ze źle przyjętym w Rzymie opisem hołdu pruskiego z 1525 r. lub niezrozumieniem antyreformacyjnego, ironicznego utworu *Pochwała Lutra* (*Encomia Luteri*)¹⁹.

Za indeksem Klemensa VIII znajduje się *Index auctorum et librorum prohibitorum, in Polonia editorum* mieszczący się na pięciu stronach i zawierający sześćdziesiąt trzy nazwiska (ułożone w kolejności alfabetycznej wg

¹⁸ *Index*, C2–H9.

¹⁹ Z. Celichowski, *op. cit.*, s. 39–40; P. Buchwald-Pelcowa, *Autorzy polscy...*, s. 123–124.

imion) oraz zestaw druków wydanych anonimowo²⁰. W przypadku większości z osób wymienionych w katalogu można poznać przyczyny ich obecności w gronie autorów zakazanych, opierając się na biogramach zamieszczonych w *Polskim Słowniku Biograficznym*, *Nowym Korbucie* lub korzystając z *Bi-bliografii* Estreichera oraz literatury dotyczącej różnowierców w Polsce.

Na 63 nazwiska, 60 autorów można zidentyfikować, znane są ich prace i w większości życiorysy. W 3 przypadkach można mówić o niepewnej identyfikacji, ponieważ podanych przez indeks Mikołaja Kownackiego, Gaspara Jana, Kozickiego Stanisława nie możemy w stu procentach utożsamić z Walentym Kownackim, wydawcą pism Erazma z Rotterdamu, Kasperowiczem Janem Leopolitą, redaktorem pierwszej drukowanej po polsku *Biblii* katolickiej, czy Kozickim Stanisławem, autorem panegiryków na cześć biskupa katolickiego²¹. W przypadku takich osób, jak: Falkowiusz Tomasz, de Montanis Paulus, z Przasnysza Wawrzyniec, Widawski Wojciech, Zakrzewski Wojciech, jesteśmy w stanie wymienić tylko tytuły napisanych, przetłumaczonych lub wydanych przez nich prac. Publikacji zaś, które spowodowały umieszczenie na indeksie Neothebela Walentego, Samuela Andrzeja, Tobolskiego Adama, nie znamy nawet z tytułu, choć fragmenty ich życiorysów w sposób pośredni uzasadniają pojawienie się na indeksie. W grupie 60 autorów o dosyć pewnej identyfikacji pod względem wyznania możemy wskazać 18 kalwinistów, 15 arian, 14 luteran, 6 braci czeskich i 2 katolików. Pod uwagę przy tym zestawieniu braliśmy ostateczny wybór konfesji, gdyż światopogląd niektórych autorów często ewoluował przez całe ich życie. Kilka osób, np. Jan z Koźmina, Andrzej Frycz Modrzewski czy zwłaszcza Jan Łaski, nie daje się zasufladkować do konkretnego, jednego z wyżej wymienionych nurtów Reformacji. Ich religijność kształtowała się w okresie narodzin protestantyzmu, stąd często sami pisali swoje własne wyznania wiary, które potem próbowali rozpowszechnić w środowisku różnowierczym. W przypadku Jakuba Niemojewskiego można mieć wątpliwości, czy bardziej mu odpowiadała doktryna kalwińska, czy jednak braci czeskich; jeśli zaś chodzi o Wawrzyńca z Przasnysza czy Wojciecha Widawskiego możemy się tylko domyślać związku pierwszego z kalwinizmem, drugiego zaś z luteranizmem.

²⁰ *Index*, H 10–12.

²¹ W przypadku Gaspara Jana można też się zastanawiać nad próbą identyfikacji z Janem Caperem, ministrem ariańskim w Śmiglu, autorem *Dialogu przeciw Wieczерzy Pańskiej* z 1565 r.

Za Polaków w indeksie przyjęto spolonizowanych cudzoziemców m.in.: Włocha Fausta Socyna, Czecha Szymona Turnowskiego, Francuza Piotra Statoriusa, Niemców Krzysztofa Ostorodta, Bartłomieja Bitnera czy Węgra Stanisława Farnowskiego.

Sześćdziesiąt znanych osób umieszczonych na indeksie było autorami ok. 368 odrębnie wydanych książek lub prac umieszczonych w wydawnictwach zbiorowych (które się zachowały lub mamy o ich istnieniu pewne informacje). Wśród nich znajdują się tłumacze 56 utworów pisarzy zagranicznych i wydawcy 26 dzieł różnego rodzaju²².

Na 60 autorów, tłumaczy i wydawców, 11 pisało tylko po łacinie, 25 tylko po polsku, 24 po polsku i łacinie. Wśród tych ostatnich, dwóch tworzyło dodatkowo w języku niemieckim oraz po jednym w języku ruskim i francuskim. Łącznie opublikowali 261 pozycje w języku polskim, 184 po łacinie, 3 po niemiecku, 1 po francusku i 1 po rusku.

Datę wydania zawartą na karcie tytułowej posiada 370 prac, z czego 27 wydano przed 1550 r., 51 w latach pięćdziesiątych, 85 w latach sześćdziesiątych, 43 w latach siedemdziesiątych, 59 w latach osiemdziesiątych, 38 w latach dziewięćdziesiątych, 9 w latach 1600–1603 oraz 58 po roku 1603 (do 1655).

W roku 1603, a więc w roku opublikowania indeksu, nadal żyło 13 autorów: Piotr Artomiusz (*1609), Andrzej Chrzastowski (*1618), Marcin Czechowicz (*1613), Stanisław Farnowski (*1616), Erazm Glicznier (*1603), Jan Licyniusz (*po 1633), Daniel Mikołajewski (*1633), Krzysztof Osterode (*1611), Faust Socyn (*1604), Jan Turnowski (*1629), Szymon Turnowski (*1608), Andrzej Wolan (*1610). Łącznie pod ich nazwiskami ukazały się 153 dzieła, o których wydaniu wiemy, z czego 104 przed 1603 r., a 49 po 1603 r.²³

²² Obliczenia dokonaliśmy w oparciu o dane zawarte w *Nowym Korbucie*, a w przypadku autorów nieuwzględnionych przez to wydawnictwo na podstawie *Bibliografii Estreichera*. Należy jednak zaznaczyć, że liczby te określają wartość jedynie szacunkową i orientacyjną. Redaktorzy *Nowego Korbuta* w dość dowolny sposób dobierali zestawienia bibliograficzne poszczególnych autorów i już we wstępie do swojego wydawnictwa zaznaczyli, iż na pewno nie zawiera ono wykazu wszystkich tytułów omawianych autorów. Podobnie *Bibliografia Estreichera*, choć jest dziełem podstawowym i o zasadniczym znaczeniu, to jednak nie uwzględniła poszukiwań bibliofilskich przynajmniej ostatnich kilkudziesięciu lat. Ponadto należy wziąć poprawkę na fakt niezachowania się do naszych czasów pewnej ilości tytułów.

²³ Można także zauważyć, że istnieje 15 pozycji mających swoje pierwsze wydania przed 1603 rokiem, a kolejne po 1603. Są to prace Piotra Artomiusza, Marcina Bielskiego, Jana Łaskiego, Hieronima Maleckiego, Andrzeja Frycza Modrzewskiego, Mikołaja Reja, Fausta Socyna, Krzysztofa Trecego, Grzegorza z Żarnowca.

Przytłaczająca większość pozycji związanych z autorami umieszczonymi na indeksie została opublikowana na terenie Rzeczypospolitej. 318 dzieł ma zaznaczone miejsce wydania. Z tego w 108 przypadkach jest to Kraków, w 34 Raków, w 24 Wilno, w 18 Toruń, w 13 Łosk, w 12 Pińczów, w 7 Gdańsk i Nieśwież, w 4 Węgrów, Grodzisk, Brześć, w 3 Poznań, w 2 Lublin, Szamotuły, w 1 Nowogródek, Kalisz, Leszno, Baranów. Za granicą drukowano autorów indeksu już znacznie rzadziej, i tak w Królewcu opublikowano 32 tytuły, w Bazylei 8, we Frankfurcie nad Odrą 6, w Amsterdamie 3, w Wittenberdze, Frankfurcie n. Menem, Strasburgu, Spirze, Lipsku i Londynie, Wrocławiu po 2, a także pojedyncze wydania ukazywały się w Genewie, Hanowerze, Magdeburgu, Jenie, Emden, Albie i Gerze.

Wśród nazwisk umieszczonych w polskiej części indeksu zwraca uwagę fakt umieszczenia także *Biblii Brzeskiej* i *Biblii Nieświeskiej*. W ten sposób chciano chyba podkreślić specyficzne, duże znaczenie obu publikacji protestanckich, których tłumacze i wydawcy byli powszechnie znani i należeli w większości do autorów wymienionych w indeksie. Do 6 nazwisk umieszczonych na indeksie dodano tytuły prac zakazanych. Przy Andrzeju Chrzęstowskim wymienione są dwa dzieła skierowane przeciw Robertowi Bellarminiemu i jezuitom (choć łącznie antykatolickich prac stworzył 12). Do nazwiska Hieronima Maleckiego dodano publikację *Postylli domowej* M. Lutra, mimo iż wydawał również i innych autorów luteranckich. Grzegorz Orszak figuruje jako autor *Postylli*, która rzeczywiście była jedynym jego drukowanym dziełem. Nie znamy natomiast wymienionej w indeksie pracy Wojciecha Zakrzewskiego. Krzysztof Ostrodt na indeks trafił za publikację sprawozdania z dysputy przeprowadzonej w 1592 r. w Śmiglu z księdzem Hieronimem Powodowskim. Relacja ta nie zachowała się, ale znamy kilkanaście innych tytułów tego autora. Eustachy Trepka wymieniony jest w indeksie jako tłumacz *Postylli* A. Corvina, choć przekładał też 4 innych autorów protestanckich. Prawdopodobnie tytuły te były jedynymi publikacjami Chrzęstowskiego, Maleckiego, Orszaka, Ostrodta, Treпки i Zakrzewskiego, znanymi autorom indeksu. Wyjątkowo potraktowano też Biernata z Lublina, z którego książkami twórcy indeksu nie zetknęli się bezpośrednio, a sam Biernat trafił na indeks jako autor cytowany przez Flacjusza Illyryka. Szczególną uwagę zwraca też nazwisko Mikołaja Paca z dodatkiem *pseudoepiscopis Kijoviensis*. Zygmunt August mianował Mikołaja Paca biskupem kijowskim w 1557 r. Mimo iż nominacja ta nie zyskała aprobaty papieskiej, król ją popierał bardzo długo. W międzyczasie Pac zdołał się ożenić i wydać książkę luterancką. Ostatecznie

zrezygnował z biskupstwa, a raczej jego skromnych dochodów dopiero w 1583 r.²⁴

Za indeksem polskich autorów zakazanych znajduje się zestaw druków wydanych anonimowo. Umieszczono w nim pisma o charakterze religijnym, potraktowane nie indywidualnie, ale określone nazwami poszczególnych kategorii, np.: „...Agendy, Wieczerze...Postille rozmaite...Synody rozmaite...Katechizmy...Kazania...Obrony Zborow ...Modlitwy”. Mamy także wymienione takie publikacje, jak *Confessio Wileńska*, *Confessio Fratrum Boemicorum*, *Sandomirensis*, *Augustana* oraz kilka druków z zaznaczeniem pełnego tytułu, np. *Prostaka do Sigmunta Pieśni*. Prawdopodobnie ze względu na wielką ilość anonimowych publikacji protestanckich, ta kategoria druków została potraktowana przez autorów indeksu z pewnym lekceważeniem. Zakończono ją bowiem dosyć pojemnym zwrotem zakazującym czytać „Pisma wszelakie Nowokrzęćców y inych Nowowierników po Polsku wydane”.

Należy podkreślić wyłącznie wyznaniowy charakter indeksu. Wszyscy autorzy, którzy zostali umieszczeni na indeksie, prowadzili działalność antykatolicką. Publikowali jako teolodzy i polemici religijni, propagatorzy różnych nurtów Reformacji, i tu należy uznać, iż twórcy indeksu zebrali chyba wszystkie najważniejsze nazwiska polskich protestantów. W ich gronie znajdowali się, co prawda, również poeci, jak Biernat z Lublina czy Mikołaj Rej, ale ich twórczość przesiąknięta była satyryczną krytyką Kościoła katolickiego, a w przypadku Reja łączyła się z jawną działalnością reformacyjną. Zdecydowana większość prac publikowanych przez pisarzy zakazanych, nie licząc prac teologicznych, nie miała charakteru naukowego. Twórcy dzieł historycznych, jak Marcin Bielski czy Stanisław Sarnicki, trafili na indeks ze względu na surową ocenę roli papieży oraz duchowieństwa katolickiego w dziejach Polski. Podobnie rzecz się miała z Jakubem Przyłuskim, wydawcą pierwszego drukowanego zbioru praw polskich, zawierającego liczne komentarze w duchu protestanckim. Trzeba jednak pamiętać, że dzieła nie traktujące o religii, np. podręcznik Erazma Glicznera o gospodarce wiejskiej, wg Reguły IX indeksu rzymskiego mogły być czytane przez katolików.

Nie wiemy jak wyglądała realizacja założeń zawartych w indeksie, reguł cenzorskich i czy autorów bądź wydawców spotykały poważne represje. Wiadomo, że do 1617 r. cenzurą wciąż zajmował się Uniwersytet Jagielloń-

²⁴ H. Wyczański, *Mikołaj Pac*, w: *PSB*, t. XXIV, s. 736–737.

ski. W rektorskich aktach sądowych znajduje się kilka spraw dotyczących nielegalnego drukowania kalendarzy czy krytycznych względem profesorów uniwersyteckich komentarzy, zamieszczanych przez wydawców lub autorów drukowanych w Krakowie książek. Inicjator wydania pierwszego polskiego indeksu książek zakazanych – Bernard Maciejowski, nie wykazywał energii w ściganiu wydawnictw heretyckich. Fakt wydawania autorów zakazanych także po 1603 r. i wielokrotne wznowienia ich dzieł zdają się to potwierdzać. Gorliwiej sprawą się zajął kolejny biskup – Marcin Szyszkowski, który w 1617 r. powołał przy kurii specjalny komitet cenzury, mający za zadanie kontrolę produkcji wydawniczej i rynku księgarskiego w Krakowie. Jego działalność dotyczyła głównie prac religijnych, kalendarzy, rzadziej literatury sowizdrzalskiej. Nie był on w stanie uchwycić całej działalności wydawniczej, dbał o ograniczenie wydawnictw anyklerskich, antyjezuickich i antykatolickich, antyżydowskich również. Najsurowsze kary, jakie spotykały osoby przekraczające przepisy kościelne, to konfiskata pełnego nakładu zakazanych druków, co w praktyce było niewykonalne, oraz kary pieniężne²⁵.

Indeks wydany przez bpa Maciejowskiego rozpoczął cykl tego typu wydawnictw na terenie Rzeczypospolitej. Był on częścią ruchu kontrreformacyjnego odbywającego się wraz z potrydencką reformą Kościoła katolickiego. Jednak cenzura kościelna – zarówno katolicka jak i protestancka czy cenzura królewska – często miała charakter raczej informacyjny, teoretyczny niż praktyczny. Dużo mówiono o potrzebie kontroli wydawnictw i ograniczeniach rynku księgarskiego. Temat podnosiły synody katolickie, protestanckie, dyskutowali politycy. Rzeczpospolita szlachecka była pod tym względem o wiele liberalniejsza od protestanckich kantonów szwajcarskich czy katolickiej Francji²⁶.

Na indeksie Bernarda Maciejowskiego znalazły się następujące osoby (w kolejności alfabetycznej wg nazwisk):

Artomiusz Piotr (w indeksie: Petrus Artomius, alias Kresichleb) (1555–1609) syn szewca Łukasza Krzesichleba, ławnika miejskiego w Grodzisku Wielkopolskim. Był nauczycielem domowym Ostrorogów. Wpisał się na uniwersytet w Wittenberdze w 1577 r., potem jako kaznodzieja luterański pracował w Warszawie, Węgrowie i Toruniu. Znany był głównie jako autor zbioru pieśni luterańskich *Cantional, to jest pieśni chrześcijańskie*

²⁵ R. Żurkova, *Książka na wokandzie sądów krakowskich w latach 1600–1630*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, R. XXXII (1987), s. 12–22.

²⁶ P. Buchwald-Pelcowa, *Cenzura w dawnej...*, s. 238.

wydawanego od 1578 r. dwanaście razy. Na indeks mógł trafić za traktat o śmierci *Thanatomachia, to iest Boy ze śmiercią* (Toruń 1600), który wywołał krytykę ze strony katolickiej, oraz za wydawanie innych polemik lub kazań w duchu luteranckim²⁷.

Bieliński Daniel (zm. 1591) pochodził ze Śląska, studiował na Uniwersytecie Krakowskim, przyjął święcenia kapłańskie i został kaznodzieją niemieckim w kościele św. Barbary w Krakowie. Za jawne sprzyjanie reformacji szykanowany i więziony przez biskupa krakowskiego A. Zebrzydowskiego. Wkrótce został ministrem kalwińskim w Krakowie, a następnie ariańskim w Szydłowcu i Olkuszu. Należał do najsukrajniejszej grupy antytrynitarzy, podejrzewany o ateizm. Nie zachowały się jego prace, ale wiemy, że był autorem zestawienia sprzeczności zawartych w *Nowym Testamencie* w porównaniu do *Starego Testamentu*. Ok. 1575 r. nawrócił się na kalwinizm i pracował jako kaznodzieja w Krakowie i Wilnie²⁸.

Bielski Marcin (Martinus Bielscius) (1495–1575) rycerz, samouk, zdobywał wiedzę korzystając z dobrodziejstw dworów księcia Janusza Mazowieckiego i Piotra Kmity. Przetłumaczył na polski z czeskiego przekładu *Żywoty filozofów* Gwaltera Burleya. Znany był przede wszystkim jako autor *Kroniki wszytkiego świata* wydanej trzykrotnie za życia autora. Za wątki antykatolickie zawarte w tej pracy mógł trafić na indeks. Zdecydowanie antykatolicka była też *Rozmowa dwóch proroków, dwóch baranów o jednej głowie* (Kraków 1566) oraz fragmenty *Sejmu niewieściego* (Kraków 1566). Nigdy nie zerwał z Kościołem katolickim, a przygotowywane czwarte wydanie *Kroniki...* nawet poprawił w duchu katolickim²⁹.

z Brzezin Grzegorz Paweł (Gregorius Paulus Brzezinensis) (ok. 1525–1591) studiował na Akademii Krakowskiej i Uniwersytecie w Królewcu, gdzie przeszedł na luteranizm. Na początku lat 50-tych zwrócił się ku kalwinizmowi i organizował zbory tego wyznania w Małopolsce. Pod wpływem Blandraty zaczął na początku lat 60-tych głosić idee antytrynitarne i był jedną z osób, które doprowadziły do rozbitcia Zboru Małopolskiego na większy – kalwiński i mniejszy – ariański. Odgrywał wielką rolę w ariańskim ośrodku w Rakowie. Publikował prace o charakterze teologicznym, których tezy były nie do przyjęcia zarówno dla katolików jak i kalwinistów³⁰.

²⁷ *Nowy Korbut, Piśmiennictwo staropolskie* (dalej: *NK*), 1964, t. II, s. 10–11; M. Si-pajłhówna, *Artomiusz Piotr*, w: *PSB*, t. 1, s. 168–169.

²⁸ W. Budka, *Bieliński Daniel*, w: *PSB*, t. 2, s. 45–46.

²⁹ *NK*, t. II, s. 27–30; I. Chrzanowski, *Bielski Marcin*, w: *PSB*, t. 2, s. 64–66.

³⁰ *NK*, t. II, s. 55–60; K. Górski, *Grzegorz Paweł z Brzezin*, w: *PSB*, t. 9, s. 82–84.

Bythner Bartłomiej (Bartolomaeus Bithnerus) (ok. 1559–1629) urodził się prawdopodobnie na Śląsku i pochodził z niemieckiej rodziny, był kalwińskim pastorem w Głębowicach na Śląsku i w Malicach. Wydał m.in. dzieło *Fraterna et modesta ad omnes per universam Europam reformatas ecclesias... exhortatio*, wzywające wszystkich protestantów do zjednoczenia i zapewne z tego powodu trafił na indeks³¹.

z Brzozowa Walenty (Valentius a Brzozow) (poł. XVI w.) był seniorem Jednoty braci czeskich w Polsce. Przetłumaczył na polski śpiewnik Jana Roha. Inne szczegóły z jego życia nie są znane, być może publikował inne prace także mogące wpłynąć na umieszczenie go na indeksie³².

Budny Szymon (Simon Budnaeus) (ok. 1530–1593) pochodził z drobnej szlachty mazowieckiej, być może studiował na Akademii Krakowskiej. Był katechistą kalwińskim w Wilnie, a potem ministrem w Klecku, współpracując z Mikołajem Radziwiłłem propagował protestantyzm wśród prawosławnych. Był autorem lub współautorem dwóch dzieł wydanych po rusku w drukarni nieświeskiej, co wywołało ataki środowisk prawosławnych. Po pewnym czasie przeszedł na arianizm i został kaznodzieją Jana Kiszki w Łosku. Wkrótce poglądy Budnego stały się zbyt radykalne jak na środowisko magnackie i stał się głową najsłabszego odłamu antytrynitarzy polskich. Był jednym z tłumaczy *Biblii Nieświeskiej*, potem samodzielnie w Łosku przetłumaczył w duchu ariańskim *Nowy Testament*³³.

Chrzastowski Andrzej (Andreas Chrastouius) (ok. 1555–1618) początkowo gorliwy katolik, studiował na Akademii Krakowskiej, był jednym z inicjatorów zburzenia zboru kalwińskiego w Krakowie w 1574 r. Przeszedł jednak na kalwinizm i atakował w swoich publikacjach zarówno katolików jak i arian. Jego wystąpienia przeciwko katolickim mszom świętym spowodowały napaść młodego Włocha Franco Franciego na procesję Bożego Ciała w Winie w 1611 r. Indeks rejestruje Chrzastowskiego jako autora dwóch antykatolickich ataków wydanych w latach 1593–1594, choć w rzeczywistości jest autorem wielu też innych opracowań religijnych i polemicznych³⁴.

Czechowic Marcin (Martinus Czechouicius) (1532–1613) pochodził z rodziny katolickiej i przygotowywał się do kariery duchownej. Studiował w Akademii Lubrańskiego i na Uniwersytecie w Lipsku. Z reformacją związał się początkowo jako luteranin, potem zaś należał do bliskich kalwińskich

³¹ NK, t. II, s. 70–71; A. Starke, *Bythner Bartłomiej*, w: *PSB*, t. 3, s. 181.

³² NK, t. II, s. 60.

³³ NK, t. II, s. 61–65; S. Kot, *Budny Szymon*, w: *PSB*, t. 3, s. 96–99.

³⁴ NK, t. II, s. 86–87; M. Wajsblum, *Chrzastowski Andrzej*, w: *PSB*, t. 3, s. 469–471.

współpracowników Mikołaja Radziwiłła Czarnego, pracując jako nauczyciel w jego szkole w Wilnie. W drugiej połowie lat 60-tych przeniósł się do Jana Niemojewskiego na Kujawy, gdzie rozpoczął propagandę antytrynitaryzmu. W 1570 r. założył gminę w Lublinie, którą kierował przez wiele lat, publikując wiele prac antykatolickich, polemizując z kalwinistami, atakując judaizm. Był także tłumaczem *Nowego Testamentu*³⁵.

Falkowiusz Tomasz (Thomas Falcouius) w *Bibliografii* Estreichera pod tym nazwiskiem znajdują się wydania *Ewangelii św. Łukasza* i *Dziejów Apostolskich*, które ukazały się w 1566 r. w Brześciu. Mógł być kalwińskim tłumaczem lub tylko wydawcą³⁶.

Farnowski Stanisław (Stanislaus Farnouius) (zmarły ok. 1616) pochodził prawdopodobnie z Węgier lub Siedmiogrodu, skąd przybył do Polski jako minister kalwiński. Studiował na uniwersytetach w Marburgu, Heidelbergu i Zurichu. Po powrocie do Rzeczypospolitej przyłączył się do obozu antytrynitarzy, został przywódcą dyteistów małopolskich i pracował nad zorganizowaniem ich zborów. Jego publikacje to polemiki religijne z innymi koncepcjami ariańskimi oraz zbiory modlitw i pieśni, które zdecydowanie kwalifikowały autora na indeks³⁷.

Gasper Joannes wg *Bibliografii* Estreichera jest to Caspar Jan, znany także (wg *Nowego Korbuta*) jako Leopolda Jan czy **Jan Kasperowicz Leopolda** (1523–1572) najpierw student Akademii Krakowskiej, a następnie jej profesor. Przez całe życie związany był z katolicyzmem, współczesni nazywali go „dzielnym pogromcą herezji”. Był redaktorem i wydawcą pierwszej drukowanej po polsku *Biblii* katolickiej – tzw. *Biblii Leopoldy* lub *Biblii Szarfenberga*. Być może trafił na indeks za używanie przy redakcji *Pisma Świętego* opracowań biblistów protestanckich lub w ramach akcji ograniczania czytania innych przekładów *Pisma Świętego* na rzecz *Biblii* Jakuba Wujka. Nie mamy pewności czy jest to identyfikacja prawidłowa³⁸.

Gilowski Paweł (Paulus Gilouius) (ok. 1534–1595) był kalwińskim ministrem m.in. w Krakowie, Łańcucie i Wilnie. Brał aktywny udział w staraniach zapobiegających rozłamowi wśród kalwinistów małopolskich, potem atakował antytrynitarzy. Miał wpływ na zawarcie Zgody Sandomierskiej,

³⁵ NK, t. II, s. 105–108; S. Kot, *Marcin Czechowicz*, w: *PSB*, t. 3, s. 307–308.

³⁶ K. Estreicher, *Bibliografia Polska* (dalej: *Bibl. Estr.*), Kraków 1894, t. 13, s. 28–29.

³⁷ NK, t. II, s. 155–157; S. Szczotka, *Farnowski Stanisław*, w: *PSB*, t. 4, s. 372–375.

³⁸ *Bibl. Estr.*, Kraków 1906, t. 21, s. 183–184; *Nowy Korbut*, t. II, s. 443–444; L. Hajdukiewicz, *Leopolda Jan*, w: *PSB*, t. 17, s. 74–76.

brał czynny udział w synodach kalwińskich w całym kraju. Opublikował katechizm kalwiński i polemikę z Marcinem Czechowicem przeprowadzoną z pozycji kalwińskich³⁹.

Gliczner Erazm (Erasmus Glicnerus) (1535–1603) pochodził z rodziny katolickiej, ale w młodości przeszedł na luteranizm. Studiował na Uniwersytecie w Królewcu, był gubernierem u książąt Słuckich na Litwie. Jakiś czas związany z kalwinizmem, po powrocie do luteranizmu został głową tego wyznania w Wielkopolsce. Opublikował podręczniki o gospodarstwie wiejskim i wychowaniu dzieci, ale także pisma zwalczające katolicyzm⁴⁰.

Glodius Paweł (Głodny) (Glodius Paulus Zbassinensis) (1531–1606) pochodził z polskiej rodziny plebejskiej ze Zbąszynia na Śląsku. Studiował na Uniwersytecie w Wittenberdze, a następnie był kaznodzieją ludności polskiej parafii św. Elżbiety we Wrocławiu. Znany jako autor polsko-niemieckiego katechizmu luteranckiego, którego zachowane egzemplarze pochodzą z drugiego wydania w roku 1607, więc pierwsze musiało się ukazać przed rokiem 1603⁴¹.

z Goniądza Piotr (Petrus Goniec) (ok. 1530–1573) studiował na Uniwersytecie Krakowskim i w Padwie, po powrocie do kraju związał się ze środowiskiem kalwińskim skupionym wokół Mikołaja Radziwiła Czarnego, ale wkrótce jego poglądy stały się na tyle radykalne, że jego praca *De filio Dei homino Christo Jesu* (Kraków 1556) została wykupiona przez litewskiego magnata i zniszczona. Potępiały Piotra edykty królewskie z 1556 r. oraz synody protestanckie w całym kraju. Współpracował ze zborami ariańskimi w Małopolsce, a pod koniec życia osiadł w Węgrowie, gdzie wydawał propagandowe pisma antytrynitarskie pod patronatem Jana Kiszki⁴².

Kościelski Gaweł (Gallus Koscielski) (zm. ok. 1616) szlacheckiego pochodzenia kalwinista kujawski, który trafił na indeks za polemikę z prymasem Stanisławem Karnkowskim na temat prymatu papieskiego⁴³.

Kownacki Mikołaj (Nicolaus Kownacki) ani *Nowy Korbut* ani *Biografia* Estreichera oraz *Polski Słownik Biograficzny* nie rejestrują nikogo o takim imieniu i nazwisku. Mamy natomiast u Estreichera **Walentego**

³⁹ NK, t. II, s. 190–191; S. Szczotka, *Gilowski Paweł*, w: *PSB*, t. 7, s. 471–472.

⁴⁰ NK, t. II, s. 193–195; H. Barycz, *Gliczner Erazm*, w: *PSB*, t. 8, s. 50–52.

⁴¹ A. Rombowski, *Glodius Paweł*, w: *PSB*, t. 8, s. 78–79.

⁴² NK, t. II, s. 203–206; L. Szczucki, *Piotr z Goniądza*, w: *PSB*, t. 26, s. 398–401.

⁴³ NK, t. II, s. 401–402; I. Kaniewska, *Kościelski Gaweł*, w: *PSB*, t. 14, s. 42.

Kownackiego, którego nakładem ukazały się w Wilnie w 1585 r. pisma Erazma z Rotterdamu, dedykowane Mikołajowi Krzysztofowi Radziwiłłowi, co mogło być podstawą umieszczenia na indeksie⁴⁴.

Kozicki Stanisław (Stanislaus Kosicki) osoba o takim imieniu i nazwisku figuruje w *Bibliografii* Estreichera wśród autorów panegiryków wydanych na cześć biskupa poznańskiego Adama Nowodworskiego z okazji jego ingresu na katedrę biskupią w 1631 r. Nie można wykluczyć, iż jest to ten sam Kozicki, którego nazwisko pojawia się w indeksie, ale nie znaleźliśmy żadnych informacji, które mogły to potwierdzić⁴⁵.

z Koźmina Jan (Ioannes Kosminius siue Kosmius) (ur. przed 1510) studiował na Uniwersytecie Krakowskim, był nauczycielem w szkole dworskiej Jędrzeja Górki. W 1545 r. został kaznodzieją nadwornym Zygmunta Augusta, a potem również bibliotekarzem nadwornym. Szerzył nowinki religijne w środowisku dworskim, za co pozywany był przed sąd biskupi. Na indeks trafił prawdopodobnie za wydaną w 1550 r. mowę skierowaną do papieża Juliusza III⁴⁶.

Krowicki Marcin (Martinus Krowicki) (ok. 1501–1573) studiował na Akademii Krakowskiej, pod koniec lat 30-tych przyjął święcenia kapłańskie, ale pod wpływem reformacji ożenił się – było to pierwsze jawne małżeństwo duchownego w Polsce. Wyjechał na studia do Wittenbergi, gdzie nawiązał bliską współpracę z Filipem Melanchtonem. Pod koniec lat 50-tych porzucił luteranizm na rzecz kalwinizmu i organizował zbory małopolskie, a gdy na początku lat 60-tych nastąpiło wśród nich rozbitcie opowiedział się po stronie antytrynitarzy. Publikował w duchu propagandy reformacyjnej, początkowo luterskiej, potem kalwińskiej⁴⁷.

Kryszkowski Wawrzyniec (Laurentius Kryskouius) (II poł. XVI w.) początkowo brat czeski działający w Wielkopolsce, tłumacz z czeskiego *Rozmowy czterech braci waldeńskich*, ale na początku lat 60-tych przeszedł na kalwinizm i należał do środowiska skupionego wokół Mikołaja Radziwiłła Czarnego, publikując w tym duchu. Z czasem został antytrynitarzem⁴⁸.

Kwiatkowski Marcin (Martinus Kwiatkowski) (zm. 1585) student Uniwersytetu w Królewcu i Lipsku, dworzanin księcia Albrechta. Był tłu-

⁴⁴ *Bibl. Estr.*, t. 16, s. 91.

⁴⁵ *Bibl. Estr.*, t. 20, s. 129.

⁴⁶ H. Barycz, *Jan z Koźmina*, w: *PSB*, t. 10, s. 458–460.

⁴⁷ *NK*, t. II, s. 421–423; H. Barycz, *Krowicki Marcin*, w: *PSB*, t. 15, s. 350–353.

⁴⁸ K. Górski, *Kryszkowski Wawrzyniec*, w: *PSB*, t. 15, s. 562–563.

maczem konfesji augsburskiej, do której starał się przekonać Zygmunta Augusta i Stefana Batorego, oraz autorem kilku innych prac protestanckich⁴⁹.

Licyniusz Jan (Ioannes Licinius) (zm. po 1636) pochodził z rodziny mieszczańskiej ze Śląska, kierował szkołą ariańską w Iwiu na Litwie, a następnie był ministrem ariańskim w Nowogródku, odgrywając znaczną rolę w zorganizowaniu tego wyznania na Litwie. Polemizował z katolikami i próbował zyskiwać zwolenników antytrynitaryzmu wśród kalwinów litewskich. Dwukrotnie ekskomunikowany przez współwyznawców za pijaństwo i skandaliczny tryb życia⁵⁰.

z Lublina Biernat (Bernardus Lublinesis) (ok. 1465–1529) duchowny katolicki, sekretarz wojewody ruskiego Jana Pileckiego i jego syna Jana. Jeszcze przed wystąpieniem M. Lutra głosił radykalne poglądy narodowe, społeczne i religijne. Był autorem lub tłumaczem pierwszej książki wydrukowanej po polsku – modlitewnika *Raj duszny* wydanego w Krakowie w 1513 r. Na indeks trafił, gdyż był cytowany przez Flacciusa Illyryka, w jego dziele *Catalogus testium veritatis*⁵¹.

Lutomirski Stanisław (Stanislaus Lutomierski) (1518–1575) studiował na Akademii Krakowskiej i na Uniwersytecie w Wittenberdze, po powrocie został księdzem katolickim i sekretarzem królewskim. W latach 50-tych zaczął sprzyjać reformacji, a w 1554 r. sformułował swoje własne wyznanie wiary, które przesłał królowi i episkopatowi polskiemu. Wydane w 1556 r. *Confesio...* zadecydowało zapewne o umieszczeniu autora na indeksie. Czynnie działał na arenie politycznej, zwalczając Kościół katolicki i szerząc protestantyzm, najpierw w duchu luterańskim, z czasem zaś kalwińskim⁵².

Łasicki Jan (Ioannes Lassicius) (1534 – zm. po 1599) studiował na Uniwersytecie w Bazylei, gdzie związał się ze środowiskami kalwińskimi. Wiele w trakcie życia podróżował, studiując w Heidelbergu, Pradze, Padwie, Wittenberdze i Lipsku. Był obecny w Paryżu w czasie nocy św. Bartłomieja (18 VIII 1571). Spełniał funkcje dyplomatyczne z ramienia Stefana Batorego, któremu poświęcił część swojej twórczości. Znany był ze swej historii braci czeskich oraz religijnych pism polemicznych⁵³.

Łaski Jan (Ioannes a Lasko) (1499–1590) wychowywany na dworze stryja, prymasa Jana Łaskiego, studiował w Bolonii i Padwie, po powro-

⁴⁹ NK, t. II, s. 435–436; H. Kowalska, *Kwiatkowski Marcin*, w: *PSB*, t. 16, s. 358–360.

⁵⁰ NK, t. II, s. 451–452; L. Szczucki, *Licyniusz Jan*, w: *PSB*, t. 17, s. 300–301.

⁵¹ NK, t. II, s. 463–467; A. Brücker, *Biernat z Lublina*, w: *PSB*, t. 2, s. 84–85.

⁵² NK, t. II, s. 478–479; H. Kowalska, *Lutomirski Stanisław*, w: *PSB*, t. 18, s. 144–146.

⁵³ NK, t. II, s. 479–481; H. Barycz, *Łasicki Jan*, w: *PSB*, t. 18, s. 218–222.

cie przyjął święcenia kapłańskie. Potem wiele podróżował, poznając gminy protestanckie we Francji, Niderlandach, Anglii i Szwajcarii. Przyjaźnił się z Erazmem z Rotterdamu i sprowadził po jego śmierci jego bibliotekę do Polski. Ożenił się w 1540 r. i, opowiadając się po stronie reformacji, przez całe swoje życie pracował nad stworzeniem wyznania wiary umożliwiającego zjednoczenie się wszystkich protestantów w kraju. Był jednym z najbardziej znanych polskich heretyków, autorem m.in. katechizmów protestanckich⁵⁴.

Malecki Hieronim (Hieronimu Malecki) (ok. 1525–1583) młodość spędził na dworze królewskim w Krakowie, studiował w Królewcu. W 1551 r. założył wraz z ojcem drukarnię w Ełku, wydającą książki luteranckie. Był ministrem luteranckim, współpracował z kancelarią ks. Albrechta. Na indeks trafił za opublikowanie *Postylli domowej* M. Lutra, choć drukował i inne pisma luteranckie⁵⁵.

Mączyński Jan (Ioannes Mączyński) (ok. 1515 – ok. 1587) należał do dworzan biskupa poznańskiego Jana Branickiego, za którego pieniądze wyjechał w podróż do Europy Zachodniej. Zapisał się na Uniwersytet w Wittenberdze, studiował też w Bazylei, Zurichu, Strasburgu i Padwie. Mimo sprzyjaniu reformacji przez długi czas posiadał beneficja kościelne. Był sekretarzem w kancelarii wielkksiążęcej na Litwie i osobistym sekretarzem Mikołaja Radziwiłła Czarnego. Jako kalwinista propagował nową religię na arenie politycznej. Po śmierci patrona, Radziwiłła, przeszedł na arianizm. Znany też jako autor słownika łacińsko-polskiego⁵⁶.

Mikołajewski Daniel (Daniel Mikołajewski) (1560–1633) studiował na uniwersytetach we Frankfurcie nad Odrą i w Heidelbergu. Po powrocie do kraju został ministrem kalwińskim w Radziejowie. Występował jako polemista antyjezuicki, po 1607 r. wstąpił do wspólnoty braci czeskich. Na indeks mógł trafić za polemiki m.in. z Jakubem Wujkiem, Marcinem Śmiegleckim oraz prace z dziedziny bibliistyki, był korektorem wielu wydań *Biblii* protestanckich, swój przekład wydał w Gdańsku w 1632 r.⁵⁷

Modrzewski Frycz Andrzej (Andreas Fricius Modreuius) (ok. 1503–1572) studiował na Akademii Krakowskiej, przyjął święcenia kapłańskie, pracował u arcybiskupa Jana Łaskiego, a następnie u jego bratanka – Jana Łaskiego Młodszego i jego braci Hieronima i Stanisława. Za ich namową wyjechał na studia do Wittenbergi. Po śmierci Erazma z Rotterdamu otrzymał

⁵⁴ NK, t. II, s. 484–485; H. Kowalska, *Łaski Jan*, w: *PSB*, t. 18, s. 1237–244.

⁵⁵ NK, t. II, s. 502–503; H. Barycz, *Malecki Hieronim*, w: *PSB*, t. 19, s. 295–297.

⁵⁶ NK, t. II, s. 510–512; H. Barycz, *Mączyński Jan*, w: *PSB*, t. 20, s. 336–339.

⁵⁷ M. Sipayłto, *Mikołajewski Daniel*, w: *PSB*, t. 21, s. 154–157.

od Jana Łaskiego zlecenie odebrania biblioteki. Mimo iż podróżując po Europie z Janem Łaskim poznał protestantyzm i stał się jego zwolennikiem, nie zrezygnował z beneficjów kościelnych w kraju. Po powrocie został sekretarzem królewskim Zygmunta Augusta. Publikował prace w duchu protestanckim, głównie luteranckim, ale również wypowiadał się na tematy polityczne i społeczne, krytykując pozycję Kościoła katolickiego. Pod koniec lat 50-tych zbliżył się do obozu kalwińskiego, a pod koniec życia do arian⁵⁸.

de Montanis Paulus nie figuruje w *Bibliografii* Estreichera ani *Nowym Korbucie* lub *PSB*. W katalogu starodruków Biblioteki Narodowej znajduje się pod tym nazwiskiem *Tractatus novus de iure tutelarum et curatio-num...Opus...studio et opera Balthasari Montani... nunc in minori forma excusum* wydany we Frankfurcie nad Menem w 1608 r. Wcześniej także musiał coś wydać, by trafić na indeks już w roku 1603.

Neothebel Walenty (Neotebulus Valentinus) był luteranckim ministrem w Toruniu, polemizującym w drugiej połowie XVI w. z katolikami i arianami. Znamy jego gwałtowny atak na Żydów i arian opublikowany w Toruniu w 1581 r. Na indeks trafił zapewne za podobne wystąpienia przeciw katolikom⁵⁹.

Niemojewski Jakub (Iacobus Niemoiewski) (ok. 1532–1586) brat Jana Niemojewskiego, już w młodości przeszedł na luteranizm, a następnie kalwinizm. Studiował w Wittenberdze i Królewcu. Angażował się w działalność zborów kalwińskich w całym kraju oraz współpracował z Jednotą braci czeskich. Polemizował z katolikami (m.in. z Jakubem Wujkiem, B. Herbestem) jak i z arianami. Działał także na arenie politycznej, należał do czołowych przywódców opozycji antybatoriańskiej⁶⁰.

Niemojewski Jan (Ioannes Niemoiewski) (ok. 1530–1598) studiował w Królewcu, po powrocie przyjął kalwinizm i rozwinął działalność religijną i polityczną. W 1566 r. przeszedł na wyznanie ariańskie i założył własną gminę. Szybko przeszedł ewolucję w poglądach teologicznych i społecznych, zajmując pozycje skrajnie radykalne. Kierował wraz z M. Czechowicem ariańskim zbożem lubelskim. W swoich publikacjach bezwzględnie atakował Kościół katolicki⁶¹.

⁵⁸ W. Urban, *Frycz Modrzewski Andrzej*, w: *PSB*, t. 21, s. 538–543.

⁵⁹ *Bibl. Estr.*, t. 23, s. 80; T. Grabowski, *Literatura aryańska*, Kraków 1906, s. 63, 196–197.

⁶⁰ *NK*, t. III, s. 18; J. Tazbir, *Niemojewski Jakub*, w: *PSB*, t. 23, s. 10–13.

⁶¹ *NK*, t. III, s. 19–20; J. Tazbir, *Niemojewski Jan*, w: *PSB*, t. 23, s. 13–16.

Nowomiejski Wojciech (Albertus a Nouemiasto) (XVI w.) był nauczycielem w luterańskiej szkole w Toruniu. W 1557 r. przeniósł się do Królewca, gdzie prowadził działalność kaznodziejską i wydawniczą wraz z Janem Seklucjanem. Był tłumaczem luterańskich modlitewników i pism teologicznych oraz dzieł Erazma z Rotterdamu⁶².

Orszak Grzegorz (Gregorius Orsacius) (ok. 1520 – ok. 1567) studiował prawdopodobnie na Akademii Krakowskiej. Pod koniec lat 40-tych zbliżył się do środowisk reformacyjnych. Jeszcze przed 1550 r. kierował szkołą parafialną w Pińczowie, a po likwidacji tam kultu katolickiego stworzył i przez 10 lat zarządzał jedną z najważniejszych szkół protestanckich w kraju. Początkowo działająca w duchu luterańskim, przekształciła się w ośrodek myśli kalwińskiej. W 1561 r. Orszak został usunięty z Pińczowa za głoszenie herezji ariańskiej. Na indeks został wciągnięty jako autor zbioru kazań, napisanego jeszcze w duchu luterańskim⁶³.

Ostorodt Krzysztof (Christophorus Ostorod Scotus) (zm. 1611) urodził się w Goslarze w Dolnej Saksonii jako syn tamtejszego pastora luterańskiego. Studiował na Uniwersytecie w Królewcu. Pod wpływem arian gdańskich porzucił luteranizm i z czasem stał się zwolennikiem radykalnych poglądów Fausta Socyna. Polemizował z luteranami i katolikami, a na indeks trafił za sprawozdanie ze spotkania z księdzem Hieronimem Powodowskim odbytego w 1592 r. w Śmiglu. Był zwierzchnikiem zborów ariańskich w Prusach Królewskich⁶⁴.

Pac Mikołaj (Nicolaus Pacius) (ok. 1527–1591) mimo iż nie miał święceń kapłańskich, został dziekanem w kapitule wileńskiej i proboszczem w Nowogródku. Nie wiemy gdzie zdobył wykształcenie, ale uchodził za człowieka uczonego. Od 1554 r. był sekretarzem Zygmunta Augusta, a w 1557 r. został przez króla nominowany na biskupa kijowskiego. Nie przyjął sakry biskupiej, choć zasiadał w senacie i czerpał dochody ze swoich beneficjów. W latach 60-tych przeszedł na luteranizm, ożenił się i pod wpływem luterańskich teologów wydał w Królewcu dzieło skierowane przeciw antytrynitarzom. Mimo iż jawnie popierał reformację i otaczał się protestantami nadal uchodził za biskupa kijowskiego. Pod wpływem nuncjusza J. F. Commendonego papież Pius V zażądał od króla usunięcia Paca z biskupstwa kijowskiego. Ostatecznie jednak zrezygnował sam, ale dopiero w 1582 r., gdy został pozbawiony

⁶² NK, t. III, s. 24.

⁶³ NK, t. III, s. 47; H. Barycz, *Orszak Grzegorz*, w: *PSB*, t. 24, s. 260–263.

⁶⁴ *Bibl. Estr.*, t. 23, s. 494–496; J. Tazbir, *Ostorodt Krzysztof*, w: *PSB*, t. 24, s. 472–474.

swoich podstawowych dochodów kościelnych, tj. probostwa w Nowogródku i kanonii wileńskiej⁶⁵.

Prążmowski Andrzej (Andreas Prasnouius) (zm. 1592) studiował na Akademii Krakowskiej. Po otrzymaniu święceń kapłańskich ok. 1545 r. był proboszczem kościoła św. Jana w Poznaniu. Wkrótce został stamtąd usunięty za szerzenie herezji kalwińskiej i rozpoczął budowanie wielkopolskiej gminy helweckiej w Radziejowie. W swoich publikacjach również zaciekle atakował Kościół katolicki i jezuitów, co zwalczał antytrynitarzy. Był jednym ze współtwórców Zgody Sandomierskiej. W czasie swojej działalności utrzymywał bliskie stosunki z braćmi czeskimi i w 1565 r. podpisał z nimi umowę w Liszkowie, przyjmując ich konfesję z zastrzeżeniem pewnych odrębności obrzędowych charakterystycznych dla kalwinizmu⁶⁶.

z Przasnysza Wawrzyniec (Laurentius Przasnicensis) w *Bibliografii* K. Estreichera znajduje się jego *Nauka o prawdziwey y o fałszywy Pokucie...* wydana w 1559 r. i dedykowana Mikołajowi Radziwiłłowi Czarnemu⁶⁷.

Przechadzka Krzysztof (Christophorus Peripateticus Leopopolitanus, alias Przechacki) (ok. 1537 – zm. po 1589) studiował na Akademii Krakowskiej. Pod koniec lat 50-tych był zwolennikiem nauki Franciszka Stankara i stał prawdopodobnie w opozycji do większości kalwinistów małopolskich. Był jednym z założycieli szkoły w Dubiecku, podróżował do Jana Kalwina do Genewy w celu przekonania go o prawowierności F. Stankara. Po śmierci tego ostatniego powrócił do ortodoksji kalwińskiej. Jego publikacje, koncentrujące się wokół problemów teologicznych, dalekie były nie tylko od poglądów katolickich, ale i od kalwińskich⁶⁸.

Przyłuski Jakub (Iacobus Przyłuski) (ok. 1512–1554) studiował na Akademii Krakowskiej. W Krakowie wszedł w krąg ludzi skupionych wokół Piotra Kmity i do końca życia związany był ze swoim patronem. Początkowo znany był jako poeta okolicznościowy, wypowiadający się także na tematy polityczne. Mimo iż dość głośno krytykował duchowieństwo katolickie, nie zerwał z Kościołem, a w 1548 r. jako świecki został proboszczem w Mościskach. Nigdy nie przyjął święceń kapłańskich, gdyż wyjątkowo nie podobał mu się celibat. Początkowo z rezerwą odnosił się do poglądów M. Lutra, ale dał się pozyskać księciu Albrechtowi i na jego zlecenie miał tłumaczyć na

⁶⁵ H. E. Wyczawski, *op. cit.*, s. 730–739.

⁶⁶ NK, t. III, s. 134–135; M. Sipayło, *Prążmowski Andrzej*, w: *PSB*, t. 28, s. 350–351.

⁶⁷ *Bibl. Estr.*, t. 25, s. 334.

⁶⁸ *Bibl. Estr.*, t. 25, s. 337–338; M. Sipayło, *Przechadzka Krzysztof*, w: *PSB*, t. 28, s. 669–670.

polSKI *Nowy Testament*. Dziełem jego życia był projekt zbioru praw Rzeczypospolitej. Mimo iż nie został on zatwierdzony przez sejm piotrkowski 1548 r., to Przyłuski kontynuował swoją pracę i ostatecznie w latach 1551–53 w swojej własnej drukarni wydał *Leges seu statuta ac privilegia Regni Poloniae...* Dodał do nich swoje własne komentarze, w których wypowiadał się na wszystkie aktualne problemy polityczne i społeczne, atakując zaciekle Kościół katolicki⁶⁹.

Rej Mikołaj (Nicolaus Rey) (1505–1569) studiował na Akademii Krakowskiej, większość jednak wiedzy zdobył jako samouk. W latach 40-tych zbliżył się do środowisk protestanckich, jednocześnie będąc dworzaninem królewskim miał dobre kontakty z Zygmuntem Augustem. Brał czynny udział w życiu politycznym, często uczestniczył w sejmach jako poseł i jako widz. W latach 50-tych bronił protestantów małopolskich pozywanych przed sąd biskupi, brał aktywny udział w synodach protestanckich, czynnie uczestniczył w życiu małopolskich zborów kalwińskich. Ze względu na przekaz w duchu protestanckim i krytykę Kościoła katolickiego zawartą w swoich utworach kwalifikował się na indeks, a zamykając kościoły w swoich dobrach i konfiskując dziesięcinę, stale był obkładany klątwami⁷⁰.

Samuel Andrzej (Andreas Samuel) (zm. 1549) od ok. 1530 r. członek konwentu dominikanów, a następnie kaznodzieja polski w kościele św. Marii Magdaleny w Poznaniu. Wkrótce został oskarżony o głoszenie herezji Lutra, ale oczyszczony z zarzutów wyjechał na studia do Wittenbergi, gdzie spotkał się m.in. z Filipem Melanchtonem. Po powrocie do Polski ożenił się i wyjechał do Prus Książęcych ściągnięty przez księcia Albrechta. Pracował tam jako pastor, publikując pisma, o istnieniu których wiemy tylko z relacji polemistów katolickich, gdyż żadne się nie zachowały⁷¹.

Sarnicki Stanisław (Stanislaus Sarnicius) (1532–1597) studiował w Królewcu na koszt księcia Albrechta, a następnie w Wittenberdze. Był ministrem kalwińskim należącym do ścisłego kierownictwa zborów małopolskich. Stał w opozycji wobec idei unii z Jednotą braci czeskich, a także reprezentował postawę ortodoksji kalwińskiej w stosunku do idei Franciszka Stankara czy Jana Blandraty. Wydał swoje kazania, co mogło nie spodobać się katolikom, ale atakował też w swoich kazaniach antytrynitarzy. Po

⁶⁹ NK, t. III, s. 138–140; H. Kowalska, *Przyłuski Jakub*, w: *PSB*, t. 29, s. 206–209.

⁷⁰ NK, t. III, s. 156–173; *Mikołaj Rej*, w: *PSB*, t. 31, s. 196–203.

⁷¹ NK, t. III, s. 200–201; M. Falińska, *Samuel Andrzej*, w: *PSB*, t. 34, s. 441–442; *Bibl. Estr.*, t. 27, s. 58.

1570 r. powoli wycofywał się z publicznej działalności na rzecz zborów małopolskich i stał się raczej komentatorem życia politycznego, blisko wiążąc się ze stronnictwem Jana Zamoyskiego. Najważniejszymi jego pracami nie są jednak publikacje religijno-polemiczne, ale pozostawione w rękopisie *Księgi hetmańskie...* stanowiące próbę renesansowego traktatu wojskowego oraz dzieło historyczne *Annales...* zawierające historię Polski do czasów Stefana Batorego⁷².

Seklucjan Jan (Ioannes Seclucianus) (ok. 1510–1578) studiował na uniwersytetach w Lipsku i Królewcu. W Wielkopolsce związany był z dworem Górków, a po wyjeździe do Prus Książęcych z dworem księcia Albrechta. Z jego polecenia był luterańskim kaznodzieją polskojęzycznym w różnych parafiach pruskich. Wydał opracowane przez siebie wyznanie wiary oraz katechizm. Pomagał przy wydawaniu różnych pism protestanckich i przekładu *Nowego Testamentu*⁷³.

Socyn Faust (Faustus Sozzinus) (1536–1604) urodził się w Sienie we Włoszech, tam też studiował. W 1574 r. na stałe opuścił Italię i przez Bazyleę, Siedmiogród przybył do Krakowa, gdzie prowadził czynną działalność teologa i polemisty ariańskiego, wywołując często gwałtowne reakcje studentów krakowskich. Ze względów bezpieczeństwa przeniósł się do Łuławic i kierował tam zbozem ariańskim, prowadząc liczne polemiki i wydając wiele dzieł o charakterze religijnym⁷⁴.

Statorius Piotr (Petrus Statorius) (zm. 1591) pochodził z Francji, wykształcenie zdobył w Kolegium w Lozannie. Był uczniem J. Kalwina i T. Bezy. W 1549 r. przyjechał do Polski, gdzie przeszedł dziwną ewolucję wyznaniową. Początkowo kalwinista, na początku lat 60-tych przeszedł na arianizm, by po kilku latach powrócić do kalwinizmu. Umarł jednak znowu jako arianin. Jest autorem pierwszej polskiej gramatyki napisanej w języku łacińskim. Należał do grona tłumaczy *Biblii Brzeskiej* oraz kilku pism teologicznych⁷⁵.

Sylwiusz Jakub (Iacobus Syluius) (zm. po 1583) ok. 1541 r. otrzymał święcenia kapłańskie i wkrótce został proboszczem w Krzęcicach na Śląsku. Pod koniec lat 40-tych zainteresował się poglądami M. Lutra, a potem przeszedł na kalwinizm. Brał czynny udział w życiu zborów małopolskich,

⁷² NK, t. III, s. 216–219; H. Kowalska, *Sarnicki Stanisław*, w: *PSB*, t. 35, s. 217–223.

⁷³ NK, t. III, s. 224–229; J. Małek, *Seklucjan Jan*, w: *PSB*, t. 36, s. 182–186.

⁷⁴ NK, t. III, s. 261–266.

⁷⁵ NK, t. III, s. 287–289.

występował przeciw F. Stankarowi i arianom. Wydał m.in. kalwiński kan-
cjonał⁷⁶.

Tobolski Adam (Adamus Thobolius) (II poł. XVI w. – i poł. XVII w.)
był nauczycielem w domu Latalskich, później osiadł w Toruniu, gdzie był
nauczycielem. Publikował jako poeta, a także tłumacz Cycerona. Nie wiemy
dokładnie za co trafił na Indeks, ale na pewno był protestantem, chyba
luteraninem, i jako pisarz mógł trafić na indeks⁷⁷.

Trecy Krzysztof (Christophorus Trecius) (ok. 1530–1591) studiował
na Akademii Krakowskiej i Uniwersytecie w Wittenberdze, utrzymywał kon-
takty z F. Melanchtonem, Janem Kalwinem, Janem Łaskim Młodszym. Za-
łożył w Krakowie gimnazjum dla zborów małopolskich i brał udział w re-
dakcji zgody sandomierskiej. Był także sekretarzem królewskim nobilito-
wanym w 1580 r. Tłumaczył H. Bullingera i wydawał Jakuba Niemojew-
skiego⁷⁸.

Trepka Eustachy (Eustachius Trepka) (ok. 1510–1559) był nauczy-
cielem domowym Jędrzeja Górki, z którego synami wyjechał za granicę,
m.in. do Wittenbergi, gdzie poznał M. Lutra i F. Melanchtona. Od 1533 r.
służył u księcia Albrechta Hohenzollerna, tłumacząc dzieła protestanckie
na język polski. Na indeks trafił za przekład *Postylli... A. Corvina*, choć
tłumaczył także wielu innych pisarzy protestanckich⁷⁹.

Trzeciecki Andrzej (Andreas Tricesius) (przed 1530 – po 1583) stu-
diował w Wittenberdze, brał udział w pierwszym publicznym nabożeństwie
protestanckim w Pińczowie 25.11.1550 r. Przez kilka lat był na służbie Mi-
kołaja Radziwiłła Czarnego i brał udział w przekładzie *Biblii Brzeskiej*. Po-
tem został dworzaninem Zygmunta Augusta, sekretarzem Henryka Wale-
zego, brał też pensję od Stefana Batorego. Był niezwykle płodnym poetą,
tłumaczem, autorem protestanckich modlitewników i pieśni⁸⁰.

Turnowski Jan (Ioannes Turnouius) (1567–1629) syn Jana, ministra
braci czeskich, studiował na uniwersytetach w Strasburgu i Zurychu na koszt
mecenasa, Andrzeja Leszczyńskiego. Pełnił funkcję ministra w różnych gmi-
nach braci czeskich, będąc ich głową w całej Wielkopolsce. Drukował po-

⁷⁶ NK, t. III, s. 302–303.

⁷⁷ *Bibl. Estr.*, t. 31, s. 182–183; *Encyklopedia Powszechna Orgelbranda*, Warszawa 1867, t. 25, s. 317.

⁷⁸ NK, t. III, s. 339–341.

⁷⁹ NK, t. III, s. 342–343.

⁸⁰ NK, t. III, s. 347–354.

lemiki z pisarzami katolickimi, tłumaczył protestanckie pieśni religijne, był współautorem tłumaczenia *Biblii Gdańskiej*⁸¹.

Turnowski Szymon Teofil (Simon Turnouius) (1544–1608) minister braci czeskich, a z czasem także senior zborów wielkopolskich. Studiował w Wittenberdze, był rektorem szkoły w Koźminku. Drukował polemiki zarówno z katolikami jak i protestantami⁸².

Wędrogowski Mikołaj (Nicolaus Wędrogowski) (XVI w.) nie rejestruje jego druków ani *Bibliografia* Estreichera ani *Nowy Korbut*. Nie wiemy za jakie druki trafił na indeks, natomiast pewna jest jego działalność jako ministra kalwińskiego w Wilnie, z czasem zaś jego sympatie proariańskie⁸³.

Widawski Wojciech (Albertus Widaiensis) nie rejestruje jego prac *Bibliografia* Estreichera ani *Nowy Korbut*. W zbiorach starodruków Biblioteki Narodowej w Warszawie znajdujemy pod tym nazwiskiem pracę pt. *Præcipi errores doctrinae christianæ – M. Lutheri de humanis traditionibus vitandis* (Królewiec 1561, druk J. Daubmann).

Wiśniewski Stanisław (Stanislaus Wisniewski) (II poł. XVI w.) był katechistą kalwińskim przy zborze w Krakowie. Od 1561 r. znajduje się w obozie ariańskim, był bliskim współpracownikiem S. Farnowskiego. Opublikował przynajmniej dwa dzieła prezentujące doktryny protestanckie⁸⁴.

Wolan Andrzej (Andreas Volanus) (ok. 1530–1610) studiował we Frankfurcie nad Odrą i w Królewcu. Był sekretarzem Mikołaja Radziwiłła Rudego i sekretarzem królewskim wykorzystywanym w różnych misjach dyplomatycznych przez Zygmunta Augusta, Stefana Batorego i Zygmunta III Wazę. Jako teolog kalwiński polemizował zarówno z katolikami (m.in. z Piotrem Skargą) jak i arianami (z F. Socynem)⁸⁵.

Zakrzewski Wojciech (Albertus Zakrzewski) w indeksie znajduje się przy nim dopisek: *contra imagines nomine supresso*. *Bibliografia* Estreichera rejestruje natomiast pod tym nazwiskiem *Przypisy do Objawienia S. Jana przez Jana. Manipulus z pisma S. y Doktorów Kościoła wyjętych mianowicie o prośbie cierpliwości y szczęśliwej śmierci* wydane w 1604 r.⁸⁶

z Żarnowca Grzegorz (Gregorius a Zarnowiec) (ok. 1528 – ok. 1601) początkowo katolik, kanonik kapituły krakowskiej. Z czasem przyjął kalwi-

⁸¹ NK, t. III, s. 355–357.

⁸² NK, t. III, s. 357–360.

⁸³ A. Brückner, *Różnowiercy polscy*, Warszawa 1962, s. 120, 139–140, 167, 175.

⁸⁴ NK, t. III, s. 400–401.

⁸⁵ NK, t. III, s. 414–416.

⁸⁶ *Bibl. Estr.*, t. 34, s. 116.

nizm i ożenił się. Był m.in. seniorem zborów kalwińskich na Litwie, później ministrem we Włoszczowej. Na indeks trafił za *Postyllę albo wykłady ewangelicznej niedzielnych i na święta*, choć wśród jego publikacji są i inne prace teologiczne i doktrynalne⁸⁷.

Zestaw nazwisk zawartych w indeksie sugeruje, iż nie był on jakimś przypadkowym zbiorem nazwisk polskich autorów heretyckich. Są wśród nich pierwsi polscy publicyści protestanccy (Piotr z Goniądza, Jan z Koźmina, Stanisław Lutomirski, Jan Łaski, Andrzej Frycz Modrzewski, Jakub Przyłuski, Mikołaj Rej) rozpoczynający swoją działalność jeszcze w I połowie wieku XVI, w okresie kształtowania się poszczególnych wyznań. Dalej możemy dostrzec czołowych polskich luteranów: Piotra Artomiusza, Erazma Glicznera, Eustachego Trepkę czy Jana Seklucjana. Podobnie rzecz się ma z kalwinistami. Są wszyscy najważniejsi twórcy gminy helweckiej, jak Paweł Gilowski, Stanisław Sarnicki, Krzysztof Treacy, Andrzej Wolan czy wymienieni wcześniej Jan Łaski i Mikołaj Rej. Wśród antytyrytarzy nie brakuje w zasadzie nikogo z czołowych przedstawicieli. Mamy więc Fausta Socyna, jednego z przywódców ruchu w Polsce, oraz całe grono mniej lub bardziej samodzielnych reprezentantów wszystkich nurtów arianizmu, należących zarówno do pierwszego pokolenia, które oderwało się od zboru większego w latach 1562–1565 (Daniel Bieliński, Marcin Czechowicz, Grzegorz Paweł z Brzezin, Piotr z Goniądza, Marcin Krowicki, Jan Niemojewski), jak i czołowych antytyrytarzy przełomu XVI i XVII w. (Stanisław Farnowski, Jan Licyniusz czy wspomniany Faust Socyn). Także obecność braci czeskich jest zaznaczona. Widzimy więc związanych zarówno z tym ruchem jak i z kalwinizmem Jana Łasickiego i Jakuba Niemojewskiego oraz seniorów zborów wielkopolskich – Szymona i Jana Turnowskich. Do grona publicystów umieszczonych na indeksie należy również grupa autorów mniej znanych, drugorzędnych, o których dziś często niewiele wiemy.

Indeks jest więc bardzo dobrym przeglądem całego ruchu protestanckiego. Można mu „zarzucić” brak kilku ważnych nazwisk, ale należy zauważyć doskonałą orientację katolickiego autora lub autorów indeksu w środowisku protestanckim, ściślej mówiąc, w teologicznym środowisku protestanckim. Zostali bowiem umieszczeni w katalogu przedstawiciele wszystkich nurtów polskiego protestantyzmu, choć proporcje ilościowe autorów poszczególnych ruchów w stosunku do rzeczywistej liczby heretyków różnych wyznań w kraju nie zostały zachowane. Uwagę zwraca zwłaszcza stosunkowo duża

⁸⁷ NK, t. III, s. 456–457.

ilość arian, stanowiących zagrożenie nie tylko dla ortodoksji katolickiej. Kwestionując jeden z najważniejszych dogmatów, Trójcy Świętej, postawili siebie w zasadzie poza rodziną wyznań chrześcijańskich i z tego powodu byli zwalczani z równą zaciekłością przez katolików jak i luteranów czy kalwinistów.

Bez wątpienia to raczej nie sam biskup krakowski Bernard Maciejowski ułożył pierwszy polski indeks ksiązek zakazanych. Nie mniej jednak zestaw nazwisk autorów zakazanych, spośród których bezpośrednio na tematy teologiczne nie wypowiedali się tylko Marcin Bielski i Biernat z Lublina, sugeruje, iż twórca lub twórcy katalogu to osoby doskonale wykształcone w zakresie teologii, a jednocześnie w miarę dobrze zapoznane z działalnością wydawniczą autorów heretyckich, a być może i ich drogą życiową. Warto bowiem zauważyć, że aż 14 wymienionych w indeksie heretyków to byli księża katolicy lub świeccy beneficjanci kościelni. Jako osoby swego czasu bezpośrednio zaangażowane w hierarchię przeżywającego kryzys Kościoła, dysponowały większym autorytetem w jego krytyce niż inni heretycy. Trudno jednak dopatrywać się jakiegoś specjalnego ich potraktowania przez autorów indeksu, gdyż odejście od Kościoła katolickiego wielu duchownych było zjawiskiem w tym czasie dosyć częstym, charakterystycznym i chyba nieuniknionym z racji posiadanego wykształcenia i szczególnych zainteresowań tego środowiska teologią. Umieszczenie jakiegoś autora na indeksie wiązało się raczej z jego publikacjami, które, jak sugeruje indeks rzymski i jego reguły, winny być wcześniej zbadane i ocenione jako heretyckie. W związku z tym nie dziwi fakt powstania pierwszego polskiego indeksu ksiązek zakazanych właśnie w Krakowie, przez wieki centrum życia intelektualnego, siedziby uniwersytetu, a zarazem głównego ośrodka drukarstwa i handlu książką na terenie Rzeczypospolitej. Gdzie indziej jak nie w Krakowie można było wydrukować, kupić lub przeczytać cały wachlarz pozycji zarówno naukowych jak i rozrywkowych, prawomyślnych oraz zakazanych. Spośród autorów umieszczonych na indeksie 19 drukowało swoje prace w Krakowie, w różnych warsztatach i w różnym okresie. Trzeba do tego dodać, że 16 autorów zakazanych to studenci Akademii Krakowskiej, dysponującej największym księgozbiorem w Polsce. Właśnie tam należałoby szukać jeśli nie narodzin idei pierwszego polskiego indeksu ksiązek zakazanych, to przynajmniej miejsca umożliwiającego poznanie literatury heretyckiej. Duchowni wykładowcy uniwersyteccy mieli duże możliwości realizowania obowiązków cenzorskich w specyficzny sposób, poprzez stworzenie indeksu dzieł heretyckich.

Pewną zachętą do poszukiwań w tym kierunku są spostrzeżenia H. Barycza dotyczące istnienia w bibliotece Kolegium Większego wyodrębnionego księgozbioru sekretnego. Nie wiadomo kiedy powstała owa tzw. „Bibliotheca

secretior”, zawierała jednak dzieła zakazane przez Kościół lub niezgodne z jego nauką. Trafiły one do zbiorów uniwersyteckich wraz z zespołami książek przekazywanych przez osoby prywatne. Nieprawomyślne tytuły cieszyły się szczególnym zainteresowaniem teologów katolickich przygotowujących się do polemik antyreformacyjnych⁸⁸. Idąc tym śladem można spróbować powiązać katalog biskupa Maciejowskiego z biblioteką sekretną, co jest zadaniem wyznaczonym sobie przez autora, w którego kręgu zainteresowań pozostają kolejne polskie indeksy książek zakazanych.

⁸⁸ H. Barycz, *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, Kraków 1935, s. 678–679.

ELŻBIETA BAGIŃSKA (Białystok)

DZIAŁALNOŚĆ RELIGIJNA RADZIWIŁŁÓW BIRŻAŃSKICH W DOBRACH PODLASKICH W XVII WIEKU*

Wstęp

O działalności Radziwiłłów birżańskich na polu religijnym mówiono i pisano już wielokrotnie, najczęściej traktując ich jako liderów dysydentów w Wielkim Księstwie Litewskim. Mało jest jednak monografi tyczących się ich działalności religijnej w poszczególnych kluczach majątkowych znajdujących się zarówno na terenie Korony jak i W.Ks.Lit. Zestawienie wyników tych badań pozwoliłoby potem na pełną charakterystykę prowadzonej przez nich polityki religijnej w stosunku do własnych poddanych i porównanie jej z deklaracjami wygłaszanymi choćby w izbie sejmowej.

Niniejszy szkic ma na celu omówienie działalności religijnej Radziwiłłów birżańskich w dobrach, które w źródłach XVI i XVII-wiecznych określane są jako podlaskie. W końcu XVI wieku weszli oni w posiadanie kilku kluczów majątkowych na Podlasiu: klucza zabłudowskiego w powiecie grodzieńskim, orlańskiego w ziemi bielskiej i dóbr starowiejsko-węgrowskich w ziemi drohickiej. Związek z Podlasiem skończył się w sposób naturalny w roku 1695 wraz ze śmiercią Ludwika Karoliny, jedynej córki Bogusława Radziwiłła. U schyłku XVI wieku zastali Radziwiłłowie w dobrach podlaskich dość skomplikowaną sytuację wyznaniową, która z czasem skomplikowała się jeszcze bardziej. Obok katolików mieszkała tam bowiem ludność prawosławna, a prócz nich Żydzi i arianie (antytrynitarze), w XVII wieku pojawi-

* Artykuł ten jest rozszerzoną wersją referatu wygłoszonego na posiedzeniu Komisji Lituanistycznej w IH PAN w Warszawie 25 września 2002 roku.

li się unicy i luteranie, a razem z Radziwiłłami ewangelicy reformowani, nie było natomiast Tatarów¹. Niektóre z dóbr podlaskich Radziwiłłów pełniły w XVII wieku, niekiedy jednocześnie, rolę centrów różnych wyznań, niekoniernie chrześcijańskich.

Ewangelicy reformowani

Podlasie (historyczne) należało w XVII wieku zarówno do Korony jak i do Litwy, a podział administracyjny w żadnym stopniu nie pokrywał się ze strukturą kościelną. Podlasie w sensie administracyjnym należało do prowincji małopolskiej, natomiast w przypadku struktur kościoła ewangelicko-reformowanego należało do prowincji litewskiej, stanowiąc jeden z jej sześciu dystryktów. Na trudność w ustaleniu pełnej liczby zborów w prowincji litewskiej, zwłaszcza w XVII wieku zwracał już uwagę Stanisław Tworek, a niedawno Wojciech Kriegseisen. Według obliczeń Tworka, w latach 1611–1640 prowincja litewska liczyła 140 zborów, w latach 1641–1655 – 110, a w 1696 roku tylko 51². Z wykazu sporządzonego w 1716 roku wynika, że było ich już tylko 45³. Ilość zborów w dystrykcie podlaskim wahała się w tym czasie od 6 do 8⁴, przy czym nie wszystkie istniały w tym samym czasie. Zbory w Węgrowie, Orli, Zabłudowie (zbór katedralny – miejsce przebywania seniora podlaskiego), zbór w Sielcu, poza tym w Sokolowie i w Starej Wsi⁵ znajdowały się w majątnościach radziwiłłowskich. Poza tym Łukaszewicz przypuszcza, że w radziwiłłowskich Siemiatyczach, w końcu XVI wieku, również istniał zbór⁶. Kiedy do tego dodamy zbór w Nurcu, w ziemi brzeskiej,

¹ P. Borawski, *Tatarzy w miastach i jurydykach Radziwiłłów*, „PH” 1992, t. LXXXIII, z. 1, s. 65–81.

² S. Tworek, *Z zagadnień liczebności zborów kalwińskich na Litwie*, „OiRwP” 1972, t. XVII, s. 211–212; W. Kriegseisen, *Ewangelicy polscy i litewscy w epoce saskiej*, Warszawa 1996, s. 100.

³ Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka, Rankraščiu Skyrius (dalej LMAB), f. 40, nr 833, s. 3–6.

⁴ Ilość 8 zborów istniejących w dystrykcie podlaskim wymienia w roku 1696 Krzysztof Taubman-Trzebicki. *Obraz historyczny kalwinizmu na Litwie 1650-1696*, wyd. H. Barycz, „Reformacja w Polsce”, t. IV, s. 213.

⁵ H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanczy w Dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1904, s. 165.

⁶ J. Łukaszewicz, *Dzieje kościoła wyznania helweckiego w Litwie*, Poznań 1842, t. II, s. 69, 78.

fundowany w 1638 r. przez Piotra Kochlewskiego⁷, jednego z najbardziej zaufanych ludzi Krzysztofa II Radziwiłła, to okazuje się, że większość zborów podlaskich była fundowana przez Radziwiłłów lub przez ludzi blisko z nimi związanych, a rozprzestrzenianie się wyznania ewangelicko-reformowanego na Podlasiu było ewidentnie związane z radziwiłłowską protekcją. Pozostałe zbory w dystrykcie podlaskim znajdowały się w Jamnie (fundacja Piekarskich(?)), Sidrze (fundacja Ostafiego Wołłowicza, kasztelana wileńskiego, kanclerza wielkiego litewskiego⁸) i w Niepokojczycach (fundacja Rajskich).

Losy radziwiłłowskich zborów podlaskich nie były jednakże. Większość z nich budowana była na tzw. „surowym korzeniu”. Wyjątek stanowi zbór w Węgrowie, gdzie wykorzystywano budynek kościoła katolickiego. W połowie XVI wieku Anna z Radziwiłłów Kiszczyna zamieniła kościół na zbór ewangelicki, potem na ariański. W roku 1569 Anna Kiszczyna odstąpiła dobra węgrowskie swemu synowi – Janowi, późniejszemu kasztelanowi wileńskiemu, i odtąd tamtejszy zbór miał nowego patrona. W 1592 roku zbór węgrowski i dobra węgrowskie znalazły się w posiadaniu wdowy po Kiszce, Elżbiety z Ostrogskich. W 1596 roku świątynia ta na powrót stała się kościołem katolickim, a to w wyniku ugody polubownej zawartej pomiędzy Elżbietą a jej drugim mężem Krzysztofem Radziwiłłem „Piorunem” – z jednej strony, a biskupem łuckim Bernardem Maciejowskim – z drugiej⁹. Wtedy też zwrócono katolikom dobra kościelne. Elżbieta była córką Konstantego Wasyla Ostrogskiego – ostoi prawosławia w Rzeczypospolitej, ale też katolicki – Zofii z Tarnowskich. Choć ochrzczona w cerkwi, wychowana została przez matkę w wierze katolickiej¹⁰. I temu wyznaniu pozostała wierna mimo małżeństwa z gorliwym protektorem arianizmu Janem Kiszką, kasztelanem wileńskim i wojewodą brzeskim, i mimo drugiego małżeństwa z kalwinistą Krzysztofem Radziwiłłem. Radziwiłł starał się ograniczyć jej swobodę w kontaktowaniu się z duchownymi katolickimi¹¹ i odciągnąć ją od jej katolickich praktyk, choć jedynie drogą perswazji i to pośredniej, polecając swemu słudze Bartłomiejowiczowi „iżbyś w to mogąc najlepiej patrafił,

⁷ Zbór w Nurcu założony został najprawdopodobniej w 1631 r. przez Piotra Piekarskiego, od którego Kochlewski go nabył. Z. Trawicka, *Działalność polityczna i reformacyjna Piotra Kochlewskiego*, „OiRwP” 1963, t. VIII, s. 141.

⁸ T. Wasilewski, *Testament Ostafiego Wołłowicza*, „OiRwP”, t. VII, s. 167, 169.

⁹ J. Seredyka, *Dzieje zatargów i ugody o kościół kiejdański w XVI-XVII w.*, „OiRwP” 1976, t. XXI, s. 89.

¹⁰ T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608)*, Toruń 1997, s. 91–92.

¹¹ H. Lulewicz, *Radziwiłł Krzysztof zwany Piorunem h. Trąby*, w: *PSB*, t. XXX, z. 2, s. 274–275.

żeby małżonka nasza do kościoła nie jeździła”¹². Kościół cały czas pozostał katolicki, mimo iż Radziwiłł próbował usunąć stamtąd plebana, a kościół zamienić na zbór ewangelicki. Pleban nie dawał za wygraną i, chroniąc się w pobliskiej Starej Wsi, korzystał z okazji, aby zrywać kłódki i ponownie wyświęcać kościół¹³. Na dobrach węgrowskich Elżbieta z Ostrogskich miała zapisane po Kiszkach dożywocie i nie chciała tych dóbr przekazać Radziwiłłowi, co w latach 1596–97 doprowadziło do ostrych scysji między małżonkami. W konsekwencji po jej śmierci dobra te przejęli chwilowo jej bracia Janusz i Aleksander Ostrogscy. Dopiero po przejęciu przez Janusza Radziwiłła, podczaszego litewskiego dóbr węgrowskich, od książąt Ostrogskich¹⁴ kościół węgrowski z powrotem zamieniony został na zbór ewangelicko-reformowany. Ostatecznie Krzysztof II Radziwiłł jako prawny opiekun małoletniego bratanka Bogusława, zmuszony był jednak oddać katolikom budynek kościelny w Węgrowie, po czym zbudował tam dla kalwinistów w latach 1630–34 obszerną świątynię drewnianą¹⁵, która zdaniem Gabriela Dyjakiewicza, seniora zborów podlaskich z początku XVIII wieku, była „aczci drewniana, ale bardzo wielka i porządna, na której wieży był i zegar wielki bijący na całe miasto”¹⁶. Najprawdopodobniej pozostałe zbory radziwiłłowskie na Podlasiu również były drewniane. W 1608 roku fundował on zbór kalwiński w Zabłudowie, który stanął w mieście między rynkiem a stawem dworskim, a jako dobry gospodarz zadbał o to, aby zbór zbudowany byłby porządnie i „chędogo”. Choć zbór w Zabłudowie był drewniany, wg informacji danej Salomonowi Rysińskiemu w 1621 roku uposażony został placami w mieście i folwarkiem Rafałówka. Poza tym zbudowano tam szkołę i mieszkanie dla bakałarza, oprócz tego szpital i mieszkanie dla alumnów. Alumnów miało być czterech, a w szpitalu dziesięć miejsc dla ubogich. Ksiądz kaznodzieja

¹² J. Grabowski, *Radziwiłłowie*, Warszawa 1927, s. 6.

¹³ Powołuję się tutaj na ustną wypowiedź mgra Jarosława Zawadzkiego na Komisji Lituanistycznej w IH PAN w Warszawie w dniu 25 września 2002 r. Dziękuję też za wszelkie informacje udzielone mi na temat burzliwych losów kościoła węgrowskiego na przełomie XVI i XVII wieku.

¹⁴ Po wypłaceniu Ostrogskim 75 tys. zł, AGAD, AR, dz. XI, nr 36, s. 1, Wilno 30 czerwca 1614 r.; por. K. Niesiecki, *Herbarz polski*, Warszawa 1979, t. VII.

¹⁵ LMAB, f. 40, nr 359, k. 1. Wcześniej, bo już w 1627 roku Radziwiłł zmuszony był zwrócić katolikom kościół w Kiejdanach. Nie dziwi zatem zwrot kościoła węgrowskiego, wszak był to już przecież okres, w którym Stolica Apostolska zleciła przez nuncjusza biskupom polskim, aby tam gdzie nie uda się prawem – siłą odbierali utracone kościoły. *Relacje nuncjuszków apostolskich i innych osób o Polsce, od 1548 do 1690*, Berlin, Poznań 1864, t. II, s. 159.

¹⁶ T. Wyszomirski..., s. 139–140.

dostawać miał dobre uposażenie i mieszkanie, aby przy okazji nie zajmował się czymś innym, gdyż „w paszczęce prawie adwersarzów siedzi i wszyscy nań oczy wytrzeszczyli”. W 1620 (lub 1621) roku fundowany był zbór w Orli¹⁷.

Równoległe ze zbozem budowano najczęściej szkołę. Krzysztof II ministrom w swoich dobrach nakazywał utrzymywanie bakałarzy dla nauczania dzieci wszystkich stanów. Synod, mając świadomość, iż „dobre ćwiczenie młodzi fundamentem jest całych Rzeczypospolitych” napominał patronów, aby pilnie doglądali szkół prowincjonalnych dystryktowych i patrykularnych oraz by w „dobrym porządku utrzymane i preceptorami przykładnymi i uczonemi pilnymi opatrzone były”¹⁸. Również Ludwika Karolina Radziwiłłówna, troszcząc się o edukację młodzieży, zalecała korzystanie ze wzorów niemieckich, holenderskich czy angielskich i radziła m.in., aby przy zborach organizować szkoły niedzielne dla dzieci i zatrudniać w szkołach kościelnych dobrze wykształconych nauczycieli – duchownych, zwolnionych od obowiązków duszpasterskich¹⁹. Jaki był poziom tych szkół nie wiadomo, a Łukaszewicz przestrzega, aby nie mieć tutaj wielkich złudzeń. Henryk Wisner pisze, że Janusz Radziwiłł, wojewoda wileński, mało interesował się szkołami²⁰, ale w 1654 roku zdecydował się na przyjęcie propozycji synodu dotyczącej utworzenia w Zabłudowie gimnazjum i biblioteki dla młodzieży z prowincji litewskiej i małopolskiej. Szkoła pomyślana była jako wielkie przedsięwzięcie; na jej potrzeby Radziwiłł przeznaczył 1000 zł, książę Bogusław 6000 tysięcy, ponadto zbory prowincji litewskiej przeznaczyły 6000, a zbory małopolskie 5000 zł²¹. Poza tym synod podejmował również kontrowersyjne, jak się wydaje, decyzje związane z finansowaniem tej szkoły. Zdecydował bowiem „po długich deliberacjach”, aby 500 zł legowanych przez śp. p. Pakosławskiego na zbór w Sidrze przeznaczyć na szkołę zabłudowską²². Rektorem szkoły został ks. Krzysztof Pandłowski.

¹⁷ Lietuvos Nacionalinė Biblioteka (dalej: LNB), f. 93, nr 73, s. 7.

¹⁸ LMAB, f. 40, nr 125, k. 14v, O szkołach in genere, 1653 r.

¹⁹ W. Kriegseisen, *op. cit.*, s. 89.

²⁰ H. Wisner, *Janusz Radziwiłł, 1612-1655, wojewoda wileński, hetman wielki litewski*, Warszawa 2000, s. 228–229.

²¹ LMAB, f. 40, nr 125, k. 18v. 1654 r. Na utrzymanie powołanej w 1625 roku szkoły ewangelickiej w Kiejdanach Krzysztof II Radziwiłł i jego żona Anna z Kiszaków przeznaczyli 25 tys. zł. Stanisław Tworek, *Programy nauczania i prawa gimnazjum kalwińskiego w Kiejdanach z lat 1629 i 1685*, „OiRwP” 1970, t. XV, s. 225.

²² LMAB, f. 40, nr 125, k. 21v. 1654 r.

Rok później synod bardzo pozytywnie wypowiedział się na temat postępów w pracach przy budowie gimnazjum²³. Założenia były ambitne i nie wiadomo jak potoczyłyby się dalsze losy szkoły, gdyby nie wojna. Być może stać się ona mogła poważną konkurencją dla tworzonych wówczas licznie kolegiów jezuickich²⁴. Szkoła zabłudowska nigdy nie wyszła poza poziom minus, mimo iż zdaniem Ludwika Karoliny jej utrzymanie to koszt niemały, a szkoła przecież miała i uczniów w niej niewiele. Podobnie jak szkoła kiejdańska, liczyła ona cztery klasy. Był to typ szeroko rozpowszechniony w szkolnictwie kalwińskim. Stanisław Tworek opublikował programy nauczania w gimnazjum kiejdańskim²⁵. Biorąc pod uwagę podobny czy wręcz identyczny typ szkoły, wydaje się, że w Zabłudowie programy te mogły być jednakowe lub bardzo podobne. W roku 1685 szkoła ciągle posiadała cztery klasy, a w każdej od 6 do 8 uczniów. Z wykazu uczniów wynika, iż naukę pobierali w niej nie tylko synowie miejscowej szlachty czy sług radziwiłłowskich, ale też potomkowie osiadłych tam Szkotów i Niemców²⁶. Te same wnioski wypływają z badań Tworka nad gimnazjum kiejdańskim. Z inwentarza z 1688 roku wynika, że budynek szkolny, choć drewniany, był wówczas po remoncie, a jego stan był niezły. Inwentarz nie wspomina jednak nic o ewentualnej bibliotece przy szkole²⁷. Radziwiłłówna przypuszczała, że łożone przez nią na cel edukacyjny pieniądze były marnotrawione. Wiadomo jej było również, iż studenci udający się potem do innych szkół czy akademii mieli fundamentalne braki w wykształceniu, a co gorsza nawet nie mogli zrozumieć gramatyki²⁸.

Formalnie o zatrudnieniu w zborach radziwiłłowskich decydował synod. Często też z wnioskami personalnymi zwracały się do synodów zarządy poszczególnych zborów, proszące o podjęcie decyzji i skierowanie do pracy w zborze upatrzonego kandydata na kaznodzieję. Niekiedy dotyczyło

²³ LMAB, f. 40, nr 125, k. 23, O seminarium zabłudowskim 1655 r.

²⁴ Kolegium takie utworzono w 1660 r. w Drohiczynie (choć być może było już w 1653 roku), w Grodnie w 1641 r. i w pobliskiej Łomży w 1630 r. J. Łukaszewicz, *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od czasów najdawniejszych do roku 1794*, Poznań 1851, t. IV, s. 62–64, 68–71, 109–110.

²⁵ S. Tworek, *Programy nauczania...*, s. 232–236.

²⁶ AGAD, AR, dz. VIII, nr 655, s. 12.

²⁷ AGAD, AR, dz. VIII, nr 655, s. 51, 30 stycznia 1688 r.

²⁸ LMAB, f. 40, nr 596, k. 59, Respons na instrukcję JMci księdza Minwida, superintendenta zawilejskiego od Synodu Prowincjonalnego do Najjaśniejszej Księżny Ludwika Karoliny Radziwiłłówny, w Berlinie 30 listopada 1686 r.

to nawet konseniorów, a więc zastępców superintendentów²⁹. Zdarzało się, iż synod kierował się sugestiami Radziwiłłów, np. w 1663 roku skierowano do zboru węgrowskiego księdza Krasieńskiego, nadwornego kaznodzieję Bogusława Radziwiłła³⁰, bądź też – nie czekając na decyzję synodu – ksiązę decydował sam, argumentując to zbyt długo utrzymującym się wakatem³¹. Środki przeznaczone na utrzymanie zborów składały się z kilku elementów i najczęściej były już wymienione w akcie fundacyjnym, np. dochody z folwarku Rafałówka i kilka placów w mieście Zabłudów, z których chłopci i niektórzy mieszczanie musieli pracować na potrzeby tamtejszego zboru. W przypadku Węgrowa – na utrzymanie zboru przeznaczono dochody ze wsi Szaruty, a z dochodów wsi Zuzółka utrzymywał się kaznodzieja starowiejski³². Kaznodzieja otrzymywał mieszkanie oraz wynagrodzenie w dwójakiej postaci: jurgieltu oraz uposażenia w naturze i stróża. Desygnowany przez synod kaznodzieja otrzymywał od Radziwiłła list do zarządców dóbr z informacją o wysokości uposażenia pieniężnego i naturalnego. Uposażenie to nie było jednakie dla wszystkich i, siłą rzeczy, zmieniało się w czasie, np. ksiądz Gutowski, kaznodzieja zabłudowski, otrzymywał w 1611 roku 100 zł z dochodów orlańskich (majątność zabłudowska pozostawała wówczas warendzie)³³, po pięćdziesięciu latach, w roku 1660 Bogusław Radziwiłł naznaczył księdzu Taubmanowi, kaznodziei zabłudowskiemu, również 100 złotych³⁴. W związku z tym, że rok później Taubman pełnił również obowiązki kaznodziei orlańskiego, Radziwiłł polecił tamtejszym starostom, aby z każdej majątności wypłacali po 150 złotych³⁵. Jak się wydaje, od tego roku zbor zabłudowski i orlański miał wspólnego kaznodzieję. W tym samym roku ksiązę z dochodów majątności starowiejskiej naznaczył 500 złotych księdzu plebanowi katolickiemu, a 600 złotych księdzu kaznodziei ewan-

²⁹ W. Kriegerseisen, *op. cit.*, Warszawa 1996, s. 94.

³⁰ LMAB, f. 40, nr 113, k. 8, Bogusław Radziwiłł do Władysława Starzyńskiego, z Królewca 5 marca 1663 r.

³¹ Po zajeździe Orli i Zabłudowa w 1660 roku, Bogusław Radziwiłł desygnował tam księdza Krzysztofa Taubmana, nie czekając na decyzję synodu, AGAD, AR, dz. IV (kopie), t. I, nr 4, k. 358v.

³² LMAB, f. 40, nr 244, k. 12.

³³ AGAD, AR, dz. VIII, nr 655, k. 1, Krzysztof Radziwiłł do Jana Głazowskiego, z Birż 5 czerwca 1611 r.

³⁴ AGAD, AR, dz. IV (kopie), t. I, nr 4, k. 358v, Bogusław Radziwiłł do Krzysztofa Łopaty, z Hollandu 29 października 1660 r.

³⁵ AGAD, AR, dz. VIII, nr 655, k. 7, Bogusław Radziwiłł do Krzysztofa Łopaty i Mikołaja Porębskiego, z Brandeburku 17 września 1661 r.

geliickiemu³⁶. Deklaracje nie zawsze znajdowały potwierdzenie w praktyce i zdarzało się, iż niekiedy przez kilka lat nie były wypłacane z winy bądź to Radziwiłła, bądź też jego urzędników³⁷. Ponadto skarb zborowy zasilany był przez legacje. Wiemy o takich sumach wpłacanych przez Szkotów węgrowskich na potrzeby tamtejszego zboru³⁸. Niewykluczone zatem, że Szkoci mieszkający w dobrach zabłudowskich również czynili podobne legacje. Zbory podlaskie, już poważnie niedoinwestowane w pierwszej połowie XVII wieku, bardzo ucierpiały (wszystkie) w czasie wojny, rozkradziono naczynia zborowe, a meble często poprzenoszono do świątyń innych konfesji. Z informacji dla urzędników podlaskich wydawanych przez Bogusława Radziwiłła w 1661 roku wynika, że starał się on w jakiś sposób zapanować nad sytuacją, niekiedy dość oryginalnie. Otóż polecił Mikołajowi Porębskiemu, staroście orlańskiemu, aby okna, które właśnie wstawiono do cerkwi, wyjąć z niej i wstawić do zboru, a okna cerkwi zasłonić matami albo pozabijać deskami tak, aby szkody w cerkwi nie było³⁹. Półśrodki oraz rozporządzenia, za którymi nie poszły żadne pieniądze, spowodowały, że w drugiej połowie XVII wieku podlaskie zbory sukcesywnie niszczały, a poza tym prześladowania ewangelików znacznie się wzmożyły. Synod, zdając sobie chyba sprawę z tego, że na pomoc organizacyjną i finansową ze strony Radziwiłła za bardzo nie może liczyć, postanowił szukać pomocy materialnej i dyplomatycznej za granicą. Wysłano zatem do Anglii już w 1660 roku Jana Krzysztofa Krasieńskiego, kaznodzieję węgrowskiego, człowieka wykształconego, powszechnie szanowanego, a przede wszystkim oddającego się z wielką ofiarnością i poświęceniem swym obowiązkom duszpasterskim. Misja Krasieńskiego spo-

³⁶ AGAD, AR, dz. IV (kopie), t. 2, nr 10, k. 9, 19 czerwca 1661 r. Dziwi trochę wysokość jurgieltu dla plebana katolickiego, bo w 1670 roku Wespazjan Sienicki, z dochodów majątności orlańskiej, wypłacał księdzu Krasieńskiemu, kaznodziei węgrowskiemu, „tak jako za żywota księcia Jmci, tak i teraz” – 700 zł, ks. Taubmanowi, kaznodziei orlańskiemu – 150 zł, ks. plebanowi zabłudowskiemu – 100 zł, ks. kaznodziei saskiemu – 150 zł (AR, VIII, nr 65, s. 10). Z dokumentu erekcyjnego zboru węgrowskiego wynika, że desygnowany tam ksiądz ewangelicki, Jan Węgrowski, na mocy decyzji Krzysztofa II Radziwiłła otrzymywać miał jurgielt w wysokości 200 złotych (LMAB, f. 40, nr 359, k. 1, 1630 r.).

³⁷ U. Augustyniak, *Duchowni klienci Krzysztofa II Radziwiłła. Kondycja i funkcje duchowieństwa ewangelicko-reformowanego w dobrach radziwiłłowskich w pierwszej połowie XVII wieku*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. III, *Radziwiłłowie XVI–XVIII wieku: w kręgu polityki i kultury*, Warszawa-Lódź 1989, s. 161–163.

³⁸ LMAB, f. 40, nr 113, dokument 10, s. 21, 17 lutego 1667 r.

³⁹ AGAD, AR, dz. IV (kopie), t. I, nr 8, s. 599, Informacja Mikołajowi Porębskiemu, z Zabłudowa 3 kwietnia 1661 r.

tykała się z uznaniem synodu, stąd też kilkakrotnie jeszcze wysyłano go za granicę⁴⁰.

W maju 1664 roku Bogusław Radziwiłł, targany rozlicznymi kłopotami finansowymi, sprzedał majątność starowiejsko-węgrowską Janowi Kazimierzowi Krasińskiemu, podskarbiemu wielkiemu koronnemu, wyłączając jednakże z aktu sprzedaży 16 morgów gruntu, na którym znajdował się zbór ewangelicki, szkoła, szpital, poza tym mieszkanie ministra kalwińskiego i pastora luterńskiego. W akcie sprzedaży zastrzegł też wszelkie swobody religijne dla ludności ewangelickiej, a także prawo do swobodnego przemieszczania kupców niemieckich i szkockich dotąd w Węgrowie mieszkających⁴¹. Sprawa zmiany właściciela dóbr na gorliwego katolika niewątpliwie niepokoiła ewangelików węgrowskich. W 1664 roku kaznodzieja węgrowski, Jan Krzysztof Krasiński, referował synodowi swoją rozmowę z Radziwiłłem, z której wynikało, że książę w związku z zaistniałą sytuacją obiecał bądź to fundować nowy zbór na granicy pruskiej, bądź też legować sumę 6000 zł na zbór węgrowski i jego utrzymanie. Nie wiemy, na ile synod poważnie potraktował obietnicę księcia, w każdym razie zdecydował się podziękować, gdyby ten wywiązał się z obietnicy⁴². Z późniejszej supliki (1670) kierowanej przez seniorów tegoż zboru do Teofila Dunin Rajeckiego, marszałka lidzkiego, dawnego zaufanego sługi Bogusława Radziwiłła, wynika, że Radziwiłł sprzedał Krasińskiemu ponadto 3 włóki osiadłe, od dawna należące do zboru, za które dodatkowo otrzymał trzy tysiące złotych. Z wydanej asekuracji wynikało, że z pieniędzy tych corocznie wpłacać miał do kasy zboru odpowiednią ratę. Ponownie skończyło się tylko na deklaracjach⁴³. Poza tym Radziwiłł już wcześniej pożyczył z kasy zborowej 950 zł⁴⁴. Te pieniądze ewangelicy węgrowscy odzyskali, ale dopiero po wielokrotnych monitach w roku 1681 (w dziesięciu ratach) od zarządców dóbr Ludwika Karoliny⁴⁵. Notabene, pieniądze zborowe nie były chyba najlepiej zarządzane, a rozpożyczano je nazbyt lekką ręką, Radziwiłł bowiem nie był wówczas jedynym

⁴⁰ AGAD, AR, dz. VIII, nr 713, k. 354v, 378v, LMAB, f. 40, nr 125, k. 60v.

⁴¹ Lietuvos Nacionalinis Muziejus, rkps 893, k. 98–99.

⁴² LMAB, f. 40, nr 125, k. 44v, Akta synodu z 1664 r. pkt 8.

⁴³ LMAB, f. 40, nr 113, k. 10, Węgrów 19 marzec 1670 r.

⁴⁴ AGAD, AR, dz. VIII, nr 602, k. 1.

⁴⁵ Lietuvos Vastybės Istorijos Archyvas (dalej LVIA), f. 1280, nr 2128, k. 27v, LMAB, f. 40, nr 125, k. 133v, AGAD, AR, dz. VIII, nr 602, s. 23, 27.

dłużnikiem zboru⁴⁶. Wyłączanie z aktu sprzedaży czy zastawu budynków i terenów należących do kościołów różnych wyznań było powszechną praktyką. Podobnie do ojca postępowala Ludwika Karolina, np. w 1694 roku, kiedy to zastawiła na trzy lata dobra orlańskie Benedyktowi Pawłowi Sapięze⁴⁷. Z aktu zastawu wyłączyła wówczas m.in. zbór orlański, a Sapięha zobowiązał się „że zbór ewangelicki w miasteczku Orlu będący ze wszystkimi do niego przynależnościami, z placami i z ostającymi na nich mieszkańcami tudzież samego kaznodzieję zborowego z domowemi jego w protekcji mojej i dworu orlańskiego mieć od wszelkich impetycji, zaszczycać tak aby sam kaznodzieja w pokoju i bezpieczeństwie wszelkiem zostawał”⁴⁸. Taka forma zapisu pozwalała na utrzymanie przez Radziwiłłów zarówno praw jak i obowiązków kolatorskich⁴⁹.

Zdaniem Krzysztofa II Radziwiłła, ludność poddana nie jest zdolna stanąć o sobie, stąd troska o jej zbawienie należy do pana⁵⁰. W związku z tym dziesiętnicy i setnicy doprowadzać ich mieli na nabożeństwo zborowe, a opornych karać grzywną⁵¹. Zarówno teoria jak i zalecenia w przypadku magnata wykształconego na zachodnioeuropejskich protestanckich uniwersytetach nie dziwi, gdyż była ona typowa dla zachodnioeuropejskiej doktryny kalwińskiej⁵². Dała ona jednak historykom podstawę do przypuszczeń bądź twierdzeń, że nie tylko Radziwiłł, ale i inna bogata litewska szlachta kalwińska w swoich dobrach stosowała się do zasady *cuius regio*

⁴⁶ LMAB, f. 40, nr 125, k. 45v, Akta Synodu z 1664 r., pkt 4. 60 zł zborowi węgrowskiemu był winien dawny starosta starowiejski Jan Cedrowski. Por. T. Wyszomirski, *Z przeszłości zboru protestanckiego w Węgrowie w XVII i XVIII wieku*, „OiRwP” 1959, t. IV, s. 145.

⁴⁷ NHAB, f. 694, op. 4, nr 1035, k. 19.

⁴⁸ LMAB, f. 40, nr 462, Wilno 12 kwietnia 1694 r.

⁴⁹ Prawo to wykorzystywała Ludwika Karolina nie tylko w wymienianych w tekście Węgrowie czy Orli, ale też w stosunku do plebana katolickiego w Sielcu (AGAD, AR, dz. VIII, nr 498, s. 1–2), tamtejszego pastora luterańskiego (AGAD, AR, dz. VIII, nr 499), czy kaznodziei kalwińskiego (AGAD, AR, dz. VIII, nr 499, s. 13).

⁵⁰ H. Wisner, *Radziwiłł Krzysztof, h. Trąby*, w: *PSB*, t. XXX, z. 2. s. 281.

⁵¹ J. Tazbir, *Reformacja w Polsce. Szkice o ludziach i doktrynie*, Warszawa 1993, s. 119; U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640)*, Warszawa 2001, s. 47; H. Wisner, *Krzysztof II Radziwiłł (1585-1640)*, Warszawa 1967, maszynopis pracy doktorskiej w Bibliotece Wydz. Hist. UW, sygn. P.Dr XIa, 11094, s. 9.

⁵² F. Lebrun, *Reformacja: wspólna wiara i osobista pobożność*, w: *Historia życia prywatnego*, t. 3, *Od renesansu do oświecenia*, pod red. Rogera Chartiera, Wrocław 1999, s. 112; M. Weber, *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*, Lublin 1994, s. 21.

*eius religio*⁵³. Zarządzenia te w praktyce realizowane były z powodzeniem w Księstwie Birżańskim⁵⁴, ale nie wydaje się, aby mogły być stosowane w dobrach podlaskich, choćby z racji na mieszkanie obok siebie ludzi różnych wyznań. W podlaskich miasteczkach radziwiłłowskich zbor protestancki często sąsiedował z kościołem katolickim bądź cerkwią prawosławną czy unicką. Miejscowe duchowieństwo katolickie i prawosławne wysuwające pod adresem Radziwiłłów różne pretensje, najczęściej natury ekonomicznej, nigdy jednak nie używało tego argumentu. Nie ulega wątpliwości, że wyznanie protestanckie traktowane było tam przez właścicieli jako najważniejsze. Kiedy w 1643 roku Janusz Radziwiłł wydał przywilej odnawiający prawa miejskie dla Orli, zmienił wówczas czas odbywania targów ze środy na niedzielę, zaznaczając jednakże „aby nie targowali nic aż się nabożeństwo w zborze odprawi”⁵⁵.

Radziwiłłowie kontrolowali też życie moralne poddanych, a w przypadku nieprawidłowości stwierdzonych przez zarządców dóbr, ci ostatni wespół z duchownymi starać się mieli o ich odnowę moralną. Już Janusz Radziwiłł, podczaszy litewski, przypominał parafianom o obowiązku chrzczenia dzieci i zawierania związków małżeńskich we własnych parafiach⁵⁶. Z badań Rafała Degiela dotyczących ludności prawosławnej w księstwie słuckim wynika, że opiekunowie Ludwika Karoliny w 1691 roku wprowadzili tam swoisty przymus religijny dotyczący poddanych „dla zbawienia dusz onych”. Polegać on miał na obowiązkowym uczestnictwie we mszy świętej, komunii i spowiedzi. Osoby uchylające się, podobnie do poddanych w księstwie birżańskim, miały płacić karę pieniężną. Obywatele miasta Słucka w każdą niedzielę i święta mieli posyłać swoją czeladź na mszę i dla uczenia się pacyerza. Podobnie jak w Birżach, nadzór nad życiem religijnym poddanych

⁵³ Tworek, poza Krzysztofem Radziwiłłem „Piorunem” i jego synem Krzysztofem II, wymienia jeszcze jednego magnata: Eustachego Wołłowicza, kasztelana wileńskiego i kanclerza litewskiego, oraz dwie osoby z kręgu bogatej szlachty litewskiej: Zofię z Mitkiewiczów Wnuczkową, marszałkową i ciwinową retowską, i Zofię z Radzywińskich Gruzewską. S. Tworek, *Przymus wyznaniowy na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVII w.*, „OIRwP” 1974, t. XIX, s. 161–164.

⁵⁴ Za informacje na ten temat dziękuję dr. Deimantasowi Karvelisowi z Uniwersytetu Pedagogicznego w Wilnie.

⁵⁵ Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Kamera Wojny i Domen w Białymstoku, sygn. 2899, k. 48.

⁵⁶ R. Degiel, *Protestanci i prawosławni. Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birżańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w.*, Warszawa 2000, s. 100.

sprawować mieli dziesiętnicy – tutaj wspólnie ze świąszczeninikami⁵⁷. Nic nie słyhać o próbach wprowadzenia podobnego proceduru w dobrach podlaskich.

Ewangelicy augsburscy

W 1650 roku utworzono w Węgrowie parafię ewangelicko-augsburską. Poprosili o to Bogusława Radziwiłła mieszczenie warszawscy pozbawieni na Mazowszu możliwości publicznego odprawiania nabożeństwa. W specjalnym przywileju wydanym w roku 1651 książę przeznaczył ze swych funduszy 300 zł na utrzymanie duchownego luterańskiego. Obydwa zbory protestanckie korzystały z jednej świątyni, a zasady korzystania z niej uregulowano 14 maja 1653 roku specjalną umową zawartą między ministrem Maciejem Apollosem Styrzyńskim a pastorem Janem Columbusem⁵⁸. Przywilej integralnie związany był z innym, wydanym 14 kwietnia 1650 r. dla wszystkich cudzoziemców, a szczególnie kupców i rzemieślników wyznania ewangelickiego, zarówno genewskiego jak i augsburskiego, chcących osiedlić się w Węgrowie. Obiecywał tam Radziwiłł wszelkie swobody i wolności, a także pomoc przy zakładaniu szkół, szpitali, etc.⁵⁹ Dwa lata wcześniej (pod nieobecność Radziwiłła w Rzeczypospolitej) w Węgrowie miały miejsce dość burzliwe wystąpienia katolików przeciw ewangelikom, kiedy to mocno poturbowano ówczesnego ministra i jednocześnie wybitnego teologa, Macieja Apollosa Styrzyńskiego⁶⁰. Celem Radziwiłła mogło być zatem nie tylko ściągnięcie do miasta osadników, ale też wzmocnienie miejscowej, mocno już wówczas przerzedzonej i osłabionej gminy protestanckiej. Nie wiemy, na ile świadomie realizował tu założenia swojego stryja Krzysztofa, polegające na tym, aby przy tego rodzaju działaniach motywy ekonomiczne łączyć z ideowymi⁶¹. Nabożeństwa luterańskie odbywały się po niemiecku, w przeciwieństwie do kalwińskich odprawianych wyłącznie po polsku. W później-

⁵⁷ R. Degiel, *op. cit.*, s. 101–102.

⁵⁸ AGAD, AR, dz. VIII, nr 602, k. 5, 7–9.

⁵⁹ LMAB, f. 40, nr 113, k. 7. Podobny w treści przywilej uzyskali 18 marca 1662 roku cudzoziemcy nacji szkockiej w Zabłudowie. *Prawa i przywileje miasta i dóbr ziemskich Zabłudów XV–XVIII w.*, oprac. J. Maroszek, Białystok 1994, dok. nr 31, s. 213.

⁶⁰ LMAB, f. 40, nr 359, k. 2, Węgrów 3 kwietnia 1648.

⁶¹ Por. U. Augustyniak, *Dwór i klientela...*, s. 61.

szym okresie luteranie mieli jednak kłopoty z pozyskaniem do Węgrowa pastora znającego język niemiecki⁶². Stosunki między luteranami a kalwinami, korzystającymi ze wspólnego zboru, nie zawsze układały się pomyślnie i harmonijnie. Sama obecność obcych wyznaniowo i obdarzonych dodatkowymi przywilejami cudzoziemców najwyraźniej jednak nie przeszkadzała mieszkańcom miasteczek radziwiłłowskich na Podlasiu, skoro w 1684 roku mieszkańcy Zabłudowa na swojego burmistrza wybrali Szkota – Davida Nesmeta⁶³. Wspominany wcześniej fakt sprzedaży Węgrowa gorliwemu katolikowi zaniepokoił luteran. 17 maja 1667 roku zwrócili się oni z supliką do Bogusława Radziwiłła, aby spowodował legalne uznanie ich drugiego kaznodziei, co spotkało się z bardzo chłodną reakcją księcia. Wydaje się, iż mogła ona wynikać z obawy, aby zagwarantowanie uprawnień luteranów nie pogorszyło sytuacji zboru kalwińskiego⁶⁴. Po śmierci ojca, Ludwika Karolina w 1687 roku deklarowała 400 złotych na utrzymanie kaznodziei luterńskiego⁶⁵ oraz wydała kilka przywilejów, w których potwierdziła prawo do korzystania ze zboru węgrowskiego przez mieszkańców Warszawy wyznania luterńskiego, zatwierdziła uposażenie zboru nadane przez Krzysztofa i Bogusława Radziwiłłów. Dozór i opiekę nad zбором przekazała zaś nie swym sukcesorom, lecz „patronom, dozorcóm i starszym zborów ewangelickich w Wielkim Księstwie Litewskim”. Wydaje się, że powodem takiego zapisu był fakt, iż dzieci Radziwiłłówny⁶⁶ wychowywane były w wierze katolickiej, a jej mąż Karol Filip Wittelsbach, książę neuburski, nie posiadał w Rzeczypospolitej indygenatu. Dochód kościoła kalwińskiego w Węgrowie został zabezpieczony na dobrach zabłudowskich⁶⁷. Potwierdziła uposażenie zboru zabłudowskiego⁶⁸. Na dobrach zabłudowskich z kolei zapisała 27 tysięcy zł zborom: węgrowskiemu, orlańskiemu i zabłudowskiemu

⁶² W. Kriegseisen, *op. cit.*, s. 120.

⁶³ *Prawa i przywileje miasta i dóbr Zabłudów...*, dok. nr 42, s. 237–238, Zabłudów 24 czerwca 1684 r.

⁶⁴ T. Wyszomirski, *Zbór protestancki...*, s. 146.

⁶⁵ AGAD, AR, dz. XI, nr 54, k. 144–147, Berlin 5 sierpnia 1687 r.

⁶⁶ Wiek dorosły osiągnęła tylko córka Elżbieta Augusta, od 1717 roku żona Józefa Karola Emanuela Wittelsbacha, księcia Sulzbach.

⁶⁷ T. Wyszomirski, *Zbór protestancki...*, s. 150, Berlin 5 sierpnia 1687 r., Brzeg 27 października 1693 r.

⁶⁸ AGAD, AR, dz. VIII, nr 655, s. 23–37, druk: *Prawa i przywileje miasta i dóbr Zabłudów...*, dok. 51, s. 255–258, Berlin 12 grudnia 1687 r.

oraz zborowi luterańskiemu w Węgrowie⁶⁹. Tego samego dnia uposażyła ona też inne zbory fundacji radziwiłłowskiej na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego⁷⁰.

Arianie

Na Podlasiu jeden zbór ariański istniał już w 1558 roku w Węgrowie, kiedy to Anna z Radziwiłłów Kiszczyna na potrzeby tegoż przejęła budynek kościoła katolickiego (wbrew edyktowi Zygmunta Augusta sprzed roku zabraniającego wszelkich zmian w stanie posiadania Kościoła katolickiego). Od momentu pojawienia się w Węgrowie Piotra z Goniądza (1563 r.), zdaniem Wyszomirskiego, zbór ten możemy uważać za zbór ariański⁷¹. I takim pozostał do czasu, kiedy włość węgrowska przypadła wdowie po Janie Kiszce Elżbiecie z Ostrogskich. Drugi ze zborów znajdował się już poza dobrami radziwiłłowskimi w Surażu, a utworzony został w 1590 roku przez tamtejszego starostę Pawła Orzechowskiego, podkomorzego chełmskiego. Po jego śmierci w 1612 roku zbór najprawdopodobniej przestał istnieć⁷². Zdaniem Janusza Tazbira, jedynym Radziwiłłem darzącym arian sympatią był Mikołaj Radziwiłł „Czarny”, a wynikała ona z magnackiej fantazji człowieka szukającego „prawdy bożej” w możliwie nieskażonej postaci⁷³. Janusz Radziwiłł, podczaszy litewski, mimo iż w czasie układania artykułów zjazdu sandomierskiego 29 sierpnia 1606 roku poparł wnioski o wyłączenie arian z postanowień o pokoju religijnym, to wyjeżdżając 27 lipca 1609 roku ze Starej Wsi i opuszczając kraj, zarząd swych dóbr pozostawił m.in. arianinowi Samuelowi Grądzkiemu⁷⁴. Z kolei Krzysztof II, choć formalnie nie zgadzał się na obecność arian i propagandę arianizmu w dobrach radziwiłłowskich, to miał na swym dworze i wśród najbardziej zaufanych ludzi wielu arian. Samuel Przytkowski, Stanisław Buczyński czy Stanisław Kurosz, mieszkając wiele lat w dobrach podlaskich, oddawali mu wiele usług. Ten ostatni w czasie sejmów: 1625, 1626, 1627 roku reprezentował

⁶⁹ AGAD, AR, dz. VIII, nr 655, s. 19–22, nr 709, s. 36–48, Berlin, 20 czerwca 1687 r.

⁷⁰ AGAD, AR, dz. VIII, nr 709, s. 18–20.

⁷¹ T. Wyszomirski, *Z przeszłości...*, s. 137.

⁷² S. Tworek, *Orzechowski Paweł, herbu Rogala*, w: *PSB*, t. XXIV, z. 1, s. 284.

⁷³ J. Tazbir, *Reformacja w Polsce. Szkice o ludziach i doktrynie*, Warszawa 1993, s. 128.

⁷⁴ T. Wasilewski, *Radziwiłł Janusz, h. Trąby*, w: *PSB*, t. XXX, z. 2, s. 205–206.

księcia w kontaktach z senatorami, m.in. z prymasem, niekiedy w sprawach bardzo drażliwych, np. w konfliktach z klerem katolickim o plebanie w Słucku i w Kiejdanach⁷⁵. Na podstawie listu Kurosza do Radziwiłła, piszącego o tym, że „ministrowie naszy we dworze podług pierwszego pozwolenia Waszej Książęcej Mości nauki odprawią, a we zborze minister ewangelicki”. Tazbir przypuszcza, że książe przy przyjmowaniu na służbę udzielił mu zezwolenia na urządzenie nabożeństw ariańskich w domu⁷⁶. Nie wiadomo jednak, czy szło tutaj wyłącznie o jednorazowe nabożeństwo za duszę zmarłej właśnie pierwszej żony Kurosza, czy też była to stała zgoda. Kurosz powtórnie ożenił się rok później z Jadwigą Grekową, przedstawicielką jednej z nielicznych miejscowych szlacheckich rodzin ariańskich, oddającej swe usługi Radziwiłłom. Grekowie pełnili urzędy na Podlasiu do roku 1660, kiedy dwaj przedstawiciele rodu zostali zmuszeni do zrzeczenia się ich „za arianizm”⁷⁷. To, co prawda, jeden z nielicznych przykładów, ale przeczących teorii Jana Glinki, że wyznawcy arianizmu na Podlasiu to chłopcy i mieszczanie, a szlachta stanowiła tu element wyłącznie napływowy⁷⁸. Janusz Radziwiłł, wojewoda wileński, przejmując po ojcu administrację dóbr zwalniał spośród sług ojca tych, którzy wyznawali arianizm, ponadto wstawił się zdaniem „wiarą ich podobno bardziej niżeli się oni moją brzydzą”⁷⁹. Konsekwentny w tej materii jak wszyscy Radziwiłłowie, na uroczystość zaręczyn z gospodarówną Marią (zwaną później Wołoszką), gorliwą wyznawczynią prawosławia, wysłał m.in. Jana Mierzeńskiego, arianina⁸⁰. Najwyraźniej rozprawienie się z arianizmem pozostawił zgodnie z wcześniejszą deklaracją Bogu. Mierzeński stał się potem jednym z najbliższych współpracowników Bogusława Radziwiłła. On i jego brat Samuel dzierżawili należące do klu-

⁷⁵ U. Augustyniak, *Znaczenie więzów krwi w systemach nieformalnych w Rzeczypospolitej pierwszej połowy XVII wieku na przykładzie klienteli Radziwiłłów birżańskich*, w: *Kultura staropolska – kultura europejska. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1997, s. 208.

⁷⁶ AGAD, AR, nr 8080, t. 173, s. 126, Stanisław Kurosz do Krzysztofa Radziwiłła z Orli, 29 kwietnia 1630 r.; J. Tazbir, *Arianie w Białymstoku i okolicach*, w: *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, Białystok 1968, s. 88.

⁷⁷ Stefan Grek, podczaszy mielnicki (6 październik 1660 r.), i nieznanzy z imienia Grek, cześnik mielnicki (30 lipiec 1661 r.), zostali zmuszeni do ustąpienia z urzędów za arianizm. *Urzędnicy podlascy XIV–XVIII wieku*, oprac. E. Dubas-Urwanowicz, W. Jarmolik, M. Kulecki, J. Urwanowicz, Kórnik 1994, s. 103, 111; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. VII, s. 55.

⁷⁸ J. Tazbir, *Arianie w Białymstoku...*, s. 84.

⁷⁹ H. Wisner, *Najjaśniejsza Rzeczypospolita*, Warszawa 1978, s. 147.

⁸⁰ T. Wasilewski, *Radziwiłł Janusz, h. Trąby*, w: *PSB*, t. XXX, z. 2, s. 210.

cza zabłudowskiego Niewodnicę i Dojlidy. Trzeci z braci, Aleksander, również pozostawał w służbie radziwiłłowskiej. W kluczu zabłudowskim w 1662 roku mieszkało około 50 arian⁸¹, mimo konstytucji sejmowej z 20 lipca 1558 roku nakazującej im zmianę wyznania bądź wyprzedanie w ciągu trzech lat (czyli do 1661 r.) majątków i opuszczenie kraju⁸². 22 marca 1659 roku edykt banicji połączono z zastrzeżeniem, iż arianie mogą tylko za cenę przyjęcia katolicyzmu (a nie kalwinizmu) pozostać w Polsce. Zakaz konwersji arian na kalwinizm uchwalił też Synod Jednoty Litewskiej⁸³. Jan Kazimierz, godząc się na podobną uchwałę, wypełniał, co prawda, ślub złożony we Lwowie (1 kwietnia 1656 r.), ale pamiętać trzeba, że nigdy nie został fanatycznym prześladowcą arian. Para królewska udzieliła im nawet schronienia w swych posiadłościach na Śląsku Opolskim⁸⁴. Poza tym, znamienne jest to, że dzierżawy dóbr radziwiłłowskich przez arian nie wzbudzały protestów miejscowej szlachty. Na sejmie w 1661 roku, kiedy to Radziwiłł występował przeciwko konstytucji o arianach, wspierał go bardzo energicznie miejscowy szlachcic, a jednocześnie zaufany sługa Krzysztof Żelski, pisarz ziemi bielskiej⁸⁵. Nie wiadomo zatem, jak długo udałoby się arianom pozostać w dobrach podlaskich Radziwiłłów, gdyby nie ksiądz Wieczorkowski, pleban zabłudowski. Żądał on usunięcia arian, powodowany zapewne gorliwością religijną, choć niemniej żarliwie pożył ich majątków, co gwarantowała mu konstytucja sejmowa. Wystosował pozew przeciw Radziwiłłowi o zaległą dziesięcinę i przechowywanie w swoich dobrach arian wbrew konstytucjom sejmowym. Nie czekając na rozprawę, najechał z ośmioma ludźmi folwark Białostoczek, faktycznie zamieszkiwany przez arian, co później barwnie opisał w liście do Radziwiłła dzierżawca Mikołaj Błoński⁸⁶. W sumie jednak arianie opuścili dobra zabłudowskie, udając się głównie do Prus Książęcych, gdzie Radziwiłł, wykorzystując swoje dobre stosunki z elektorem, wystarał się dla wielu z nich o azyl. Za jego protekcją Zbigniew Morsztyn i Samuel Przyppkowski

⁸¹ AGAD, AR, dz. II, nr 1458, s. 1–2, *Pozew Faustyna Wieczorkowskiego do Bogusława Radziwiłła za przechowywanie arian*, 21 czerwca 1662 r.

⁸² J. Tazbir, *Bracia polscy na wygnaniu. Studia z dziejów emigracji arińskiej*, Warszawa 1977, s. 66.

⁸³ LMAB, f. 40, nr 125, k. 36v, 1661 r.

⁸⁴ T. Wasilewski, *Ostatni Waza na polskim tronie*, Katowice 1984, s. 195, 216; J. Tazbir, *Bracia polscy...*, s. 61–62.

⁸⁵ AGAD, AR, dz. IV (kopie), t. I, nr 3, k. 344; Bogusław Radziwiłł, *Autobiografia*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 1979, s. 146–147.

⁸⁶ AGAD, AR, dz. V, t. 22, nr 922, list 2.

otrzymali zatrudnienie na dworze królewieckim, a Józef Naroński w zarządzie dóbr elektorskich⁸⁷. Zdaniem Janusza Tazbira to nie wdzięczność za wyswiadczone usługi kierowała tu księciem, ale przede wszystkim nadzieja na korzystanie z ich usług w dalszym ciągu⁸⁸. Warto tu dodać, że np. Mikołaj Błoński powrócił pod koniec życia do Polski i osiadł w Sobolewie na Podlasiu, gdzie otrzymywał za pośrednictwem Stanisława Niezabitowskiego, zarządcy dóbr radziwiłłowskich uposażenie od Ludwika Karoliny⁸⁹.

Katolicy

Struktura Kościoła katolickiego na Podlasiu podzielona była między dwie diecezje: łucką i wileńską, tak więc radziwiłłowska w XVII wieku Orla i dobra starowiejsko-węgrowskie należały do archidiakonatu brzeskiego diecezji łuckiej (Węgrów był stolicą dekanatu), a klucz zabłudowski do diecezji wileńskiej⁹⁰. W dobrach radziwiłłowskich na Podlasiu były w tym czasie trzy kościoły parafialne katolickie: w Węgrowie z filią w Starej Wsi (i jednym małym kościółkiem na przedmieściu Węgrowa – istniał w II poł. XVII w.), w Sokolowie⁹¹ i Zabłudowie. Po wejściu na Podlasie Radziwiłłowie zastali tam już ukształtowaną strukturę parafialną istniejącą od XV wieku. Obecne na terenie ich dóbr kościoły dalej istniały, a księża dalej prowadzili działalność ekumeniczną. Wyjątek stanowi kościół w Węgrowie dopiero w 1630 roku zwrócony katolikom. Zachowali oni po poprzednich właścicielach kosztowne niekiedy uprawnienia kolatorskie nad kościołami grecko- i rzymskokatolickimi, które dawało m.in. „prawo prezenty”, czyli przedstawiania biskupowi kandydata na wakujące beneficjum przy kościele. Dawało to przynajmniej w teorii możliwość zapewnienia sobie uległego plebana, ale z drugiej strony zobowiązywało do przestrzegania przywilejów nadanych przez dawnych patronów, m.in. do przekazywania dziesięciny do parafii katolickiej. Z inwentarza plebanii węgrowskiej z 1619 r. wynikało, że „na jej trzymanie mieszczanie

⁸⁷ T. Wasilewski, *Radziwiłł Bogusław, h. Trąby*, w: *PSB*, t. XXX, z. 1, s. 169.

⁸⁸ J. Tazbir, *Bracia polscy...*, s. 58.

⁸⁹ J. Tazbir, *Arianie w Białymstoku...*, s. 96.

⁹⁰ B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich (968-1939)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1969, t. XIX, s. 292–295, 347–351.

⁹¹ A. Laszuk, *Zaścianki i królewszczyzny. Struktura własności ziemskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1998, s. 109, 111, 113, 114.

i chłopci węgrowscy płacą dziesięcinę”⁹². Poza tym księża katolicy, podobnie do ministrów protestanckich otrzymywali od patronów jurgielt⁹³. Tak miało być, choć patroni nie zawsze wywiązywali się ze wcześniejszych deklaracji dotyczących Kościoła katolickiego. Stąd np. plebania zabłudowska w I połowie XVII wieku często pozostawała bez plebana. Z wizytacji przeprowadzonej w 1633 roku wynika, iż z powodu nieobecności proboszcza dzieci chrzczą „popi schizmatycy”⁹⁴. Zbyt długie wakaty w parafiach katolickich w sumie przysporzyły Radziwiłłom największych problemów. W 1652 roku wakującą parafię węgrowską objął Jan Uszyński, scholastyk łucki, a kiedy starosta starowiejsko-węgrowski Radziwiłła, Jan Niewiarowski, późniejszy podcasy kaliski, usunął go siłą z plebanii, nieco tylko poturbowawszy, skończyło się to dla księcia długim i kosztownym procesem. Radziwiłł tłumaczył się potem, że ksiądz nie posiadał od niego patrona, prezenty, a poza tym zastrzelił mu dwóch żołnierzy siedząc w browarze. Biskup łucki Andrzej Gembicki nie przyjmował takich tłumaczeń, sprawa stanęła na Trybunale Piotrkowskim, gdzie ksiązę wspierany przez kuzyna, Władysława Dominika Zasławskiego-Ostrogskiego „personaliter stawać musiał i stawiać z pięćdziesiąt świadków szlachty”, co miało go kosztować ponad osiemdziesiąt tysięcy złotych⁹⁵. Radziwiłł postawił jednak na swoim i usunął Uszyńskiego z plebanii, nie za darmo jednak. Musiał mu za to zapłacić 14 tysięcy⁹⁶. Podobny w pewnym sensie spór toczył Radziwiłł ze wspomnianym już księdzem Faustynem Wiczorkowskim, dziekanem smoleńskim, choć sprawa przybrała tutaj znacznie szerszy wymiar. Po pierwsze: Wiczorkowski zajął zbrojnie parafię zabłudowską posiadającą wówczas plebana, ale zrobił to w roku 1657, kiedy Radziwiłł z oczywistych względów nie mógł interweniować, a po drugie biskup wileński zatwierdził jego osobę mimo oczywistej samowoli⁹⁷. Po zajeździe Zabłudowa i Orli Radziwiłł próbował usunąć Wiczorkowskiego, prezentu-

⁹² LMAB, f. 40, nr 113, Inwentarz plebanii węgrowskiej księdza Mikołaja Benisławskiego, sporządzony przez Mikołaja Radzyńskiego, sługę księcia Janusza Radziwiłła, kasztelana wileńskiego, 5 listopada 1619 r.

⁹³ Z supliki plebana zabłudowskiego do Ludwiki Karoliny z 1685 r. wynika, że na mocy przywilejów Chodkiewiczów i Radziwiłłów pleban otrzymywał miał 200 zł jurgieltu, co potem zmniejszono do 100 zł. AGAD, AR, dz. VIII, nr 650, s. 10.

⁹⁴ LMAB, f. 67, nr B-53, k. 205 v, Liber visitationis 1633.

⁹⁵ B. Radziwiłł, *op. cit.*, s. 132.

⁹⁶ AGAD, AR, dz. V, t. 97, nr 4485, Albrycht Gorecki do Janusza Kiszki, z Grodna 7 lutego 1653 r., w: B. Radziwiłł, *op. cit.*, Aneksy, list nr 9, s. 212–214.

⁹⁷ Archiwum Diecezjalne w Białymstoku (dalej ADB), Teczka Zabłudów: status causa. 1662–1663.

jąc własnego kandydata, ale na to z kolei nie zgodził się biskup. Wieczorkowski wystosował pod adresem Radziwiłła wiele zarzutów, o dziesięć, której ten nie płacił, o przechowywanie arian (o czym już mówiliśmy), poza tym domagał się wsi na potrzeby parafii, a w czerwcu 1662 roku wystosował w Grodnie pozew przeciw Radziwiłłowi. Energiczne działanie plebana zabłudowskiego nie spotkało się jednak z uznaniem mieszczan zabłudowskich, którzy zapewne pod wpływem księcia (bądź jego zarządców) wystosowali suplikę do biskupa wileńskiego Jerzego Białłozora, wyliczając różne krzywdy jakich doznali od księdza Faustyna. Radziwiłł z kolei 12 lipca 1662 roku zwrócił się o poparcie do sejmiku ziemi grodzieńskiej, gdzie tłumaczył szlachcie, iż ks. Wieczorkowski jest nielegalnym proboszczem zabłudowskim, ponieważ nie dostał od niego prezenty, a jak się sprawuje wie dobrze cała okolica⁹⁸. Jeszcze dwa lata trwała walka radziwiłłowskich starostów z energicznym plebanem. Dopiero w 1665 r. sytuacja została opanowana na drodze polubownej ugody, a na plebanii zabłudowskiej osiadł „niewichrowaty” ksiądz Gulczewski⁹⁹. Ksiądz Wieczorkowski zaś wszystkie swoje pretensje umorzył i „onych de facto” się zrzekł¹⁰⁰. Sprawa ta dała się Radziwiłłowi na tyle mocno we znaki, że od następców Wieczorkowskiego wymagał deklaracji „posłuszeństwa, skromności, przestrzegania prawa oraz tego aby nic od poddanych nie pobierali prócz dziesięciny¹⁰¹. Choć w pierwszej połowie XVII wieku wyznawcy różnych religii żyli obok siebie w miarę spokojnie, to po „potopie” konflikty na tle wyznaniowym były coraz częstsze, a Radziwiłłom coraz trudniej było zapanować nad sytuacją. Już w 1648 roku doszło w Węgrowie do poturbowania tamtejszego ministra, wybitnego teologa, Macieja Apollsa Styrzyńskiego i prześladowania zboru przez księży katolickich¹⁰². Według Dyjakiewicza cała akcja sterowana była przez katolickie władze zwierzchnie¹⁰³ (łuckie?). W latach siedemdziesiątych Jan

⁹⁸ J. Tazbir, *Arianie w Białymstoku...*, s. 97.

⁹⁹ AGAD, AR, dz. V, t. 188, nr 8916, Krzysztof Łopata do Bogusława Radziwiłła, z Zabłudowa 21 marca 1666 r.

¹⁰⁰ ADB,teczka Zabłudów, Rezygnacja Ks. F. Wieczorkowskiego z parafii zabłudowskiej, 28 maja 1664 r.

¹⁰¹ ADB,teczka Zabłudów, Assecuratio ks. Suszczewicza, plebana zabłudowskiego dana księciu Bogusławowi Radziwiłłowi, 3 maja 1669 r. Podobnych deklaracji posłuszeństwa wymagała też Ludwika Karolina, np. w przypadku księdza Jana Tomaszewicza prezentowanego przez nią do objęcia probostwa w Sielcu. AGAD, AR, dz. VIII, nr 498, s. 1–2, Grodno, 26 listopada 1681 r.

¹⁰² LMAB, f. 40, nr 359, k.2, Węgrów 3 czerwca 1648 r.

¹⁰³ T. Wyszomirski, *Zbór protestancki...*, s. 140–141.

Bonawentura Krasiniński sprowadził do Węgrowa reformatów, żeby ostatecznie rozprawić się z gniazdem herezji. Zakonnicy nie przebiali w środkach, grozili klątwą i potępieniem ludziom utrzymującym z „heretykami” jakiekolwiek stosunki. Wreszcie w 1678 spalili zbór węgrowski¹⁰⁴. Z trudem, wbrew władzom biskupim łuckim, zbudowano zbór zastępczy, zwykłą szopę, jak pisał Dyjakiewicz, i taka już pozostała w Węgrowie. Cóż z tego, że zbory litewskie posiadały osobowość prawną, a najście na nie traktowane winno być jak najście na dom szlachecki? Dopóki żył Radziwiłł udawało mu się, choć z coraz większym trudem zapewnić protestantom tarczę ochronną. Po jego śmierci zdani oni byli wyłącznie na siebie i nie mieli szans z coraz bardziej ekspansywnym, wspieranym przez króla Kościołem katolickim. Janusz Tazbir wątpi, czy książę, nawet gdyby pożył o dwadzieścia lat dłużej, byłby w stanie zapobiec likwidacji zborów, a to z racji na załamanie się już po „potopie” tolerancji w Wielkim Księstwie Litewskim¹⁰⁵, z drugiej strony powszechnie w literaturze tłumaczy się fakt słabości kalwinizmu litewskiego w XVIII wieku brakiem patronatu ze strony choćby nawet jednej rodziny magnackiej.

Prawosławni i unicy

Struktura Cerkwi prawosławnej na Podlasiu zmieniała się kilkakrotnie. Cerkwie podlaskie pozostające przy „dawnej wierze ruskiej” podporządkowane były w początkach XVII wieku jurysdykcji protopopów: bielskiego, drohickiego, brzeskiego, grodzieńskiego i zabłudowskiego. Szczególną rolę odgrywał tu namiestnik zabłudowski Nestor Kuźmicz – egzarcha metropolii kijowskiej i patriarchy konstantynopolitańskiego. Faktycznie do niego należał zarząd nad cerkwiemi byłej diecezji metropolitarnej. Po 1620 roku cerkwie podlaskie podlegały jurysdykcji władzyki chełmsko-bełzskiego, a po 1633 r. biskupowi łucko-ostrogskiemu¹⁰⁶. W dobrach radziwiłłowskich znajdowało się 5 cerkwi prawosławnych: w Sokołowie, Zabłudowie i Dojlidach oraz dwie w Orli. Obecność supraskiego unickiego monasteru silnie oddziaływała na cerkwie prawosławne na Podlasiu. Większość z nich też sukcesywnie

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 147. J. Maroszek, *Klasztory Podlasia, źródła kultury i świadomości narodowej*, Białystok 1995, s. 57.

¹⁰⁵ J. Tazbir, *Reformacja w Polsce...*, s. 127.

¹⁰⁶ A. Mironowicz, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991, s. 175–176.

przyjmowała unię. Nie dotyczyło to, jak się wydaje, cerkwi znajdujących się w dobrach radziwiłłowskich, choć zakonnicy supрасy domagali się od Krzysztofa Radziwiłła podporządkowania im cerkwi zabłudowskiej. Radziwiłłowie zachowali uprawnienia kolatorskie w stosunku do Cerkwi prawosławnej w swoich dobrach. Podobnie jak w przypadku Kościoła katolickiego, zachowali prawo do preznety duchownych prawosławnych na stanowiska, uposażania finansowego parafii i duchownych, wyrażania zgody na remonty cerkwi. Już w 1596 roku Krzysztof „Piorun” uposażył popa orlańskiego Pendrzejewicza i dał mu przywilej na dom¹⁰⁷. Mimo decyzji synodu z 1615 roku zabraniającego budowania i dobudowywania cerkwi w majątnościach szlacheckich konfesji ewangelickiej¹⁰⁸, Radziwiłłowie w swoich dobrach podlaskich cerkwi, co prawda, nie budowali, ale dość często je uposażali. Janusz Radziwiłł, wojewoda wileński, potwierdzając w 1643 roku przywilej miejski dla Orli, zezwolił duchownemu oraz bakałarzowi istniejącej przy cerkwi szkółki na łowienie ryb oraz wyrąb lasów we włości. Zwolnił również budynki parafialne od opłat i podatków. Dziesięć lat później nadał o. Piotrowi Łoźnickiemu przywilej na tzw. popowszczyznę, czyli plac zwolniony z opodatkowania¹⁰⁹. W 1694 roku Ludwika Karolina zastawiła dobra orlańskie na trzy lata katolikowi Benedyktowi Pawłowi Sapieże, podskarbiemu wielkiemu litewskiemu, a w akcie zastawnym uczyniła zapis, iż „ius patronum do cerkwi orlańskiej mnie samej i sukcesorom moim rezerwuję i wyjmuję”¹¹⁰. Świadczy to o tym, że w końcu XVII, wbrew temu co wynikałoby z literatury przedmiotu, w Orli zachowała się jednak cerkiew prawosławna. Gdyby bowiem przeszła ona na unię, dokument zastawny nie wyłączałby cerkwi prawosławnej. W 1661 roku Bogusław Radziwiłł, na prośbę popa Zaleskiego z cerkwi sokołowskiej, polecił Janowi Niewiarowskiemu przekazać jedną włókę na jej potrzeby¹¹¹. W roku 1659 Maria Radziwiłłowa, gorliwa wyznawczyni prawosławia, mocą swojego testamentu uposażyła monaster reguły św. Bazylego i 12 zakonników w Zabłudowie przy cerkwi Zaśnięcia NMP oraz kolegium dla „dziatek ruskich i łańskich”¹¹². O testament i zapisy po Radziwiłło-

¹⁰⁷ LMAB, f. 40, nr 462, s. 15, AGAD, AR, dz. VIII, nr 435, s. 1, Orla 2 sierpnia 1596 r.

¹⁰⁸ LMAB, f. 40, nr 1157, k. 41, 1615 r.

¹⁰⁹ NHAB, f. 694, op. 4, nr 1466, k. 281–282.

¹¹⁰ NHAB, f. 694, op. 4, nr 1035, k. 19, cyt. za G. Sosna, D. Fionik, *Orla na Podlasiu. Dzieje cerkwi, miasta i okolic*, Bielsk Podlaski, Ryboły, Białystok 1997, s. 35.

¹¹¹ AGAD, AR, dz. IV (kopie), t. 1, nr 7, k. 540.

¹¹² AGAD, AR, dz. VIII, nr 654, s. 5–8, druk: *Prawa i przywileje dóbr ziemskich i miasta Zabłudów...*, s. 195–199.

wej wybuchł długi spór sądowy ciągnący się aż do XIX wieku¹¹³. Pretensje zgłaszali nie tylko prawosławni, ale też unicy z Gabrielem Kolendą, ks. bazylianinem, arcybiskupem połockim na czele¹¹⁴. W 1666 roku Kolenda obłożył księcia ekskomuniką i nakazał przekazanie cerkwi unitom. Także sąd ziemski grodzieński nakazał Radziwiłłowi zwrot cerkwi i wypłacenie unitom zaległej dziesięciny. Książę cerkwi nie oddał i pozostała ona w rękach prawosławnych, natomiast Gabriel Kolenda zrzekł się pretensji do zapisu po Marii Wołoszce dotyczących cerkwi zabłudowskiej¹¹⁵. Antoni Mironowicz uważa, że fundacja monasteru miała miejsce przed 1655 rokiem, a dokonał jej Janusz Radziwiłł¹¹⁶. Z kolei z ustaleń Józefa Maroszka wynika, że nie ma podstaw do twierdzenia, iż powstał on przed 1655 rokiem, a jego utworzenie związane jest z testamentem Marii Radziwiłłowej¹¹⁷. W 1695 roku zakonnicy z tegoż monasteru skarżyli się Ludwice Karolinie, że od piętnastu lat nie otrzymują dziesięciny, które wg funduszów fundatorów winni otrzymywać¹¹⁸.

Żydzi

Żydzi Podlasia w XVI wieku wraz z największą gminą w Tykocinie wchodzili w skład ziemstwa litewskiego i pozostali w tym ziemstwie po 1569 r. W 1629 roku Żydzi Podlasia odłączyli się i przystąpili do sejmu Żydów Korony, w którym pozostali jako okręg podlaski do drugiej połowy XVII wieku, kiedy to z kolei powstały w województwie podlaskim dwa okręgi: węgrowski i tykociński. Wyznawcy wyznania mojżeszowego w dobrach radziwiłłowskich zorganizowani byli w cztery gminy: w Orli (od 1616 r. gmina), Węgrowie (od 1595 r. gmina), Sokołowie i Zabłudowie¹¹⁹. W podlaskich mia-

¹¹³ T. Wasilewski, *Walka o spadek po księżnej Marii Wołoszce, wdowie po Januszu Radziwiłł, w latach 1660–1690*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. III, s. 291–308.

¹¹⁴ AGAD, AR, dz. VIII, nr 653, s. 2, druk: *Prawa i przywileje miasta i dóbr ziemskich Zabłudów...*, dok. 33, s. 220–221, 1665 r.

¹¹⁵ *Prawa i przywileje miasta i dóbr ziemskich Zabłudów...*, dok. 37, s. 228–229, Wilno 10 marca 1671 r.

¹¹⁶ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001, s. 117, 215.

¹¹⁷ J. Maroszek, *Klasztory Podlasia, źródła kultury i świadomości narodowej*, Białystok, s. 60–61; *Prawa i przywileje miasta i dóbr ziemskich Zabłudów...*, s. 199.

¹¹⁸ *Prawa i przywileje miasta i dóbr ziemskich Zabłudów...*, dok. 57, s. 272–273, 25 marca 1695 r.

¹¹⁹ A. Leszczyński, *Z dziejów Żydów Podlasia (1487–1795)*, „Studia Podlaskie” 1989, t. II, s. 22.

stach radziwiłłowskich pojawili się oni już w XVI wieku, najwcześniej chyba w Węgrowie, bo wzmianki o ich obecności sięgają 1537 roku. Podstawą prawną do zorganizowania gminy (kahału) była zgoda (przywilej) właściciela miasta. W 1618 r. Krzysztof II Radziwiłł zezwolił ludziom wszelkiego stanu w Orli, w tym Żydom, fundować się i budować¹²⁰, w 1638 r. zezwolił Żydom zabłudowskim na budowę bożnicy¹²¹, a Janusz Radziwiłł w 1645 r. nadał im rozległe prawa¹²². Kolejne przywileje otrzymywali Żydzi zabłudowscy od Bogusława Radziwiłła¹²³ i Ludwiki Karoliny. Mieli oni prawo do budowy karczm, kramów i szynków¹²⁴. Te ostatnie wzbudzały najwięcej zastrzeżeń wśród miejscowej ludności chrześcijańskiej skarżące się, że Żydzi pozbawiają ich dochodów i że handlują nieuczciwie¹²⁵. Również pleban zabłudowski w wystosowanej do Ludwiki Karoliny suplice żądał, „aby Żydzi w niedzielę gorzałek nie palili, targów nie odprawiali, kramów nie odmykali”. Z zapisków sporządzonych na marginesie supliki wynika, że Radziwiłłówna podzielała jego zarzuty¹²⁶. Przy kahałach istniały również szkoły żydowskie. W 1679 roku kupcy żydowscy posiadali w Zabłudowie 16 kramów. Ciekawe jest, że księża katoliccy często korzystali z usług kahału i tam składali sumy pochodzące z legacji.

Zakończenie

Oceniając politykę wyznaniową Radziwiłłów w ich dobrach podlaskich, stwierdzić trzeba, że była ona bardzo liberalna w stosunku do ludzi różnych wyznań. W końcu XVI wieku zastali oni społeczeństwo bardzo zróżnicowane religijnie i nie starali się wnosić istotnych zmian do tego stanu. Ocena ludzi nie przebiegała po linii wyznaniowej, ale zawahałabym się też przed stwierdzeniem, że podział ten przebiegał wyłącznie po linii użyteczności politycznej bądź ekonomicznej. Sami, choć kalwiniści, to przecież nie fanatyczni,

¹²⁰ APB, Kamera Wojny i Domen, nr 2899, k. 45.

¹²¹ *Prawa i przywileje miasta i dóbr ziemskich Zabłudów...*, dok. 18, s. 180, Świadość 3 kwietnia 1638 r.

¹²² *Ibidem*, dok. 21, s. 187–190, Zabłudów 23 kwietnia 1645 r.

¹²³ *Ibidem*, dok. 28–30, s. 206–211, Zabłudów 10 lutego 1662 r.

¹²⁴ *Ibidem*, dok. 41, 45, 46, s. 236–237, 244–247.

¹²⁵ *Ibidem*, dok. 49, s. 252–253, 19 lipca 1686 r.

¹²⁶ AGAD, AR, dz. VIII. Nr 650, s. 8, Memoriał księdza plebana zabłudowskiego do Ludwiki Karoliny, 22 czerwca 1685 r.

i choć ochraniaли i propagowali ewangelików tam mieszkających, nie starali się swojego wyznania narzucić innym siłą. Zrównanie w prawach wszystkich mieszkańców łącznie ze Szkotami czy Żydami, w ich podlaskich miasteczkach, (na tyle, na ile było to możliwe) należy ocenić w sposób pozytywny, zdając sobie jednocześnie sprawę z tego, że motywem decydującym takiego postępowania były względy ekonomiczne. Co prawda, najbliżsi ich współpracownicy na Podlasiu to ewangelicy lub arianie (zwłaszcza w pierwszej połowie XVII wieku) wywodzący się spoza tego regionu, to przecież szlachta podlaska w swej masie zdecydowanie katolicka pełniła u nich odpowiedzialne funkcje gospodarcze i polityczne; byli urzędnikami, starostami, zarządcami dóbr, ale także konfidentami politycznymi czy dzierżawcami dóbr. Wśród tych ostatnich byli też miejscowi Żydzi, od których też często pożyczali pieniądze. Znajdujemy również szlachtę podlaską w wojskach radziwiłłowskich¹²⁷. Oczywiście trzeba sobie zadać pytanie o to, czy w dobie postępującej nietolerancji religijnej i kontrreformacji wspieranej przez dwór królewski, mogli sobie w XVII wieku pozwolić na narzucanie komukolwiek własnego wyznania. Z pewnością – nie. Nie spotykamy się tam jednak z sytuacją, w której dyskryminowano by kogoś za wiarę. Pewien wyjątek to arianie, przy czym stosunek Radziwiłłów do tej grupy wyznaniowej już dawno został uznany przez historyków za wybitnie niekonsekwentny. Procesy sądowe z księżmi katolickimi nie oznaczały przecież walki z miejscową społecznością katolicką, a antyklerykalizm, jak wynika to choćby z ostatniego artykułu Janusza Tazbira, miał w Rzeczypospolitej długą tradycję¹²⁸.

¹²⁷ P. Rudnicki, *Drobna szlachta podlaska w wojskach radziwiłłowskich w XVII wieku*, w: *Drobna szlachta podlaska w XVI–XVII wieku*, pod red. S. K. Kuczyńskiego, Białystok 1991, s. 39–56.

¹²⁸ J. Tazbir, *Antyklerykalizm staropolski*, „KH” 2002, t. CIX, z. 3, s. 13.

ADAM MIODOWSKI (Białystok)

**GENEZA UKSZTAŁTOWANIA SIĘ NEGATYWNEGO
STANOWISKA WYCHODŹCZYCH UGRUPOWAŃ
DEMOKRATYCZNYCH WOBEC IDEI
POLSKIEGO WOJSKA W ROSJI**

Po utworzeniu Tymczasowej Rady Stanu [dalej: TRS], piotrogrodzki odłam polskich demokratów¹ skupiony w Polskim Zrzeszeniu Niepodległościowym [dalej: PZN] uznał natychmiast powołany przez państwa centralne organ przedstawicielski za rząd powstającego państwa polskiego. Już w styczniu 1917 r. PZN skierowało do Warszawy poufny memoriał, w którym zaprezentowało się jako organizacja działająca na terenie całego państwa rosyjskiego, posiadająca duży wpływ na rosyjską opinię publiczną, zwalczająca rusofilstwo wśród wychodźstwa polskiego i przygotowująca się do zdecydowanego postawienia sprawy niepodległości Polski – nie tylko na gruncie rosyjskim, lecz również międzynarodowym. Poza tym przywoływany memoriał zawierał stwierdzenie, że obowiązkiem każdego Polaka i każdej polskiej organizacji jest oddać się na rozkazy TRS, która od chwili ukonstytuowa-

¹ Prapoczątki zorganizowanego funkcjonowania polskich ugrupowań demokratycznych w Rosji sięgają schyłku 1915 r., kiedy to z inicjatywy Aleksandra Więckowskiego i Aleksandra Babińskiego utworzono w Piotrogradzie konspiracyjne Polskie Zrzeszenie Niepodległościowe. Rewolucja lutowa zapoczątkowała jakościowo nowy etap organizowania się polskich ugrupowań demokratycznych w Rosji. Powstawały one w tych ośrodkach miejskich, gdzie skupiska społeczności polskiej były najliczniejsze. Najważniejszym spośród nich był Piotrogród, w którym od połowy marca 1917 r. działał stworzony na bazie Polskiego Zrzeszenia Niepodległościowego, Polski Komitet Demokratyczny. Drugim co do znaczenia ośrodkiem pozostawała Moskwa, gdzie 30.03.1917 r. zorganizował się Polski Klub Demokratyczny. Spośród struktur prowincjonalnych do najważniejszych należały: działający od kwietnia 1917 r. w Mińsku Polski Związek Demokratyczny; powołany w Kijowie 26.03.1917 r. Związek Demokratyczny na Rusi; oraz powstały na przełomie kwietnia i maja tegoż roku w Charkowie Polski Klub Demokratyczny.

nia się staje się rządem polskim. Demokraci w swym wiernopoddańczym memoriale, będącym swego rodzaju akcesem do obozu aktywistycznego, nie poprzestali jednak na tych deklaracjach. Opowiedzieli się bowiem wzorem TRS za ustrojem monarchicznym, głosząc że „Król polski zdaje nam się być pożądanym jak najrychlej symbolem, który by kres położył wahaniom ostatecznie i sprawie naszej nadał majestat i kształt najpożądańszy”². Powyższe oświadczenie wiązało się zapewne z niezwykłym poświęceniem, gdyż jego treść kolidowała przecież z wyznawanym przez środowisko demokratyczne republikanizmem.

Nieco inaczej przedstawiała się natomiast sprawa przejścia Aleksandra Lednickiego i związanego z nim moskiewskiego ośrodka demokratycznego na pozycje aktywistyczne. Jeszcze pod koniec 1916 r. środowisko to ustami swego lidera wyrażało negatywne opinie na temat aktu 5 listopada, deklarując m.in. swoją wierność Rosji i podważając prawomocność manifestu dwóch cesarzy. Tym niemniej, obok tych wiernopoddańczych deklaracji pojawił się też i zwiastun mającego się w niedalekiej przyszłości dokonać przewartościowania dotychczasowej orientacji. A. Lednicki uznawał bowiem ogłoszoną w listopadowym manifestie niepodległość Królestwa Polskiego za fakt dokonany. Nie zadowalało go co prawda ograniczenie terytorium odrodzonego państwa do granic Kongresówki, bo jak stwierdzał „(...) żadnego Polaka nie zadowoli państwo polskie, do którego nie należy ani Galicja, ani Poznańskie, a także Śląsk jeden i drugi (...) i ujście do morza”³. Pomimo tych obiekcji przyznawał również, że akt 5 listopada posiada dla Polski dużą wartość realną. Dzięki temu wedle jego opinii „(...) kraj będzie mógł się zorganizować politycznie (...), będzie mógł stworzyć przedstawicielstwo, które gdy nadejdzie chwila pokoju, wespół z przedstawicielami innych narodów Europy będzie mogło wziąć udział w obradach nad ostatecznymi warunkami pokoju i przymierza”⁴.

A. Lednicki po objęciu stanowiska prezesa Komisji Likwidacyjnej do Spraw Królestwa Polskiego [dalej: KLdSKP], już w swym pierwszym wystąpieniu na inauguracyjnym posiedzeniu tego organu 15 kwietnia 1917 r.

² Archiwum Państwowe w Krakowie. Naczelny Komitet Narodowy [dalej: APK NKN], t. XLIV, k. 539–543; I. Spustek, *Polacy w Piotrogradzie 1914–1917*, Warszawa 1966, s. 379.

³ A. Lednicki, *Artykuły, listy, przemówienia (1915–1918)*, Warszawa 1921, s. 142–147.

⁴ P. Milukow, *Aleksander Lednicki jako rzecznik polsko-rosyjskiego porozumienia*, Warszawa 1939, s. 34.

wyraził opinię, że „Naród i Polska są tam na ziemi ojczystej (...) i tylko tam powołanemu rządowi przysługuje prawo reprezentacji narodowej”⁵. Była to niezwykle ważna deklaracja, która zdeterminować miała całą jego późniejszą działalność polityczną. Tą wypowiedzią uznającą autorytet TRS, prezes KLdSKP faktycznie zgłaszał swój akces do obozu aktywistycznego. Od tej chwili stawał się obok A. Więckowskiego jednym z przywódców tej orientacji na gruncie rosyjskim.

Z czasem za werbalnymi deklaracjami pojawiły się też i konkretne przejawy współpracy. A. Lednicki zdecydował się posłużyć w tym celu kierowaną przez siebie instytucją. Pomiedzy KLdSKP i TRS nawiązane zostały tzw. robocze kontakty, które początkowo ograniczyć się miały do spraw humanitarnych i gospodarczych. W celu ułatwienia wzajemnych kontaktów A. Lednicki zdecydował się stworzyć w stolicy neutralnej Szwecji rezydenturę KLdSKP. W sierpniu 1917 r. placówkę tę objął Józef Ziabicki, demokracja o zdecydowanie aktywistycznej orientacji⁶.

Niebagatelną rolę w ukształtowaniu się tak silnych powiązań demokratów z obozem aktywistycznym w Kraju odegrała anarchizacja życia społeczno-politycznego w Rosji. Panujące nad Nową po lutowym przewrocie rewolucyjnym stosunki umożliwiły demokratom przyjęcie postawy balansowania pomiędzy rządem państwa prowadzącego wojnę z Niemcami, a TRS będącą przecież tworem niemieckim. Demokraci, korzystając więc z dobrej koniunktury na gruncie rosyjskim, dla nawiązania kontaktów z aktywistami w Kraju zdecydowani byli własne związki z nimi jeszcze bardziej zacieśnić. W Warszawie też wiedziano, że w polskich środowiskach demokratycznych w Rosji ujawniły się w 1917 r. nadzieje na wypracowanie wspólnej polityki polskiej, takiej która potrafiłaby wznieść się ponad dotychczasowe orientacje. Tego typu współpracę mogli zatem śmiało zaproponować działaczom demokratycznym. Podstawą propozycji TRS było wezwanie do budowy państwowości w Kraju, przy jednoczesnym jak najszerszym umiędzynarodowieniu sprawy polskiej. Zakładała ta propozycja również neutralność wobec toczącego się konfliktu światowego, przy założeniu że zakończy się on w sposób nie rozstrzygnięty. W tej sytuacji o przyszłości Polski zadecydowałby kongres pokojowy, na którym obie wojujące strony uznałyby najprawdopodobniej niepodległościowe aspiracje Polaków. Chcąc zatem wyjść

⁵ APK NKN, t. XLIV, k. 699.

⁶ Archiwum Akt Nowych. Ministerstwo Spraw Zagranicznych [dalej: AAN MSZ], mkr. 7577, k. 20.

z toczącej się wojny jako niepodległe państwo, Polska powinna konsekwentnie trzymać się neutralności. Demokratom tego typu program wyjątkowo odpowiadał.

W wyniku zaktywizowania się po lutowym przewrocie rewolucyjnym politycznych i wojskowych rzeczników tworzenia polskich formacji w Rosji, przed ugrupowaniami demokratycznymi stanął dylemat: sprzeciwić się, czy też poprzeć te dążenia. Wobec reprezentowanej przez demokratów orientacji politycznej sprawa była w istocie z góry przesądzona. Przyjęcie odmiennego stanowiska oznaczałoby przyznanie, że na wychodźstwie też istnieje, lub może powstać, ośrodek władzy politycznej posiadający prerogatywy reprezentacji ogólnokrajowej. Tymczasem demokraci za taki ośrodek władzy uznawali wyłącznie TRS, postrzegając tę instytucję jako najwyższy urząd państwowotwórczy i zaczątek przyszłego rządu polskiego⁷. Zatem tworzenie własnych jednostek na Wschodzie było w ich odczuciu wyłącznie uzależnione od woli Kraju. Wydaje się jednak, że pogląd demokratów na kwestię formowania polskiego wojska w Rosji wynikał nie tyle z przeświadczenia, że aktywiści w Kraju tego sobie nie życzą⁸, ale przede wszystkim z obawy, że nie uda się wygrać rywalizacji z endecją o polityczne kierownictwo nad tym wojskiem. Skoro zaś nie można było liczyć na objęcie przywództwa nad tymi formacjami, to zamiast o nie walczyć demokraci zdecydowani byli nie dopuścić do ich powstania, co w ich odczuciu ostatecznie załatwiało całą sprawę. Poza tym demokraci, sprzeciwiając się tworzeniu polskiego wojska w Rosji, w swych kalkulacjach brali pod uwagę fakt, że ewentualne jego stworzenie będzie równoznaczne z definitywnym przejściem na stronę Ententy, co wobec niepewnego ich zdaniem wyniku wojny było przedwczesne. Mniej natomiast niepokoiło demokratów również przedwczesne przeciwieństwo się aktywistów w Kraju we współpracę przy tworzeniu formacji polskich mających walczyć po stronie państw centralnych.

Do ostatecznego zacieśnienia więzów łączących demokratów z obozem aktywistycznym dojść miało podczas przygotowywanej usilnie przez obie strony, dodajmy nie bez zakulisowego udziału Naczelnego Komitetu Narodowego [dalej: NKN] i dyplomacji austro-węgierskiej, konferencji politycznej w Sztokholmie.

⁷ Archiwum Akt Nowych. Gabinet Cywilny Rady Regencyjnej [dalej: AAN GCRR], dz. 445/II, t. XXXIV, k. 8.

⁸ Podczas I Konferencji Sztokholmskiej to demokraci niemal wymusili na delegatach z Kraju deklarację sprzeciwiającą się formowaniu polskiego wojska w Rosji.

★

★ ★

Wiosną 1917 r. wokół sprawy polskiego wojska w Rosji rozgorzała zacięta batalia, toczona zarówno w środowiskach politycznych polskiego wychodźstwa w Rosji, jak też w kręgu wojskowych Polaków służących w armii rosyjskiej. W jej trakcie ustalił się ostatecznie pogląd poszczególnych grup w odniesieniu do tego zagadnienia. W procesie krystalizacji stanowiska demokratów rolę szczególną odegrała narada zorganizowana w dniach 5-10 maja 1917 r. w Sztokholmie. Jej najpoważniejszą konsekwencją było utrwalenie się w tym obozie politycznym negatywnych ocen koncepcji zorganizowania polskiego wojska w Rosji. W historiografii polskiej poza publikacją Mieczysława Wrzoseka⁹ wspomina się o tym wydarzeniu dość rzadko, a jeśli już, to na marginesie rozważań poświęconych innym, szerzej poruszonym kwestiom¹⁰. W tym miejscu zatem koniecznym staje się podjęcie wysiłku uporządkowania już znanych faktów oraz ustalenia nowych w oparciu o dostępny materiał źródłowy¹¹. Pierwszą wzmiankę o zabiegach, które doprowadziły do zorganizowania I Konferencji Sztokholmskiej, zawiera telegram wysłany 3 kwietnia 1917 r. przez posła austro-węgierskiego w Sztokholmie, hrabiego Maksymiliana Hadika von Futak do Stefana von Ugrona¹² będącego w tym czasie przedstawicielem wiedeńskiego ministra spraw zagranicznych w Warszawie. We wspomnianym telegramie wyeksponowana jest osoba Stanisława Wędkiewicza. Jak ustalił M. Wrzosek w oparciu o materiały

⁹ M. Wrzosek, *Konferencja Sztokholmska, a sprawa polskiego wojska w Rosji w 1917 roku*, w: *Pax et bellum*, pod red. K. Olejnika, Poznań 1993, s. 311–322.

¹⁰ *Kwestia wojska polskiego w Rosji w 1917 r.*, oprac. W. Szczęsny, Warszawa 1936, s. 109–113; L. Grosfeld, *Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji 1917–1919*, Warszawa 1956, s. 18–20; H. Jabłoński, *Polityka PPS w czasie wojny 1914–1918*, Warszawa 1958, s. 325–328; J. Holzer, J. Molenda, *Polska w I wojnie światowej*, Warszawa 1973, s. 300; M. Wrzosek, *Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917–1918*, Warszawa 1969, s. 54–56; tegoż, *Polskie formacje wojskowe podczas I wojny światowej*, Białystok 1977, s. 207.

¹¹ Doskonałym źródłem pozwalającym rozszerzyć zakres naszej wiedzy na temat tzw. I Konferencji Sztokholmskiej są materiały archiwalne przechowywane w wiedeńskim Haus-Hof- und Staatsarchiv, do których dotarł, opracował i opublikował M. Wrzosek. Patrz tegoż, *Problem wojska polskiego w Rosji w latach 1917–1918*, „Studia Podlaskie” 1995, t. V.

¹² Telegram ambasadora Austro-Węgier hr. M. Hadika von Futak, nr 101 z 3.04.1917 r. do przedstawiciela Austro-Węgier w Warszawie S. von Ugrona o wniosku S. Wędkiewicza w sprawie przyjazdu hr. A. Ronikiera na spotkanie w Sztokholmie z dwoma reprezentantami polskiego wychodźstwa z Piotrogordu, w: M. Wrzosek, *Problem wojska...*, s. 183; tegoż, *Konferencja Sztokholmska...*, s. 314.

archiwalne wiedeńskiego Haus-Hof- und Staatsarchiv, S. Wędkiewicz przebywał wówczas w Sztokholmie jako przedstawiciel NKN i niewykluczone, choć nie udało się tego potwierdzić, iż w sprawach dotyczących konferencji działał w myśl poleceń swoich mocodawców, tj. Władysława Leopolda Jaworskiego, względnie Władysława Sikorskiego¹³. Pewnym jest, że na przełomie marca i kwietnia 1917 r. zaczął podejmować starania o to, aby doprowadzić do spotkania między reprezentantem obozu aktywistycznego z Kongresówki, a dwoma osobami, które miały przybyć z Piotrogradu i wystąpić w imieniu środowisk zajmujących zbliżone stanowisko polityczne. Rzecz jasna chodziło tu o demokratów i ich sojuszników, choć osoby oczekiwane z Rosji nie zostały wymienione z nazwiska. Natomiast wspomnianym przedstawicielem aktywistycznych środowisk z Kraju miał być hrabia Adam Ronikier. Hrabia M. Hadik von Futak skierował swój telegram do S. von Ugrona za pośrednictwem austro-węgierskiego ministra spraw zagranicznych [dalej: MSZ], informując adresata ogólnikowo, że rozmowa będzie dotyczyć sprawy uznanej jako ważna. Nadawca telegramu zastrzegł jedynie, iż cel misji hrabiego A. Ronikiera powinien być zatajony przed niemieckim sprzymierzeńcem Austro-Węgier. Zastrzeżenie to miało istotne znaczenie, ponieważ hrabia A. Ronikier był zmuszony do przejazdu przez terytorium państwa niemieckiego w drodze do Sztokholmu.

Treść telegramu hrabiego M. Hadika von Futak wzbudziła głębokie zainteresowanie ministra spraw zagranicznych Austro-Węgier hrabiego Ottokara Czernina, gdyż już 4 kwietnia 1917 r. nadał telegram do swego podwładnego w Sztokholmie, w którym stwierdził m.in. że ma wątpliwości, czy powinno dojść do spotkania między hrabią A. Ronikierem, a wzmiankowanymi Polakami z Piotrogradu, określonymi tu przez szefa austro-węgierskiej dyplomacji jako Rosjanie, oraz czy sprawa zasługuje na utrzymanie w tajemnicy przed sprzymierzeńcami, skoro cel zapowiadanych rozmów nie jest znany. Na koniec hrabia O. Czernin stwierdził co prawda, że przekaze S. von Ugronowi sztokholmski telegram, ale zanim to nastąpi, chce wiedzieć, jakich spraw będzie dotyczyć spotkanie, o którym jest w nim mowa¹⁴. Odpowiedź hrabiego M. Hadika von Futak, sformułowana w telegramie z 7 kwietnia 1917 r.,

¹³ M. Wrzosek, *Konferencja Sztokholmska...*, s. 313.

¹⁴ Telegram nr 111 z 4.04.1917 r. austro-węgierskiego ministra spraw zagranicznych hr. O. Czernina do ambasadora Austro-Węgier w Sztokholmie hr. M. Hadika von Futak, z obiekcjami dotyczącymi spotkania w nieznannej sprawie, awizowanego w telegramie ze Sztokholmu z 3.04.1917 r., w: M. Wrzosek, *Problem wojska...*, s. 183; tenże, *Konferencja Sztokholmska...*, s. 314.

dotarła do Wiednia następnego dnia¹⁵, a była oparta na wyczerpującej rozmowie posła austro-węgierskiego w Sztokholmie z S. Wędkiewiczem. Hrabia M. Hadik von Futak informował: „Bei fraglicher Zusammenkunft soll, wie mir Dr Wedkiewicz mitteilt, Möglichkeit besprochen werden, in Russland lebende und auch die emigrierten Polen daran zu verhindern, eine Armee gegen uns zu bilden”¹⁶.

Przytoczone zdanie określa w sposób jednoznaczny, z czyjej inicjatywy było podjęte przeciwdziałanie tym zabiegom, które miały na celu formowanie polskiego wojska w Rosji. Uzewnętrznia się tu zupełnie niedwuznacznie udział NKN i dyplomacji austro-węgierskiej, co rzuca nowe światło na przebieg walki o polskie wojsko w Rosji. Hrabia M. Hadik von Futak podkreślał dalej, że Polacy poza granicami Austro-Węgier okazują wielki entuzjazm dla rewolucji rosyjskiej, i utrzymywał, że zdaniem S. Wędkiewicza utworzenie polskiego wojska u boku przeciwników monarchii habsburskiej jest bardzo prawdopodobne. Miał się też S. Wędkiewicz wyrazić, że w interesie Wiednia jest przeciwstawienie się wszelkimi możliwymi sposobami stworzeniu tego wojska. Natomiast swoją prośbę o zachowanie całej sprawy w tajemnicy przed Niemcami uzasadnić miał S. Wędkiewicz nieufnością, jaka się utrzymywała między władzami niemieckimi, a ludnością polską. O wiarygodność hrabiego A. Ronikiera strona austro-węgierska mogła być całkowicie spokojna, tak przynajmniej uważał hrabia M. Hadik von Futak¹⁷. Wyjaśnienia oparte na sugestiach S. Wędkiewicza przesłane zostały do Wiednia, gdzie spotkały się ze zrozumieniem ministra O. Czernina. Zostały też przekazane do Warszawy wraz z informacją, że przyjazd hrabiego A. Ronikiera do Sztokholmu jest oczekiwany w dniach między 14 a 18 kwietnia 1917 r. O. Czernin powiadamiał S. von Ugrona, że zmiana proponowanego terminu jest możliwa, ale gdyby do tego doszło, wiadomość dotycząca tej zmiany powinna być skierowana do Sztokholmu niezwłocz-

¹⁵ Telegram nr 115 z 7.04.1917 r. ambasadora austro-węgierskiego hr. M. Hadika von Futak w odpowiedzi na telegram nr 111 austro-węgierskiego ministra spraw zagranicznych hr. O. Czernina z wyjaśnieniem, że planowane spotkanie ma dotyczyć sprawy polskiego wojska w Rosji, w: M. Wrzosek, *Problem wojska...*, s. 184; tenże, *Konferencja Sztokholmska...*, s. 14.

¹⁶ W brany pod uwagę spotkaniu, jak mnie poinformował dr Wędkiewicz, powinna być omówiona sprawa, jak Polakom żyjącym w Rosji i przebywającym tam na emigracji przeszkodzić w utworzeniu wrogiej nam armii. Patrz: Telegram nr 115 z 7.04.1917 r. j.w.

¹⁷ Telegram nr 115 z 7.04.1917 r., j.w.; M. Wrzosek, *Konferencja Sztokholmska...*, s. 314.

nie¹⁸. Wstępną wymianę korespondencji zakończyła depesza S. von Ugrona, który 11 kwietnia 1917 r. poinformował ministra O. Czernina, że hrabia A. Ronikier przyjął powierzoną mu misję i rozpoczął przygotowania do podróży. Okazało się przy tym, że polski wysłannik wyrażał pragnienie, aby w rozmowach towarzyszyła mu jeszcze jakaś osoba. Dobór tej osoby miał być dopiero przedmiotem negocjacji, ale S. von Ugron brał tylko pod uwagę możliwość wyboru dyrektora Departamentu Spraw Ogólnych TRS, hrabiego Wojciecha Rostworowskiego, względnie marszałka koronnego Wacława Niemojowskiego, jako współtowarzysza podróży hrabiego A. Ronikiera¹⁹.

Z ustaleń M. Wrzosa opartych na szczegółowej analizie tej korespondencji, która między 3 a 13 kwietnia 1917 r. krążyła między Sztokholmem, Wiedniem i Warszawą, wynika, że zasadnicze motywy, jakimi się powodowały osoby zaangażowane w przygotowanie I Konferencji Sztokholmskiej, wynikały nie z dążeń do uzgodnienia stanowisk politycznych pomiędzy TRS i przedstawicielami proaktywistycznych ugrupowań polskich w Rosji, ani też z wysiłków na rzecz ustalenia wspólnej taktyki przedstawicieli tych środowisk, lecz z poważnej obawy o interesy monarchii naddunajskiej i tych środowisk polskich, które z nią wiązały nadzieje na rozwiązanie sprawy polskiej. Interesy obu stron zostałyby poważnie zagrożone, gdyby doszło do powstania polskiego wojska w Rosji. Realna możliwość powstania takiego wojska, w odczuciu zarówno dyplomacji austro-węgierskiej, jak też i polskich aktywistów, stała się jeszcze bardziej prawdopodobna, gdy do Wiednia dotarła alarmistyczna depesza hrabiego Dionizego Szechenyego. Depesza została nadana z Kopenhagi 12 kwietnia 1917 r., a więc już po wstępnych ustaleniach odnośnie uzgodnionego spotkania w Sztokholmie. Poseł austro-węgierski w Danii donosił w niej o przygotowaniach do tworzenia odrębnych polskich korpusów wojskowych w sile 250 tysięcy żołnierzy. Wzmiankował ponadto o poleceniu wydanym jakoby dowódcom poszczególnych armii rosyjskich w sprawie koncentrowania wojskowych Polaków w specjalnie wyznaczonych miejscach. Poza tym depesza hrabiego D. Szechenyego wspominała

¹⁸ Telegram nr 69 z 9.04.1917 r. austro-węgierskiego ministra spraw zagranicznych hr. O. Czernina do przedstawiciela Austro-Węgier w Warszawie S. von Ugrona z wyjaśnieniem, iż powinno to spotkanie być utrzymane w ścisłej tajemnicy przed stroną niemiecką, w: M. Wrzosek, *Problem wojska...*, s. 185.

¹⁹ Telegram nr 200 z 11.04.1917 r. austro-węgierskiego przedstawiciela w Warszawie hr. S. von Ugrona z odpowiedzią na telegram nr 69 z 9.04.1917 r. austro-węgierskiego ministra spraw zagranicznych hr. O. Czernina, informujący o zgodzie hr. A. Ronikiera na wyjazd do Sztokholmu i o jego prośbie w sprawie wydelegowania towarzyszącej mu osoby z grona członków TRS, w: M. Wrzosek, *Problem wojska...*, s. 185–186.

o nieufności rosyjskiego Rządu Tymczasowego do własnych żołnierzy i o rzekomym zamiarze wysuwania polskich formacji wojskowych na szczególnie ważne odcinki frontu. Na podstawie tych wszystkich faktów, o których sam wspominał w kopenhaskiej depeszy, hrabia D. Szecheny wnioskował nawet, że Rosja zamierza kształtować trzon przyszłej armii polskiej²⁰. Wniosek ten, rzecz zrozumiała, wzbudził wyraźne zaniepokojenie austro-węgierskich czynników rządowych, którego jednakże nie podzielały kręgi wojskowe, o czym świadczy odrębna uwaga jaką na marginesie depeszy sformułował niejaki płk Zeynek, a brzmi ona: „Die Nachricht, was der angebrachten Zahlen betrifft ganz unwahrscheinlich”²¹.

W dniu 13 kwietnia 1917 r. nastąpił wyjazd hrabiego A. Ronikiera z Warszawy do Sztokholmu. Jego współtowarzyszem, wbrew pierwotnym propozycjom, był dyrektor Departamentu Pracy TRS Włodzimierz Kunowski. Chęć wyjazdu zgłosił również książę Zdzisław Lubomirski, ale spotkała się ona z odmową austro-węgierskiego przedstawicielstwa w Warszawie²². Hrabia A. Ronikier został upoważniony do zatrzymania się w Berlinie podczas podróży w obie strony i do złożenia wizyty podsekretarzowi stanu w niemieckim MSZ Arturowi Zimmermannowi. W razie uzyskania jakichś ważnych informacji miał się udać z Berlina do Wiednia i dopiero później wyruszyć do Sztokholmu²³. O wyjeździe hrabiego A. Ronikiera i W. Kunowskiego z Warszawy do Sztokholmu został powiadomiony austro-węgierski poseł w Szwecji hrabia M. Hadik von Futak, a za jego pośrednictwem przekazano tę wiadomość S. Wędkiewiczowi²⁴. W tym czasie, gdy delegacja prze-

²⁰ Telegram nr 178 z 12.04.1917 r. austro-węgierskiego posła w Danii hr. D. Szechenyego do austro-węgierskiego ministra spraw zagranicznych hr. O. Czernina o rzekomych decyzjach podjętych w Rosji w sprawie utworzenia tam 250-tysięcznego polskiego wojska, w: M. Wrzosek, *Problem wojska...*, s. 186; tenże, *Konferencja Sztokholmska...*, s. 316.

²¹ Wiadomość odnosząca się do podanej liczby jest zupełnie nieprawdopodobna.

²² Telegram nr 204 z 13.04.1917 r. austro-węgierskiego przedstawiciela w Warszawie hr. S. von Ugrona do austro-węgierskiego ministra spraw zagranicznych hr. O. Czernina informujący o wyjeździe do Sztokholmu hr. A. Ronikiera i W. Kunowskiego oraz odrzuceniu prośby ks. Z. Lubomirskiego dołączenia go do tej delegacji, w: M. Wrzosek, *Problem wojska...*, s. 187; tenże, *Konferencja Sztokholmska...*, s. 316.

²³ Telegram nr 206 z 13.04.1917 r. uzupełniający depeszę nr 204 i zawierający informację o zamierzonej rozmowie hr. A. Ronikiera z niemieckim podsekretarzem w Ministerstwie Spraw Zagranicznych A. Zimmermannem, w: M. Wrzosek, *Problem wojska...*, s. 187; tenże, *Konferencja Sztokholmska...*, s. 316.

²⁴ Telegram nr 136 z 14.04.1917 r. austro-węgierskiego ministra spraw zagranicznych hr. O. Czernina do austro-węgierskiego ambasadora w Sztokholmie hr. M. Hadika von Futak z powiadomieniem o wyjeździe hr. A. Ronikiera i W. Kunowskiego do Sztokholmu, w: M. Wrzosek, *Problem wojska...*, s. 188; tenże, *Konferencja Sztokholmska...*, s. 317.

bywała już w Sztokholmie, minister O. Czernin otrzymywał dalsze depesze od hrabiego D. Szechenyego. Na uwagę zasługuje jedna spośród tych depesz, a mianowicie z 23 kwietnia 1917 r., w której austro-węgierski dyplomata informował z Kopenhagi, powołując się na wydawaną w Moskwie „Gazetę Polską”, o ważnej naradzie oficerów polskich, którzy podjęli uchwałę w sprawie tworzenia w Rosji silnego, polskiego korpusu wojskowego²⁵. Chodzi tu albo o wspólną naradę przedstawicieli piotrogrodzkiego i moskiewskiego Związku Wojskowych Polaków [dalej: ZWP], która odbyła się 9 września 1917 r. w Moskwie, względnie o zjazd wojskowych Polaków rosyjskiej V Armii. Ten ostatni odbywał się w Rzeżycy w dniach 10–16 kwietnia 1917 r. Sygnały dochodzące z Kopenhagi wpłynęły z pewnością na przyspieszenie przygotowań do projektowanej I Konferencji Sztokholmskiej. Delegacja aktywistów z Kongresówki dotarła do Sztokholmu 18 kwietnia 1917 r. i w stolicy Szwecji zastała J. Ziabickiego z Piotrogradu, który wywodził się ze środowiska przemysłowców polskich i należał do PZN. Istotne znaczenie dla jego obecności miało zwłaszcza to, że był on w bliskich stosunkach z mecenasem A. Lednickim stojącym na czele KLdSKP²⁶. Jednakże spotkanie z J. Ziabickim nie wywarło wyraźnego wpływu na przyspieszenie przygotowań do projektowanej konferencji. Delegat demokratów z Piotrogradu zobowiązał się wprawdzie do przekazania zaproszeń dla kilku osób, których grono zostało zapewne ustalone przy jego współudziale, ale przybycie wytypowanych działaczy ze stolicy Rosji do Sztokholmu nie mogło nastąpić dostatecznie szybko. Nastąpiła więc niespodziewana zwłoka i spowodowała ona zniecierpliwienie środowisk aktywistycznych w Warszawie. Wyraźnie dostrzegalne jest to w depeszy przesłanej do Sztokholmu przez hrabiego W. Rostrowskiego, który dopytywał się o wyniki rozmów i o termin ewentualnego powrotu hrabiego A. Ronikiera²⁷. Decyzje dotyczące tego powrotu zapadły w okolicznościach uwarunkowanych nie tylko nieobecnością w Sztokholmie przedstawicieli polskich środowisk proaktywistycznych z Rosji, lecz także w związku z przystąpieniem Austro-Węgier do szeroko zakrojonej akcji propagandowej na rzecz pokoju. Akcja ta była projektowana z inicja-

²⁵ Telegram nr 211 z 23.04.1917 r. austro-węgierskiego posła w Danii hr. D. Szechenyego do austro-węgierskiego ministra spraw zagranicznych hr. O. Czernina o rzekomej uchwale wojskowych Polaków w sprawie tworzenia polskiego korpusu wojskowego, w: M. Wrzosek, *Problem wojska...*, s. 188; tenże, *Konferencja Sztokholmska...*, s. 317.

²⁶ Szerzej o KLdSKP pisze M. Wrzosek, *Pierwsze sprawozdanie z działalności KLdSKP*, „Teki Archiwalne”, t. VIII, Warszawa 1961, *passim*.

²⁷ M. Wrzosek, *Konferencja Sztokholmska...*, s. 317–318.

tywy posła austro-węgierskiego w Szwecji hrabiego M. Hadika von Futak, który brał pod uwagę konieczność neutralizacji wysiłków dyplomatycznych Wielkiej Brytanii i Francji na rzecz utrzymania Rosji w gronie państw koalicji. Hrabia A. Ronikier ruszył więc w drogę powrotną i miał wystąpić wobec wpływowych czynników austro-węgierskich jako orędownik zamierzonej akcji propagandowej²⁸. Informację o przedwczesnym powrocie hrabiego A. Ronikiera ze Sztokholmu zawiera również depeza przesłana ministrowi O. Czerninowi przez hrabiego S. von Ugrona, który ponadto wzmiankował w niej o nagłym wyjeździe hrabiego W. Rostworowskiego do Berlina. Decydując się na ten wyjazd, dyrektor Departamentu Spraw Ogólnych TRS spodziewał się, że otrzyma od hrabiego A. Ronikiera jakieś ważne informacje i liczył ponadto na przeprowadzenie interesujących rozmów z przedstawicielami berlińskich kół kierowniczych²⁹. Powrót hrabiego A. Ronikiera do Warszawy nastąpił 7 maja 1917 r., a wzmiankuje o tym telegram hrabiego S. von Ugrona z 8 maja 1917 r., który nie zawiera jednak żadnych wyjaśnień, gdzie delegat Kongresówki przebywał w okresie od 30 kwietnia do 7 maja 1917 r. Najprawdopodobniej był w Wiedniu na konsultacjach w sprawie wzmiankowanej powyżej inicjatywy hrabiego M. Hadika von Futak. Nie ma też informacji, jak doszło do tego, że to hrabia W. Rostworowski znalazł się niebawem w Sztokholmie jako delegat TRS³⁰. Wydaje się, iż zaangażowanie hrabiego A. Ronikiera w promocję pomysłu posła austro-węgierskiego w Sztokholmie, by zorganizować akcję propagandową na rzecz pokoju, uniemożliwiło kontynuację pierwotnej misji. Zatem w trakcie berlińskiego spotkania obu naszych rodaków, niedoszły delegat TRS na konferencję wprowadził w szczególności sztokholmskiej misji hrabiego W. Rostworowskiego i wysłał w zastępstwie na rozmowy z polskimi politykami z Rosji.

²⁸ Telegram nr 179 z 25.04.1917 r. austro-węgierskiego ambasadora w Szwecji hr. M. Hadika von Futak do austro-węgierskiego ministra spraw zagranicznych hr. O. Czernina z postulatem neutralizowania nacisków Ententy na Rosję w celu utrzymania tego państwa jako aktywnego uczestnika Koalicji, w: M. Wrzosek, *Problem wojska...*, s. 189; tenże, *Konferencja Sztokholmska...*, s. 318.

²⁹ Telegram nr 256 z 30.04.1917 r. austro-węgierskiego przedstawiciela w Warszawie hr. S. von Ugrona do austro-węgierskiego ministra spraw zagranicznych hr. O. Czernina z informacją o mającym nastąpić w Berlinie spotkaniu hr. W. Rostworowskiego z hr. A. Ronikierem, w: M. Wrzosek, *Problem wojska...*, s. 191; tenże, *Konferencja Sztokholmska...*, s. 318.

³⁰ Telegram nr 283 z 8.05.1917 r. austro-węgierskiego przedstawiciela w Warszawie hr. S. von Ugrona do austro-węgierskiego ministra spraw zagranicznych hr. O. Czernina w sprawach dotyczących TRS, regencji w Królestwie Polskim i polskiego wojska w Rosji, w: M. Wrzosek, *Problem wojska...*, s. 192; tenże, *Konferencja Sztokholmska...*, s. 318.

Pierwsza Konferencja Sztokholmska rozpoczęła się 5 maja 1917 r. i trwała, jak już wspomniałem, do 10 maja. Ustalenia jakie poczynił w swoim artykule M. Wrzosek dają podstawę, aby sprostować informację zawartą w opracowaniu przygotowanym przez W. Szczęsnego, w którym ten ostatni stwierdza, że „Konferencja została zwołana z inicjatywy przedstawicieli obozu niepodległościowego w Rosji”³¹. W gronie krajowych uczestników spotkania sztokholmskiego, obok W. Kunowskiego i hrabiego W. Rostrowskiego, znaleźli się S. Wędkiewicz i książę Ksawery Drucki-Lubecki z zaboru pruskiego³². W skład delegacji z Rosji, która przybyła do Sztokholmu dopiero w pierwszych dniach maja 1917 r., wchodził: Franciszek Skąpski reprezentujący POW, Bronisław Siwik jako przedstawiciel PPS-FR, a także Hipolit Gliwic, Stefan Filipkowski, Aleksander Babiański i J. Ziabicki, którzy reprezentowali zarówno PZN, jak i Polski Komitet Demokratyczny [dalej: PKD]. Działaczom przybyłym z Piotrogradu towarzyszył w charakterze gościa przedstawiciel Stronnictwa Polityki Realnej [dalej: SPR], Ignacy Szebeko, uczestniczący w trakcie konferencji w rozmowach nieoficjalnych. W oficjalnej części I Konferencji Sztokholmskiej brali też udział przedstawiciele Komitetu Obrony Narodowej [dalej: KON] ze Stanów Zjednoczonych³³ – Aleksander Dębski i Józef Karasiewicz, a także prezes Komitetu Polskiego w Sztokholmie Wacław Dzierżawski oraz kierownik polskiej agencji prasowej w Sztokholmie Józef Mokrzyński³⁴. Oprócz konferencji właściwej toczyły się nieoficjalne, blisko dwutygodniowe rozmowy, w których brał udział, jak już wspomniałem, I. Szebeko oraz przedstawiciele endecji, a mianowicie Stanisław Kozicki, hrabia Władysław Sobański i Eustachy Dobiecki³⁵.

Podczas obrad I Konferencji Sztokholmskiej nastąpiła wymiana wiadomości o sytuacji w Kraju i w Rosji. Jak ustalił w toku swych badań M. Wrzosek, istniejące przesłanki źródłowe wskazują na to, że przedstawiciele TRS nie uzyskali obiektywnego obrazu sytuacji w sprawach związanych z rozmiarami żywiołowego polskiego ruchu wojskowego. Rozmiary tego ruchu pomniejszał i bagatelizował nawet I. Szebeko, który być może chciał

³¹ *Kwestia wojska...*, s. 109.

³² M. Wrzosek, *Polskie korpusy...*, s. 54.

³³ Komitet Obrony Narodowej został zorganizowany w grudniu 1912 r. w Stanach Zjednoczonych, a jego naczelnym hasłem było popieranie wszelkich inicjatyw przeciwko Rosji, którą uznano za największego wroga Polski. Naturalną konsekwencją powyższego stanowiska było nawiązanie przez KON w trakcie wojny współpracy ze środowiskiem aktywistycznym w Kraju i Europie Zachodniej.

³⁴ *Kwestia wojska...*, s. 109–113.

³⁵ H. Jabłoński, *op. cit.*, s. 326; M. Wrzosek, *Konferencja Sztokholmska...*, s. 319.

się dostroić do tonu tych informacji, jakich udzielali przedstawicielom TRS poplecznicy polskiego aktywizmu na gruncie rosyjskim. I. Szebeko wyraził nawet opinię, że jeden korpus byłby w stanie ująć cały ten ruch w ścisłe ramy organizacyjne. Osąd ten nie odpowiadał ówczesnej postawie wojskowych Polaków w Rosji, co uzewnętrzniają nawet przekazy czerpane z akt NKN odzwierciedlające ówczesny stan wiedzy aktywistów na ten temat³⁶. Wypowiedzi I. Szebeki towarzyszyło stwierdzenie któregoś z przedstawicieli TRS, najprawdopodobniej hrabiego W. Rostworowskiego: „Jeżeli wśród żołnierzy Polaków jest chęć do tworzenia własnych szeregów, to niech formują korpus”³⁷. Wskazywałoby to, że hrabia W. Rostworowski nie chciał się przeciwstawić idei polskiego wojska w Rosji w sposób zdecydowany. W tym miejscu drobna dygresja, otóż warto zwrócić uwagę, że część działaczy TRS najwyraźniej nie podzielała, ani obaw swoich współpracowników, ani obaw większości działaczy NKN dostrzegających w pomysle zorganizowania polskiego wojska na wschodzie zagrożenie dla sprawy polskiej. Przytoczoną wersję dyskusji w trakcie I Konferencji Sztokholmskiej podaje J. Marcińczyk, opierając się na wypowiedzi A. Babińskiego, który po powrocie ze stolicy Szwecji składał sprawozdanie na wiecu zorganizowanym w piotrogrodzkiej sali klubu „Ogniwo”. Wersja J. Marcińczyka może być prawdziwa, gdyż znajduje potwierdzenie w zeznaniach złożonych przez hrabiego W. Rostworowskiego w 1924 r. podczas rozprawy sądowej wytoczonej Zygmunтови Wasilewskiemu przez A. Lednickiego. Hrabia W. Rostworowski stwierdził wówczas, że TRS wprawdzie od początku stała konsekwentnie na stanowisku przeciwnym formowaniu w Rosji polskiego wojska opartego na statusie armii sprzymierzonej, ale dodał, że brano też pod uwagę dążenie Polaków do wydostania się z szeregów armii rosyjskiej i nie sprzeciwiano się powołaniu jakiegś, nawet dość dużej formacji polskiej. Podkreślił jednocześnie, że właśnie w tym punkcie delegaci TRS nie zgadzali się z ugrupowaniami demokratycznymi i ich sojusznikami w Rosji, stojącymi na stanowisku całkowicie niechętnym idei polskiego wojska. Potwierdza to w pewnym stopniu jeszcze inna wypowiedź hrabiego W. Rostworowskiego z 31 maja 1917 r. złożona na poufnym posiedzeniu TRS, gdy przedstawiał on sprawozdanie z obrad I Konferencji Sztokholmskiej³⁸. Na stronę tych uczestników konferencji, którzy przybyli z Rosji, przechylił się natomiast W. Kunowski. On też

³⁶ APK NKN, t. XLIV, s. 87.

³⁷ J. Marcińczyk, *Chwila osobliwa*, Lublin 1919, s. 114.

³⁸ *Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. I: marzec 1917 – listopad 1918, Warszawa 1957, s. 52.

sformułował wniosek zawierający wezwanie wychodźstwa polskiego w Rosji do zwalczania wszelkiej myśli o tworzeniu jakichkolwiek oddziałów polskich po stronie Ententy³⁹.

Na I Konferencji Sztokholmskiej zwyciężyło ostatecznie stanowisko przeciwników idei polskiego wojska w Rosji, co znalazło swój wyraz w uchwałach końcowych. Uchwały te zaaprobowane jednomyślnie i podpisane przez hrabiego W. Rostworowskiego, W. Kunowskiego, A. Babiańskiego, H. Gliwca, S. Filipkowskiego, A. Dębskiego i J. Karasiewicza, stwierdzają w odniesieniu do sprawy polskiego wojska w Rosji, iż: „(...) konferencja uważa tworzenie wojska i oddziałów polskich, wyodrębnionych z armii rosyjskiej, za szkodliwe dla politycznych interesów państwa polskiego i wzywa do energicznego przeciwdziałania akcji prowadzonej w tym kierunku przez nieodpowiedzialne grupy polityczne na emigracji”⁴⁰. Ten właśnie punkt uchwał sztokholmskich był wkrótce w Rosji najmocniej nagłośniony, stanowiąc ważki argument, którym szachowano zwolenników rozbudowy polskiego wojska. Dalszy rozwój wydarzeń, co zostanie wykazane poniżej, dowiódł, że uchwały sztokholmskie oznaczały fatalny błąd. Polacy służący w armii rosyjskiej na wieść o treści tych uchwał utracili swój pierwotny zapał, popadli w apatię i zostali owładnięci wszechobecną nadzieją demobilizacji i powrotu do domu.

★

★ ★

Przełomowym momentem w procesie kształtowania się stanowiska ugrupowań demokratycznych w sprawie polskiego wojska w Rosji był zwołany w dniach 9–10 maja 1917 r. w Moskwie I Zjazd Demokracji Polskiej. Wedle opinii demokratów, wyrażonej w specjalnej *Uchwale w sprawie armii polskiej*, polityczne kręgi polskie w Rosji powinny uznać, iż „Armia polska powstać może jedynie z woli narodu pod rozkazami rządu polskiego”. Natomiast w danej sytuacji „Ani emigracja, ani wojskowi Polacy nie mają prawa samodzielnie bez porozumienia z Krajem decydować o tworzeniu w szeregach rosyjskich odrębnych formacji wojskowych polskich”. Żywiłowy ruch wojskowych Polaków powinien natomiast ograniczyć się w swych poczynaniach, wedle demokratów do „(...) pracy kulturalno-oświatowej i narodowej”⁴¹.

³⁹ APK NKN, t. XLIV, s. 86; M. Wrzosek, *Polskie korpusy...*, s. 56; tenże, *Konferencja Sztokholmska...*, s. 320; M. Seyda, *Polska na przetomie dziejów. Fakty i dokumenty*, Poznań 1931, t. II, s. 144n.

⁴⁰ Uchwały I Konferencji Sztokholmskiej, w: M. Wrzosek, *Konferencja Sztokholmska...*, s. 321–322; *Kwestia wojska...*, s. 111; *Materiały archiwalne...*, s. 55.

⁴¹ *Kwestia wojska...*, s. 82–83.

Stanowisko demokratów przedstawione w uchwale zjazdu, znalazło swój wyraz również w poczynaniach poszczególnych odłamów środowiska demokratycznego. W kwestii formowania polskiego wojska poszczególne grupy demokratów okazały się tak bezkompromisowe, że już z góry potępiały wszelkie ewentualne rokowania i zabiegi u władz rosyjskich, podejmowane w tej sprawie przez rzeczników tworzenia narodowych formacji⁴². Pogląd demokratów na kwestię formowania polskiego wojska w Rosji wynikał nie tyle z przeświadczenia, że aktualnie TRS wojska tego sobie nie życzy. Chodziło tu raczej o coś innego. Na tę kwestię tylko w oficjalnych enuncjacjach kładziono specjalny nacisk, faktycznie zaś negatywne stanowisko w odniesieniu do samej idei wynikało z obawy, że SND zmierzać będzie do przekształcenia tego wojska w czynnik swej dominacji na obczyźnie, a następnie w narzędzie swej władzy w Kraju⁴³. Obawiali się także demokraci, że zorganizowanie polskiego wojska w Rosji będzie równoznaczne z definitywnym przejściem na stronę Ententy, co wobec niepewnego, ich zdaniem, wyniku wojny było jeszcze zbyt wczesne⁴⁴. Poza tym wskazywali, że doprowadzi to do zmniejszenia siły bojowej armii rosyjskiej. Obawiali się też, że oddziały polskie będą kierowane na niebezpieczne odcinki frontu i zostaną w związku z tym narażone na wielkie straty⁴⁵. Ponadto przestrzegali, że formacje polskiego wojska mogą być użyte jako tzw. bataliony szturmowe. Nie bez słuszności, ale i nie bez hipokryzji wspominali wreszcie o negatywnym stosunku Rządu Tymczasowego do sprawy formowania polskiego wojska. Na zmianę stanowiska ugrupowań demokratycznych w odniesieniu do omawianej kwestii mogła wpłynąć chyba tylko perspektywa jakichś wyjątkowych korzyści dla nich samych wynikających z istnienia polskich formacji w Rosji. O trwaniu demokratów na dotychczasowych pozycjach przesądzał zatem fakt, iż żadnych realnych korzyści dla siebie z istnienia tych formacji nie dostrzegali nawet w najdalszej perspektywie. Spostrzegali natomiast już wtedy, że wojskowi Polacy ulegają wpływow pogłębiającej się rewolucji. W związku z powyższym podnosili dodatkowo obawy, że utworzone wojsko ulegnie bolszewizacji. Z lękami tymi nie ujawniali się jednakże oficjalnie, ponieważ liczyli się z pozytywnym stosunkiem żołnierza polskiego do haseł rewolucyjnych,

⁴² *Kwestia wojska...*, s. 83–86.

⁴³ Wypowiedź J. Łukaszewicza, w: *Kwestia wojska...*, s. 63; M. Wrzosek, *Polskie korpusy...*, s. 47.

⁴⁴ AAN, Akta Żeligowskiego, t. VIII, s. 18.

⁴⁵ AAN, Akta Żeligowskiego, t. VIII, s. 14; „Z dokumentów chwili”, z. 56 z 4.09. 1917 r., s. 18n.

a chodziło przecież o utrzymanie własnych wpływów w tym środowisku. Chcąc pogodzić ogień z wodą, tj. zatrzymać Polaków w szeregach armii rosyjskiej i jednocześnie uchronić ich przed bolszewizacją, poszukiwano złotego środka, przy pomocy którego udałoby się osiągnąć jedno i drugie. Dostreżono go zwłaszcza w działalności kulturalno-oświatowej ZWP, na co położono nacisk w uchwałach zjazdowych.

Prócz określenia wspólnych dla całego ruchu demokratycznego podstaw ideowoprogramowych, szczególnie jednoznacznych w odniesieniu do kwestii polskiego wojska w Rosji, w trakcie zjazdu wyłoniono swego rodzaju organ kierowniczy dla ogółu ugrupowań demokratycznych, w postaci Komitetu Demokratycznego. W jego składzie nie znalazł się jednak lider moskiewskich demokratów A. Lednicki. Wziął on co prawda udział w zjeździe, a jego bliski współpracownik, Feliks Kierski, wygłosił nawet w imieniu swego mocodawcy referat ogólnopolityczny, niemniej A. Lednicki jako prezes KLdSKP nie wiązał się oficjalnie z ruchem demokratycznym, który po zjeździe został zdominowany przez polityków z ośrodka piotrogrodzkiego. Pomimo kreowania się na apolitycznego przywódcę wychodźstwa polskiego w Rosji, A. Lednicki zasadniczo posiadał, jeśli nie zbieżne, to przynajmniej zbliżone poglądy do całości środowiska, z którego się wywodził. Tym, co go wyróżniało na tle większości współtowarzyszy, był koncyliaryzm. Gwoli prawdy historycznej dopowiedzieć wszakże należy, iż ta postawa bynajmniej nie była bezinteresowna, stanowiła bowiem, jak się wydaje, swego rodzaju rękomię powodzenia działań A. Lednickiego zmierzających do uzyskania uznania własnej osoby za rzeczywistego lidera polskiej diaspory w Rosji. Faktem pozostaje, iż podobnie jak jego polityczni stronnicy z ugrupowań demokratycznych jedynie Krajowi przyznawał decydującą rolę w rozstrzyganiu jakichkolwiek kwestii politycznych, do których niewątpliwie przede wszystkim należała sprawa polskiego wojska w Rosji. W odniesieniu do tego zagadnienia, podobnie jak delegaci na I Zjazd Demokracji Polskiej w Moskwie, uważał, iż organizowanie polskiego wojska będzie równoznaczne z przejściem na stronę Ententy, co jego zdaniem było jeszcze przedwcześnie. Obawie tej A. Lednicki dał wyraz w jednym ze swych przemówień, wygłoszonym już po zjeździe demokratycznym, a tuż przed Ogólnym Zjazdem Wojskowych Polaków. Powiedział wówczas m.in. „(...) cele i zadania tej armii [mowa o polskim wojsku w Rosji – dop. A.M.] niewątpliwie leżą w interesie tych koalicyjnych czynników, które obłudnie i egoistycznie traktują sprawę polską, a w interesie Polski wszakże one nie leżą (...), należy więc zdecydowanie przeciwdziałać tworzeniu się wydzielanych z rosyjskich związków taktycznych korpusów armii polskiej, mających wykrwawić się w bratobójczej walce w interesie

koalicji”⁴⁶. Słowa te nie przeszły bez echa w koalicyjnych, głównie brytyjskich, kołach rządowych, w których poczęto z dużą nieufnością i obawami spoglądać na polityczną aktywność samego A. Lednickiego, jak też środowiska politycznego, z którym wbrew oficjalnym zapewnieniom wciąż był ideowo związany. W Londynie i Paryżu uważano odtąd, że działalność A. Lednickiego i Komitetu Demokratycznego w rzeczywistości zmierza do popierania rozwiązania austro-polskiego kwestii polskiej. W praktyce była to konstatacja ze wszech miar słuszna, jak inaczej bowiem można interpretować uchwały I Zjazdu Demokracji Polskiej oraz odbywającej się równoległe I Konferencji Sztokholmskiej?

Oba te wydarzenia, a zwłaszcza to co nastąpiło w ich wyniku na gruncie rosyjskim w środowisku wychodźstwa polskiego, szczególnie w odniesieniu do zagadnienia polskiego wojska, w sposób jaskrawy dowodzą, iż ugrupowania demokratyczne zdecydowanie opowiedziały się za aktywistycznym rozwiązaniem kwestii polskiej. Pozostaje sprawą sporną, czy ów aktywizm demokratów polskich w Rosji był tożsamy z germanofilizmem, o co oskarżała to środowisko endecja? Odpowiedzi na to pytanie próżno jednak szukać w uchwałach I Zjazdu Demokracji Polskiej, czy nawet I Konferencji Sztokholmskiej. Pewne przesłanki potwierdzające to podejrzenie są dostrzegalne w działaniach przygotowawczych do I Konferencji Sztokholmskiej, w której wziął udział NKN, dyplomacja austro-węgierska oraz reprezentant ugrupowań demokratycznych z Rosji J. Ziabicki.

⁴⁶ „Z dokumentów chwili”, z. 44 z 28.06.1917 r., s. 48.

MAŁGORZATA DAJNOWICZ (Białystok)

STRUKTURA ZAWODOWA WOJ. BIAŁOSTOCKIEGO W DWUDZIESTOLECIU MIĘDZYWOJENNYM NA PODSTAWIE SPISÓW Z 1921 I 1931 R.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest próba ukazania struktury zawodowej w wybranych działach gospodarki województwa białostockiego. Szczególnie ważne wydaje się przedstawienie stanu ludności czynnej zawodowo w poszczególnych, najistotniejszych działach gospodarki województwa. Szczegółowej analizie poddałam sektor przemysłu występujący w regionie. Podstawowym źródłem służącym do obliczenia struktury zawodowej były przede wszystkim dane urzędu statystycznego¹. Niezbędne okazały się też opracowania dotyczące rozwoju przemysłu białostockiego w dwudziestoleciu międzywojennym², struktury społeczno-zawodowej i narodowościowej ludności³, problemu bezrobocia w omawianym okresie⁴

¹ *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe*, „Statystyka Polski”, t. XIX, województwo białostockie, Warszawa 1927; *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 83, województwo białostockie, Warszawa 1938.

² A. Werwicki, *Przemysł Białegostoku w latach 1919–1939*, w: *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, Białystok 1968, s. 209–229; P. Wróbel, *Na równi pochyłej. Żydzi Białegostoku w latach 1918–1939: demografia, ekonomika, dezintegracja, konflikty z Polakami*, „Studia Podlaskie”, Białystok 1989, t. II, s. 166–202.

³ P. Wróbel, *op. cit.*; J. Adelson, *Struktura społeczno-zawodowa ludności żydowskiej w województwie białostockim w świetle spisów powszechnych 1921 i 1931 roku*, „Studia Podlaskie”, *op. cit.*, s. 267–269; A. Dobroński, *Białystok. Historia miasta*, wyd. II uzupełnione, Białystok 2001.

⁴ J. Kaja, *Z badań nad bezrobociem i emigracją w województwie białostockim w latach 1929–1939*, „Rocznik Białostocki”, t. IX, 1968–1969 (1970), s. 9–32; J. J. Milewski, *Bezrobocie w województwie białostockim w okresie międzywojennym*, „Białostoczczyzna” 1992, nr 1, s. 17–20; tenże, *Z dziejów województwa białostockiego w okresie międzywojennym*, Białystok 1999.

a także struktury demograficznej⁵.

Białostockie do dnia dzisiejszego pozostaje regionem, w którym dominuje gospodarka rolna. Najwięcej ludności czynnej zawodowo mieszkało na wsi i zajmowało się prowadzeniem gospodarstw rolnych. Znaczący udział ludności mieszkającej w mieście, czynnej zawodowo skupiał przemysł. Według spisu powszechnego z 1921 r. zaludnienie w woj. białostockim na początku lat dwudziestych wynosiło 1305284⁶. W 1931 r. ludność zwiększyła się o ponad 20%.

Analizując stolicę województwa, spis z 1921 r. wykazał 76792 mieszkańców tego miasta, natomiast dziesięć lat później 91335 osób⁷ (nastąpił wzrost o 16%). Od początku XIX w. następował dynamiczny wzrost liczby ludności Białegostoku. Powodów tego należy szukać w przyroście naturalnym oraz imigracji do miasta. Bardzo duży odsetek w tym mieście stanowili Żydzi⁸. W 1921 r. na terenie województwa białostockiego ludność żydowska stanowiła prawie 15% ogółu, natomiast procent czynnych zawodowo zaledwie 9%. W 1931 r. na 12% ogółu ludności żydowskiej czynnych zawodowo było 8,6%. Należy podkreślić, że Żydzi w znikomym procencie pracowali w rolnictwie. Poza rolnictwem odsetek czynnych zawodowo Żydów pokrywał się w znacznym stopniu z odsetkiem tej grupy ludności w miastach⁹. Najwięcej pracowało ich w handlu, później w przemyśle. Niewielkie zatrudnienie ludności żydowskiej notowano w komunikacji i marginalne w administracji i sądownictwie. Jeśli chodzi o przemysł dominowali oni w precyzyjnym, poligraficznym i spożywczym. W 1931 r. w porównaniu z 1921 r. zmniejszył się stopień koncentracji ludności żydowskiej w miastach, związany m.in. ze spadkiem produkcji przemysłowej. Nastąpił wówczas spadek ich zatrudnienia w handlu, a wzrósł w transporcie i komunikacji¹⁰. Podkreślenia wymaga fakt, że stanowili oni elitę burżuazji przemysłowej w województwie białostockim, ale też i do nich należała większość małych zakładów, niezatrudniających najemnych robotników¹¹.

⁵ A. Jesionowicz, *Struktura demograficzna Białegostoku w dwudziestoleciu międzywojennym*, w: *Białystok w 80-leciu. W rocznicę odzyskania niepodległości 19 II 1919 – 19 II 1999*, pod red. C. Kukli, Białystok 2000, s. 31–71.

⁶ *Pierwszy Powszechny Spis...*, tab. VI, s. 20.

⁷ *Pierwszy Powszechny Spis...*, tab. VI, s. 26; *Drugi Powszechny Spis...*, tab. 11, s. 27.

⁸ Pod koniec XIX w. Żydzi stanowili aż 76% ludności Białegostoku – zob. szerzej A. Jesionowicz, *op. cit.*, s. 36.

⁹ J. Adelson, *op. cit.*, s. 267.

¹⁰ *Ibidem*, s. 268–269.

¹¹ *Ibidem*, s. 269.

Spis z 1921 r. dzieli ludność według wyznania i narodowości, natomiast w 1931 r. brano pod uwagę wyznanie i język narodowy. Według tych kryteriów trudno jest dokładnie określić ówczesną strukturę narodowościową. Zgodnie z danymi o narodowości z 1921 r. ludność polska stanowiła 76,9% ogółu ludności obecnej, żydowska 12,5%, białoruska 9,1%, rosyjska 0,6%, litewska 0,5% i niemiecka 0,4%¹². Według danych statystycznych o wyznaniach w 1931 r. 67,8% stanowili katolicy, 18,5% prawosławni, 12% wyznawcy mojżeszowi i 1,7% inne wyznania¹³. Odmienne przedstawiała się sytuacja w Białymstoku. Katolików notowano 45,5%, prawosławnych więcej niż w 1921 r. – 8,2%, ewangelików – 2,8%, innych 0,5%, natomiast wyznawców mojżeszowych 43% (o 8,6% mniej niż w 1921 r.). W 1936 r. katolików w Białymstoku było prawdopodobnie już 51%, zaś wyznawców mojżeszowych nadal 43%¹⁴.

Oblicze przemysłowe Białegostoku kształtowało się pod wpływem nie tylko czynników ekonomicznych. Duże znaczenie w tym miejscu miała polityka zaborcy względem ziem polskich. W znacznej mierze zawdzięcza jej swe powstanie białostocki okręg włókienniczy. W wyniku tej polityki następowało też rozwinięcie przemysłu drzewnego. Wymienione działy gospodarki w omawianym okresie stanowiły o przemysłowym znaczeniu województwa białostockiego i jego stolicy. Stosunkowo wczesne uzyskanie przez Białystok połączenia kolejowego z ziemiami polskimi i Rosją było czynnikiem, który spowodował m.in., że Białystok już przed wybuchem pierwszej wojny światowej stał się ważnym ośrodkiem przemysłowym. W 1910 r. skupiał 152 zakłady przemysłowe na 431 w całym województwie. Zakłady białostockie zatrudniały ponad 46% pracowników przemysłowych całego województwa. Już w owym czasie zasadniczym był przemysł włókienniczy, ale istniał także: metalowy, skórzany, drzewny, spożywczy i tytoniowy¹⁵.

Przedmiotem poniższej analizy będzie przedstawienie ludności czynnej zawodowo omawianego województwa. Według spisu powszechnego z 1921 r. zawód był to „całokształt czynności danej osoby, wykonywanych w dniu spisu w celach zarobkowych”¹⁶. Natomiast do czynnych zawodowo wliczano osoby „wykonujące jakąś pracę zarobkową, także bezrobotnych, osoby prze-

¹² Obliczono na podst. *Pierwszego Powszechnego Spisu...*, tab. XI, s. 76.

¹³ *Drugi Powszechny Spis...*, tab. 34, s. 343.

¹⁴ A. Dobroński, *op. cit.*, s. 143.

¹⁵ A. Werwicki, *op. cit.*, s. 209–210.

¹⁶ *Pierwszy Powszechny Spis...*, s. VI.

bywające w więzieniach, szpitalach, zakładach naukowych itp.”¹⁷. W 1931 r. „za zawód główny uznawano zajęcie wykonywane w dniu spisu w celach zarobkowych”¹⁸. Nie poddawałam analizie osób biernych zawodowo, gdyż nie wykonywali oni żadnej pracy zarobkowej i pozostawali na wyłącznym utrzymaniu pracujących członków rodzin.

Tabela 1. Struktura zawodowa województwa białostockiego w 1921 roku

Dział zatrudnienia	Liczba czynnych zawodowo	Procent
Rolnictwo, hodowla, ogrodnictwo i rybołówstwo	575 723	80,4
Leśnictwo i łowiectwo	1 680	0,02
Górnictwo i przemysł	52 136	7,28
Handel i ubezpieczenia	19 904	2,78
Komunikacja i transport	11 037	1,54
Służba publiczna i wolne zawody	14 637	2,04
Służba domowa i inne usługi osobiste	9 677	1,35
Armia, marynarka i lotnictwo wojskowe	2 728	0,38
Bez określenia zawodu	12 418	1,73
Bezrobotni	16 019	2,24
Osoby wykonujące w dniu spisu pracę zawodową	698 974	97,6
Niewykonyjący w dniu spisu pracy zawodowej	16 985	2,37
Ogółem	715 959	100

Źródło: *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe*, „Statystyka Polski” t. XIX, województwo białostockie, Warszawa 1927, tab. XIX, s. 198–200.

Na początku lat dwudziestych w rolnictwie pracowało ponad 80% ludności czynnej zawodowo omawianego województwa. Wieś była przeludniona. Zarówno w Polsce jak i w województwie białostockim obserwowano zmiany w zatrudnieniu, zależne od pory roku. Procent czynnych zawodowo zmienił się na niekorzyść (zwiększało się bezrobocie) w miesiącach zimowo-wiosennych. Działo się tak w wyniku sezonowości zatrudnienia, mającej miejsce nie tylko w rolnictwie, ale i w innych gałęziach gospodarki. W okresie lata i jesieni, przy wzmożonych pracach polowych łatwiej było o dożądane zatrudnienie. Natomiast w mieście rozwijano na szerszą skalę akcję

¹⁷ *Ibidem*, s. VII.

¹⁸ *Drugi Powszechny Spis...*, s. XII.

robót publicznych, które dawały zajęcie i zarobek wielu robotnikom. Zjawisko to miało charakter regularny, stały, powtarzający się każdego roku, chociaż w różnym stopniu¹⁹. Drugie miejsce w strukturze zajmował przemysł – około 7% (patrz tabela nr 1). W handlu i ubezpieczeniach pracowało prawie 3% osób czynnych zawodowo w województwie. Omawiany region nie był dobrze uprzemysłowiony. Nie dotyczyło to Białegostoku. W przededniu wojny był on w okresie pełnego rozmachu produkcyjnego. Dzięki dogodnym warunkom finansowym dokonywano poważnych inwestycji i oparto produkcję na najnowszej wówczas technice. Jednakże w czasie wojny utracono większość nowoczesnych maszyn, kapitałów ulokowanych w bankach rosyjskich, także posiadanych zasobów finansowych. Miasto noszące przed wojną miano „Manchesteru Północy” utraciło swój dawny status gospodarczy²⁰. Odbudowa przemysłu Białegostoku po odzyskaniu niepodległości odbywała się w zmienionej sytuacji geopolitycznej, przy równoczesnym braku kapitałów i surowców. Przemysłowi włókienniczemu stosunkowo wcześniej przyszło z pomocą państwo, udzielając mu znacznych zamówień na sukno mundurowe dla wojska. Równocześnie z odbudową przemysłu powstawały związki mające ułatwić walkę konkurencyjną z przemysłem okręgu łódzkiego²¹. Jednak w połowie 1921 r. skończyły się zamówienia dla wojska, szczelnie zamknięto granicę wschodnią, na wewnętrznych rynkach zbytu – Małopolsce i Wielkopolsce, napotkano konkurencję ze strony Łodzi i Bielsko-Białej. Przemysł białostocki znalazł się w stanie regresu. Zredukowano o 40% liczbę robotników fabryk włókienniczych, od maja do końca 1921 r. przeszła przez miasto fala strajków²². Przemysł Białegostoku w skali całego kraju należał do najbardziej dotkniętych kryzysem. Zdawano sobie sprawę także z tego, że bez otwarcia rynków rosyjskich nie można liczyć na poprawę sytuacji²³.

Brak pełnych statystyk dla omawianego okresu uniemożliwia pełne przedstawienie stanu przemysłu Białegostoku. Dane w tym zakresie zawiera *Księga Adresowa Przemysłu, Handlu i Finansów za rok 1922*. Na podstawie zawartych w niej materiałów, w Białymstoku funkcjonowało wówczas 165 zakładów przemysłowych, zatrudniających około 6000 pracowników²⁴.

¹⁹ Zob. szerzej J. Kaja, *op. cit.*, s. 13.

²⁰ A. Werwicki, *op. cit.*, s. 210; zob. P. Wróbel, *op. cit.*, s.173; na temat znaczenia miasta Białegostoku jako ośrodka przemysłowego w XIX i w początkach XX w. zob. szerzej A. Dobroński, *op. cit.*, s. 81–87.

²¹ A. Werwicki, *op. cit.*, s. 210–211.

²² P. Wróbel, *op. cit.*, s. 177.

²³ *Ibidem*, s. 182.

²⁴ A. Werwicki, *op. cit.*, s. 211.

Tabela 2. Struktura zawodowa przemysłu województwa białostockiego w 1921 roku

Przemysł*	Liczba czynnych zawodowo	Procent
Mineralny	675	1,31
Metalowy	3 580	6,96
Maszynowy i elektrotechniczny	319	0,62
Chemiczny	594	1,15
Włókienniczy	7 183	13,96
Skórzany	2 408	4,68
Drzewny	6 482	12,61
Spożywczy	6 739	13,10
Odzieżowy i galanteryjny	17 328	33,76
Poligraficzny	562	1,09
Budownictwo	3 994	7,76
Bez podania gałęzi	1 593	3,09
Razem	51 457	100

* pominięto: hutnictwo, obróbkę metali, przemysł papierniczy, gaz, wodę i elektryczność.

Źródło: *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe*, „Statystyka Polski”, t. XIX, województwo białostockie, Warszawa 1927, tab. XIX, s. 200–202.

Do najważniejszych gałęzi przemysłu pod względem zatrudnienia w województwie białostockim należały: odzieżowy i galanteryjny, skupiający prawie 1/3 czynnych zawodowo; następnie włókienniczy – prawie 14%; także spożywczy i drzewny – około 13%. Najmniej zatrudnionych było w maszynowym i elektronicznym, poligraficznym, mineralnym i chemicznym. Biorąc pod uwagę sam Białystok, najliczniej reprezentowany był w nim przemysł włókienniczy, w którym pracowało 119 zakładów produkcyjnych, zatrudniających prawie 5000 robotników. Metalowy reprezentowało w Białymstoku 7 zakładów, zatrudniających 561 pracowników, drzewny 3 zakłady, w których pracowało 129 osób, skórzany 2 zakłady i 30 pracowników. W 24 zakładach przemysłu spożywczego zatrudnionych było łącznie 336 osób²⁵. W przemyśle o największym znaczeniu – włókienniczym, szczególną rolę odgrywały wyroby wełniane. Zatrudnionych tam było prawie połowę wszystkich pracowników tego przemysłu. Od momentu ograniczenia

²⁵ *Ibidem*.

się do rynków krajowych jakość wyrobów włókienniczych została obniżona. Produkowano głównie tańsze gatunki sukna, gorsze rodzaje tkanin wełnianych i koców. Swoje produkty zbywał Białystok głównie w południowych województwach Polski i w poznańskim. Część produkcji eksportowano na Daleki Wschód i do krajów bałkańskich. Po 1924 r. rynek krajowy radykalnie się skurczył, a przemysł białostocki został zmuszony do poszukiwania nowych rynków zbytu. Nastąpiło też w owym czasie znaczne rozdrobnienie przemysłu. Po reformie walutowej podrożała robocizna i surowiec, zmniejszyły się też zdolności konsumpcyjne społeczeństwa. Pomoc, z jaką usiłowało państwo, nie dawała wielkich rezultatów. Drastycznie wzrastało bezrobocie²⁶.

Po kryzysie lat 1924–1925 w okręgu białostockim znacznie ubyło większych zakładów, trzymały się mniejsze, produkujące tanie artykuły. Znacząca część zakładów utraciła samodzielność finansową, produkowała na zamówienie. Pojawiła się nowa forma organizacji produkcji we włókiennictwie, polegająca na zlecaniu produkcji zakładom zarobkowym. Takie przedsiębiorstwa nie musiały mieć własnych maszyn ani budynków fabrycznych²⁷. Od 1926 r. do 1928 r. panowała w przemyśle względna stabilizacja. Wpływ na ową sytuację miał strajk robotników brytyjskich i podwyższony eksport polskiego węgla. Zakłady tekstylne z dużą łatwością zmieniały profil produkcji. Rząd polski ogłosił wprowadzenie premii dla eksporterów wyrobów włókienniczych. W 1928 r. Białystok miał 440 zakładów przemysłowych z około 5800 zatrudnionych w nich pracowników. Włókiennictwem zajmowało się 197 zakładów, dających pracę ponad 3600 robotnikom²⁸. Pod koniec 1928 r. pojawiły się pierwsze objawy kryzysu. Nastąpił spadek eksportu do Chin i Japonii, odbiorców 80% wyrobów włókienniczych. Inne kraje wprowadzały coraz wyższe cła ochronne, skurczeniu ulegał rynek wewnętrzny. Wszystkie te trudności spowodowały załamanie się produkcji i likwidację lub wstrzymanie produkcji włókienniczej. Zastój we włókiennictwie utrzymał się do 1931 r., kiedy to pracowało o 24% zakładów mniej niż w 1928 r.²⁹

²⁶ *Ibidem*, s. 214–215; P. Wróbel, *op. cit.*, s. 178; problem bezrobocia przedstawię w dalszej części opracowania.

²⁷ A. Werwicki, *op. cit.*, s. 216.

²⁸ *Ibidem*, s. 217; P. Wróbel, *op. cit.*, s. 180; zob. A. Dobroński, *op. cit.*, s. 145.

²⁹ P. Wróbel, *op. cit.*; A. Werwicki, *op. cit.*, s. 220.

Tabela 3. Struktura zawodowa województwa białostockiego w 1931 roku

Dział zatrudnienia	Liczba ludności	Procent
Rolnictwo	1 149 275	69,90
Ogrodnictwo, rybactwo i leśnictwo	15 727	0,96
Górnictwo i przemysł	232 358	14,13
Handel i ubezpieczenia	73 904	4,49
Komunikacja i transport	48 169	2,93
Służba publiczna, kościół, organizacje społ.	32 774	1,99
Szkolnictwo, oświata, kultura	14 425	0,88
Lecznictwo, opieka społ.	10 544	0,64
Służba domowa	13 508	0,82
Pozostałe działy	53 160	3,23
Razem działy zawodu poza rolnictwem	494 569	30,10
Ludność ogółem	1 643 844	100

Źródło: *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 83, województwo białostockie, Warszawa 1938, tab. 18, s. 69.

Na początku lat trzydziestych rolnictwo stanowiło źródło utrzymania dla prawie 70% ludności województwa, o 10% mniej niż w 1921 r. Poza rolnictwem zarobkowało ponad 30% ludności. Z przemysłu utrzymywało się około 14% ogólnej liczby ludności województwa białostockiego, dwa razy więcej niż dziesięć lat temu³⁰. Na uwagę zasługuje zatrudnienie w handlu i ubezpieczeniach, nie przekraczające jednak 4,5% ogółu, wynoszące o 1,5% mniej niż w 1821 r. Sytuacja w handlu Białegostoku była dosyć trudna. Należy jednak zauważyć, że w 1938 r. wydano ponad 2600 pozwoleń dla małych zakładów handlowych. Były także duże zakłady mieszczące się przy ul. Lipowej, Warszawskiej, św. Rocha, na Rynku Kościuszki. W 1932 r. wybudowano także dwie duże hale targowe³¹.

W 1931 r. zaczęto wyraźnie odczuwać kryzys gospodarczy i spadek produkcji przemysłowej. Zwiększono wprawdzie import do Wielkiej Brytanii, co spowodowało krótkotrwały wzrost zatrudnienia i produkcji. Jednak już w 1932 r. następował dalszy spadek produkcji. Wiele firm przeniosło się

³⁰ Por. A. Kaja, *op. cit.*, s. 9–10.

³¹ A. Dobroński, *op. cit.*, s. 145–146.

za granicę, zawieszając swoją działalność. Na uwagę zasługuje również fakt nierównomiernego przebiegu kryzysu w Białymstoku i województwie. Wcześniejsze opanowanie kryzysu w przemyśle włókienniczym Białegostoku w porównaniu z resztą okręgu, przypisuje się różnicom istniejącym w strukturze przemysłu. W samym Białymstoku znajdowało się większość samodzielnych przedsiębiorstw okręgu, które potrafiły szybko otrząsnąć się z kryzysu i wznawiały produkcję z chwilą zwiększenia popytu na produkcję włókienniczą. Gdy w okręgu od 1933 r. nastąpiła już stała poprawa sytuacji, w Białymstoku wystąpiło w 1934 r. ponowne zmniejszenie zatrudnienia, co wiązać należy przede wszystkim z likwidacją drobnych zakładów. Poza tym przemysł białostocki, nie mogąc pozbyć się swoich towarów, miał zamrożony kapitał, a tym samym uniemożliwioną produkcję. Spowodowało to upadek wielu przedsiębiorstw indywidualnych i spadek kursu akcji przedsiębiorstw akcyjnych, wykupywanych przez mocniejsze firmy łódzkie³².

Tabela 4. Struktura zawodowa przemysłu województwa białostockiego w 1931 roku

Dział zatrudnienia	Liczba czynnych zawodowo	Procent
Metalowy, maszynowy i hutnictwo	6 365	7,20
Chemiczny	1 374	1,55
Drzewny	11 978	13,60
Mineralny	2 737	3,10
Włókienniczy	8 036	9,10
Odzieżowy	23 358	26,50
Skórzany	2 724	3,08
Spożywczy	11 366	12,90
Budowlany	6 743	7,60
Poligraficzny	951	1,07
Bez podania zawodu	12 631	14,30
Razem	88 263	100

Źródło: *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 83, województwo białostockie, Warszawa 1938, tab. 34, s. 347–360.

³² A. Werwicki, *op. cit.*, s. 220–221.

Na początku lat trzydziestych największej ludności czynnej zawodowo, prawie 1/3 w omawianych działach przemysłu, notowano w przemyśle odzieżowym. Dostępną lokatę zajmował przemysł drzewny i spożywczy, w których pracowało po około 13% zatrudnionych w ogóle; w przemyśle włókienniczym 9%; w budowlanym ponad 7%; natomiast ujętych łącznie, metalowym, maszynowym i hutnictwie – 7%. Bardzo małe znaczenie dla zatrudnienia w przemyśle miał sektor chemiczny i poligraficzny.

W 1934 r. w Białymstoku funkcjonowało 175 przedsiębiorstw przemysłowych zatrudniających 7314 osób. W 82 zakładach włókienniczych pracowało 4909 pracowników, w 20 zakładach skórzanych 265, a w 14 spożywczych zatrudnionych było 428 osób. Przemysł metalowy, maszynowy i elektrotechniczny reprezentowało 14 zakładów i 177 pracowników, mineralny 10 zakładów i 400 zatrudnionych. W 11 zakładach przemysłu drzewnego pracowało łącznie 798 osób. Mniejsze znaczenie miał przemysł poligraficzny, gdzie w 9 zakładach znalazło zatrudnienie 55 pracowników³³.

Na 212 zakładów przemysłowych funkcjonujących w Białymstoku w 1938 r. prawie połowę stanowiły zakłady włókiennicze. W 101 przedsiębiorstwach włókienniczych pracowało prawie 6000 osób. Były to w większości zakłady średniej wielkości. Małe nie wytrzymały kryzysu, duże silnej konkurencji ze strony Łodzi i Bielska. Przemysł włókienniczy nie przekroczył jednak w okresie międzywojennym 70% produkcji z 1914 r. i nie powrócił do ówczesnego stanu zatrudnienia³⁴.

Każdemu kryzysowi towarzyszy bezrobocie. W dwudziestoleciu międzywojennym było ono rezultatem przede wszystkim kapitalistycznego sposobu gospodarowania. Największy problem stanowiło ono w miastach o dużej liczbie robotników. W Białymstoku dodatkowym utrudnieniem był fakt, że we włókiennictwie właściwie pracowano sezonowo i w okresie zimowym większość robotników pozostawała bez pracy. Według danych z 1921 r. w Białymstoku bezrobotnych było 1144 robotników przemysłowych. Sytuacja ta pogorszyła się w 1923 r., a stała się zła w roku następnym. Według informacji opublikowanych w „Statystyce Pracy” w woj. białostockim w 1925 r. było średnio miesięcznie 7115 bezrobotnych, a w roku następnym 11565³⁵. Problem walki z bezrobociem i pomocy pozostającym bez pracy był jednym z ważniejszych zagadnień w działalności partii robotniczych i związ-

³³ Cyt. za: A. Werwickim, *op. cit.*, s. 223.

³⁴ P. Wróbel, *op. cit.*, s. 182; zob. szerzej A. Werwicki, *op. cit.*, s. 224–227.

³⁵ Cyt. za: J. J. Milewskim, *Z dziejów województwa...*, s. 118–119; zob. tenże, *Bezrobocie w województwie...*, s. 17–18.

ków zawodowych różnych orientacji. Żądano m.in. ubezpieczenia od bezrobocia wszystkich zatrudnionych, przedłużenia okresu wypłacania zasiłków, ułatwienia emigracji, pomocy dla bezrobotnych poprzez utworzenie bezpłatnych miejskich kuchni, zaopatrzenia w żywność, powstrzymania emisji z mieszkań, zwolnienia od płacenia komornego na okres pozostawienia bez pracy, uruchomienia robót publicznych, ścisłej kontroli przestrzegania 8-godzinnego dnia pracy, a przede wszystkim zapewnienia wszystkim potrzebującym zatrudnienia³⁶.

W drugiej połowie lat dwudziestych, w związku z pomyślną koniunkturą gospodarczą, nastąpiła pewna poprawa na rynku pracy, ale od 1929 r. w konsekwencji kryzysu liczba bezrobotnych rosła, w tym liczba zarejestrowanych bezrobotnych robotników. Na początku stycznia 1932 r. bezrobocie osiągnęło niespotykane dotąd rozmiary, bez pracy pozostawało w województwie 14640 osób, z których zasiłki ustawowe pobierało zaledwie 23%. Taka sytuacja utrzymywała się przez najbliższe dwa lata. W 1933 r. w woj. białostockim było średnio miesięcznie prawie 14000 bezrobotnych, a zahamowanie przyrostu nastąpiło dopiero w 1935 r. Oprócz bezrobocia całkowitego występowało bezrobocie częściowe, polegające głównie na tym, że robotnik otrzymywał zatrudnienie w okresie krótszym od normalnego tygodnia roboczego. Najczęściej było to 4–5 dni w tygodniu³⁷.

Dopiero w 1933 r. został utworzony Fundusz Pracy, który miał zajmować się organizowaniem robót publicznych, pośrednictwem pracy i pomocą doraźną dla bezrobotnych³⁸. Od 1936 r. poza robotami publicznymi ważną rolę w niesieniu pomocy bezrobotnym odgrywały tworzone na wszystkich szczeblach Obywatelskie Komitety Zimowej Pomocy Bezrobotnym. We wszystkich powiatach powołano komitety powiatowe, a dla większości miast – miejskie. Pod koniec lat trzydziestych z pomocy tej korzystało około 8000 osób. Przeciętna wartość świadczeń na jednego bezrobotnego wahała się w tym czasie w granicach 13–17 zł miesięcznie. Zjawisko bezrobocia dotykało również wieś. W 1939 r. Urząd Wojewódzki szacował, iż liczba takich osób na wsi w województwie białostockim wynosiła około 160000. Sytuacja materialna niektórych z nich była niejednokrotnie gorsza niż robotników w miastach, ponieważ nie mogli oni liczyć na żadną formę nawet najmniejszej pomocy ze strony państwa. Pozostający zaś bez

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ J. Kaja, *op. cit.*, s. 15.

³⁸ A. Milewski, *Z dziejów województwa...*, s. 122.

pracy i bez zasiłków podatni byli na radykalne hasła i agitację komunistów, którzy wykorzystywali ich niezadowolenie do podgrzewania rewolucyjnych nastrojów³⁹.

W okresie międzywojennym w woj. białostockim poza zatrudnieniem w rolnictwie duże znaczenie miał przemysł, rozwijający się głównie w Białymstoku już od XIX w. Wpływ na zahamowanie rozwoju przemysłu, obserwowane od początku lat dwudziestych, miało zamknięcie wschodnich, później azjatyckich rynków zbytu, a także duża konkurencja ze strony ważnych ośrodków przemysłowych kraju. Przez cały okres następowały zmiany w zatrudnieniu. Jednym z największych problemów społeczno-gospodarczych województwa było bezrobocie. Zarówno wieś, jak i większość miast była przeludniona. Ważnym zjawiskiem była sezonowość bezrobocia. Występowało również tzw. bezrobocie częściowe, polegające na skróceniu tygodnia pracy.

Znaczącą większość ludności wsi stanowili katolicy, drugą pozycję zajmowali prawosławni, po nich zaś byli wyznawcy mojżeszowi. Inaczej przedstawiała się sytuacja w mieście. Około połowy mieszkańców to ludność katolicka, niewiele mniejszą grupą byli Żydzi.

³⁹ J. J. Milewski, *Z dziejów województwa...*, s. 123–124.

ADAM DRAŹEK (Białystok)

PRZYCZYNEK DO BADAŃ NAD UPADKIEM STRONNICTWA PRACY W WOJEWÓDZTWIE BIAŁOSTOCKIM PO ROKU 1944

Po wyzwoleniu Białegostoku przez Armię Czerwoną, 27 i 28 lipca 1944 r. przybyli z Lublina w dwóch grupach pełnomocnicy Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego – organu wykonawczego Krajowej Rady Narodowej. Wśród przybyłych byli między innymi Leonard Borkowicz, Jerzy Sztachelski, Edwarda Orłowska, Tadeusz Paszta, Zygmunt Zieliński¹. Stopniowo do grupy pełnomocników PKWN dołączyli reprezentanci grup społecznych i nurtów politycznych opierających się na deklaracji politycznej *Manifestu Lipcowego*². W końcu lipca 1944 r. w Białymstoku ujawniła się Delegatura Polskiego Rządu Emigracyjnego w Londynie w osobach Okręgowego Delegata RP Józefa Przybyszewskiego „Grzymały” – sprawującego funkcję wojewody białostockiego, Ryszarda Gołębiowskiego „Andrzeja” – nominowanego na prezydenta miasta Białegostoku, oraz inspektora V Inspektoratu Armii Krajowej mjr. Władysława Kaufmana „Bogusława”³. 7 sierpnia 1944 r. wraz z uwięzieniem przez NKWD (radziecki Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych – *Narodnyj Komissariat Wnutriennych Diet*) miejscowych przedstawicieli Polski Podziemnej, rozpoczęły się masowe aresztowania polityczne na Białostocczyźnie⁴. Do 15 sierpnia 1944 r. rozwiązano Delegaturę i usta-

¹ J. Jelisiejew, *Na kierunku białostockim*, Warszawa 1976, s. 236; H. Majecki, *Sprawozdania delegatów PKWN z pobytu na Białostocczyźnie w pierwszych dniach po wyzwoleniu spod okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Białostocki”, t. IX, 1968–1969, Białystok 1970, s. 371.

² A. Dobroński, *Białystok. Historia miasta*, Białystok 2001, s. 181.

³ T. Żenczykowski, *Polska Lubelska 1944*, Warszawa 1990, s. 39–40.

⁴ J. Kułak, *Pierwszy rok sowieckiej okupacji*, Białystok 1996, s. 28.

nowione urzędy oraz straż porządkową⁵. Władza w Białostockiem została przejęta przez zwolenników Polski Lubelskiej.

Odpowiedzialność pełnomocników PKWN odnosiła się nie tylko do tworzenia hierarchicznych rad narodowych podporządkowanych KRN (organ ustawodawczy pełniący rolę parlamentu), ale również dotyczyła kreowania instytucjonalnych form życia politycznego o charakterze zgodnym z deklaracją lipcową⁶. 13 sierpnia 1944 r. w Białymstoku powstał w oparciu o dawnych członków Komunistycznej Partii Polski, Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi oraz działaczy Organizacji Antyfaszystowskiej – Komitet Wojewódzki Polskiej Partii Robotniczej z I sekretarzem Edwardą Orłowską. W skład komitetu weszli ponadto: Feliks Lorek, Władysław Nieśmiałek, Aleksander Litwin, Julian Kubiak, Ewelina Sawicka i Jan Kozłowski. W zebraniu organizacyjnym uczestniczyło 46 osób⁷. Następnie z inicjatywy PPR powołano 28 sierpnia 1944 r. Wojewódzką Radę Narodową w składzie: przewodniczący Jerzy Sztachelski, wiceprzewodniczący Jakub Antoniuk i Władysław Nieśmiałek, sekretarz Tadeusz Jackowski⁸. Sformalizowaną organizację polityczną z początku tworzyła jedynie Polska Partia Robotnicza. Osoby o odmiennej przeszłości politycznej zaangażowane w budowę aparatu administracyjnego stawały się potencjalnymi organizatorami przedwojennych stronnictw politycznych.

1 października 1944 r. ukonstytuował się w Białymstoku posiadający przedwojenne tradycje polityczne Wojewódzki Zarząd Stronnictwa Ludowego z prezesem Jakubem Antoniukiem, wiceprezesami: Edwardem Więcko i Apolinarym Wasilewskim, sekretarzem Aleksandrem Jaźwińskim, skarbnikiem Stanisławem Olejnickim. Do władz wojewódzkich należeli również

⁵ H. Majecki, *Reakcyjne podziemie na Białostocczyźnie w latach 1944–56*, Białystok 1979, s. 51.

⁶ M. Kallas, A. Lityński, *Historia ustroju i prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2000, s. 58–59; *Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego*, oprac. W. Skrzydło, Lublin 1984, s. 43, w którym czytamy: „Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego przystępując do odbudowy państwowości polskiej, deklaruje uroczyste przywrócenie wszystkich swobód demokratycznych (...). Demokratyczne swobody nie mogą jednak służyć wrogom demokracji. Organizacje faszystowskie jako antynarodowe tępione będą z całą surowością prawa”. W praktyce zapis ten pociągał do odpowiedzialności partie polityczne, które wierne rządowi polskiemu w Londynie nie godziły się na uznanie kształtującej się władzy w Lublinie.

⁷ H. Gnatowska, *PPR w województwie białostockim 1944–1948. Rozwój i działalność*, Warszawa 1979, s. 16–17.

⁸ H. Majecki, M. Gnatowski, *Z dziejów walk PPR o zbudowanie i utrwalenie władzy ludowej na Białostocczyźnie w latach 1944–1947*, Białystok 1962, s. 19.

Bolesław Podedworny, Tadeusz Sokółski, Mieczysław Misiuk⁹. Trudno jest ustalić faktyczną ilość członków tworzących SL na Białostocczyźnie, do końca bowiem 1945 r. obowiązywała zasada dobrowolności uczestnictwa w organizacjach powiatowych i zwoływanych zjazdach. Odczuwalny był brak ewidencji organizacyjnej członków¹⁰. Niewątpliwie należy podkreślić, iż początkowe wpływy Stronnictwa były niewielkie. Wielu działaczy chłopskich uległo oddziaływaniom konspiracyjnego SL „Roch” popierającego program polityczny rządu emigracyjnego w Londynie. Rozłam wśród ludowców dezorientował zwolenników ugrupowania chłopskiego¹¹.

Partią polityczną na Białostocczyźnie, która odtworzyła struktury organizacyjne, była Polska Partia Socjalistyczna. Nawiązując do tradycji PPS Wolność Równość Niepodległość powróciła do jednolitej nazwy PPS. Zdaniem Jana Tomickiego, Wojewódzki Komitet Polskiej Partii Socjalistycznej w Białymstoku rozpoczął działalność 17 września 1944 r. w składzie: przewodniczący Włodzimierz Klepacki, sekretarz Bolesław Sokół¹². Powyższe twierdzenie podważył Henryk Majecki, uznając skierowanie Andrzeja Krzewniaka w połowie grudnia 1944 r. przez Centralny Komitet Wykonawczy PPS do pracy partyjnej w białostockiej organizacji, za właściwy moment utworzenia tymczasowego Wojewódzkiego Komitetu Robotniczego Polskiej Partii Socjalistycznej¹³. Szeregi partyjne socjalistów do końca 1944 r. liczyły około 300 członków¹⁴.

Do końca czerwca 1945 r. nie istniała organizacja wojewódzka Stronnictwa Demokratycznego na Białostocczyźnie. Idee i założenia programowe SD w województwie białostockim podjęła nieliczna grupa lewicowej inteligencji w znacznej części udzielająca się w tworzenie aparatu rad narodowych wszystkich szczebli¹⁵. W pierwszych dniach lipca 1945 r. inteligencja ta zebrała

⁹ R. Halaba, *Stronnictwo Ludowe 1944–1946. Niektóre problemy rozwoju organizacyjnego i działalności politycznej*, Warszawa 1966, s. 50.

¹⁰ R. Halaba, *Działalność SL w pierwszych latach Polski Ludowej*, w: *Z najnowszych dziejów Polski 1939–1947*, pod red. Wł. Góry i J. Gołębiowskiego, Warszawa 1961, s. 398.

¹¹ H. Majecki, *Białostocczyzna w pierwszych latach władzy ludowej 1944–1948*, Warszawa 1977, s. 41–42.

¹² J. Tomicki, *Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948*, Warszawa 1983, s. 437.

¹³ H. Majecki, *Powstanie, rozwój organizacyjny oraz główne problemy działalności białostockiej wojewódzkiej organizacji PPS w latach 1944–1948*, „Rocznik Białostocki”, t. XIII, Warszawa 1976, s. 114.

¹⁴ A. Reiss, *Z problemów odbudowy i rozwoju organizacyjnego PPS (1944–1946)*, Warszawa 1971, s. 100.

¹⁵ Z. Kummer, *Stronnictwo Demokratyczne na Białostocczyźnie (1944–1947)*, „Zeszyty Historyczno-Polityczne SD” 1977, z. 12, s. 59.

się w mieszkaniu Witolda Wenclika i tam, jak wspominał jeden z założycieli Stronnictwa – Leon Szestakowski, „złożyliśmy podpisy na dokumencie, dostaliśmy statut i nic więcej”¹⁶. Dopiero 19 lipca 1945 r. odbyło się formalne spotkanie organizacyjne, na którym powołano Tymczasowy Zarząd Wojewódzki Stronnictwa Demokratycznego w Białymstoku. Przewodniczącym został Witold Wenclik, członkami Zarządu Wykonawczego organizacji wojewódzkiej demokratów: Eugenia Krassowska, Waław Białkowski i Antoni Topolewicz¹⁷. SD na Białostocczyźnie pod koniec 1945 r. było stosunkowo nieduże, liczyło około 100 członków¹⁸.

Ugrupowaniem politycznym, które na jesieni 1945 r. utworzyło w Białostockiem strukturę wojewódzką było Polskie Stronnictwo Ludowe. Formacja Stanisława Mikołajczyka od zalegalizowania w kraju 22 sierpnia 1945 r. pod nazwą PSL, aż do zorganizowania w październiku 1945 r. Zarządu Wojewódzkiego w Białymstoku była najbardziej dynamiczną partią. W krótkim okresie objęła zasięgiem działania ważniejsze miasta w województwie: Augustów, Białystok, Bielsk Podlaski, Grajewo, Łomżę i Suwałki. Na początku 1946 r. liczba członków Polskiego Stronnictwa Ludowego na Białostocczyźnie dochodziła do 5 tysięcy osób, a według danych Naczelnego Komitetu Wykonawczego PSL wynosiła około 10 tysięcy¹⁹.

Ostatnią partią reaktywującą przedwojenną działalność polityczną było Stronnictwo Pracy²⁰. W lipcu 1945 r. z chwilą powrotu do kraju Ka-

¹⁶ E. Szulborski, *SD na Białostocczyźnie w latach 1945–1975*, maszynopis niepublikowany, Białystok 1979, s. 27.

¹⁷ Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej APB), Protokół z I Zjazdu (z załącznikami) SD Wojewódzkiego Komitetu w Białymstoku 1948, sygn. 1: Protokół nr 1 z posiedzenia organizacyjnego okręgu białostockiego odbytego dnia 19.VII.1945 r. w Białymstoku w lokalu Urzędu Wojewódzkiego, k. 1.

¹⁸ APB, Stronnictwo Demokratyczne w województwie białostockim w latach 1944–1975, monografia Eugeniusza Szulborskiego, sygn. 113: E. Szulborski, *Stronnictwo...*, tabela nr 30: *Rozwój organizacyjny Stronnictwa Demokratycznego województwa Białostockiego w latach 1944–1975*, k. 119.

¹⁹ R. Turkowski, *Polskie Stronnictwo Ludowe w obronie demokracji 1945–1949*, Warszawa 1992, s. 74; H. Majecki, M. Gnatowski, *Z dziejów walk PPR...*, Białystok 1962, s. 59.

²⁰ H. Przybylski, *Chrześcijańska Demokracja i Narodowa Partia Robotnicza w latach 1926–1937*, Warszawa 1980, s. 340–341. Ugrupowanie chrześcijańskie genezą sięgało II Rzeczypospolitej, powstało 10 października 1937 r. z połączenia Narodowej Partii Robotniczej, Chrześcijańskiej Demokracji i Związku Hallerczyków. Prezesem Rady Naczelnej został generał Józef Haller, wiceprezesami: pułkownik Izidor Modelski, Kazimierz Beye oraz Ignacy Sikora. Na czele Zarządu Głównego stanął nieobecny w kraju Wojciech Korfanty, a jego obowiązki faktycznie pełnił Karol Popiel. Nowej partii poparcia udzielił biskupi katoliccy: Henryk Przeździecki, Paweł Kubicki, Stanisław Łukomski i Antoni Szlagowski, który mszą zainaugurował działalność Stronnictwa.

rola Popiela, prezesa prawowitego SP, uaktywniła się grupa secesjonistów Zygmunta Felczaka i Feliksa Widy-Wirskiego, którzy jeszcze w 1943 r. dokonali rozłamu w organizacji macierzystej przyjmując nazwę Stronnictwa Zrywu Narodowego²¹. Rozłamowcy nawiązali współpracę z PPR i co najmniej od jesieni 1944 r. pozostawali w ścisłym kontakcie z partią komunistyczną²².

W początkowych planach tzw. „komisji trzech”: z Władysławem Gomułką (Polska Partia Robotnicza), Stanisławem Szwalbe (Polska Partia Socjalistyczna) i Władysławem Kiernikiem (Stronnictwo Ludowe) w składzie, dopuszczającej ruchy polityczne do systemu partyjnego w nowej Polsce, postulowano połączenie partii chadeckiej i Stronnictwa Demokratycznego w jedną organizację polityczną o nazwie Chrześcijańsko-Społecznego Stronnictwa Demokratycznego lub Chrześcijańsko-Demokratycznego Stronnictwa i włączenie jako czwartego członu do koalicji wspierającej budowę ustroju ludowego²³. Odwołania Popiela sprawiły, iż zrezygnowano z „automatycznej” unifikacji SP i SD, uzależniając zgodę na legalną działalność Stronnictwa Pracy od porozumienia zwolenników Popiela i aktywistów Zrywu Felczaka i Widy-Wirskiego²⁴. Sytuacja była trudna, członkowie Stronnictwa Zrywu Narodowego od ujawnienia działalności deklarowali „gotowość wsparcia państwa w jego pracach ogólnopaństwowych oraz zacieśniania współpracy z partiami tworzącymi nowe demokratyczne władze”²⁵, podczas gdy Stronnictwo Pracy pretendowało do bycia niezależną od jakichkolwiek układów siłą polityczną²⁶.

14 listopada 1945 r. „komisja trzech”, wykorzystując groźbę uznania grupy Zrywu za jedynych spadkobierców politycznych Stronnictwa Pracy,

²¹ A. Paczkowski, *Zdobycie władzy 1945–1947*, Warszawa 1993, s. 36.

²² A. Andrusiewicz, *Stronnictwo Pracy 1937–1950: ze studiów nad dziejami najnowszych chadecji w Polsce*, Warszawa 1988, s. 369; M. Piotrowski, *Stużba idei czy serwilizm? Zygmunt Felczak i Feliks Widy-Wirski w najnowszych dziejach Polski*, Lublin 1994, s. 215–216.

²³ A. Czubiński, *Stronnictwo Demokratyczne (1937–1989). Zarys dziejów*, Poznań 1998, s. 156.

²⁴ J. Wrona, *System partyjny w Polsce 1944–1950. Miejsce – funkcje – relacje partii politycznych w warunkach budowy i utrwalania systemu totalitarnego*, Lublin 1997, s. 173.

²⁵ J. Tobiasz, *Stanowisko Stronnictwa Pracy oraz Kościoła Katolickiego wobec węzłowych problemów Polski Ludowej 1945–1947*, w: *O utrwaleniu władzy ludowej w Polsce 1944–1948*, pod red. Wł. Górego, R. Halaby, Warszawa 1982, s. 77.

²⁶ B. Fijałkowska, T. Godlewski, *Polskie dylematy polityczne 1939–1995*, Olsztyn 1996, s. 16.

nakłoniła członków SP skupionych wokół Karola Popiela do jedności w ugrupowaniu chrześcijańskim²⁷. Za cenę przyznania połowy miejsc w Głównym Komitecie Wykonawczym nastąpiła pod koniec 1945 r. legalizacja Stronnictwa Pracy. Prezesem Tymczasowego Zarządu Głównego został Karol Popiel, wiceprezesami: Józef Kwasiborski (z grupy londyńskiej), Zygmunt Felczak, Feliks Widy-Wirski i Tadeusz Michejda (wszyscy z grupy Zryw). Równocześnie z ramienia SP weszło 16 posłów do KRN, w tym 9 z grupy Zryw²⁸. Powyższe działanie zgodne było z oczekiwaniami partii komunistycznej. W planach PPR sprawą ogromnej wagi stało się przyciągnięcie do władzy ludowej inteligencji aprobującej katolicką naukę społeczną i „zneutralizowanie części kleru” przez zróżnicowanie poglądów ludzi związanych z Kościołem katolickim²⁹. Uderzenie w grupę działaczy chadeckich Popiela było pośrednio uderzeniem w hierarchię kościelną, której zaufaniem cieszył się przywódca Stronnictwa Pracy³⁰.

Stronnictwo Pracy w województwie białostockim reaktywowało działalność polityczną najpóźniej ze wszystkich organizacji wojewódzkich. 14 lutego 1946 r. utworzony został Zarząd Wojewódzki SP w Białymstoku z prezesem Władysławem Filipowiczem, wiceprezesami Franciszkiem Chańko i Kazimierzem Kosińskim, sekretarzem Kazimierzem Surowińskim oraz skarbnikiem Leonem Łukaszewiczem³¹. Większość członków białostockiej chadecji polityczną aktywność rozpoczynała w Stronnictwie Narodowym³². W swoich szeregach skupiała przeważnie „elementy byłej Chrześcijańskiej Demokracji oraz elementy mniej lub bardziej demokratyczne. Niewątpliwie wśród mas drobnomieszkańskich i inteligencji Stronnictwo Pracy stanowiło poważną konkurencję SD. SP oblicza politycznego na terenie województwa nie

²⁷ J. M. Majchrowski, *Stronnictwo Pracy. Działalność polityczna i koncepcje programowe 1937–1945*, Warszawa – Kraków 1979, s. 75.

²⁸ K. Popiel, *Od Brześcia do „Polonii”*, Londyn 1967, s. 138; Wł. Góra, *Polska Ludowa 1944–1984*, Lublin 1986, s. 138.

²⁹ F. Widy-Wirski, *Nie każdemu pokoleniu dane było to przeżyć*, w: *Takie były początki*, pod red. Wł. Góry, H. Kamińskiej, J. Paszty, Warszawa 1965, s. 644.

³⁰ A. Garlicki, *Stalinizm*, Warszawa 1993, s. 10.

³¹ APB, Komitet Wojewódzki Polskiej Partii Robotniczej w Białymstoku: Sekretariat. Protokoły wspólnych narad władz i aktywu PPR, PPS, SL i SD woj. białostockiego (Wojewódzka Międzypartyjna Komisja Porozumiewawcza, Wojewódzka „3” Polityczna) 1945–1948, sygn. 12: Do Wojewódzkiej Komisji Porozumiewawczej Stronnictw Demokratycznych – Stronnictwo Pracy Zarząd Główny w Białymstoku, k. 38.

³² A. Andrusiewicz, *op. cit.*, s. 253.

ujawnia, zachowując pewną rezerwę”³³. Wyjątkiem były zjazdy wojewódzkie, na których dochodziło do wystąpień antykomunistycznych oraz ostrych sporów między zwolennikami Zrywu i sympatykami Popiela³⁴.

We władzach wojewódzkich białostockiego Stronnictwa Pracy większość członków uznawała idee polityczne głoszone przez Karola Popiela. Prezes SP postulował parlamentaryzm oparty na klasycznej zasadzie trójpodziału władzy, której cele i metody rządzenia nie powinny być różnić się od moralności chrześcijańskiej. Opowiadał się za samorządnością pracowników i pracodawców skupionych w Naczelnej Radzie Gospodarczo-Społecznej, koordynującej przepływ kapitału ludzkiego i materialnego oraz łagodzącej wynikające z polityki gospodarczej państwa nierówności społeczne. Był również zwolennikiem interwencjonizmu państwowego, ale tylko odnośnie tych zadań, którym inicjatywa prywatna nie mogła sprostać. Wypowiadał się przeciwko kolektywizacji utożsamianej z biurokracją, biernością i brakiem inicjatywy obywatelskiej. W sferze oświatowo-kulturalnej postulował powszechny i bezpłatny system nauczania wszystkich szczebli oraz wyrugowanie z kultury narodowej kosmopolityzmu³⁵. Stronnicy Zygmunta Felczaka i Feliksa Widy-Wirskiego dominujący w województwach: poznańskim, bydgoskim i szczecińskim traktowali przyszły ustrój przede wszystkim jako narzędzie skutecznego likwidowania „niżu cywilizacyjnego” Polski. Według sympatyków tej części Stronnictwa Pracy jednostka winna realizować nakreślone przez państwo cele narodowe, które w konsekwencji mają doprowadzić do powstania bezklasowej wspólnoty³⁶.

Do końca lutego 1946 r. powstał Zarząd Grodzki w Białymstoku i Zarządy Powiatowe w Łomży, Sokółce i Bielsku Podlaskim. Stan członków organizacji wojewódzkiej SP w Białymstoku odpowiadał 200–220 osobom. Była to liczba niewielka w porównaniu z 7 tysiącami członków zgromadzonych w 307 kołach w 1927 r. w województwie białostockim³⁷. Partia chrześcijańska miała nieduże wpływy w społeczeństwie, gdyż wielu jej zwolenników

³³ APB, Urząd Wojewódzki Białostocki 1944–1950. Miesięczne sprawozdania sytuacyjne Wydziału Społeczno-Politycznego 1945–1947, sygn. 483: Sprawozdania sytuacyjne Wydziału Społeczno-Politycznego za miesiąc maj 1946 r. – Białystok 8 czerwca 1946 r., k. 115.

³⁴ W. Bujak, *Historia Stronnictwa Pracy 1937–1946–1950*, Warszawa 1988, s. 157–158.

³⁵ K. Przybysz, *Polska myśl polityczna 1939–1945*, Warszawa 2000, s. 45–47.

³⁶ W. Bujak, *op. cit.*, s. 120–121.

³⁷ *Ibidem*, s. 60; H. Majecki, *Chrześcijańska demokracja w województwie białostockim w latach 1918–1935*, „Studia Podlaskie”, t. III, Białystok 1991, s. 64.

poparło uniwersalistyczny program polityczny Polskiego Stronnictwa Ludowego Mikołajczyka, w którym zawarte były również tezy z nauki społecznej Kościoła katolickiego. Struktura wojewódzka Stronnictwa Pracy w Białymstoku do momentu zakończenia w 1950 r. działalności politycznej nie wyszła już poza miasta Białostocczyzny, w których SP rozpoczynało powojenną aktywność³⁸.

W okresie powstawania organizacji wojewódzkiej i zarządów powiatowych Stronnictwa Pracy, w lutym 1946 r. na Białostocczyźnie rozpoczęły działalność powołane przez Międzypartyjną Komisję Porozumiewawczą Stronnictw Demokratycznych: PPR, PPS, SL i SD wspólne w województwie, powiatach i miastach komitety do spraw głosowania ludowego. Ich celem miało być propagowanie referendum i trzykrotnej pozytywnej odpowiedzi na następujące pytania:

1. Czy jesteś za zniesieniem Senatu?
2. Czy chcesz utrwalenia w przyszłej Konstytucji ustroju gospodarczego wprowadzonego przez reformę rolną i unarodowienie podstawowych gałęzi gospodarki krajowej, przy zachowaniu ustawowych uprawnień inicjatywy prywatnej?
3. Czy chcesz utrwalenia zachodnich granic państwa polskiego na Bałtyku, Odrze i Nysie Łużyckiej?³⁹

Wojewódzki Komitet Wyborczy do spraw głosowania ludowego w Białymstoku zorganizował w Teatrze Miejskim wiec poparcia referendum. Zapelował do ogółu obywateli o akceptację pytań referendalnych. Jednocześnie napiętnował Polskie Stronnictwo Ludowe i Stronnictwo Pracy za brak wsparcia inicjatywy stronnictw demokratycznych. PSL i SP uzasadniły nieobecność w akcji zorganizowanej przez PPR, PPS, SL i SD brakiem centralnej instrukcji zezwalającej na przystąpienie do projektu czterech partii⁴⁰. W referendum z 30 czerwca 1946 r. Stronnictwo Pracy zajęło stanowisko negatywne wobec odpowiedzi na pytanie o zniesienie Senatu, uznając dwa kolejne za możliwe do przyjęcia⁴¹.

³⁸ H. Majecki, *Początki władzy ludowej na Białostocczyźnie 1944–1947*, Lublin 1969, s. 123.

³⁹ T. Marczak, *Propaganda polityczna stronnictw przed referendum z 30. VI. 1946 r.*, Wrocław 1986, s. 213; J. Eisler, *Zarys dziejów politycznych Polski 1944–1989*, Warszawa 1992, s. 28.

⁴⁰ APB, Wojewódzki Urząd Informacji i Propagandy w Białymstoku 1944–47, sygn. 6: Sprawozdania miesięczne WUiIP za okres: styczeń–marzec 1946 r. – Ogólna ocena sytuacji z lutego 1946 r., k. 104.

⁴¹ APB, Wojewódzki Urząd Informacji..., sygn. 7: Sprawozdania miesięczne WUiIP za okres od kwietnia do czerwca 1946 r. – Działalność stronnictw politycznych, k. 233.

Według oficjalnych wyników ogłoszonych 12 lipca 1946 r. w skali kraju na 13.160.451 uprawnionych w referendum wzięło udział 85,3%. Na pytanie pierwsze „tak” odpowiedziało 68,2% osób, na pytanie drugie odpowiedziało „tak” 77,1% osób, na trzecie odpowiedziało „tak” 91,4% osób⁴². W województwie białostockim wyniki referendum okazały się również pomyślne dla Bloku Stronnictw Demokratycznych. Na ogólną liczbę 503.471 uprawnionych udział w referendum wzięło 91%. Oddano 432.649 głosów ważnych. Na pierwsze pytanie odpowiedziało „tak” 70,9% głosujących, na drugie pytanie odpowiedziało „tak” 73,6% osób, a na trzecie dało twierdzącą odpowiedź 97,2% osób⁴³.

Po czerwcowym referendum ludowym z 1946 r. w Stronnictwie Pracy odnowił się wśród członków podział na zwolenników Karola Popiela i popierających Feliksa Widy-Wirskiego. Sympatyków ostatniej grupy przybyło na tyle, że możliwe stało się sabotowanie wewnątrzpartyjnych zarządzeń Głównego Komitetu Wykonawczego SP, które miały usprawnić działalność partii chrześcijańskiej. Fiaskiem chociażby zakończyła się próba zwołania przez Popiela ogólnopolskiego Kongresu Stronnictwa Pracy, na którym miał nastąpić powrót Stronnictwa do koncepcji programowych sprzed „zjednoczenia”. 18 lipca 1946 r. Zarząd Główny SP podjął decyzję o zawieszeniu działalności politycznej stronnictwa. Postanowienie doręczono KRN, premierowi oraz władzom naczelnym ugrupowań⁴⁴.

25 lipca 1946 r. Wojewódzki Komitet Stronnictwa Pracy w Białymstoku, stosownie do zarządzeń władz centralnych, zawiesił działalność swych struktur, powiadamiając o tym PPR, PPS, SL, SD i PSL w województwie⁴⁵. Jednocześnie został powołany Tymczasowy Zarząd z byłym sekretarzem WK SP, Kazimierzem Surowińskim, który miał zabezpieczyć majątek Stronnictwa i dokonać weryfikacji liczby członków⁴⁶. 13 sierpnia 1946 r. frakcyjniści z Głównego Komitetu Wykonawczego Stronnictwa Pracy na czele z Feliksem Widy-Wirskim i Tadeuszem Michejdą wznowili działalność, wydając wytyczne odwieszające decyzję Zarządu Głównego SP zawieszającą

⁴² O. Halecki, *Historia Polski*, Lublin 1992, s. 304–305.

⁴³ H. Gnatowska, *Białostocka wojewódzka organizacja PPR w referendum ludowym i wyborach do Sejmu Ustawodawczego*, „Rocznik Białostocki”, t. XV, Warszawa 1981, s. 124.

⁴⁴ K. Popiel, *op. cit.*, s. 207.

⁴⁵ APB, Komitet Wojewódzki PPR w Białymstoku. Sekretariat. Materiały dotyczące stronnictw politycznych, sygn. 19: Do Zarządu Wojewódzkiego PPR w Białymstoku, k. 19.

⁴⁶ APB, Urząd Wojewódzki..., sygn. 483: Sprawozdania Wydziału Społeczno-Politycznego za miesiąc lipiec 1946 r. – Białystok, 19 lipca 1946 r., k. 156.

pracę Stronnictwa. Pismo prezesa Stronnictwa Pracy F. Widy-Wirskiego rozesłano do wszystkich Tymczasowych Zarządów Wojewódzkich nakazując byłym członkom Stronnictwa podjęcie aktywności partyjnej⁴⁷. W województwie białostockim pod koniec sierpnia 1946 r. pełniącym obowiązki prezesa SP został do czasu ukonstytuowania się nowego kierownictwa Kazimierz Surowiński, sekretarzem zaś Zygmunt Stankiewicz⁴⁸. Stronnictwo Pracy nie było już w stanie w pełni odtworzyć organizacji terenowych. W województwie białostockim „zorganizowało zaledwie koła w czterech powiatach”⁴⁹. Partia chrześcijańska wznawiała działalność polityczną z nowym programem politycznym zbliżonym do koncepcji wcześniej głoszonych przez członków Stronnictwa Zrywu Narodowego. Zapewne dwie wykluczające się decyzje stały się przyczyną nieprzystąpienia wielu członków do SP.

Wybory do Sejmu z 19 stycznia 1947 r. potwierdziły marginalizację Stronnictwa Pracy. Według oficjalnych wyników, SP w skali kraju uzyskało 530.979 głosów (4,7%), co równało się 12 mandatów poselskim⁵⁰. W województwie białostockim wyniki wyborcze dla SP były jeszcze gorsze. W okręgu wyborczym nr 19, obejmującym obszar: Białystok, Białystok – powiat, Bielsk Podlaski, Sokółka, Wysokie Mazowieckie, na chadecję zagłosowało 7.798 osób (3%). W okręgu wyborczym nr 20, składającym się z Augustowa, Ełku, Gołdapi, Grajewa, Łomży, Olecka i Suwałk, Stronnictwo Pracy nie uzyskało poparcia wyborczego z racji niewystawienia kandydatów. Ostateczny bilans wyborów do Sejmu zamykał się brakiem przedstawicieli partii chrześcijańskiej w parlamencie. Na 8 mandatów poselskich przyznanych dla okręgu wyborczego nr 19 z siedzibą w Białymstoku, siedem przypadło delegatom Bloku Demokratycznego, a tylko jeden przypadł PSL. W okręgu wyborczym nr 20 w Ełku wszystkie pięć mandatów poselskich przydzielono kandydatom demokratycznym⁵¹. Słabość białostockiej organi-

⁴⁷ A. Andrusiewicz, *op. cit.*, s. 295; APB, KW PPR w Białymstoku..., sygn. 19: Odezwa Stronnictwa Pracy, k. 20.

⁴⁸ M. Gnatowski, *Specyficzne uwarunkowania kształtowania się władzy ludowej w regionie białostockim (lipiec 1944–styczeń 1947)*, w: *Studia nad procesami rozwoju regionu białostockiego w 40-leciu PRL*, pod red. M. Gnatowskiego, W. Nieciunińskiego, W. Pukniela, Białystok 1985, s. 24.

⁴⁹ APB, Urząd..., sygn. 483: Sprawozdania sytuacyjne Wydziału Społeczno-Politycznego za miesiąc październik 1946 r. – Białystok, 28 listopada 1946 r., k. 201.

⁵⁰ J. Wrona, *Kampania wyborcza do Sejmu Ustawodawczego 19 stycznia 1947*, Warszawa 1999, s. 40.

⁵¹ APB, Protokoły posiedzeń Komisji Historycznej SD Wojewódzkiego Komitetu w Białymstoku dotyczące konkursu na pamiętniki i wspomnienia działaczy SD, t. I, sygn. 110: Z. Kummer, *Stronnictwo Demokratyczne na Białostocczyźnie w życiu politycznym (1944–1947)*, Białystok 1979, k. 35–36.

zacji wojewódzkiej Stronnictwa Pracy widoczna była również w skromnej reprezentacji członków stronnictwa biorących udział w pracach rad narodowych. Do końca 1948 r. SP posiadało tylko dwóch radnych w Wojewódzkiej Radzie Narodowej oraz dwóch przedstawicieli w Powiatowych Radach Narodowych. W Gminnych Radach Narodowych od początku działalności nie miało członków⁵².

Zjednoczenie 15 grudnia 1948 r. partii robotniczych PPR i PPS w Polską Zjednoczoną Partię Robotniczą uważa się za moment kończący formowanie systemu komunistycznego w Polsce. Rok 1950 ostatecznie zamykał proces kształtowania się systemu partyjnego Polski Ludowej⁵³. W listopadzie 1949 r. rozbite Polskie Stronnictwo Ludowe połączyło się ze Stronnictwem Ludowym, tworząc Zjednoczone Stronnictwo Ludowe. Natomiast w lipcu 1950 r. Stronnictwo Demokratyczne wchłonęło część członków z rozwiązanego Stronnictwa Pracy. Ugrupowania reprezentowały grupy społeczne robotników, chłopów i inteligencję, wspomagając w aspiracjach politycznych wyraziciela wszystkich kategorii społecznych, partię komunistyczną⁵⁴.

Do rozmów nad fuzją demokratów z chadekami powrócono w 1949 r. Przywódcy PZPR wyrażali opinię, że „Państwa demokracji ludowej zmierzają do całkowitej konsolidacji narodowej przez likwidację stronnictw w okresie przejściowym, będących formacjami sojusznymi, swoistymi pomostami do mas. Na odcinku mieszczańskim dublują się chociażby SP i SD”⁵⁵. Postulowano przekształcenie w ramach monopartii komunistycznej: chadecji w wydział rzemieślniczy, stronnictw chłopskich w wydział chłopski, a SD w swego rodzaju wydział inteligencki⁵⁶. „Jedno było pewne, PZPR nie chciała tolerować Stronnictwa Pracy, które miało ambicje działania na terenie robotniczym, a dla »obsługi« rzemiosła, resztek prywatnej inicjatywy w handlu czy inteligencji, istniało już powolne komunistycznym ideom i co najważniejsze »bezwyznaniowe« Stronnictwo Demokra-

⁵² APB, Stronnictwo Demokratyczne..., sygn. 113: E. Szulborski, *op. cit.*, tabela 29: *Skład polityczny WRN w Białymstoku 1944–1948. Liczba członków poszczególnych partii w Radach Narodowych*; tabela 30: *Skład polityczny PRN w województwie w latach 1944–1948. Liczba członków partii*, k. 90; tabela 31: *Przynależność partyjna radnych GRN województwa białostockiego z lat 1945–1948*, k. 91.

⁵³ A. Czubiński, J. Topolski, *Historia Polski*, Wrocław 1988, s. 565.

⁵⁴ H. Dylągowa, *Historia Polski 1795–1990*, Lublin 2000, s. 206.

⁵⁵ H. Minc, *Niektóre zagadnienia demokracji ludowej w świetle leninowsko-stalinowskiej nauki o dyktaturze proletariatu*, „Nowe Drogi” 1949, nr 6, s. 102–103; W. Bujak, *op. cit.*, s. 239.

⁵⁶ J. Wrona, *System...*, s. 307.

tyczne”⁵⁷. Ostatni przymiot ważny był o tyle, że nie stanowił konkurencji wobec eksportowanej ze Związku Radzieckiego zasady komunizmu – dyktatury proletariatu. Zasada ta tworzyła odmienną hierarchię stosunków społeczno-politycznych, nazywała religię sferą mistycznych wzlotów, „drogą myślową ludzi, którzy straciwszy wiarę w historię i postęp, szukają ideału poza światem”⁵⁸.

Na Białostocczyźnie organizacja wojewódzka Stronnictwa Pracy pod koniec 1948 r. liczyła 223 członków, a w połowie 1950 r. należało do niej 213 osób⁵⁹. Analizując bazę członkowską białostockiej WK SP z 1950 r. można zauważyć, że była zdominowana w 43% przez robotników pracujących najczęściej w zawodzie elektromontera budowlanego. Prywatni przedsiębiorcy i drobne rzemiosło stanowiło 28% wszystkich członków Stronnictwa. W przewodze byli to szewcy i krawcy. Administracja reprezentowana była przez 13% stanu osobowego SP, natomiast 9% członków związanych było z rolnictwem. Pozostałą strukturę tworzyli stosunkowo najmniej liczni nauczyciele i uczniowie⁶⁰. Analiza ilościowa białostockiej formacji politycznej SP zdaje się potwierdzać dążenia chadecji do objęcia wpływami ludności miejskiej, zwłaszcza pracowników fizycznych i prywatnych przedsiębiorców.

Polityczna fuzja Stronnictwa Pracy ze Stronnictwem Demokratycznym rozpoczynała się faktycznie od ujednoczenia celów wpisanych w program działania obu partii. SD na II Kongresie (30 IX–2 X 1949 r.) zobligowane do scalenia swego naczelnego hasła programowego – demokracji z socjalizmem, dopracowało się demokracji społecznej. Jednocześnie uznało kierowniczą rolę PZPR, godząc się na towarzyszenie klasie robotniczej w budowie socjalizmu w Polsce Ludowej⁶¹. SP zmierzało programowo do podobnych rozwiązań politycznych. Ujmując pojęcie chrześcijaństwa jako tożsamego z demokracją ludową, sprowadzało wykładnię katolickiej nauki społecznej do spraw czysto socjalnych⁶². Obydwa ugrupowania zatraciły tożsamość idei, z potrzeby których pierwotnie powstały. Unifikacja Stronnictwa Pracy ze

⁵⁷ A. Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski 1939–1989*, Warszawa 2000, s. 249.

⁵⁸ J. Kossak, *Bunt na kolanach*, Warszawa 1960, s. 64.

⁵⁹ W. Bujak, *op. cit.*, s. 220–221.

⁶⁰ Własna analiza ilościowa na podstawie: APB, Protokół przejęcia przez Wojewódzki Komitet SD majątku Stronnictwa Pracy Wojewódzkiego Komitetu w Białymstoku 1950, sygn. 157: Wykaz członków byłego Stronnictwa Pracy, k. 12–14.

⁶¹ *Podstawowe fakty z historii Stronnictwa Demokratycznego*, Warszawa 1960, s. 44.

⁶² L. Dyczewski, *Kultura polska w procesie przemian*, Lublin 1993, s. 79.

Stronnictwem Demokratycznym przy konsolidacji sceny politycznej – zjednoczenia partii robotniczych w PZPR i scalenia stronnictw chłopskich w ZSL – wydawała się kwestią niedługiego czasu.

4 czerwca 1950 r. rozpoczęły się na szczeblu centralnym inspirowane przez komunistów poufne rozmowy między przedstawicielami SP i SD. Stronnictwo Demokratyczne reprezentował sekretarz generalny Zygmunt Moskwa, z ramienia Stronnictwa Pracy występowali: prezes Rady Naczelnej Stefan Brzeziński oraz przewodniczący Głównego Komitetu Wykonawczego Tadeusz Michejda. Na spotkaniu ustalono, że 9 lipca 1950 r. chadecja zostanie rozwiązana, a wybrani jej członkowie dołączą do struktur naczelnych partii demokratycznej⁶³. Leon Chajm, jeden z liderów CK SD i jednocześnie niejawni członek PZPR, stwierdzał wprost: „Pozwalamy mówić SP, że przyłączą się do SD. W rzeczywistości chodzi o wchłonięcie SP przez nas. W rozmowach zostało wyraźnie zastrzeżone, że nie będzie żadnych kongresów połączeniowych, żadnych manifestacji, nie ma mowy o jakiegokolwiek zmianie nazwy SD”⁶⁴.

W dniu wchłonięcia SP przez SD, demokraci zwiększyli stan organizacyjny w parlamencie o ośmiu posłów, a także liczbę radnych poszczególnych rad narodowych w województwach⁶⁵. W województwie białostockim stało się jednak inaczej. Naciski międzypartyjne koalicjantów (PZPR i ZSL) na SD spowodowały tylko przesunięcie radnych zlikwidowanej partii chrześcijańskiej do MRN bądź WRN w ramach listy radnych – demokratów. Nie uległa więc zmianie jej reprezentacja, ale pozostała na takim samym poziomie⁶⁶.

⁶³ *Skład Naczelných władz SD w latach 1950–1958*, w: *Stronnictwo Demokratyczne w Polsce Ludowej. Wybór dokumentów z lat 1950–1958*, oprac. W. Beczek, Warszawa 1970, t. I, cz. 2, s. 470.

⁶⁴ Cyt. za: A. Andrusiewicz, *op. cit.*, s. 427.

⁶⁵ Z 12 posłów Stronnictwa Pracy wybranych w styczniu 1947 r. obecna była w Sejmie w dniu połączenia z SD grupa 8 parlamentarzystów. Byli to: Stefan Brzeziński, Kazimierz Gorszyński, Józef Maciejewski, Stanisław Małolepszy, Tadeusz Michejda, Aleksander Olchowicz, Henryk Trzebiński, Antoni Urbanowski. Fakt ten można odnaleźć: *Lista posłów SD w KRN, Sejmie Ustawodawczym oraz w Sejmach następnych kadencji*, w: *Stronnictwo Demokratyczne w Polsce Ludowej. Udział Stronnictwa w pracach parlamentu PRL w latach 1944–1968*, oprac. H. Wosiński, Warszawa 1969, cz. 3, s. 21–24. Pozostałe osoby zostały usunięte poprzez przymusową rezygnację, wyjazdy i aresztowania dokonane przez rządzących komunistów. Taki los spotkał chociażby oskarżonych o czynną współpracę z Gestapo i skazanych na dożywotnie więzienie Józefa Kwasiborskiego i Jana Hoppego. Pisze o tym dość szczegółowo: J. Karpiniński, *Portrety lat: Polska w odcinkach 1944–1989*, Londyn 1989, s. 56.

⁶⁶ APB, Wydział Rad Narodowych SD Wojewódzkiego Komitetu w Białymstoku 1950–1952, sygn. 215: Protokół z posiedzenia Wydziału Rad Narodowych WK SD w Bia-

Likwidacja białostockiej organizacji wojewódzkiej Stronnictwa Pracy rozpoczęła się w terenie 12 lipca 1950 r., zgodnie z wytycznymi Rady Naczelnej Stronnictwa Demokratycznego. SD powołało wówczas komisję do spraw przejścia agend i członków chadecji. Cała „akcja scaleniowa” w Białymstoku wraz z podporządkowaniem rzemieślniczego koła szewsko-kamaszniczej spółdzielni pracy „Twórczość” mieszczącej się w lokalu władz wojewódzkich partii chrześcijańskiej przy ulicy Jurowieckiej 12, trwała do 10 grudnia 1950 r.⁶⁷

Przewodniczącym komisji likwidacyjnej został członek prezydium WK SD Jan Olędzki. Towarzyszyli mu: kierownik biura organizacji wojewódzkiej SD Feliks Bowszyc, zastępcy: Waław Skarzyński i Ewalda Sławińska, członek zwyczajny WK SD Alfons Wojtkowski i II sekretarz Edward Zaleski⁶⁸. Były to osoby ze ścisłego kierownictwa WK SD w Białymstoku, które bezpośrednio nadzorowały rozwiązanie SP. Ugrupowanie chrześcijańskie reprezentowali w tak ważnych momentach: przewodniczący WK SP Feliks Chańko (senior), wiceprzewodniczący komisji rewizyjnej Czesław Fuks oraz członek władz wojewódzkich Wiktor Kobyliński⁶⁹.

Spośród przejętych przez Stronnictwo Demokratyczne 213 deklaracji członkowskich od byłego Wojewódzkiego Komitetu Stronnictwa Pracy w Białymstoku, kwestionariusze akcesyjne przystąpienia do SD przesłano do 167 chadeków. Trudności w ustaleniu miejsc przebywania oraz zgony członków spowodowały, że niemożliwe było doręczenie pozostałych deklaracji⁷⁰.

łymstoku odbytego w dniu 3.VIII.1950 r., k. 5–6. Typowym przykładem przemieszczenia radnych było odwołanie z WRN radnych SD: Witolda Wenclika i Stanisława Cydzika; a z MRN – radnego z byłego SP – Wiktora Kobylińskiego, wprowadzając go do WRN. Na jego zaś miejsce w MRN wprowadzono z b. SP Stanisława Rogowskiego. Poza tym w WRN byli Feliks Chańko i Kazimierz Surowiński (także z przeszłością chadecą). Informację tę odnaleźć można w: APB, Protokoły posiedzeń Rady Redakcyjnej d/s monografii SD na Białostocczyźnie SD Wojewódzkiego Komitetu w Białymstoku 1977–1978, sygn. 112: S. Bućko, Z. Kummer, L. Siemieniako, *Stronnictwo Demokratyczne na Białostocczyźnie w latach 1945–1975*, Białystok 1979, k. 51.

⁶⁷ APB, Protokoły posiedzeń Sekretariatu SD Wojewódzkiego Komitetu w Białymstoku 1951, sygn. 131: Protokół nr 25 z posiedzenia Sekretariatu WK SD w Białymstoku odbytego dnia 12.VII.1951 r., k. 174.

⁶⁸ APB, Protokoły posiedzeń Sekretariatu SD Wojewódzkiego Komitetu w Białymstoku 1950, sygn. 130: Wniosek Romualda Stankiewicza o powołanie komisji d/s likwidacji i przejścia majątku po WK SP w Białymstoku, k. 23.

⁶⁹ APB, Stronnictwo Demokratyczne..., sygn. 113: E. Szulborski, *op. cit.*, k. 36.

⁷⁰ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej AAN), Protokoły Sekretariatu WK SD w Białymstoku 1950, sygn. 427: Protokół z posiedzenia Sekretariatu WK SD w Białymstoku z dnia 13.IX.1950 r., k. 47.

Następnie z tej liczby wyselekcjonowano na dalsze rozmowy indywidualne 43 najbardziej „rokujących kandydatów na przyszłych demokratów”⁷¹. Ostatecznie po weryfikacji przez struktury wojewódzkie i centralne SD przyjęto 20 nowych członków.

Tabela 1. Członkowie białostockiego Stronnictwa Pracy, którzy weszli do Stronnictwa Demokratycznego w 1950 r.

Lp.	Nazwisko	Imię	Zawód
1.	Chańko	Feliks, senior	urzędnik
2.	Chańko	Feliks, junior	technik
3.	Czołpiński	Wincenty	szewc
4.	Dojlido	Jan	rolnik
5.	Domysławski	Wacław	urzędnik
6.	Filipowicz	Władysław	metalowiec
7.	Foremski	Władysław	fryzjer
8.	Fuks	Czesław	kaflarz
9.	Horodeński	Konstanty	piekarz
10.	Jarmoc	Stanisław	szewc
11.	Kloze	Witold	krawiec
12.	Kobyliński	Wiktor	kamasznik
13.	Korbut	Mikołaj	urzędnik
14.	Kowalczyk	Kazimierz	szewc
15.	Lewko	Michał	krawiec
16.	Rogowski	Stanisław	kamasznik
17.	Sawicki	Teofil	urzędnik
18.	Stempniak	Franciszek	urzędnik
19.	Surowiński	Kazimierz	prawnik
20.	Weingarten	Stanisław	urzędnik

Źródło autorskie ustalone w oparciu o materiały APB, sygn. 113: E. Szulborski, *Stronnictwo Demokratyczne w województwie białostockim w latach 1944–1975*, Białystok 1986, w: Aneks 4: Wykaz członków byłego SP, k. 153–160; Także na podstawie listy obecności poszczególnych ogniw organizacyjnych SD.

⁷¹ APB, Protokoły z posiedzeń Prezydium SD Wojewódzkiego Komitetu w Białymstoku 1950, sygn. 44: Protokół z posiedzenia Prezydium WK SD w Białymstoku z dnia 28.VIII.1950 r., k. 88. Jednakże to w dokumentacji SD zgromadzonej w Warszawie odnajdziemy z imienia i nazwiska wyselekcjonowaną grupę 43 chadeków zaproszonych na rozmowy do WK SD w Białymstoku. Informacje te odnaleźć można w: AAN, Protokoły z posiedzenia Prezydium WK SD w Białymstoku 1950–1951, sygn. 410: Protokół z posiedzenia Prezydium WK SD w Białymstoku z 28.VIII.1950 r., k. 82.

Z zamieszczonych w tabeli danych wynika, że do organizacji wojewódzkiej Stronnictwa Demokratycznego w Białymstoku, oprócz jednej osoby, trafili ludzie spełniający wymogi programowe szczególnego oddziaływania demokratów na inteligencję, rzemiosło i prywatną inicjatywę. Byli to przeważnie drobni rzemieślnicy-usługodawcy oraz osoby średniego szczebla urzędniczego. W momencie likwidacji Stronnictwo Pracy liczyło około 17 tysięcy członków. Do SD przystąpiło niecałe 1000 członków, tj. 6% składu osobowego SP⁷². W Białostockiem chadecja w okresie wieńczącym jej działalność liczyła prawie 2% stanu osobowego całego Stronnictwa. Fakty te mogą przemawiać za porażką SD, jak i samej istoty „pozyskania” zwolenników społecznej nauki Kościoła katolickiego. Olbrzymia większość chadeczków nie podjęła bowiem działalności w nowej przeznaczonej im partii⁷³.

Mimo licznych głosów krytycznych w strukturach Stronnictwa Demokratycznego, zaliczono byłym chadecom staż kandydacki w ramach poprzedniej działalności w partii. Od początku byli więc traktowani jako pełnoprawni członkowie SD. W myśl założeń demokratów sam akces SP do SD kończył się dopiero z chwilą ideologicznego scalenia przyjętych członków i wypracowania nowego podziału w stronnictwie „na osoby aktywne i bierne, zdyscyplinowane i te, które zaliczyć można do grupy rozrabiaczy”⁷⁴. Po uzgodnieniu z KW PZPR i WK ZSL do WK SD wprowadzono Feliksa Chańko, Kazimierza Surowińskiego i Wiktora Kobylińskiego. Do prezydium władz miejskich Stronnictwa dołączono Czesława Fuksa, Stanisława Rogowskiego i Stanisława Wiengartena. Siedziba WK SP przy ulicy Jurowieckiej 12 została przekazana przez SD na własność spółdzielni pracy „Twórczość”⁷⁵.

Upadek Stronnictwa Pracy zdawał się być nieunikniony od początku legalizacji stronnictwa w systemie partyjnym zapoczątkowanym przez *Manifest Lipcowy*. Aby zaistnieć w nowej rzeczywistości, SP musiała zgodzić się na dopuszczenie do swoich szeregów ludzi powiązanych z PPR. Tylko kwestią czasu było zahamowanie przez nich bieżącej działalności Stronnictwa. Referendum ludowe z końca czerwca 1946 r. stało się po temu znako-

⁷² J. Wrona, *System...*, s. 311.

⁷³ *Stronnictwo Demokratyczne w latach 1937–1965*, Warszawa 1967, s. 115.

⁷⁴ L. Chajń, *Pod sztandarami Stronnictwa Demokratycznego. Inteligencja i rzemiosło maszerują do nowych zwycięstw i sukcesów* (referat polityczny wygłoszony na Radzie Naczelnej SD w dniu 9.VII.1950 r.), Warszawa 1950, s. 34.

⁷⁵ APB, *Protokoły posiedzeń...*, sygn. 112: St. Bućko, Z. Kummer, L. Siemieniako, *op. cit.*, k. 51.

mitą okazją. Wszystkie partie polityczne skupione były wówczas na zagadnieniach polityczno-ustrojowych przyszłego oblicza kraju. Ochroną prawną struktur i suwerenności programowej nikt się specjalnie nie przejmował. Historia Stronnictwa Pracy w sposób ostateczny ukazała rzeczywiste intencje komunistów w stosunku do partii politycznych wyznających pluralizm polityczny.

Na Białostocczyźnie wśród istniejących partii politycznych: PPR, PPS, PSL, SL i SD, Stronnictwo Pracy miało najmniejsze znaczenie polityczne. Sytuacja ta wynikała z dość późnego włączenia się w odbudowę ogniw terenowych SP, jak również z pozyskującej ten sam elektorat PSL – programem akceptującym niektóre rozwiązania z nauki społecznej Kościoła katolickiego. Od wyborów do Sejmu Ustawodawczego w 1947 r. aż do wchłonięcia, Stronnictwo Pracy było przygotowywane do stopienia się z SD. Moment przymusowego akcesu i nieduża liczba 20 spośród 213 członków przystępujących do partii demokratycznej ukazał rzeczywisty sprzeciw chadeków wobec likwidacji ich ugrupowania. Dał też argument komunistom, że „metoda siłowa” jaką obrali w stosunku do partii chrześcijańskiej nie musi się wcale sprawdzać w stosunku do całego społeczeństwa, a już z pewnością do hierarchii Kościoła katolickiego.

HANNA KONOPKA (Białystok)

ZAGADNIENIA INTEGRACJI EUROPEJSKIEJ W EDUKACJI HISTORYCZNEJ I OBYWATELSKIEJ

Edukacja europejska jest od kilku już lat nieodłącznym elementem dążeń Polski do integracji z Unią Europejską. Proces edukacji europejskiej powinien obejmować jak najszersze kręgi. Podmiotem szczególnej troski w tym zakresie są zwłaszcza dzieci i młodzież. Wielu nauczycieli w Polsce uważa edukację europejską za część edukacji obywatelskiej. Odmienne sprawa przedstawia się w krajach Europy Zachodniej. Nauczyciele w państwach UE nie rozróżniają tych dwóch pojęć. Z uwagi na ugruntowanie świadomości zintegrowania we wspólnotowych instytucjach, edukacja obywatelska nie wymaga dodatkowo przymiotnika „europejska”. W większości państw UE edukacja europejska nie stanowi odrębnego przedmiotu ani ścieżki edukacyjnej. W niektórych krajach (Szkocja, Austria) edukacja europejska ujęta jest jednak w programach nauczania. Zróznicowanie to wynika z pozostawienia w gestii władz państwowych całokształtu problematyki oświatowej.

Tematyka europejska podejmowana jest w szkołach polskich głównie na lekcjach wiedzy o społeczeństwie, historii, geografii, języka polskiego i języków obcych. Coraz częstsza jest także praktyka wprowadzania tematyki europejskiej w formie międzyprzedmiotowej. Wiedza europejska przekazywana jest zgodnie z podstawą przedmiotową. Pomocne w tym zakresie są wojewódzkie placówki doskonalenia nauczycieli, przygotowujące konspekty do lekcji. Również nauczyciele samodzielnie przygotowują odpowiednie opracowania wykorzystywane w ramach swoich przedmiotów.

Zapewne z tych powodów, w maju 1996 r. powołana została przez ministra edukacji narodowej, prof. Jerzego Wiatra, Rada ds. Edukacji Euro-

pejskiej¹. Powołanie Rady, będącej organem doradczym ministra edukacji narodowej, stanowiło reakcję na samorządne inicjatywy: tworzenie specjalizacji w zakresie studiów europejskich w szkołach wyższych, wprowadzanie zajęć z problematyki europejskiej w szkołach podstawowych i średnich, podejmowanie w szkołach różnorodnych akcji środowiskowych – klubów europejskich, konkursów, nawiązywanie kontaktów z rówieśnikami w krajach UE. W ramach Rady wyłoniono m.in. grupę roboczą ds. ścieżki edukacyjnej.

W początkowym okresie działania, w 1996 r., Rada zainicjowała przeprowadzenie w szkołach zajęć pilotażowych z problematyki europejskiej z wykorzystaniem specjalnego pakietu edukacyjnego *Europa na co dzień*². Podjęto równocześnie zabiegi mające na celu otoczenie opieką nauczycieli prowadzących zajęcia z problematyki europejskiej, przygotowanie systemu ich doksztalcania na kursach i studiach podyplomowych. Od kilku lat rozwijane są w Polsce „studia europejskie”. Studia europejskie, występujące pod różnymi nazwami, prowadzone są obecnie w Polsce na około 100 uczelniach państwowych i prywatnych, na studiach wszystkich typów: licencjackich, magisterskich, podyplomowych oraz doktoranckich w trybie dziennym, zaocznym i wieczorowym. Programy „europeistyki” są zróżnicowane, zazwyczaj mają charakter ogólny, obejmują szeroką wiedzę z zakresu prawa, administracji i gospodarki europejskiej, a także historii procesu integracji³.

Formy i kierunki kształcenia nauczycieli w państwach Unii Europejskiej ustala indywidualnie każde państwo członkowskie. W polityce oświatowej przyjęty jednak został model nauczyciela lansowany przez UE. Zgodnie z tym modelem nauczyciel powinien: posiadać wykształcenie akademickie, być kreatywnym i otwartym na wiedzę oraz zdolnym kształtować te umiejętności u swoich uczniów, wykazywać zapałowanie do swojej pracy, szybko i racjonalnie reagować na to, co postępowe i twórcze, stale do-

¹ Rada powołana została na 3-letnią kadencję z inicjatywy środowisk akademickich i Polskiej Rady Ruchu Europejskiego. Pierwszym przewodniczącym Rady był prof. Jan Ciechanowski, a następnie senator Andrzej Wielowiejski. Szerzej: *Informacja o działalności Rady ds. Edukacji Europejskiej (organu doradczego Ministra Edukacji Narodowej) w latach 1996–2001*, <http://www.men.waw.pl/oswiata/istotne/pos-rad2.htm> 21.08.2001.

² *Europa na co dzień. Podręcznik nauczyciela. Podręcznik ucznia*, Program PHARE – SIERRA PEIE, pakiet finansowany ze środków Unii Europejskiej, Warszawa 1997. Także: *Europa – twoja długoterminowa lokata. Scenariusze lekcji dla liceów*, pod red. B. Łubny-Krolik i M. Sielatyckiego, Warszawa 1998.

³ Szerzej: *Studia europejskie w Polsce*, UKIE, Warszawa 2002.

skonać swe umiejętności zawodowe. Unia kładzie duży nacisk na kształcenie ustawiczne nauczycieli. Jest ono realizowane w centrach doskonalenia zawodowego (Dania, Grecja, Belgia), w centrach kształcenia wczesnoszkolnego (Francja, Luksemburg) i w macierzystych placówkach oświatowych. Przygotowanie kadry pedagogicznej odbywa się na różnych szczeblach: wyłącznie uniwersyteckim (Hiszpania, Grecja i Irlandia), w specjalistycznych instytutach i szkołach pedagogicznych (Włochy i Luksemburg), na poziomie uniwersyteckim uzupełnionym kilkumiesięczną praktyką pedagogiczną (w pozostałych krajach UE). W obrębie Unii model kształcenia i doskonalenia zawodowego nauczycieli dostosowany jest do specyficznych warunków każdego państwa i obowiązującego na danym terenie systemu oświaty.

Integracja z Unią Europejską niesie dla nauczycieli polskich nowe szanse i wyzwania. Podstawowe kierunki rozwoju zawodowego nauczycieli wyznaczyła reforma systemu edukacji w Polsce⁴. Celem tej reformy jest zapewnienie takiego poziomu wykształcenia, który pozwoliłby po okresie przejściowym swobodnie podejmować pracę w szkołach na terenie Unii Europejskiej. Ustawa z dnia 18 lutego 2000 r. o zmianie ustawy Karta Nauczyciela oraz o zmianie niektórych innych ustaw wprowadziła dla nauczycieli obowiązek uzupełnienia wykształcenia do poziomu uniwersyteckiego do roku 2006. Reformowany system oświaty zawiera także wytyczne dotyczące kształcenia ustawicznego. Spełnienie tych warunków powinno doprowadzić do tego, że Polska w zakresie edukacji dorówna standardom jakościowym UE. Pomocą w osiągnięciu wyżej wymienionych standardów może być udział w programach edukacyjnych Unii Europejskiej dostępnych dla Polski.

Problematyka europejska podejmowana jest także podczas zajęć pozalekcyjnych organizowanych w szkołach i poza nimi. Są to m.in. **Dni Europy**, **Dzień Unii Europejskiej**, **szkolne debaty europejskie**, gazetki i audycje radiowe, wystawy, targi i kiermasze, kawiarenki i kuchnie narodowe, turnieje tańców narodowych itp.

Coraz większą popularność zyskuje wśród nauczycieli i uczniów nawiązywanie i wzbogacanie kontaktów z kolegami z zagranicy za pomocą Internetu. Tą drogą redagowane są np. wspólne lekcje europejskie. Tak nawią-

⁴ Szerzej m.in.: *Reforma programów szkolnych w perspektywie integracji europejskiej w Polsce i Niemczech*, w: *Transformacja w oświacie a europejskie perspektywy*, pod red. W. Hörnera i M. S. Szymańskiego, Warszawa 1998, s. 81 i n.

zywane kontakty międzyszkolne i międzyklasowe bywają punktem wyjścia do wymiany młodzieży szkolnej i nauczycieli w ramach europejskich programów edukacyjnych: „Sokrates”, „Leonardo da Vinci” i „Młodzież 2000”⁵.

Rozwinięciem „lekcyjnej” edukacji europejskiej są **szkolne kluby europejskie**. Są one z założenia formą współpracy nauczycieli i uczniów na rzecz upowszechniania i rozwijania wiedzy o Europie⁶. Formuła klubów, zakres, forma i tematyka ich działania zależy od inwencji uczestników. Rozmach działania klubów europejskich zależy zwłaszcza od ich uczestników. Kluby współpracują z wieloma podmiotami zainteresowanymi problematyką europejską: kuratoriami oświaty, lokalnymi władzami administracyjnymi i samorządowymi, placówkami oświatowymi, kulturalnymi i innymi partnerami. Kluby mogą być także uczestnikami wspomnianych wyżej programów.

W okresie przygotowań do reformy oświaty, w latach 1997–1998, przygotowany został projekt międzyprzedmiotowej ścieżki **edukacja europejska**. Znalazł on odbicie w podstawie programowej kształcenia ogólnego⁷. Okres poprzedzający wdrożenie reformy oświaty oraz kolejne lata jej realizacji to czas, gdy Rada uczestniczyła w opiniowaniu programów zajęć ścieżki **edukacja europejska** w gimnazjum.

Rozporządzenie MEN z 15 lutego 1999 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego zakłada następujące cele edukacyjne: 1. Określenie miejsca i roli Polski i Polaków w integrującej się Europie. 2. Rozwijanie tożsamości europejskiej budowanej na gruncie miłości do małej i wielkiej ojczyzny. 3. Ukazywanie procesu integracji jako środka prowadzącego do przyspieszenia transformacji ustrojowej i osiągnięcia warunków do długofalowego rozwoju kraju. Zadania szkoły sformułowano następująco: 1. Ukazanie za-

⁵ Szerzej: *Unijne programy edukacyjne*, w: *Szkola: edukacja europejska*, pod red. J. Kropiwnickiego, Jelenia Góra 2001, s. 73 i n.; *Przewodnik po programie MŁODZIEŻ*, Warszawa 2000. Przewodnik przygotowany został przez Narodową Agencję Programu MŁODZIEŻ, będącą częścią Fundacji Rozwoju Systemu Edukacji. Program przeznaczony jest dla młodych ludzi w wieku 15–25 lat. Bazuje na doświadczeniach Programu MŁODZIEŻ DLA EUROPY (*Youth for Europe*) oraz WOŁONTARIATU EUROPEJSKIEGO (*European Voluntary Service*). Także: *Unijne programy dla młodzieży*, Białystok b.r.w.

⁶ Idea szkolnych klubów europejskich zrodziła się w Portugalii. Upowszechniona przez Radę Europy idea ta trafiła do Polski w latach 90-tych. Szerzej m.in.: *W szkolnych klubach europejskich*, w: *Szkola: edukacja...*, s. 246 i n.; *Szkolne kluby europejskie*, UKIE, Warszawa 2002; *Szkolne kluby europejskie*, Białystok, b.r.w.

⁷ Por.: *Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dn. 15 lutego 1999 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego*, DzU RP nr 14, z dn. 23 lutego 1999 r., poz. 124, s. 583 i n.

sad funkcjonowania najważniejszych organizacji europejskich. 2. Zapoznanie z celami, podstawami ustrojowymi i instytucjonalnymi Unii Europejskiej. 3. Wskazanie konkretnych form i możliwości współpracy młodzieżowej oraz uczestnictwa w życiu publicznym zintegrowanej Europy. Przewidywane osiągnięcia sformułowano następująco: 1. Rozumienie procesów integracyjnych zachodzących w Europie. 2. Wyjściowa postawa otwartości i dialogu, wznosząca się ponad uprzedzenia i stereotypy etniczne. 3. Znajomość najważniejszych instytucji europejskich. 4. Przykłady umiejętności potrzebnych w nawiązaniu współpracy europejskiej na poziomie indywidualnym, grupowym i państwowym. 5. Przyczynianie się do powstawania świadomości: „jestem Polakiem, więc jestem Europejczykiem”⁸.

Wydarzenia wiosny i lata 1999 r., newralgicznego okresu wdrażania reformy oświaty, wymagają kilku zdań komentarza. Sześć miesięcy dzielące termin opublikowania rozporządzeń MEN z 15 lutego 1999 r. i rozpoczęcie pierwszego roku szkolnego w zreformowanej szkole, tj. 1 września tegoż roku, był czasem, gdy autorzy i wydawcy (w większości prywatni) zmuszeni zostali do skrajnego pośpiechu w tworzeniu stosownych programów nauczania. Sporo czasu i starań pochłaniała procedura opiniowania i ministerialnego akceptowania tychże programów. Na szczęście druk, przy ówczesnym stanie poligrafii, nie opóźniał ich publikacji. Otwartą pozostawała natomiast kwestia skuteczności dotarcia na czas z programem nauczania do zainteresowanych nauczycieli. Ilustracją czasochłonności wspomnianej procedury niech będzie przykład programu autorskiego Ewy Repsch, który uzyskał dopuszczenie do użytku szkolonego dopiero w końcu listopada 1999 r., a wydrukowany zo-

⁸ *Ibidem*. Zgodnie z podstawą programową edukacja europejska powinna zawierać następujące treści: 1. Polska w Europie. Przykłady najważniejszych wzajemnych związków między Polską a innymi państwami europejskimi w przeszłości. 2. Zasada ładu europejskiego opartego na wspólnej, historycznej podstawie cywilizacyjnej: filozofii greckiej, prawie rzymskim i Biblii. 3. Twórcy Wspólnot Europejskich: R. Schuman, A. de Gasperi, K. Adenauer i inni. 4. Cele i założenia Wspólnot Europejskich. Krótka historia traktatów. 5. Wielość koncepcji rozwoju Unii Europejskiej. 6. Rada Europejska, Rada Unii Europejskiej, Komisja Europejska, Parlament Europejski, Europejski Trybunał Sprawiedliwości, Trybunał Rewidentów Księgowych. 7. Jednolity Rynek Europejski (swobodny przepływ osób, towarów, kapitału i usług). Waluta europejska. 8. Polityka edukacyjna UE: między odrębnością programową i formami współdziałania. Program współpracy i wymiany młodzieży. Wymienialność dyplomów. Nauka języków obcych. 9. Proces integracji Polski z UE. Procedury negocjacyjne. Koszty i korzyści wynikające z członkostwa w Unii Europejskiej dla polskiego obywatela. 10. Bezpieczeństwo europejskie. NATO, OBWE, ONZ. 11. Rada Europy. 12. Grupa Wyszehradzka. Inne organizacje regionalne. 13. Prawa człowieka. 14. Duchowy wymiar wspólnoty europejskiej (przesłanie Jana Pawła II).

stał w roku 2000⁹. Mniej więcej w tym samym czasie powstało jeszcze kilka programów autorskich i propozycji programowo-metodycznych¹⁰.

Jako przykład działań trwających znacznie dłużej przytoczyć można Zestaw: program nauczania, poradnik metodyczny dla nauczyciela i podręcznik przygotowany przez Krzysztofa Ruchniewicza pod wspólnym tytułem: *Edukacja europejska. Europa daleka czy bliska?*¹¹

Przygotowywanie programów nauczania ścieżki edukacyjnej dla szkół ponadgimnazjalnych odbywało się w znacznie lepszych warunkach, gdyż autorzy dysponowali znacznie większą ilością czasu. Jako przykład takiego programu wymienić można pracę Jana Borkowskiego i Ewy Repsch¹².

Wyciąg z czasem, a także z konkurencją na wolnym wszakże rynku programów, podręczników i innych materiałów pomocniczych, nie dotyczył wyłącznie programów. Podobna procedura dotyczyła przygotowania podręczników, przewodników metodycznych itp. W rzeczywistości czas dany przez MEN autorom, wydawcom, ministerialnym recenzentom i urzędnikom, dru-

⁹ E. Repsch, *Edukacja europejska. Gimnazjum. Autorski program nauczania dopuszczony do użytku szkolnego przez Ministra Edukacji Narodowej. Numer dopuszczenia DKW-4014-299/99*, Wrocław 2000. Na marginesie dodajmy, że Autorka była w tym czasie pracownikiem MEN.

¹⁰ H. Kurzydło, *Program kursu doskonalącego szkolnych liderów edukacji europejskiej*, J. Korzeniowski, J. Usowicz, *Autorska koncepcja realizacji ścieżki edukacyjnej „edukacja europejska”*; A. Teuchman-Kandut, *Przykładowe scenariusze zajęć z języka polskiego poświęcone problematyce Europejskiej oraz Propozycje Kłodzkiego Towarzystwa Oświatowego* (pochodzące z pierwszego zeszytu serii *Od Europy do Europy przez Europę* – H. K.), w: *Edukacja europejska w zreformowanej szkole*, pod red. S. Bednarka, Wrocław 2000, s. 210 i n.

¹¹ K. Ruchniewicz, *Edukacja europejska. Europa daleka czy bliska. Gimnazjum. Program nauczania dopuszczony do użytku szkolnego przez MENiS, wpisany do wykazu programów nauczania pod numerem DOKS-4014-15/02*, Warszawa-Wrocław 2002; tegoż, *Edukacja europejska. Europa daleka czy bliska. Gimnazjum. Poradnik metodyczny do programu nauczania ścieżki edukacyjnej dla gimnazjum (program dopuszczony do użytku szkolnego przez MENiS, nr DOKS-4014-15/02)*, Warszawa-Wrocław 2002; tegoż, *Edukacja europejska. Europa daleka czy bliska. Podręcznik dla gimnazjum*, Warszawa-Wrocław 2002. Do programu dołączony jest gratisowy CD. Zestaw uzupełnia *Atlas. Historia i przyszłość integracji europejskiej (gimnazjum)*, Wrocław 2002 oraz kilkanaście map i plansz dydaktycznych. Komplet ten został wydany przez Polskie Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych im. Eugeniusza Rommiera SA. Zapewne z tego powodu w przewodniku zaleca się wykorzystywanie podczas lekcji różnych wydawnictw kartograficznych PPWK. Ponadto przewodnik, a zwłaszcza podręcznik, zawiera wiele mapek przygotowanych z wielką starannością.

¹² J. Borkowski, E. Repsch, *Edukacja europejska. Liceum ogólnokształcące. Liceum profilowane. Technikum. Autorski program nauczania ścieżki edukacyjnej „Edukacja europejska” dopuszczony do użytku szkolnego przez Ministra Edukacji Narodowej i Sportu. Numer dopuszczenia DOKS-4015-226/02*, Wrocław 2002.

karzom i kolporterom był skrócony do trzech miesięcy, gdyż nauczyciele już w czerwcu zobowiązani byli wskazać wybrane przez siebie podręczniki na zbliżający się rok szkolny 1999/2000. Doprowadziło to wiosną i latem 1999 r. do stanu, który trudno inaczej nazwać jak chaotyczny wyścig z czasem i konkurentami¹³. Dalekosiężne skutki specyficznego, delikatnie rzecz ujmując żywiołowego, urynkowania produkcji i sprzedaży podręczników odczuwamy do dzisiaj. Skutkiem tej mającej wówczas miejsce patologii są „pozamerytoryczne” przesłanki wyboru podręczników przez nauczycieli¹⁴.

Ta nienormalna sytuacja w stosunkowo niewielkim stopniu dotknęła nauczycieli zajmujących się edukacją europejską, gdyż już wówczas mieli do dyspozycji coraz więcej materiałów informacyjnych dotyczących UE, w tym wspomniany wyżej pakiet edukacyjny, a ponadto mogli pierwszy rok reformy po prostu „przeczekać”, przekładając realizację ścieżki **edukacja europejska** na następny rok szkolny. Dodajmy na marginesie, że okoliczności przygotowywania i wdrażania reformy oświaty w 1999 r. oraz towarzyszące jej problemy stanowią wdzięczny temat do badań, który powinni podjąć historycy, w tym i dydaktycy historii.

Edukacja europejska w szkołach średnich, podobnie zresztą jak i analogiczna ścieżka przedmiotowa w gimnazjum, stanowi przykład nader specyficznego przedmiotu. Podchodząc do sprawy formalnie, wydawać się może, że jest to przedmiot jak każdy inny. Wskazany w tytule niniejszego wystąpienia problem związków edukacji europejskiej z edukacją historyczną i obywatelską, tezę tę zdaje się potwierdzać. Uważam jednak, że jest to tylko dość powierzchowne odczytanie. **Edukacja europejska** wymaga moim zdaniem zasadniczo innego podejścia zarówno do treści historycznych, jak i obywatelskich, do których winniśmy odwoływać się w prowadzeniu tego przedmiotu. Świadomie użyłam tu zwrotu „prowadzenie”, a nie „naucza-

¹³ „Wyścig z czasem” był m.in. powodem, iż udało mi się doprowadzić do końca prace nad przygotowaniem jednego z pierwszych podręczników do tego przedmiotu dopiero przed rozpoczęciem kolejnego roku szkolnego 2000/2001: H. Konopka, *Edukacja europejska. Ścieżka edukacyjna dla gimnazjum*, Warszawa 2000.

¹⁴ Wspomnijmy pojawiające się cyklicznie, również przed rozpoczęciem roku szkolnego 2002/2003, dyskusje prasowe i wypowiedzi działaczy oświatowych, m.in.: *Afera w Olsztynie. Podręcznikowe prowizje*, „Gazeta Wyborcza” nr 206, 4 września 2002. Jest to pojedynczy przykład publikacji o skandalicznej atmosferze towarzyszącej „wyborowi” podręczników przez nauczycieli i „zachętach” czynionych przez wydawców. Problem ten, leżący poza zasadniczym wątkiem rozważań, jest jednak na tyle bulwersujący, że trudno pominąć go milczeniem. Poza dobrem ucznia, któremu należą się dobre podręczniki, jest to pula do wzięcia licząca miliony złotych.

nie” przedmiotu **edukacja europejska** (pomińmy jednak dalsze rozważania nad zakresem pojęciowym tych terminów).

Analizując cele **edukacyjne edukacji** europejskiej w liceum zauważamy, że ich osiągnięcie uzależniono od poznania przez uczniów dziejów integracji europejskiej (wątek historyczny), jej minionych i współczesnych uwarunkowań geopolitycznych (wątek historyczny i politologiczny) oraz – co szczególnie ważne z polskiego punktu widzenia – skutki pozostawiania Polski poza zachodnioeuropejskim nurtem integracyjnym, zabiegów o przyjęcie naszego kraju do Unii Europejskiej, a w perspektywie – wejścia do niej (zagadnienia historyczne, politologiczne, prawne, społeczne, kulturalne itp.)¹⁵. Wydaje się, że szczególnie głębokiego zrozumienia wymaga problem widzenia istoty tożsamości i suwerenności polskiej w ich nierozłącznym związku z istotą wspólnotowości UE. Jest to problem o tyle ważny, co zarazem delikatny, gdyż bliski jest zagadnieniom bieżącej polityki i stanowi jej nośny propagandowo i wychowawczo aspekt.

W celu realizacji powyższych założeń, szkoły obarczone zostały kilkoma dość ogólnie sformułowanymi zadaniami:

1. Ułatwienie rozumienia Unii Europejskiej we wszystkich jej wymiarach.
2. Stopniowe przygotowanie ucznia do samodzielności w zdobywaniu informacji na temat Unii Europejskiej.
3. Wskazywanie konkretnych form i możliwości współpracy młodzieżowej oraz uczestnictwa w życiu publicznym Unii Europejskiej w okresie przedakcesyjnym i pełnego członkostwa¹⁶.

Zadanie pierwsze, pozornie najprostsze, stawia jednak przed szkołą, a ściślej przed nauczycielami, najbardziej skomplikowane problemy. Musimy wszakże zdawać sobie sprawę z zasadniczych różnic, które dzieliły wiele dziedzin życia w Polsce i w krajach UE: od politycznych, przez społeczne i gospodarcze, po techniczne. Z wieloma problemami borykać się też będziemy podczas przełamywania naszych codziennych stereotypów zupełnie nieprzyzystających do tradycji i obowiązujących w UE regulacji prawnych. Wydaje

¹⁵ 1. Poznanie założeń, celów i historii Unii Europejskiej. 2. Umiejętność postrzegania integracji europejskiej w kontekście przemian geopolitycznych współczesnego świata oraz szans rozwojowych Polski. 3. Umiejętność rozróżniania między podstawami tożsamości i suwerenności polskiej oraz podstawami wspólnotowymi Unii Europejskiej. 4. Rozumienie kontekstu europejskiego aktualnych wydarzeń społecznych, kulturalnych, gospodarczych i politycznych w Polsce i Europie. Por.: *Podstawa programowa dla liceum. Edukacja europejska*, <http://www.men.waw.pl/oswiata/biezace/ar-2001-2/dok-ref/ref-gimn/podstl.htm> z dn. 02-08-22.

¹⁶ *Ibidem*.

się jednak, że jest w tym także pewien aspekt optymistyczny. Młodzież licealna i gimnazjalna jest stosunkowo dobrze przygotowana do samodzielnego poszukiwania informacji o integrującej się Europie. Należy mieć nadzieję, że szkoła potrafi pobudzić jej zainteresowanie tą problematyką.

Pewne obawy budzi katalog zakładanych osiągnięć:

1. Znajomość historii, głównych instytucji, zasad procesu decyzyjnego oraz podstaw prawa pierwotnego i wtórnego Unii Europejskiej.
2. Umiejętność samodzielnego gromadzenia, analizowania i interpretowania informacji na temat Unii Europejskiej dla poszerzenia własnej wiedzy lub przygotowywania możliwych projektów współpracy.
3. Znajomość mechanizmów współpracy i umiejętność tworzenia odpowiednich projektów umożliwiających tę współpracę¹⁷.

Z jednej strony zakładane osiągnięcia są sformułowane dość enigmatycznie, z drugiej zaś sprowadzają się do umiejętności opracowywania projektów współpracy – nie precyzując jednak z kim, w jakim celu itp. Wydaje się, że przed szkołą, a szerzej także przed władzami państwowymi, administracyjnymi i samorządowymi, stoją w tym zakresie zadania przewartościowania i zreformowania struktur organizacyjnych, a przede wszystkim tego, co dość ogólnie można by nazwać filozofią funkcjonowania. Odejścia od odziedziczonego po minionych okresach stylu urzędowania, na rzecz spełniania służebnej roli wobec interesantów – obywateli nie tylko własnego państwa, ale także całej Unii. Podstawowe wolności obowiązujące w UE: wolność przepływu osób, pracy, towarów i kapitału nie do końca są rozumiane jako spójny, ściśle ze sobą związany system naczyń połączonych. Wolności te niebawem staną się także naszym udziałem.

Pozostaje wreszcie kwestia treści nauczania¹⁸. Ich układ i zakres jest nastawiony na przekazanie uczniom sporej dawki wiedzy o historii oraz

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*. Są to: 1. Historia idei i procesu integracji europejskiej (od starożytności do współczesności). 2. Europa wartości, duchowy wymiar Europy. 3. Przestrzeń europejska – czynniki integrujące i dezintegrujące. 4. Polska i Polacy w budowaniu Europy. 5. Organizacje europejskie i miejsce Polski w tych organizacjach. 6. Unia Europejska – cele i zasady funkcjonowania, główne organy, polityki wspólnotowe. 7. Negocjacje Polski z Unią Europejską. 8. Prawo europejskie i jego konsekwencje dla Polski i Polaków. 9. Jednolity europejski rynek pracy, wspólna waluta europejska. 10. Europejskie problemy społeczne i ekonomiczne – sposoby ich rozwiązywania. 11. Bezpieczeństwo europejskie w wymiarze międzynarodowym i wewnętrznym. 12. Polityka regionalna Unii Europejskiej, współpraca samorządów, euroregiony. 13. Współpraca edukacyjna w Europie. 14. Polska i jej sąsiedzi. 15. Polska w regionie Europy Środkowej i Bałtyku. 16. Polska a Europa Wschodnia. 17. Obywatelstwo europejskie, obywatelski wymiar procesu integracji europejskiej. 18. Europa w świecie, procesy globalizacji a integracji.

współczesnym kształcie integracji europejskiej i miejscu zajmowanego w niej przez Polskę. Jest to rozwiązanie dość konserwatywne, będące powieleniem, inną wersją zagadnień z zakresu historii – od starożytnej do najnowszej, czy wręcz współczesnej, co by ten termin nie znaczył. Proporcjonalnie zbyt mało uwagi twórcy podstawy programowej poświęcili zagadnieniom, które powinny przybliżyć uczniom istotę procesu integracji europejskiej, jej praktyczny, „obywatelski” wymiar. Integracja to nie tylko historia i współczesne struktury instytucji wspólnotowych, ale przede wszystkim coraz to nowe możliwości otwierające się przed obywatelami UE. Umiejętność przekonywującego ukazania przenikania się płaszczyzny wspólnotowej i zachowujących specyficzny charakter odrębnych wartości narodowych i państwowych jawi się jako ambitne zadanie stojące przed nauczycielami i uczniami.

Problematyka integracji europejskiej w programie nauczania w liceach w dużej mierze wiąże się z edukacją historyczną i obywatelską¹⁹. Uwaga ta dotyczy zwłaszcza historii najnowszej, ale także – zwłaszcza w kontekście tzw. **wspólnych europejskich korzeni** oraz miejsca Polski w Europie – wcześniejszych epok historycznych. Zawiera się w tym wyraźna wskazówka dla nauczycieli historii, by eksponowali stosowne wątki nawiązujące do szeroko rozumianej edukacji europejskiej. Podobne uwagi odnoszą się do realizacji programu **wiedzy o społeczeństwie**. Zasygnalizujemy w tym miejscu możliwość i celowość prezentacji wielu problemów związanych z tym przedmiotem na tle analogicznych zagadnień w krajach unijnych, istniejących podobieństw i różnic, dróg dochodzenia do wspólnych ustaleń, sensu – że użyjemy tego określenia – **wspólnotowości w różnorodności**.

Jako logiczna konsekwencja tego stanu rzeczy jawi się więc konieczność, a co najmniej potrzeba rozważenia celowości dalszej integracji nauczania przedmiotów związanych z integracją europejską. Służyć to powinno lepszemu wykorzystaniu czasu nauki, uatrakcyjnieniu zająć, a przede wszystkim zogniskowaniu rozproszonych wysiłków nauczycieli różnych przedmiotów. Poza tym należałoby przeanalizować potrzebę powtarzania w szkołach ponadgimnazjalnych wielu zagadnień prezentowanych w ramach ścieżki **edukacja europejska** w gimnazjum. Nie uniknęli tego twórcy podstawy

¹⁹ Dodajmy, że w planach Rady ds. Edukacji Europejskiej jest zamiar przygotowania ścieżki edukacji europejskiej dla szkolnictwa zawodowego, a także doskonalenie studiów europejskich (specjalizacji i studiów podyplomowych) w szkołach wyższych. Szerzej: *Pierwsze posiedzenie Rady do spraw Edukacji Europejskiej*, http://www.men.waw.pl/oswiata/istatne/pos_rad.htm.

programowej kształcenia ogólnokształcącego. Celowe jest też przygotowanie podręcznika uwzględniającego potrzeby młodzieży licealnej. Ogromna liczba różnej wartości materiałów informacyjnych o integracji europejskiej, a także dostępne podręczniki i opracowania szczegółowe nie ułatwiają bowiem nauczania i uczenia się – przyswajania interesujących nas problemów.

ZBIGNIEW ROMANIUK (Brańsk)

LUDWIK ZAMENHOF – NIEZNANE SZCZEGÓŁY BIAŁOSTOCKIEGO ŻYCIORYSU

Zdawać by się mogło, że postać Ludwika Zamenhofa, który zdecydowanie zdystansował wiele znamienitych postaci w szeroko rozpropagowanym przez lokalne media plebiscycie *Białostoczanie XX w.*, jest bardzo dobrze znana. Podstawowe fakty z jego życiorysu nie stanowią już zagadki, szczególnie jeśli chodzi o jego białostocki rozdział. Wbrew pozorom, o Zamenhofach i ich pobycie w Białymstoku wiadomo bardzo mało. Informacje powielane w różnych publikacjach niestety ugruntowały błędny życiorys Zamenhofa, oparty bardziej na domysłach niż faktach. Głównym powodem takiego stanu był brak badań historycznych nad biografią Ludwika. Dotychczas o Zamenhofie pisali zazwyczaj esperantyści rozmiłowani w swym mistrzu, zamykając się w kręgu powielanych i coraz to bardziej upiększanych „faktów”¹.

¹ Ważniejsze publikacje: Leteroj de L., *L. Zamenhof*, t. I, Paryż 1948; J. Muszyński, *Zarys historii języków międzynarodowych a język esperanto*, Łódź 1948; E. Privat, *Życie dra Zamenhofa twórcy międzynarodowego języka esperanto*, tłum. J. Pióro, Poznań 1957 (pierwsze wydanie za granicą w 1920 r.); M. Ziółkowska, *Doktor Esperanto*, Warszawa 1959; M. Boulton, *Creator of Esperanto*, 1959; I. Lapennae, *Podstawowe fakty o języku międzynarodowym (esperanto)*, Wrocław 1965; R. Kraško, *Ludwik Zamenhof – twórca esperanto. Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, 1972, t. 3, s. 121–147; ostatnio wiele miejsca Zamenhofowi poświęcono w numerze 19 (1999 r.) białostockiego magazynu historycznego „Gryfita”. Najnowsza biografia: Z. Banet-Fornalowa, *La familio Zamenhof. Originala biografio studo*, Postpar, G. Silfer, La Chaux-de-Fonds: Kooperativo de Literatura Foiro, 2001 (recenzja: H. Brown, *Ne nur pri Ludoviko*, „La Ondo de Esperanto” 2001, nr 12). Esperantystami nie są, ale o Zamenhofie pisali też: T. Wiśniewski, *Ludwik Zamenhof*, Białystok 1987; krótki biogram Zamenhofa zawiera książka: *Białostoczanie XX wieku. Wielki plebiscyt Gazety Wyborczej, Radia Białystok i Telewizji Białystok*, Białystok 2000; też J. Trynkowski, *Gimnazjum. Z dziejów Gimnazjum Białostockiego (1777) 1802–1915*, Białystok 2002, s. 311–313.

Badając zagadnienia związane z białostockimi Żydami, natknąłem się na powszechnie dostępne od wielu lat akta, które znacząco zmieniają i uzupełniają białostocki życiorys Ludwika i jego rodziny. Przejrzenie zasobów archiwalnych w Grodnie i Białymstoku przyniosło w tym względzie wręcz rewelacyjne ustalenia.

W Tykocinie uwagę przykuwa tablica z brązu przytwierdzona w 1999 r. do kamienicy naprzeciwko słynnej synagogi. Dwujęzyczny polsko-esperancki napis głosi, że ufundowano ją Markowi Zamenhofowi, ojcu słynnego Ludwika, który miał się urodzić 27 stycznia 1837 r. w Tykocinie. Bardzo dobrze zachowane tykocińskie akta żydowskich urodzeń z lat 1826–1844 niestety nie zawierają wpisów, które mogłyby to potwierdzić. Przy okazji ustaliłem, że Zamenhofowie przybyli do Tykocina dopiero około połowy XIX w., skąd po kilku bądź kilkunastu latach przeprowadzili się do Białegostoku².

W Archiwum Państwowym w Białymstoku znajduje się niemal komplet żydowskich ksiąg stanu cywilnego z drugiej połowy XIX w. Tutaj jest też akt urodzenia-obrzezania Ludwika Zamenhofa. Pomimo że fakt ten był znany od szeregu lat, żaden z historyków nie analizował jego treści. Po raz pierwszy zacytuję pełną treść tego dokumentu, w tłumaczeniu na język polski (oryginał sporządzono w języku rosyjskim i hebrajskim):

Urodzenie płci męskiej, akt nr 47 z 1859 r. „Obrzezania dokonali Lejb Kon i Wolf Suraski. Urodzenie według kalendarza chrześcijańskiego 3, a obrzezanie 10 grudnia; według kalendarza żydowskiego urodzenie 19, a obrzezanie 26 dnia miesiąca kislew [5620 r.] w Białymstoku. Dane o rodzicach: Mordka Fejwelowicz Zamenow[!], Liba Szolemowna Sofer. Imię narodzonego dziecka Lejzer”³.

Polscy autorzy poszli przede wszystkim śladem powieści dokumentalnej Marii Ziółkowskiej o *Doktorze Esperanto*, a opisuje ona życie Ludwika w sposób dość swobodny, nie zawsze zgodny z prawdą. Stwierdzenia tej autorki weszły już niestety do kanonu podstawowej wiedzy o Ludwiku i trudno będzie to zmienić.

² Archiwum Państwowe w Białymstoku (APB), Akta Stanu Cywilnego Okręgu Bózniczego w Białymstoku (OB Białystok), sygn. 22, akt 25/ż/1862 – Fejgla, sygn. 42, akt 74/ż/1864 – Gitla, dzieci Mordche Zamenhofa; sygn. 39, akt 82/m/1863 – Fajvel vel Fabian, sygn. 42, akt 234/m/1864 – Jankiel, dzieci Josła Wolfa Zamenhofa. W tych przypadkach przy rodzicach podano, że byli z miasta Tykocin. Chociaż faktycznie co najmniej od 1859 r. Mark z rodziną mieszkał już w Białymstoku, to do ksiąg miejskich i gminy żydowskiej w Białymstoku zapisano ich między 1864 a 1866 r., podobnie jak rodzinę jego brata Josła Wolfa.

Przy numerze aktu litera „m” oznacza numerację urodzeń męskich, a litera „ż” żeńskich.

³ APB, OB Białystok, sygn. 22, k. 22v–23, akt urodzenia nr 47/m/1859.

Tyle mówi typowy akt urodzenia, który wymaga jednak dodatkowych objaśnień. Obrzezania nowo narodzonego dokonano ósmego dnia życia, co oznacza, że dziecko przyszło na świat zdrowe. Przyzwyczajono nas, że Zamenhof to Ludwik, a jego ojciec to Marek, matka zaś zwać się miała Rozalia. Skąd zatem te rozbieżności. W akcie urodzenia mamy do czynienia z właściwą formą imion żydowskich.

Bliższa analiza akt pozwoliła na ustalenie, że Mordka (Mordche) Zamenhof zmienił imię na Marek oraz imię ojca Fajwla na Fabiana, co władze dokumentem z 20 kwietnia 1871 r. poleciły wpisać na marginesie wcześniejszego aktu urodzenia jego córki Fejgli z 1862 r.⁴ Wytarto wówczas w tym dokumencie poprzednio wpisane imiona „Mordka Fajwelowicz” i w to miejsce wpisano „Mark Fabianowicz”. Pojawiająca się w tym czasie tendencja do zmiany tradycyjnych imion na brzmiące chrześcijańsko dotyczyła jeszcze niewielkiej części Żydów, którzy stopniowo odchodzili od ortodoksji. Z odpowiednim wykształceniem i chrześcijańsko brzmiącym imieniem było łatwiej o karierę urzędniczą. W przypadku Zamenhofa może miało to związek z czasowym, krótkim nauczaniem w białostockim gimnazjum, co nie jest jednak pewne. W przyszłych publikacjach ojca Ludwika należy określać więc jako **Mordche vel Mark** (Marek). Niekiedy w opracowaniach podaje się też brzmienie Markus, ale tej formy nie znalazłem w żadnym dokumencie archiwalnym, stąd uważam ją za mniej właściwą, pomimo jednoznaczności tych określeń.

Ponadto ciekawostkę stanowi fakt, że Mordche vel Mark Zamenhof wiosną 1862 r. jako swój wykonywany zawód podał – „buchalter” (księgowy). Pierwsza wzmianka o nim jako nauczycielu pojawia się w 1866 r., chociaż nie można wykluczyć, że był nim już wcześniej. Z pośrednich danych wynika, że Zamenhofom wiodło się nie najlepiej⁵.

Matka Ludwika w dokumentach z lat 1862–1871 konsekwentnie wymieniana jest jako Liba lub Liba Rochla. Podczas pobytu w Białymstoku

⁴ APB, OB Białystok, sygn. 35, akt 25/ż/1862, k. 22v – na marginesie aktu urodzenia odnotowano podstawę zmiany (sprostowania) imion z Mordka Fajwelowicza na Marka Fabianowicza: „Isprawleno po predpisaniu Dumy ot 8 aprela 1871 za nr 1343”.

⁵ A. Dylewski (*Śladami Żydów polskich*, 2002, s. 98 – przewodnik Pascala) przytaczając kilkunastuletni życiorys Ludwika bezpodstawnie twierdzi, że wychowywał się on „w zamożnej rodzinie nauczyciela języków obcych i jednego z fundatorów Synagogi Chóralnej” oraz że Zamenhof był cenionym okulistą. Synagogę Chóralną wzniesiono w 1834, a Marek przyszedł na świat w 1837 r., co wyklucza tę tezę. Zamenhof znacznie później mógł przynależć do tej synagogi i jak wszyscy łączyć na jej utrzymanie i remonty. Ludwik nigdy nie był cenionym okulistą, a raczej przeciętnym.

Ludwik Zamenhof
jako student

47	Левин, Лев Васильевич Вуржский	3-10	26.19	модер	Мордха фон Белобудови Зингерманови Анатолий- Анатолий Скобелев -	Сини Зингер
48	модер	11	11	модер		

Akt urodzenia-obrzezania L. Zamenhofs, 1859 r.

w sprawach urzędowych nie używała więc imienia Rozalia, które urobiono znacznie później, być może od Rochli. Właściwe imiona do obecnej chwili pozostawały nieznanne. Nie stwierdziłem w Białymstoku ani jednego zapisu archiwalnego, w którym matkę Ludwika nazywano by Rozalią. Faktycznie była to **Liba Rochla** (Rachela).

Nieznane dotąd było biografom również imię dziadka Ludwika Zamenhofa, a był nim Fajwel vel Fabian. To on przybył do Tykocina ze swymi synami. W niektórych publikacjach żydowskich określano go jako Tobiasza, co nie odpowiada prawdzie. Wiadomo, że i on był nauczycielem, ponoć znacznie lepszym od Marka⁶. Podobnie nieznanne pozostawało imię ojca żony Marka, Liby Rochli z domu Sofer, który nazywał się Szolem. Akt urodzenia dostarczył więc wielu nieznanym szczegółów o najbliższej rodzinie Ludwika.

Mordche Zamenhof w 1859 r. nie był chyba jeszcze osobą zbyt znaną w Białymstoku, skoro jego nazwisko zapisano błędnie w zruszczonej formie – Zamenow. Oficjalnie podaje się, że Ludwik Zamenhof urodził się 15 grudnia, a akt urodzenia wymienia 3 grudnia. Ta rozbieżność wynika ze stosowanego wówczas i narzuconego na naszych terenach urzędowego kalendarza juliańskiego. Według kalendarza gregoriańskiego Ludwik urodził się więc 15 grudnia, we czwartek. Według kalendarza żydowskiego – mierzonego od rzekomego stworzenia świata – było to 19 kislew 5620 r. Dwa dni później, w sobotę, zgodnie z żydowską tradycją ojciec musiał zorganizować przyjęcie dla mężczyzn zwane *szalom zachar*. W trakcie obrzezania, którego dokonano 22 grudnia (piątek), *mohelem* i *sandakiem* była para mężczyzn, którzy w Białymstoku zajmowali się tym niejako etatowo.

Sam Ludwik winien być zwany Lejzerem-Lazarem-Ludwikiem, gdyż imion w tych formach używał w trakcie swego życia. Oczywiście to ostatnie obrał sobie sam, bo z takim łatwiej było obcować pośród i z chrześcijanami. Imię Ludwik jest późniejszym fonetycznym powiązaniem Lejzera vel Lazara, w spolszczonej formie Łazarza. W trakcie pobytu w Białymstoku był to jeszcze Lejzer (Lazar), a nie Ludwik Zamenhof.

Zadziwiające jest jak mało faktów genealogicznych ustalili biografowie o rodzinie Zamenhofów. Okazuje się, że Fajwel vel Fabian Zamenhof (dziadek Ludwika) oprócz Mordche miał też drugiego, chyba młodszego syna – **Josła Wolfa**. Tenże z zawodu był drobnym handlarzem i mieszkał w Tykocinie. Około 1862 r. poślubił Sorę Ickownę, z którą już co najmniej od następnego roku mieszkał w Białymstoku. Mieli kilkoro dzieci: jedno po dziadku nosiło

⁶ *Evrejskaja Enciklopedija*, S.-Peterburg, b.r.w., (dalej jako *EE*), t. VII, kol. 665.

imię – Fajwel vel Fabian (ur. 3 VI 1863), Frejda zwana też Fryderyką (1868, zmarła w czerwcu 1870), ponadto był Jankiel (2 XII 1864), a z pewnością również Rebeka (1867) i Salomon (1870)⁷.

W publikacjach biograficznych pośród rodzeństwa Lejzera-Ludwika wymienia się urodzonych w Białymstoku: Sarę – 1860 r., Fanię – 1862 r., Augustę – 1864 r., Feliksa – 1868 r. i Henryka – 1871 r., a w Warszawie Idę, Leona – 1876 r. i Aleksandra – 1877 r. Porównajmy te dane z dokumentami stanu cywilnego przechowywanymi w Białymstoku: Fejgla vel Fagel urodzona 12 IV 1862 r. (to zapewne wspomniana Fania lub Feliksa), Gitla – 24 VIII 1864 r. (zapewne tożsama ze wspomnianą Augustą), Sora Dwora – 25 XI 1866 r. (to być może Sara, której urodzenie błędnie datowano na 1860 r.), Fabian (1868), Hersz (zm. 24 VII 1870 r., mając osiem tygodni), Grzegorz ur. 6 X 1871 r. (przez biografów niesłusznie nazywany Henrykiem). Jak widać odnalezione dokumenty zmieniają także nasze pojęcie o najbliższej rodzinie Ludwika. Dalsze poszukiwania pozwolą być może na odnalezienie aktu małżeństwa Mordka i Liby Rochli Zamenhofów, który dostarczyć może nowych szczegółów, podobnie jak akty zgonów członków rodziny⁸.

Kilka nieznanych faktów z życia Zamenhofów ustaliłem również na podstawie akt Państwowego Archiwum Historii Białorusi w Grodnie. Do Marka, a może jednak do jego ojca Fajwla, odnosi się wzmianka w rosyjskich dokumentach śledczych o nauczycielu Zamenhofie z Białegostoku, który często pisał różne donosy do władz carskich. Jeden z tych donosów w formie anonimu, dotyczył przybyłego z Warszawy do Białegostoku żydowskiego nauczyciela Bernarda Wildenbauma, obwinionego latem 1862 r. o noszenie polskiej odzieży narodowej. Policja w dochodzeniu podejrzewała, że ten anonim był sprawką Zamenhofa, gdyż prowadził on konkurencyjną szkołę dla dziewcząt⁹.

⁷ APB, OB Białystok, sygn. 39, akt 82/m/1863 – Fajwel vel Fabian; sygn. 42, akt 234/m/1864 – Jankiel; sygn. 27 – Skorowidz urodzeń z lat 1860–1883 (bez 1872 i 1880). Dokument ten częściowo uzupełnia zaginionie księgi urodzeń i wymienia ponadto inne dzieci Zamenhofów: Rebeka (akt 13/1867), Salomon (akt 176/1870). W artykule daty urodzenia podałem po przeliczeniu, wg kalendarza gregoriańskiego. *Ibidem*, sygn. 66, księga zgonów z 1870 r., akt nr 86/ż/1870 – Frejda c. Josla zmarła w wieku dwóch lat na zapalenie płuc.

⁸ Odszukanie aktu małżeństwa Zamenhofów może nastreczyć problemów, gdyż nie odnalazłem go w aktach lat 1858–59 ani w Tykocinie, ani w Białymstoku. APB, OB Białystok, sygn. 27 – Fabian (akt 274/1868); sygn. 66, akt nr 110/m/1870 – 25 miesiąca tamuz z ogólnego osłabienia zmarło dziecko Hersz Moredkowicz[!] Zamenhof.

⁹ Państwowe Archiwum Historii Białorusi w Grodnie, sygn. 1/34/94, sprawę prowadzono od 14 VIII do 9 XII 1862 r.; Z. Romaniuk, *Żydzi Białostoccy do 1915 r. Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, Białystok 2001, s. 167–168.

Zamenhof rzeczywiście posiadał w Białymstoku szkołę dla żydowskich dziewcząt. W 1866 r. uczęszczały do niej 63 uczennice. W konkurencyjnej szkole Kagana uczyły się 83 dziewczęta¹⁰. Marek początkowo zarabkował jako nauczyciel domowy u Zabłudowskich, najbogatszej żydowskiej rodziny w Białymstoku, a potem wspólnie z innymi młodymi nauczycielami otworzył szkołę „Tora ba dereh Erec” („Tora drogą do Erec” – czyli do Izraela)¹¹, która prawdopodobnie jest tożsama ze wspomnianą szkołą dla dziewcząt. Marek Zamenhof był nauczycielem języka niemieckiego i francuskiego. Jego ojciec Fajwel-Fabian, też językoznawca, uchodził za pioniera oświaty i kultury wśród białostockich Żydów¹².

Biografowie podają też tajemniczą informację, jakoby Marek Zamenhof był nauczycielem w miejscowym białostockim gimnazjum (szkole realnej). Nie udało się potwierdzić tej informacji w źródłach i należy traktować ją bardzo ostrożnie. O ile jednak nauczał w tym gimnazjum, było to możliwe po powstaniu styczniowym. Ewentualne zatrudnienie Zamenhofa mogło być związane z czystką, jaka nastąpiła w szkolnictwie po 1863 r. Zwolniono wówczas wielu nauczycieli pochodzenia polskiego. W spisie pedagogów szkoły realnej w Białymstoku z 1870/71 r. nie ma Zamenhofa¹³.

Powszechnie przyjmuje się, że rodzina Zamenhofów w 1873 r. opuściła Białystok i przeniosła się do Warszawy. Marek dostąpił wówczas niewątpliwego zaszczytu wykładania języka niemieckiego w instytucie weterynarii i w szkole realnej, będąc jednym z trzech(!) Żydów dopuszczonych w tym czasie do pracy w warszawskich szkołach państwowych¹⁴. Ponadto miał on uzyskać tytuł „tajnego radcy”¹⁵. Co zatem spowodowało, że prowincjonalny nauczyciel z powiatowego Białegostoku nagle zyskał taką posadę i to z tytułem o pewnej randze? Czym zaskarbił sobie zaufanie władz? Jaki był powód wyjazdu Zamenhofów do Warszawy? Otwartym pozostają nie tylko te pytania.

¹⁰ *Pamiętna książka grodnenskiej guberni na 1866 god*, Grodno 1866, s. 48–49. O żydowskim szkolnictwie w tym czasie w Białymstoku patrz: Z. Romaniuk, *op. cit.*, s. 162–163.

¹¹ Z. Wajnsztejn, *Największym Białegostoku*, „Reflektor”, nr 29, 29 VIII 1931, s. 3. Jest to przedruk artykułu o drze Ludwiku Zamenhofie z „Polskiej Wolności”, nr 33 z 1931 r. Autor w białostockim życiorysie podaje częściowo błędne informacje.

¹² *EE*, t. VII, kol. 665. Rodzina Marka, zapewne więc Fajwel-Fabian miał przybyć do Tykocina przez Grodno z Kurlandii. Z. Wajnsztejn, *op. cit.*

¹³ *Pamiętna książka grodnenskiej guberni na 1871 god*, Grodno 1871, s. 57–58.

¹⁴ *EE*, t. VII, kol. 666.

¹⁵ Z. Wajnsztejn, *op. cit.*

Inna odnaleziona jednostka archiwalna pozwala na istotną zmianę dotychczas poznanego życiorysu Ludwika, który faktycznie pozostał w Białymstoku jeszcze przez około dwa lata od wyjazdu ojca do Warszawy. Między bajki należy więc włożyć twierdzenia o ówczesnym pobycie młodego Zamenhofa w Warszawie, gdzie w 1873 r. miał pilnie przygotowywać się do egzaminów. Co zatem Ludwik robił w Białymstoku?

Biografowie podają, że od 1869 r. był on uczniem białostockiego gimnazjum (szkoły realnej). Niestety w znanych dokumentach nie ma o tym najmniejszej wzmianki. Natomiast z akt odnalezionych w Grodnie wiadomo, że dopiero jesienią 1872 r., po pozytywnie zdanym egzaminie, przyjęto go na dwuletni kurs białostockiego gimnazjum realnego. Pod nadzorem ojca uczył się do wiosny roku następnego, a potem, gdy rodzina wyjechała do Warszawy, pozostał w Białymstoku by dokończyć edukację. Nastolatek bez opieki najbliższej rodziny żył w Białymstoku własnymi, niekoniecznie szkolnymi sprawami. Niestety oblał pierwszy rok, głównie ze względu na naganne zachowanie. Repeta od początku mu nie szła i w końcu po niespełna dwóch miesiącach porzucił powtarzaną pierwszą klasę. Dyrektor Białostockiej Dyrekcji Szkół wyraził o Ludwiku opinię: „[...] nie tylko ostatecznie przestał się uczyć, ale ku zgorszeniu uczniów uciekał z klasy i w czasie lekcji wóczył się po mieście [...]”. To dlatego decyzją rady pedagogicznej w końcu października 1874 r. usunięto go ze szkoły. W księdze postępów nauki, czyli dzienniku lekcyjnym, przy nazwisku Zamenhof wpisano „[...] postępy ze wszystkich przedmiotów słabe, sprawowanie niezadowolające”¹⁶. Postać Ludwika dołączyć więc można do grona wybitnych ludzi, którzy w szkole nie zawsze radzili sobie najlepiej.

Wiek dorastania, młodzieńczego buntu, konflikty z ojcem i brak zrozumienia w rodzinie doprowadziły Ludwika do próby całkowitego zerwania z bliskimi, a nawet z religią przodków.

Wiosną 1875 r., zapewne gdy szkolnych porażek nie dało się już dłużej ukrywać przed rodziną, młody Zamenhof podjął desperacką decyzję ucieczki do Grodna, gdzie uczynił coś zadziwiającego – w połowie kwietnia napisał podanie do władz rosyjskich **o zmianę wyznania z mojżeszowego na prawosławne**. W dokumencie tym skłamał, że kończy szkołę w Białymstoku i dalej chce kontynuować naukę, ale ojciec odmawia finansowania. Ponadto Marek miał zmuszać go do wstąpienia na jakąkolwiek służbę państwową i to w tym celu miał on przybyć do Grodna.

¹⁶ Państwowe Archiwum Historii Białorusi w Grodnie, sygn. 1/7/1826, k. 3–4. Opinia dyrektora Białostockiej Dyrekcji Szkół o Lazarze Zamenhofie z 21 IV 1875 r.

Ludwik w realizacji swego planu widział zasadniczą przeszkodę – wyznanie mojżeszowe. Stwierdzał: „[...] Żydom w ogóle nigdzie nie ma żadnej szansy w państwowej służbie [...]”. Dalej przekonywał: „[...] z czystego serca szczerze pragnę być prawdziwym prawosławnym człowiekiem i wiernym sługą swego monarchy i rosyjskiej ojczyzny [...]” oraz najpokorniej prosił, a nawet błagał ze łzami, aby carski urzędnik poczynił stosowne kroki w jego sprawie. Zastrzegł jednak, aby jego chrzest utrzymać w tajemnicy i do tego czasu umieścić go w męskim monasterze, gdzie mógłby się schronić przed Żydami. Przy okazji skłamał w sprawie swego wieku stwierdzając, że ma siedemnaście lat, gdy faktycznie miał niespełna piętnaście i pół. Podanie w języku rosyjskim podpisał jako Lazar Zamenhof¹⁷. Sporządzona przy tej okazji opinia dyrektora szkoły o Ludwiku kończy się stwierdzeniem: „Da Bóg, że w świętym chrzcie Duch Boży zamieszka i nakieruje Zamenhofa na drogę pracy i prawdy, ale do obecnego czasu reprezentował on sobą nie budzące zaufania próżniactwo”¹⁸.

Zgodnie z rosyjskim prawem, Zamenhof mając prawie 16 lat mógł samodzielnie decydować o swym wyznaniu, ale po uzyskaniu zgody odpowiedniego urzędu. Rodzice z całej procedury byli wyłączeni. Skoro więc Ludwik ostatecznie pozostał wyznawcą mojżeszowym, to albo mu odmówiono, co po takiej opinii byłoby zrozumiałe, albo do „rozumu” przemówił mu ojciec i zabrał go z Grodna do Białegostoku lub Warszawy, gdzie w końcu ukończył gimnazjum. Reakcja rodziny na wieść o porzuceniu szkoły, a szczególnie o chęci zmiany wyznania musiała być szokująca. Żydzi przechrztę traktowali jak zmarłego. Odnalezione podanie z 1875 r. jest najstarszym dochoowanym do naszych czasów oryginalnym dokumentem napisanym przez Ludwika.

Nie wiadomo jak potoczyłyby się dalsze losy Zamenhofa, gdyby zamiary wynikające z młodzieńczych problemów carski urzędnik wprowadził w czyn. Kto wie, czy Ludwik pochłonięty niezwykle rozbudowaną carską biurokracją miałby wówczas czas na dzieło swego życia – ESPERANTO¹⁹. Przytoczone nieznane fakty z życia Zamenhofa w żadnym stopniu nie stanowią ujmy dla jego ponadczasowych dokonań.

¹⁷ *Ibidem*, k. 1–1v.

¹⁸ *Ibidem*, k. 4.

¹⁹ Język esperanto był wykorzystywany i do celów politycznych. Działacze komunistyczni w latach 50. i 60. XX w. dostrzegali w nim przeciwwagę dla języka angielskiego uznawanego w „świecie zachodnim” za międzynarodowy. W Polsce nawet radio nadawało audycje w języku esperanto.

Po latach Ludwik doszedł do jeszcze innego wniosku. Uznał, że uniwersalny język to za mało, aby zbliżyć Żydów do innych narodów i zaproponował nową uniwersalną religię. W 1901 r. wydał po rosyjsku broszurę opartą na myślach starożytnego filozofa Hillela, w której postawił tezę o potrzebie zreformowania i przeobrażenia judaizmu w czysty monoteizm, nie uznający innego prawa z wyjątkiem prawa miłości bliźniego. Idea ta zwana homaranizmem, okrzyczana przez ortodoksyjnych Żydów jako sekciarska, nie znalazła zwolenników i została zapomniana²⁰.

Przybliżone fakty dowodzą, że dotychczas mieliśmy do czynienia z ogólną i błędną w szczegółach biografią Ludwika Zamenhofa. Za kilka lat (2009) będziemy obchodzili 150. rocznicę urodzin twórcy Esperanto, wcześniej (2007) 90. rocznicę śmierci. Są one dobrą okazją do podjęcia kolejnego wysiłku mającego na celu napisanie nowej biografii, opartej na lepszej podstawie źródłowej. Nie tylko białostocki rozdział z życia Zamenhofa można uzupełnić. Przykładowo w Grodnie zachowała się szczegółowa ankieta jego rodziny ze spisu 1897 r. Myślę, że dzięki odnalezionym dokumentom postać „Białostoczanina XX w.” stanie się jeszcze ciekawsza.

²⁰ *EE*, t. VII, kol. 666; t. XII, kol. 632; *Homo sum* [pseudonim L. Zamenhofa], *O Gil-lelizme*, Petersburg 1901; L. Zamenhof, *Pri la Homaranismo*, „Ruslanda esperantisto” 1906, nr 5, s. 102–106; J. M. Parzyszek, *Homaranizm Zamenhofa*, „Gryfita” 1999, nr 19, s. 28–30.

Z tajnych archiwów radzieckich (8)

MICHAŁ GNATOWSKI (Białystok)

**RADZIECKIE DOKUMENTY O PRZYGOTOWANIACH
DO WYBORÓW DO ZGROMADZENIA LUDOWEGO
ZACHODNIEJ BIAŁORUSI ORAZ SPRAWOZDANIA
Z PRZEBIEGU KAMPANII WYBORCZEJ
W WOJEWÓDZTWACH I POWIATACH.
CZĘŚĆ I****Wstęp**

Ogólne problemy związane z wyborami do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi autor przedstawił w pracy *Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi. Fakty, oceny, dokumenty* (Białystok 2001). Publikowane dokumenty stanowią uzupełnienie archiwalnej dokumentacji wyborów. Wśród publikowanych 21 dokumentów: 4 dotyczą kwestii związanych z przygotowaniem wyborów (odezwa Zarządu Tymczasowego w Białymstoku, instrukcja KC KP(b)B oraz stenogram pierwszego posiedzenia Komitetu ds. organizacji wyborów), pozostałe zaś to sprawozdania robocze z przebiegu kampanii wyborczej i samego głosowania w województwach i powiatach ziem północno-wschodnich Polski.

Publikujemy je w całości w języku oryginału, tj. w języku rosyjskim zgodnie z obowiązującymi zasadami publikacji dokumentów z historii najnowszej. Są to dokumenty wytworzone przez organizatorów wyborów (aparaturę KC KP(b)B) oraz akty KC KP(b)B skierowane z centrali na wybory, głównie przez pełnomocników KC KP(b)B ds. pracy partyjnej w województwach i powiatach. Pochodzą one ze zbiorów Narodowego Archiwum Republiki Białoruś (NARB) w Mińsku, Państwowego Archiwum Obwodu Brzeskiego (PAOB) w Brześciu i Państwowego Archiwum Organizacji Społecznych Obwodu Grodzieńskiego (PAOSOG) w Grodnie.

W dokumentach występują następujące, mniej znane, skróty:

ч. час.	–	часы
чел.	–	человек
хоз.	–	хозяйство
м.	–	местечко
мин.	–	минута
п.	–	пункт
уч.	–	участок

Dokument 1

1939 październik (po 2), Mińsk, – Instrukcja KC KP(b)B dla pełnomocników do spraw pracy partyjnej i komsomolskiej, określająca najpilniejsze zadania, m.in. w sprawie wyborów do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi.

И Н С Т Р У К Ц И Я

ВСЕМ УПОЛНОМОЧЕННЫМ ПО ВОПРОСАМ ОРГАНИЗАЦИИ ПАРТИЙНОЙ И КОМСОМОЛЬСКОЙ РАБОТЫ В ОБЛАСТЯХ, ГОРОДАХ И УЕЗДАХ ЗАПАДНОЙ БЕЛОРУССИИ.^a

1. Обязать всех уполномоченных по вопросам организации партийной и комсомольской работы в областях, городах и уездах Западной Белоруссии приступить к созданию партийных и комсомольских организаций.

2. В декадный срок принять на временный учет всех коммунистов и комсомольцев, командированных ПК КП(б)Б на работу в Западную Белоруссию и находящихся на территории их уезда. В этих целях:

а) Завести учетчиков при уполномоченном по организации партийной и комсомольской работы, на обязанности которых должна лежать вся техническая работа, связанная с оформлением временного учета коммунистов, и, которые в установленный срок должны будут завести списочный состав коммунистов и все другие формы учета по установленной ПК КП(б)Б форме.

Оргинструкторскому отделу ЦК КП(б)Б поручается в пятидневный срок снабдить всех уполномоченных соответствующими формами временного учета;

б) Списки коммунистов и комсомольцев, работающих на территории уезда, уездным уполномоченным по вопросам организации партийной работы представляются в область уполномоченному ЦК КП(б)Б по области.

в) Порядок снятия коммунистов с учета в тех парторганизациях где они сейчас состоят на учете будет определен особым указанием.

3. Создание первичных партийных организаций должно происходить строго в соответствии с VIII разделом устава ВКП(б). Первичные партийные организации, кандидатские и партийно-комсомольские группы должны создаваться по территориально-производственному принципу (при Временном Управлении по гминам и в соответствии с тем, как распределены товарищи в уезде). Выборы секретарей первичных парторганизаций должны быть осуществлены в соответствии с § 62 устава ВКП(б).

4. Обязать всех уполномоченных не позднее 17.X созвать собрание всех коммунистов, а затем собрание всех комсомольцев, работающих в уезде. На этом собрании обсудить задачи работы партийной организации. Не позднее 25.X должны быть организованы все первичные партийные организации, кандидатские и партийно-комсомольские группы. Партторгов кандидатских и партийно-комсомольских^b групп утверждает уполномоченный.

5. Прием партийных взносов должны осуществлять уполномоченные по организации партийной и комсомольской работы.

Поручить Оргинструкторскому отделу ЦК КП(б)Б снабдить уполномоченных ведомостями для приема членских взносов.

6. В соответствии с решением ЦК ВКП(б) начать прием в кандидаты партии из числа передовых рабочих, оказавших помощь Красной армии в борьбе с враждебными элементами и проявивших себя в деле установления нового революционного порядка, а также из числа передовых крестьян и интеллигенции.

Строго руководствоваться указанием ЦК ВКП(б) о том, что бывших членов коммунистической партии Западной Белоруссии принимать в ряды ВКП(б) не огульно, а в индивидуальном порядке, после тщательной и неторопливой проверки. При приеме в партию строго руководствоваться пунктами 4, 5, 6 устава ВКП(б).

До получения точных инструкций о порядке приема в ВКП(б)

и инстанциях окончательного утверждающих прием, партийным организациям надлежит вести работу по изучению кадров актива, безусловно преданных партии, проявивших себя в борьбе с враждебными элементами в установлении нового революционного порядка; приближать их к активной работе, знакомить с уставом и программой партии, привлекать к исполнению поручений по заданию партийных организаций.

Некоторые товарищи ставят вопрос о том, что прием в партию ограничен тем обстоятельством, что рекомендуемые не знают рекомендуемого на протяжении года по совместной работе. Товарищи должны понять, что мы были лишены возможности изучать окружающий нас актив на протяжении года, естественно поэтому, что это не может служить препятствием к даче рекомендации.

7. Обязать всех уполномоченных по вопросам организации партийной и комсомольской работы развернуть организаторскую, политическую агитационную работу, направленную к успешному разрешению задач, связанных с выборами в Белорусское Народное Собрание. Задача партийных организаций состоит в том, чтобы был обеспечен безусловный успех выборной кампании, чтобы в состав Белорусского Народного Собрания были избраны наиболее надежные и достойные представители народа, способные отразить его коренные интересы.

8. Партийные организации должны возглавить трудящихся своего уезда, поднимать их до уровня понимания политических задач, вести к Народному Собранию под лозунгами утверждения передачи помещичьих земель Крестьянскими Комитетами, под лозунгами – требования установления Советской власти, решения вопроса о вхождении в состав СССР и БССР, решения вопроса о национализации банков и крупной промышленности.

ЦК КП(б)Б

Oryginał, maszynopis.

Źródło: PAOB w Brześciu, zesp. 7580 „P”, spr. 1, t. 1, k. 2–3.

^a Wielkie litery oryginału.

^b Podkreślenie w oryginale w trakcie czytania.

Dokument 2

1939 październik 5, Białystok, – Odezwa Zarządu Tymczasowego Białegostoku do zarządów tymczasowych Zachodniej Białorusi w sprawie zwołania Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi.

Ко всем временным управлениям городов Западной Белоруссии

От временного управления города Белостока

О Б Р А Щ Е Н И Е^а

Польское помещичье-капиталистическое государство, основанное на беспощадной эксплуатации и грабеже трудящихся, на национальном угнетении, развалилось и фактически перестало существовать. Польское правительство не сумело организовать защиту государства, бросило народы населяющие Польшу, на произвол судьбы и, захватив золото, бежало за границу.

Советское правительство сочло своей священной обязанностью подать руку помощи своим братьям-народам, населяющим Западную Белоруссию. Рабоче-Крестьянская Красная Армия с честью выполнила возложенную на нее Коммунистической партией и Советским правительством историческую задачу. Народы Западной Белоруссии навсегда освобождены могучей Рабоче-Крестьянской Красной Армией от эксплуатации польских помещиков и капиталистов, от жестокого национального гнета.

Красная Армия защитила жизнь и имущество населения Западной Белоруссии от разорения и истребления. Население Западной Белоруссии получило теперь возможность зажить свободной, радостной, мирной и счастливой жизнью. Сейчас наступила пора для народов Западной Белоруссии сказать свое слово о создании власти, которая целиком служила бы интересам народа и была бы властью народа, властью трудящихся.

Необходимо определить характер будущей власти, чтобы затем приступить к ее созданию. Необходимо решить вопрос о вхождении областей Западной Белоруссии в состав Белорусской Советской Социалистической Республики и тем самым в Союз Советских Социалистических Республик. Тогда ничья захватическая рука никогда не

посмеет посягнуть на наш мирный труд, Западная Белоруссия будет опираться на мощ великого Союза Советских Социалистических Республик.

Вынести эти исторические решения может и должен авторитетнейший орган, выражающий коренные интересы трудящихся, волю и мнение народа. Таким органом должно явиться Народное собрание Западной Белоруссии. Оно должно состоять из депутатов, которых изберет и облечет высоким доверием сам народ.

Временное Управление города Белостока вносит предложение созвать народное собрание для решения основных вопросов государственного устройства, берет на себя инициативу создания комитета по организации выборов депутатов народного собрания и приглашает Временные Управления Городов делегировать своих представителей в создаваемый комитет по организации выборов.

Рабочие, крестьяне и интеллигенция Западной Белоруссии с полным одобрением встретят предложение о созыве народного собрания и окажут народному собранию полную и активную поддержку в разрешении стоящих перед ними вопросов.

Население Западной Белоруссии полно решимости, на основе Ленинско-Сталинской национальной политики вместе со всем Советским Народом, вместе с трудящимся Советской Белоруссии строить новую, светлую, радостную жизнь под солнцем Сталинской конституции.

В великом Советском Союзе трудящиеся Западной Белоруссии видят свою социалистическую родину, свое отечество. На выборы депутатов народного собрания рабочие, крестьяне и интеллигенция Западной Белоруссии пойдут под лозунгом установления на территории Западной Белоруссии советской власти, как власти подлинно народной, под лозунгом вхождения Западной Белоруссии в состав Белорусской Советской Социалистической Республики, под лозунгом одобрения конфискации помещичьих земель в пользу крестьян, под лозунгом требования национализации банков и крупной промышленности. Эти требования трудящиеся Западной Белоруссии единодушно поддерживают и будут энергично бороться за проведение их в жизнь.

Да здравствуют народы Западной Белоруссии!

Да здравствует Народное собрание Западной Белоруссии!

Да здравствует великий Союз Советских Социалистических Республик и его непобедимая Рабоче-Крестьянская Красная Армия!

Да здравствует великий друг, учитель и вождь трудящихся всего мира товарищ СТАЛИН!

Временное Управление города Белостока

В. Б. ГАЙСИН (председатель)

Члены: М. И. МАРКЕЕВ

М. И. ДЬЯЧУК

А. Г. МАШЕВИЦКИЙ¹

Белосток, 5 октября 1939 года

Oryginał, druk prasowy.

Źródło: PAOB w Brześciu, zesp. 7580 „P”, spr. 2, t. 3, k. 1.

^a Wielkie litery oryginału.

¹ Wymienione osoby stanowiły Zarząd Tymczasowy Województwa Białostockiego. Przewodniczącym Zarządu Tymczasowego Białegostoku był P. S. Spasow (Por. NARB, zesp. 4, spr. 3, t. 800, k. 1-3).

Dokument 3

1939 październik 7, Białystok, – Stenogram z pierwszego posiedzenia Komitetu Organizacyjnego Wyborów do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi.

С Т Е Н О Г Р А М М А

ПЕРВОГО ЗАСЕДАНИЯ КОМИТЕТА ПО ОРГАНИЗАЦИИ ВЫБОРОВ В НАРОДНОЕ СОБРАНИЕ ЗАПАДНОЙ БЕЛОРУССИИ.^a

гор. Белосток

7.X-1939 года.

Председательствует т. Гайсин.

ГАЙСИН. – Товарищи члены комитета, разрешите наше первое заседание комитета по организации выборов в Народное Собрание Западной Белоруссии в составе М. И. Дьячук – прядильщицы ф-ки Эйдельмана, А. Г. Машевицкого – учителя еврейской народной

школы, члена Временного Управления гор. Белостока, М. И. Маркева – члена Временного Управления гор. Белостока, П. С. Спасова – председателя Временного Управления гор. Белостока, А. П. Клепачко – учителя школы гор. Вильно – члена Временного Управления гор. Вильно, П. И. Ермаковича – котельщика железнодорожного депо, ст. Барановичи, И. Ф. Шестак – крестьянина Столбцовского уезда, Новогрудской области, З. В. Николаевой – учительницы гор. Брест-Литовск, В. Б. Гайсина – председателя Временного Управления Белостокской области, В. Н. Родишевского – председателя крестьянского комитета дер. Волька, Вольминовской вол., Белостокского уезда, и делегированных к нам для участия в составе Комитета от братской Белорусской Советской Социалистической Республики в лице своих представителей – председателя Верховного Совета БССР Н. Г. Грековой, Н. Я. Наталевича – председателя Президиума Верховного Совета БССР и Л. П. Попкова – секретаря Президиума Верховного Совета БССР, – считать открытым.

По повестке дня такое предложение, учитывая, что наш состав Комитета сконструирован на основе нашего обращения ко всем областям, ко всем городам, командировать к нам в состав Комитета своих представителей, которыми вы и являетесь, – нам нужно будет этот состав Комитета утвердить.

Есть такое предложение – утвердить Комитет по организации выборов в Народное Собрание Западной Белоруссии в следующем составе: т. т. Дьячук Н. И., Машевицкого А. Г., Маркева М. И., Спасова П. С., Клепачко А. П., Ермаковича П. И., Шестак И. Ф., Николаевой З. В., Родишевского В. М., Гайсина В. Б., Грековой Н. Г., Наталевича Н. Я., Попкова Л. П.

Какие будут соображения по составу данного Комитета и тех представителей, которые делегированы к нам из областей Виленской, Новогрудской и Белостокской.¹ Нам области делегировали представителей. Наш призыв широко подхватил весь народ и через свои Временные Управления делегировал к нам не только рабочих, интеллигенцию, но и крестьян, чтобы этот Комитет и по своему составу явился отражением нашего народа, чего не могло быть при панской Польше, когда страной руководила кучка заправил.

(Голоса: Утвердить).

Разрешите голосовать. Кто за то, чтобы утвердить данный состав Комитета по организации выборов в Народное Собрание Западной Белоруссии прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Таким образом состав Комитета утверждается единогласно.

НАТАЛЕВИЧ. – У меня будет такое предложение: из состава членов Комитета, который будет руководить и подготовкой и выборами, а также и всем ходом избирательной кампании, нужно избрать председателя Комитета и секретаря Комитета.

ГАЙСИН. – Есть предложение, чтобы избрать председателя Комитета и секретаря Комитета.

ЕРМАКОВИЧ. – Есть предложение председателем Комитета избрать т. Гайсина.

ГАЙСИН. – Есть предложение, чтобы председателем Комитета я был. Есть другие кандидатуры?

(Голоса: Нет).

Тогда пусть проголосует мою кандидатуру т. Наталевич.

НАТАЛЕВИЧ. – Голосую, кто за то, чтобы утвердить т. Гайсина председателем Комитета по организации выборов, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Таким образом председателем Комитета по организации выборов утверждается тов. Гайсин В. Б.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения в отношении секретаря Комитета?

ЕРМАКОВИЧ. – Есть предложение избрать секретарем Комитета т. Дьячук М. И.

ГАЙСИН. – Внесено предложение, чтобы избрать секретарем Комитета т. Дьячук Марию Ивановну. Тов. Дьячук М. И. работница-текстильщица, женщина. Где это виданно, в какой стране, кроме Советского Союза, чтобы женщина стояла во главе такого государственного органа, который по существу должен будет руководить такой исключительно важной политической кампанией по выборам в Народное Собрание, которое будет решать судьбу всех нас, жен и внуков наших. Всю нашу жизнь мы должны будем решать на нашем Народном Собрании. Я надеюсь, что кандидатура т. Дьячук явится именно такой кандидатурой, которую будут приветствовать все народы Западной Белоруссии.

Голосую, кто за то, чтобы утвердить т. Дьячук М. И. секретарем Комитета по организации выборов, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Таким образом кандидатура т. Дьячук в секретари Комитета по организации выборов принимается единогласно.

Следующий вопрос повестки дня нашего заседания – утверждение порядка организации выборов в Народное Собрание Западной Белоруссии.

Какие будут предложения?

НАТАЛЕВИЧ. – Зачитать проект.

ГАЙСИН. – У нас имеется проект.

НАТАЛЕВИЧ. – Проект имеется, только нужно договориться, как мы будем его зачитывать – по главам или по пунктам.

ЕРМАКОВИЧ. – По пунктам.

ГАЙСИН. – Тов. Ермакович вносит предложение, чтобы проект порядка организации выборов зачитать по пунктам. Голосую, кто за то, чтобы принять предложение т. Ермаковича о том, чтобы зачитывать по пунктам.

Кто против? (Нет).

Таким образом принимается предложение т. Ермаковича единогласно. И для того, чтобы была полная ясность, я думаю, что мы будем и голосовать каждый пункт в отдельности. Возражений не будет.

(Голоса. Правильно).

Тов. Наталевич зачитывает проект порядка организации выборов в Народное Собрание Западной Белоруссии по пунктам.

Глава I. Общие положения.

1. Выборы депутатов в Народное Собрание Западной Белоруссии производятся избирателями на основе всеобщего, равного и прямого избирательного права при тайном голосовании.

ГАЙСИН. – Будем мы обсуждать, или мы сразу проголосуем? Я думаю, что если будет необходимость, будем обсуждать каждый пункт в отдельности, а затем будем проголосовывать. По п. 1 есть какие-нибудь вопросы? Все ясно. Учтите, что порядок организации выборов – это большое дело, каждый пункт имеет исключительно большое принципиально-политическое значение, каждое слово имеет исключительный вес, и поэтому я думаю, что мы должны голосовать каждый пункт в отдельности.

ЕРМАКОВИЧ. – Конечно, так будет лучше.

ГАЙСИН. – Есть предложение о том, чтобы голосовать по пунктам. Голосую, кто за то, чтобы принять, зачитанный т. Наталевичем п. 1, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

2. Выборы депутатов в Белорусское Народное Собрание являются всеобщим: все граждане Западной Белоруссии, достигшие 18 лет, независимо от расовой и национальной принадлежности, вероисповедания, образовательного ценза, социального происхождения, имущественного положения и прошлой деятельности, имеют право участвовать в выборах депутатов и быть избранными в Народное Собрание.

ГАЙСИН. – Есть-ли какие-нибудь вопросы?

ЕРМАКОВИЧ. – Значит выходит, что и помещик имеет право голосовать.

НАТАЛЕВИЧ. – Если он не находится в тюрьме, он имеет право.

ГРЕКОВА. – Товарищи, задавайте вопросы, что для вас неясно.

ГАЙСИН. – Мы даем право голосовать всем, чтобы определить свою власть, потому что решать будет Народное Собрание. А что такое помещики? – Это ничтожная группа, которая владела большинством земли. Кто такие фабриканты? Они имели фабрики в своих руках, но их ничтожная кучка, а мы – трудящиеся – большинство народа. И если мы будем определять характер своей власти, кто получит всегда большинство, если даже кто либо и не захочет, чтобы была Советская власть, разве он может противостоять большинству народа, ведь помещики и фабриканты это ничтожная кучка. Поэтому мы и смело идем на это дело, потому что народ будет за нас.

(Голоса: Правильно).

Представьте себе, что по каждому округу имеется 5 помещиков и имеется 1.500 тысяч человек населения, и если всего помещиков имеется человек 50, и, безусловно, эти 50 голосов помещиков будут против кандидатур, которые мы будем представлять, они захотят послать своих людей, для того, чтобы вернуть помещичью кабалу, но это им не удастся. Мы прекрасно знаем, что при выборах депутатов в Народное Собрание, народ изберем достойных людей, которые

будут отражать интересы народа.

Еще вопросы есть?

КЛЕПАЧКО. – Мне кажется, что не будет ли 18 лет – слишком ранний возраст для того, чтобы участвовать в Выборах, потому что никакой подготовки нет.

ЕРМАКОВИЧ. – Я тоже так думаю.

МАШЕВИЦКИЙ. – В городе начинает работать молодежь с 14 и 15 лет, так что в 18-ти летнем возрасте он уже достаточно подготовлен, чтобы разбираться в вопросах.

НАТАЛЕВИЧ. – На что мы будем ориентироваться: на Конституцию буржуазного государства или на Конституцию Советского Союза, на Сталинскую Конституцию.

(С места: Сталинскую).

В Советском Союзе 18-летнего возраста мы считаем вполне зрелым человеком, даже в политическом отношении, не говоря уже о том, что он может участвовать в производстве и в сельском хозяйстве. В Советском Союзе 18-летние комсомольцы и комсомолки являются передовиками и в сельском хозяйстве и на фабриках и на заводах. Следовательно, почему мы должны считать сейчас, организовывая выборы в Народное Собрание, которое будет определять здоровье и счастье народа, населяющего территорию Западной Белоруссии, что 18 – это еще молокосос. У нас в Советском Союзе 18-летние являются депутатами Верховного Совета, в составе Верховного Совета Белорусской Советской Социалистической Республики есть 4 депутата такого возраста. Это государственные деятели.

ШЕСТАК. – У нас в деревне был один 17-летний парень, который пользовался уважением всей деревни, проводил большую работу. Когда его хотели взять, он уехал в Россию.

ГАЙСИН. – Скажите, по польской Конституции с какого возраста имел право голосовать при выборах в это смехотворное, профашистское учреждение.

КЛЕПАЧКО. – С 30 лет.

ГАЙСИН. – Это было в интересах буржуазного государства, чтобы молодежь, которая всегда революционно настроена, чтобы она активно участвовала в выборах. Им надо было создавать всю процедуру выборов таким образом, чтобы, во-первых, отстранить большую часть населения, чтобы она не могла участвовать в выборах. Они заранее подготавливали все списки и своих людей ко-

торых им нужно было выбрать. Это второе. Потом пускали в ход дефензиву. Это третье. А затем привлекали пепеэсовцев – эту профашистскую агентуру, чтобы отогнать революционные элементы. Этим самим они достигали того, что в польском сейме было такое правительство, которое в трудную минуту удрало за границу, забрав с собой золото.

Наша Конституция является резкой противоположностью Конституции польской. Их закон направлен на защиту кучки помещиков и капиталистов. Наш проект этого „Порядка организации выборов в Народное Собрание Западной Белоруссии” направлен на то, чтобы обеспечить участие в выборах всего народа. Наше Народное Собрание будет отражать интересы всего народа.

(Голоса: Да).

Какое положение лучше – это или то, которое было в Польше?

(Шестак. – Это).

Почему?

(Шестак. – Я скажу. Я происхожу из деревни и был всегда больше с молодежью. Наша молодежь работает не только с 18 лет, а работает с более раннего возраста. Молодежь – это самая надежная часть населения. Это армия, которая всегда поможет нам в нашем деле. Мы не только должны надеяться на 18 летний возраст, но даже и на 10 летний возраст. Когда мы в деревне встречали Красную армию, то и дети даже лет 8-ми говорили, что они будут помогать Красной Армии изгонять фашистов из Западной Белоруссии. Так что я голосую за то, чтобы молодежь с 18 лет участвовала в выборах).

ГАЙСИН. – Как вы думаете сейчас т. Клепачко?

КЛЕПАЧКО. – Мне сейчас ясно. Я думал, что лучше в более старшем возрасте избирать потому что человек в 18 лет еще не подготовлен, но сейчас мне стало ясно.

МАШЕВИПКИЙ. – Я знаю молодежь г. Белостока, молодежь 18 лет, это самая активная и подготовленная и надо вовлечь эту молодежь в политическую жизнь.

ГАЙСИН. – Я вижу, что т. Клепачко в этом убедился. Так-что проголосуем. Кто за то, чтобы принять тот пункт, где говорится, что право голосовать имеют с 18-летнего возраста, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

3. Выборы депутатов являются равными: каждый гражданин имеет один голос; все граждане участвуют в выборах на равных основаниях.

ГАЙСИН. – Как вы думаете, товарищи члены Комитета?
(Голоса: согласны).

Голосую. Кто за то, чтобы принять пункт 3-й, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

4. Женщины пользуются правом избирать и быть избранными наравне с мужчинами.

(Голоса: согласны, согласны).

ГАЙСИН. – В польском сейме была хотя бы одна женщина?

ШЕСТАК. – Была одна – коммунистка.

ГРЕКОВА. – Там только была, а у нас в Советском Союзе женщина возглавляет Парламент Белорусской Республики.

ГАЙСИН. – Вот у нас тов. ГРЕКОВА Надежда Григорьевна является Председателем Верховного Совета Белорусской Советской Социалистической Республики.

КЛЕПАЧКО. – Мы слышали об этом.

ГРЕКОВА. – А теперь будем знакомы. В Советской стране, в Советском Союзе сколько женщин, т. Наталевич уже говорил, сколько юношей до 20 летнего возраста находятся у нас в Белорусском парламенте? Четверо юношей, 68 женщин. Эти женщины не из каких-либо имущих классов, а именно из рабочих, крестьян, нашей передовой интеллигенции. В том числе и я сама – работница-швейница, вырастил меня комсомол, партия меня воспитала и сейчас выдвинута и возглавляю высший орган государственной власти – Парламент Белорусской Советской Социалистической Республики. Такие-же перспективы, такие-же возможности будут предоставлены трудящейся женщине Западной Белоруссии. Мы сегодня избрали т. Дьячук в секретари Комитета, мы уверены, что сконструировав Советскую власть, мы увидим Марию Ивановну Дьячук на командном посту, где она будет возглавлять и руководить большой работой.

ГАЙСИН. – Кто за то, чтобы принять этот пункт, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

5. Выборы депутатов в Белорусское Народное Собрание производится по избирательным округам. Кандидаты при выборах в Народное Собрание выставляются по избирательным округам.

Каждый избирательный округ посылает в Белорусское Народное Собрание одного депутата.

ЕРМАКОВИЧ. – Значит эти кандидаты, которых мы выберем, они от себя выделяют человека?

НАТАЛЕВИЧ. – Нет. Выборы будут производятся по избирательным округам. Пять тысяч населения – это будет избирательный округ. От пяти тысяч населения нужно избрать одного депутата и послать в Народное Собрание, не через каких-либо уполномоченных, а сам народ посылает.

ЕРМАКОВИЧ. – Кандидатов будет много.

ГРЕКОВА. – Почему много? Мы же должны выставить кандидатуры лучших людей. Мы приедем на собрание, расскажем о достоинствах той или иной кандидатуры, расскажем характеристику, автобиографию, почему вы думаете, что собрание не будет голосовать за эту кандидатуру? Будет.

ГАЙСИН. – Разрешите голосовать. Кто за то, чтобы принять п. 5 в такой редакции, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

Глава вторая. Списки избирателей.

6. Списки избирателей составляются в городах Временными Управлениями, а в сельских местностях гминными (волостными) или местечковыми Крестьянскими Комитетами.

ГАЙСИН. – Ясно?

– Голоса; ясно.

МАШЕВИЦКИЙ. – Нужно, чтобы диверсанты, которых еще осталось не мало, чтобы они не могли действовать в то время.

ГАЙСИН. – Вы говорите, что кое-кто из врагов попытается оказать сопротивление выборам. Безусловно, что мы должны это учесть, преобладающее большинство народа, населяющего Западную Белоруссию – белоруссы, евреи, трудящиеся поляки, рус-

ские – они с любовью встретили Рабоче-Крестьянскую Красную армию. По одному только Белостоку и Белостокскому уезду проведено свыше 100 митингов, и только сейчас мне из Вильно передали, что проведен митинг с участием 75 тысяч человек. Такие митинги проведены по всей Западной Белоруссии. Везде встретили с исключительным энтузиазмом и радостью наше обращение об организации Комитета по созыву Народного Собрания для того, чтобы определить какая власть. На всех собраниях говорят, что мы хотим только одну власть советскую, которая будет отражать действительно интересы трудящихся, интересы преобладающего большинства народа.

Безусловно, что кучка людей будет нам вредить. Мы должны усилить бдительность, учитывая, что враг попытается кое-где напасть. Мы должны, чтобы у нас не получилось головокружения от успехов. Они будут нам мешать. Но возврата для них быть не может. Тов. Сталин учит нас, что для того, чтобы построить мост, нужны десятки тысяч, а для того, чтобы его разрушить, достаточно, чтобы один ничтожный человек приложил свою руку. Поэтому мы должны сейчас усилить нашу бдительность, вскрывать всех этих врагов, уничтожать всякого кто будет становиться на пути. И это требование, безусловно, будет поддержано всем народом. Правильно?

(Голоса – Правильно)

Так что не бояться их надо, а усиливать бдительность.

Такова наша задача.

Больше вопросов не будет?

(Голоса: нет, все ясно)

Тогда разрешите голосовать. Кто за то, чтобы принять п. 6-й, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

П р и н и м а е т с я единогласно.

7. В списки избирателей включаются все граждане, проживающие (постоянно или временно) к моменту составления списков в данном городе, местечке, сельском населенном пункте, достигшие ко дню выборов 18 лет.

ГАЙСИН. – Вопросы будут?

(Голоса: нет, все ясно)

Тогда разрешите голосовать. Кто за то, чтобы принять п. 7-й, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

П р и н и м а е т с я е д и н о г л а с н о .

8. Никто из избирателей не может быть внесен более, чем в один избирательный список.

НАТАЛЕВИЧ. – Голоса не подкупишь.

ГАЙСИН. – Вот, например, в буржуазных странах, в частности в Англии существует такой порядок, что он может иметь несколько голосов, если он, скажем, имеет землю в одном месте, во втором и в третьем, то он в каждом месте имеет один голос и буржуазной Конституцией предусмотрена такая вещь, что он обязательно должен жить в одном городе, или в одном месте определенное количество лет, скажем 2 года. И вот Вы представляете себе безработного, он прожил в Белостоке 2 месяца, работы себе не нашел, голодал, бросился в Новогрудок, там работы не было, бросился в какой-нибудь другой город и т. д. Таким образом, по буржуазной Конституции получается, что не имеет права голоса.

А по этому проекту больше одного голоса никто не имеет.

КЛЕПАЧКО. – В Голландии, например, имеют и по 4 голоса, по образовательному цензу, по имущественному положению и т. д.

ГАЙСИН. – Больше вопросов не будет? Все ясно?

(Голоса – Ясно)

Есть предложение голосовать. Кто за то, чтобы принять п. 8-й, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

П р и н и м а е т с я е д и н о г л а с н о .

9. Списки избирателей составляются по каждому избирательному участку в алфавитном порядке, с указанием фамилии, имени, отчества, возраста и место жительства избирателя и подписываются председателем Временного Управления или Крестьянского Комитета.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения?

(Голоса – Принять)

Голосую, кто за то, чтобы принять п. 9-й, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

П р и н и м а е т с я е д и н о г л а с н о .

10. Списки избирателей должны быть составлены не позднее, чем

за 9 дней до выборов.

(С места: достаточно)

ГАЙСИН. – Чтобы каждый мог ознакомиться со списком, посмотреть, есть ли его фамилия в списке. Хватит этого времени, не мешает и больше, но мы видим по митингам какие требования трудящихся, все требуют – нужно уже учредить форму государственного управления, давайте установим форму государственного устройства, установим форму государственной советской власти, крестьяне начинают делить помещичью землю.

(Шестак – Поделили землю)

Народ требует поскорей, требует в своих резолюциях присоединиться к Белорусской Социалистической Республике.

ШЕСТАК. – Да.

ГАЙСИН. – Поэтому, я думаю, что 10 дней достаточный срок для того, чтобы каждый мог хотя бы прочитать его. Я думаю, что мы примем этот пункт.

Голосую, кто за этот пункт, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

П р и н и м а е т с я единогласно.

11. Временное Управление или Крестьянский Комитет обязаны рассмотреть каждую жалобу, поданную избирателем о неправильности в списке избирателей или невключении в список в двухдневный срок.

ГАЙСИН. – Есть предложение голосовать. Кто за то, чтобы принять этот пункт, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

Глава III. ИЗБИРАТЕЛЬНЫЕ ОКРУГА ПО ВЫБОРАМ В БЕЛОРУССКОЕ НАРОДНОЕ СОБРАНИЕ.

12. Избирательный округ по выборам в Народное Собрание составляется по принципу: 5 тысяч населения на округ.

ГАЙСИН. – Какие будут соображения по этому пункту?

МАШЕВИЧКИЙ. – Сколько населения насчитывается в Западной Белоруссии?

ГАЙСИН. – Точных данных нет. По переписи 1931 г. числится

1.400 тыс. человек по одной Белостокской области. Вот, скажем, в Белостоке имеется 100.000 населения, значит Белосток пошлет 20 депутатов в Народное Собрание. Вот в Новогрудском уезде, скажем, имеется 150 тысяч населения, значит они пошлют 30 депутатов в Народное Собрание.

Разрешите голосовать, если нет возражений. Кто за принятие этого пункта, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

13. Образование избирательных округов по выборам в Белорусское Народное Собрание производится Временными Управлениями областей: Новогрудской, Виленской, Белостокской и Полеской (территория бывших воеводств).

ГАЙСИН. – Нет возражений против этого пункта?

(Голоса: Нет).

Голосую – Кто за то, чтобы принять пункт 13 прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

14. Списки избирательных округов по выборам в Народное Собрание опубликовываются по областям Временными Управлениями областей не позднее, чем за 10 дней до выборов.

ГАЙСИН. – Возражений нет против этого пункта?

(Голоса: Нет).

Голосую. Кто за то, чтобы принять п. 14 прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

Глава IV. Избирательные участки.

15. Для приема избирательных бюллетеней и подсчета голосов территория городов, местечек и сельских населенных пунктов, входящих в избирательные округа по выборам в Народное Собрание делятся на избирательные участки.

ГАЙСИН. – Голосую – Кто за то, чтобы принять п. 15 прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

16. Образование избирательных участков производится в городах Временными Управлениями, в сельских местностях Временными Управлениями городов совместно с гминными (волостными) Крестьянскими Комитетами.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения по данному пункту?

(Голоса: Принять).

Кто за то, чтобы принять п.16 прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

17. Образование избирательных участков производится не позднее, чем за 10 дней до выборов.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения по данному пункту?

(Голоса: Принять).

Кто за то, чтобы принять п.17 прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

18. Города и местечки делятся на избирательные участки из расчета – один избирательный участок на 1.000 чел. населения.

(Клепачко. – Вот это хорошо).

ГАЙСИН. – Какие будут предложения по п.18?

(Голоса: Принять).

Кто за то, чтобы принять п.18 прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

19. В сельских местностях избирательные участки образуются из расчета – один избирательный участок на 500 чел. населения.

В сельском населенном пункте с количеством населения более 500 человек, как правило, образуется один избирательный участок.

В селениях или группе селений с количеством населения менее 500 чел., но не ниже 100 чел., в тех случаях, когда расстояние таких селений до центра избирательного участка превышает 10 км., могут быть образованы отдельные избирательные участки.

ГАЙСИН. – Возражений не будет против этого пункта.
(Голоса: Нет).

Голосую: Кто за то, чтобы принять п.19 прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

Глава V. Избирательные комиссии.

20. В каждом избирательном округе по выборам в Белорусское Народное Собрание создается окружная избирательная комиссия.

Гайсин. – Голосую – Кто за принятие этого пункта прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

21. Окружные избирательные комиссии по выборам в Белорусское Народное Собрание образуются Временными Управлениями областей не позднее, чем за 10 дней до выборов в составе председателя, заместителя председателя, секретаря и 4-х членов.

ГАЙСИН. – Есть какие-нибудь другие предложения?

(Нет). Тогда разрешите голосовать.

Кто за то, чтобы принять этот пункт прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

22. Окружная избирательная комиссия:

- а) Устанавливает порядковые номера избирательных участков;
- б) Регистрирует выставленных кандидатов в депутаты Народного Собрания;
- в) Изготавливает избирательные бюллетени и снабжает ими участковые избирательные комиссии;
- г) Производит подсчет голосов и устанавливает результаты выборов по округу;
- д) Представляет во Временное Управление области делопроизводство по выборам;
- е) Выдает избранному депутату удостоверение об избрании.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения?

Голоса: Принять.

Голосую: Кто за принятие этого пункта, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

23. В каждом избирательном участке создается участковая избирательная комиссия.

ГАЙСИН. – Вопросы будут? Какие будут предложения?

(Голоса: Принять).

Разрешите голосовать. Кто за принятие этого пункта, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

24. Участковые избирательные комиссии образуются в городах Временными Управлениями, в сельских местностях – Временными Управлениями городов совместно с гминными (волостными) Крестьянскими Комитетами не позднее, чем за 10 дней до выборов в составе председателя, заместителя председателя, секретаря и 4-х членов.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения?

(Голоса: Принять).

Голосую: Кто за принятие этого пункта – прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

25. Участковая избирательная комиссия:

а) Производит по избирательному участку прем избирательных бюллетеней;

б) Производит подсчет голосов по каждому кандидату в депутаты Народного Собрания;

в) Передает делопроизводство по выборам в Окружную избирательную комиссию.

ГАЙСИН. – Вопросы есть? Все понятно.

(Голоса: Понятно).

Какие будут предложения?

(С места: Принять).

Разрешите голосовать. Кто за то, чтобы принять этот пункт, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

26. Все вопросы в избирательных комиссиях решаются простым большинством голосов; при равенстве голосов – голос председателя дает перевес.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения?

(С места: Принять).

Голосую: Кто за принятие этого пункта, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

Глава VI. Порядок выставления кандидатов в депутаты Белорусского Народного Собрания.

27. Право выставления кандидатов в депутаты Белорусского Народного Собрания обеспечивается за Крестьянскими Комитетами, Временными Управлениями, собраниями рабочих по предприятиям, собраниями рабочей гвардии и собраниями интеллигенции.

КЛЕПАЧКО. – Тут же опасения насчет диверсантов отпадают, если уже выставили кого-нибудь нежелательного в кандидаты, то он не пройдет, потому что знают его и не выставят .

ГАЙСИН. – Какие-нибудь вопросы есть?

(Голоса: Нет).

Какие будут предложения?

(Голоса: Принять).

Голосую: кто за принятие этого пункта, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

28. Не позднее чем за 8 дней до выборов все организации и собрания, выдвигающие кандидатов в депутаты Белорусского Народного Собрания, обязаны зарегистрировать кандидатов в депутаты в соответствующей окружной избирательной комиссии.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения?

(Голоса: Принять).

Разрешите голосовать. Кто за то, чтобы принять этот пункт, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

29. Окружные избирательные комиссии обязаны зарегистрировать всех кандидатов в депутаты Народного Собрания, выставленных организациями и собраниями с соблюдением требований настоящего „Порядка организации выборов в Народное Собрание Западной Белоруссии”.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения?

(Голоса: Принять).

Голосую: кто за принятие этого пункта, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

30. Организация или собрание, выдвигающее кандидата в депутаты Народного Собрания, обязаны представить в Окружную избирательную комиссию следующие документы:

а) Протокол собрания или заседания, выдвигающего кандидата в депутаты, подписанный членами Президиума, с указанием их возраста, местожительства, наименования организации, выдвинувшей кандидата, указания о месте, времени, и количестве участников собрания или заседания, выдвинувшего кандидата в депутаты. Кроме того, в протоколе должны быть указаны фамилия, имя, отчество кандидата в депутаты, его возраст, местожительство, занятие;

б) Заявление кандидата в депутаты о его согласии баллотироваться по данному избирательному округу от выставившей его организации или собрания.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения?

(Голоса: Принять).

Голосую: Кто за то, чтобы принять этот пункт, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

31. Кандидат в депутаты Народного Собрания может голосовать только в одном округе.

ГАЙСИН. – Какие будут вопросы?

Какие будут предложения?

(Голоса: Принять).

Голосую: Кто за принятие этого пункта, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

32. Фамилия, имя, отчество, возраст, занятие каждого зарегистрированного кандидата в депутаты Белорусского Народного Собрания и наименование организации или собрания, выдвинувшего кандидата, опубликовываются окружной избирательной комиссией не позднее чем за 7 дней до выборов.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения? Срок достаточный?

(Голоса: Хвати).

Разрешите голосовать.

Кто за принятие этого пункта, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

33. Все зарегистрированные кандидаты в депутаты Белорусского Народного Собрания подлежат обязательному включению в избирательный бюллетень.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения?

(Голоса: Принять).

Голосую: Кто за то, чтобы принять этот пункт, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

34. Каждой организации, выставившей кандидата, зарегистрированного в окружной избирательной комиссии, равно как каждому гражданину Западной Белоруссии, обеспечивается право беспрепятственной агитации за этого кандидата на собраниях, в печати, и иными способами.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения?

(С места: Принять).

Голосую: Кто за то, чтобы принять этот пункт, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

Глава VII. Порядок голосования.

35. Выборы в Белорусское Народное Собрание проводятся по всей Западной Белоруссии 22 октября 1939 года.

ШЕСТАК. – Постараемся подготовиться.

ГАЙСИН. – Дело уж больно радостное.

(Голоса: Да).

ГРЕКОВА. – Есть предложение утвердить.

ГАЙСИН. – Других предложений нет? Нет.

Разрешите голосовать. Кто за то, чтобы принять этот пункт, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

36. Ежедневно в течение последних 8-ми дней перед выборами участковая избирательная комиссия широко оповещает избирателей о дне выборов и месте выборов.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения?

(С места: Принять).

Голосую: Кто за то, чтобы принять данный пункт, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

37. Подача голосов избирателями производится в день выборов от 6 часов утра до 12 часов ночи.

ГАЙСИН. – Это предусмотрено для того, чтобы все имели возможность пойти, если жене нужно будет уходить, муж побудет с ребенком, потом муж придет, жена останется. Голосование будет по Московскому времени. Нужно будет разъяснить о времени.

(Голоса: А не слишком ли рано это будет, это значит с 4-х часов утра).

ГРЕКОВА. – Нужно учесть вот что, чтобы не получилась полная нагрузка, чтобы не пришли все в одно время, а кто захочет раньше, может притти с 4-х часов утра. Имеющийся в Советском Союзе опыт показывает, что такой порядок себя оправдывает, что каждый может притти в любой час, когда ему вздумается, не обязательно все должны притти в одно время. Некоторые как раз захотят притти с утра, чтобы потом был весь день свободный, другой вече-

ром проголосует.

ШЕСТАК. – А вот как быть в деревне, где может быть нужно пройти на далекое расстояние.

ГРЕКОВА. – Нужно посмотреть, если далеко, кой-кого можно будет подвести, а у нас транспорт есть, подводы имеются, можно организовать подвоз на более дальние расстояния.

ШЕСТАК. – Это будет очень хорошо.

ГАЙСИН. – Других предложений не будет. Нет.

Разрешите проголосовать.

Голосую: Кто за принятие данного пункта, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

38. В шесть часов утра в день выборов председатель участковой избирательной комиссии в присутствии ее членов проверяет избирательные ящики и наличие составленного списка избирателей, после чего закрывает на замок ящики и приглашает избирателей приступить к подаче голосов.

ГАЙСИН. – Голосую – кто за то, чтобы принять п. 38 прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

39. Каждый избиратель голосует лично, являясь для этого в помещение для голосования, при чем подача голосов избирателями производится путем опускания в избирательный ящик избирательного бюллетеня.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения?

(Голоса: Принять).

Голосую. Кто за то, чтобы принять этот пункт, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

40. В помещении для выборов выделяется для заполнения бюллетеней особая комната, в которой во время голосования запрещается присутствие кого-бы то ни было, в том числе и членов участковой избирательной комиссии, кроме голосующих: при допуске в комнату для заполнения бюллетеней одновременно нескольких избирателей,

она должна быть оборудована перегородками или ширмами по числу допускаемых одновременно избирателей.

ГАЙСИН. – Как вы думаете, товарищи, члены комитета, хорошо так будет?

Голоса: Хорошо.

Кто за то, чтобы принять такой пункт, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

41. Явившийся в избирательное помещение избиратель предъявляет секретарю или члену участковой избирательной комиссии любой документ, удостоверяющий его личность и после проверки по списку избирателей и отметки в списке избирателей получает избирательный бюллетень, установленного образца.

ГАЙСИН. – Тут уже нужно будет нам позаботиться на местах. В деревне есть женщины, которых держали в таком забитом состоянии, что даже документа не было у них. Нужно позаботиться, чтобы у них был какой-нибудь документ. Мы дадим такое указание, чтобы были выданы женщинам документы.

Голосую: Кто за то, чтобы принять этот пункт, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

42. Избиратель в комнате, отведенной для заполнения избирательных бюллетеней, оставляет в избирательном бюллетене фамилию того кандидата, за которого он голосует, вычеркивая остальных; после этого избиратель переходит в комнату, где помещается участковая избирательная комиссия, и опускает избирательный бюллетень в сложенном виде в избирательный ящик.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения?

(Голоса: Принять).

Голосую. Кто за то, чтобы принять данный пункт прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

43. Избиратели, не имеющие возможности в силу неграмотности или какого-нибудь физического недостатка самостоятельно запол-

нить избирательный бюллетень, в праве пригласить в комнату, где заполняются избирательные бюллетени, любого другого избирателя для заполнения избирательного бюллетеня.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения?

(Голоса: Принять).

Голосую. Кто за то, чтобы принять этот пункт, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

44. Ответственность за порядок в избирательном помещении несет председатель комиссии и его распоряжения для всех присутствующих обязательны.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения?

(Голоса: Принять).

Голосую. Кто за то, чтобы принять данный пункт прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

45. В 12 часов ночи дня выборов председатель участковой избирательной комиссии объявляет подачу голосов законченной и комиссия приступает к вскрытию избирательных ящиков.

ГАЙСИН. – Голосую. Кто за то, чтобы принять данный пункт прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

Глава VIII. Определение результатов выборов.

46. Участковая избирательная комиссия, вскрыв ящики, сверяет число поданных бюллетеней с числом лиц, участвовавших в голосовании (на основании отметок в списке избирателей при получении бюллетеней), и результаты сверки заносит в протокол.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения по данному пункту?

(Голоса: Принять).

Голосую. Кто за то, чтобы принять данный пункт прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

47. Председатель участковой избирательной комиссии оглашает в присутствии всех членов участковой избирательной комиссии результаты голосования по каждому бюллетеню.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения?

(Голоса: Принять).

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

48. Признаются недействительными бюллетени, в которых при голосовании оставлено более одного кандидата, а также бюллетени неустановленного образца и цвета.

ГРЕКОВА. – Это очень важно. Вы говорите, что остались еще скрытые враги. Не исключена возможность, что мы раздадим бланки одного цвета, а они придут с другими, и поэтому бюллетень будет признаваться тот действительным, который мы утвердим.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения?

(Голоса: Принять).

Кто за то, чтобы принять данный пункт? Прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

49. При возникновении сомнений в действительности избирательного бюллетеня вопрос разрешается участковой избирательной комиссией путем голосования, что отмечается в протоколе.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения?

(Голоса: Принять).

Кто за то, чтобы принять данный пункт, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

50. Участковая избирательная комиссия составляет по установленной форме протокол голосования в одном экземпляре, подписываемый всеми членами участковой избирательной комиссии, в том числе обязательно председателем и секретарем.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения?

(Голоса: Принять).

Голосую, кто за то, чтобы принять данный пункт прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

51. После окончания подсчета голосов и составления протокола председатель комиссии зачитывает протокол голосования в присутствии всех членов комиссии.

ГАЙСИН. – Какие будут предложения?

(Голоса: Принять).

Голосую: Кто за то, чтобы принять данный пункт прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

52. Протокол голосования, составленный участковой избирательной комиссией, немедленно отправляется в Окружную избирательную комиссию с нарочным.

ГАЙСИН. – Голосую, кто за то, чтобы принять этот пункт, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

53. Все избирательные бюллетени (отдельно действительные и отдельно признанные недействительными) должны быть упакованы участковой избирательной комиссией и вместе с протоколом голосования направлены в Окружную избирательную комиссию.

ГАЙСИН. – Кто за то, чтобы принять этот пункт, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

54. Окружная избирательная комиссия по выборам Белорусского Народного Собрания производит подсчет голосов на основании протоколов, представленных Участковыми избирательными комиссиями.

ГАЙСИН. – Голосую: Кто за то, чтобы принять этот пункт, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

55. Окружная избирательная комиссия составляет по установленной форме протокол голосования в 2-х экз., подписываемый всеми членами окружной избирательной комиссии, в том числе обязательно председателем и секретарем.

ГАЙСИН. – Голосую, кто за то, чтобы принять этот пункт прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

56. Один экземпляр протокола голосования Окружная избирательная комиссия немедленно направляет в Комитет по организации выборов в Белорусское Народное Собрание с нарочным; другой протокол голосования, вместе с деломпроизводством Окружной комиссии и избирательными бюллетенями, полученными от участковых избирательных комиссий, сдает во Временное Управление области.

ГАЙСИН. – Кто за то, чтобы принять этот пункт прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается единогласно.

57. Кандидат в депутаты Народного Собрания, получивший абсолютное большинство голосов, т.е. больше половины всех голосов, поданных по округу, и признанных действительными, считается избранным.

ГАЙСИН. – Голосую, кто за то, чтобы принять данный пункт, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

П р и н и м а е т с я единогласно.

58. После подписания протокола председатель окружной избирательной комиссии оглашает результаты выборов по округу и выдает избранному кандидату в депутаты Белорусского Народного Собрания удостоверение по установленной форме о его избрании.

ГАЙСИН. – Голосую, кто за этот пункт, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

П р и н и м а е т с я единогласно.

59. Если ни один из кандидатов не получил абсолютного большинства голосов, а также, если поданное количество голосов по округу составляет меньше половины избирателей, имеющих право голосовать по этому округу, окружная избирательная комиссия отмечает об этом особо в протоколе, немедленно сообщает Временному Управлению области и с разрешения Временного Управления области назначает новые выборы не позднее, чем в двухдневный срок после первых выборов.

ГАЙСИН. – Голосую, кто за то, чтобы принять данный пункт, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

П р и н и м а е т с я единогласно.

60. Всякий, кто путем насилия, обмана, угроз или подкупа будет препятствовать гражданину Западной Белоруссии в осуществлении его прав избирать и быть избранным в Белорусское Народное Собрание – карается лишением свободы на срок до 2-х лет.

С МЕСТА: Правильно, хорошая статья.

ГАЙСИН. – Голосую, кто за то, чтобы принять данный пункт, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

П р и н и м а е т с я единогласно.

ГАЙСИН. – Какие будут замечания?

КЛЕПАЧКО. – Нужно проект этого „Порядка организации выборов” немедленно разослать, или может быть можно с собой забрать во Временное Управление? Это первое.

ГАЙСИН. – Это уже будет наша обязанность обеспечить.

КЛЕПАЧКО. – Другое дело – надо составить календарь, чтобы люди знали, что и когда им нужно сделать, чтобы людям не было так тяжело. Затем нужно, чтобы подготовили помещение, и целый ряд таких вещей.

ГРЕКОВА. – Ваши замечания совершенно правильные, но для решения всех этих вопросов, которые предусматриваются в „Порядке организации выборов” и тех вопросов, которые вы подняли – мы и создаем Комитет по организации, проведению и руководству выборами, во-первых, во-вторых, организовываем Окружные и Участковые избирательные комиссии. Эти комиссии уже на основе

утвержденного „Порядка организации выборов” – разрабатывают конкретные мероприятия, предусматривающие все до деталей, что нужно проделать, чтобы у нас все эти мероприятия были точно – в установленный срок обеспечены.

КЛЕПАЧКО. – Я не имел в виду вносить предложение для того, чтобы дополнить или расширить этот проект.

ГРЕКОВА. – Вы совершенно правильно ставите этот вопрос. Для этого и создан Комитет.

ГАЙСИН. – В первую очередь стоит задача, чтобы мы послали в Окружные и Участковые избирательные комиссии людей, которые смогут обеспечить выполнение, утвержденного нами „Порядка организации выборов”.

Есть ли еще какие либо замечания или предложения? Если нет, тогда разрешите проголосовать „Порядок организации выборов в Народное Собрание” в целом.

Голосую. Кто за принятие „Порядка организации выборов в Народное Собрание Западной Белоруссии”, прошу поднять руки.

Кто против? (Нет).

Кто воздержался? (Нет).

Принимается е д и н о г л а с н о.

На этом разрешите наше первое заседание Комитета по организации выборов в Народное Собрание Западной Белоруссии считать закрытым.

.....

Орыгинал, maszynopis.

Źródło: NARB w Mińsku, zesp. 4, spr. 21, t. 1752, k. 1–38.

^a Wielkie litery oryginału.

¹ W składzie komitetu był też przedstawiciel woj. poleskiego.

Dokument 4

1939 październik (po 7)¹, (Mińsk), – Pismo ogólne członka Rady Wojennej Frontu Białoruskiego, I sekretarza KC KP(b)B P. K. Ponomarenki do pełnomocników ds. pracy partyjnej oraz przewodniczących zarządów tymczasowych w sprawie wyborów do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi.

ВСЕМ ОБЛАСТНЫМ УПОЛНОМОЧЕННЫМ ПО ВОПРОСАМ ПАРТИЙНОЙ РАБОТЫ.

ВСЕМ ПРЕДСЕДАТЕЛЯМ ОБЛАСТНЫХ И ГОРОДСКИХ ВРЕМЕННЫХ УПРАВЛЕНИЙ.^a

Согласно решения Комитета по выборам в Народное Собрание Западной Белоруссии выборы в Народное Собрание назначены на воскресенье 22 октября 1939 года.

Комитет по выборам утвердил порядок выборов в Народное Собрание. Вся избирательная кампания к выборам в Народное Собрание должна проводиться под лозунгами: установления Советской власти на территории Западной Белоруссии, вхождения Западной Белоруссии в состав БССР, одобрения конфискации помещичьих земель, требования национализации банков и крупной промышленности.

Выборы, как это определено порядком выборов, производятся на основе всеобщего, прямого и равного избирательного права при тайном голосовании.

Право выставления кандидатов в депутаты Народного Собрания обеспечивается за крестьянскими комитетами, Временными Управлениями, собраниями рабочих по предприятиям, собраниями рабочей гвардии, собраниями интеллигенции. Эти собрания должны выбирать также доверенных лиц, которые затем на окружных совещаниях доверенных лиц договариваются об общей кандидатуре по округу.

Выборы имеют колоссальное политическое значение; Народное Собрание будет решать основные вопросы государственного устройства. Главной задачей командированных для работы на места коммунистов, армейских политработников и Временных Упра-

влений – является такое политическое руководство выборами в каждом избирательном округе и в каждом избирательном участке, при котором было бы обеспечено избрание преданных Советской власти кандидатов, способных отразить действительные интересы народа.

Исходя из этого предлагаю:

1. Имея в виду чрезвычайно краткие сроки всех этапов избирательной кампании, немедленно приступить к организации избирательных округов и избирательных участков.

2. Распределить партийные и комсомольские силы так, чтобы избирательный округ и избирательный участок были бы обеспечены нашим влиянием.

3. Начать выдвижение кандидатов в депутаты Народного Собрания, а также выборы доверенных лиц, которые затем на окружном собрании доверенных договариваются об одной кандидатуре.

4. Начать широкую популяризацию задач Народного Собрания, порядка организации выборов, широчайшую агитацию под лозунгами избирательной кампании.

5. Армейская печать и вновь созданные газеты сейчас главное внимание должны посвятить вопросам избирательной кампании, агитации за кандидатов, о которых договариваются доверенные на окружных собраниях доверенных, разъяснения порядка организации выборов и т. д.

6. Обратит большое внимание и теперь же на технику избирательной кампании. Порядок организации выборов печатается в централизованном порядке и уже поступил в областные центры; их немедленно нужно получить на места; нужно заняться подбором помещений избирательных участков, надлежащим их оборудованием и оформлением, изготовлением урн.

7. День выборов в Народное Собрание должен быть днем народного праздника и проведен с большим политическим подъемом.

8. Нужно привлечь в качестве агитаторов и членов избирательных комиссий участковых и окружных наиболее активных местных товарищей.

В процессе избирательной кампании должен вырасти большой актив из местных сил, который должен быть изучен, на который можно будет опереться в своей работе и дальше.

9. Обязанностью политорганов РККА является бросить все партийные и комсомольские силы на обслуживание избирательной кампании в отведениях и закрепленных политорганами за каждой

частью зонах. Поэтому договоритесь немедленно с политорганами о закреплении людей за избирательными участками.

10. После образования избирательных участков немедленно приступайте к составлению списков избирателей, привлекая для составления местную интеллигенцию: учителей, врачей и т. д., тщательно их проинструктировав. Избирательные списки составлять целесообразнее всего, путем обхода домов и квартир избирателей.

11. Красная Армия в выборах в Народное Собрание не участвует. Кандидатуры руководящих работников армии и Временных Управлений могут быть выставлены в качестве кандидатов в депутаты. Во избежание выставления и баллотировки в разных округах одних и тех же руководящих работников армии, – просьба в случаях выставления этих кандидатур согласовывать с нами.

12. Предупреждаю об исключительной ответственности перед партией за проведение выборов в Народное Собрание. Нужно бросить на это дело все силы, все средства, все ресурсы, не забывая, что эту большую работу мы должны провести в короткий срок.

Член Военного Совета фронта
Секретарь ПК КП(б)Белоруссии
(podpis) (Пономаренко)

Оryginał, maszynopis.

Źródło: PAOB w Brześciu, zesp. 7580 „P”, spr. 1, t. 1, k. 9–11.

^a Wielkie litery oryginału.

¹ W pracy *Okupacja sowiecka (1939-1941) w świetle tajnych dokumentów*, Warszawa 1996 (s. 171) dokument ten datowany jest na „12 X 1939”.

Dokument 5

1939 październik (po 22), Białystok, – Raport pełnomocnika KC KP(b) ds. pracy partyjnej na woj. białostockie o wynikach wyborów do Zgromadzenia Narodowego Zachodniej Białorusi w województwie.

ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМИТЕТУ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ
ПАРТИИ (большевиков) БЕЛОРУССИИ.^a

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА.

ОБ ИТОГАХ ВЫБОРОВ ДЕПУТАТОВ в НАРОДНОЕ
СОБРАНИЕ ЗАПАДНОЙ БЕЛОРУССИИ ПО БЕЛОСТОКСКОЙ
ОБЛАСТИ.

Вся агитационно-массовая политическая работа в период подготовки и проведения выборов в Народное Собрание Западной Белоруссии проходило под лозунгами: установление на территории Западной Белоруссии Советской власти, присоединение Западной Белоруссии к БССР и вхождение в СССР, конфискация помещичьей земли, национализация крупной промышленности и банков.

Рабочие, крестьяне и другие слои трудящегося населения Белостокской области в абсолютном своем большинстве приветствовали решение Советского Правительства о мерах защиты народов Западной Белоруссии и Западной Украины.

ПОДГОТОВКА К ВЫБОРАМ ДЕПУТАТОВ в НАРОДНОЕ
СОБРАНИЕ

В процессе избирательной кампании была широко развернута массово-агитационная работа. Значительное количество агитаторов было из местного населения. По г. Белостоку работало 883 агитатора из которых: рабочих 627, служащих 188 и прочие 68. Из них мужчин 596, женщин 287.

По избирательным округам и участкам городов и уездов области проводились собрания и митинги избирателей. Собрания и митинги проходили с большим политическим подъемом. Упоминание СТАЛИНА, ВОРОШИЛОВА и других руководителей Партии и Правительства, Красной Армии, Сталинской Конституции встречались бурными овациями и возгласами на национальных языках „Да здра-

вствует Великий родной СТАЛИН”, „Да здравствует Коммунистическая Партия”, „Да здравствует Красная Армия и ее железный Нарком тов. ВОРОШИЛОВ”, „Да здравствует тов. КАГАНОВИЧ”, „Ура тов. СТАЛИНУ”, „Спасибо тов. СТАЛИНУ за счастливую жизнь”, „Пускай живет и здравствует тов. СТАЛИН”.

По Волковыскому уезду было проведено 98 митингов и 792 собрания, на которых присутствовало свыше 20000 ч. На собраниях и митингах принимали резолюции, в которых население приветствовало свою освободительницу Рабоче-Крестьянскую Красную Армию, требовало установления Советской Власти в Западной Белоруссии, присоединения Западной Белоруссии к БССР и вхождения в СССР, конфискации помещичьих земель, национализации банков и крупной промышленности.

На общем собрании д. КОРОЛИНА крестьянка-бедачка ТАРАКАН ЕЛЕНА сказала: „Когда я шла голосовать, я невольно заплакала слезами радости, сравнивая прошлое наше положение с настоящим светлым, радостным. Я горячо благодарю РАБОЧЕ-КРЕСТЬЯНСКУЮ КРАСНУЮ АРМИЮ, освободительницу нас бедняков от польского ига”.

Тов. ЛЮДВИНСКИЙ в своем выступлении рассказывает о том ужасном гнете, который терпела интеллигенция от польского правительства, он горячо приветствовал правительство СССР за освобождение народов Зап. Бел. и Зап. Украины. Он призывал трудящихся к строительству новой, светлой и радостной жизни и предложил послать благодарственную телеграмму освободителю народов, учителю всех трудящихся, ВЕЛИКОМУ СТАЛИНУ.

Ученица ФОЛЬКЕВИЧ в своем выступлении говорила: „Дети рабочих и крестьян в большинстве не обучались, ибо для учебы нужны были большие средства, а их не имели рабочие и крестьяне. КРАСНАЯ АРМИЯ посланная всем Советским народом, дала нам возможность свободно жить, учиться, работать под ярким солнцем СТАЛИНСКОЙ КОНСТИТУЦИИ. Я горячо одобряю предложение о конфискации помещичьих земель, о национализации крупных предприятий. ДА ЗДРАВСТВУЕТ НАША ОСВОБОДИТЕЛЬНИЦА КРАСНАЯ АРМИЯ”.

Тов. КОВАЛЬСКИЙ в своем выступлении говорил: „Мы, белоруссы находились под национальным гнетом. Белорусский язык вообще не считался языком. Говорить по белорусски строго воспрещалось. Белорусс, который стремился говорить на родном языке, пре-

следовался польским правительством. Свои способности проявить было невозможно. Таланты тлумились. Благодаря КРАСНОЙ АРМИИ, историческому решению Советского правительства и Коммунистической Партии, мы белоруссы будем учиться на своем родном языке, проявлять свои способности, выращивать таланты, плодотворно работать на пользу родины. Мы будем голосовать за объединение Западной Белоруссии с БССР. Искренно благодарим тов. СТАЛИНА за наше освобождение”.

Накануне дня выборов в г. ВОЛКОВЫСКЕ был проведен общегородской митинг, на котором присутствовало 9 тысяч человек. На этом митинге выступили представители от рабочих, крестьян и интеллигенции. Все выступавшие требовали установления на территории Западной Белоруссии Советской власти, призывали избирателей организованно явиться на избирательные участки и отдать свои голоса за выдвинутых кандидатов.

Можно привести положительные примеры и по другим уездам. Так на 1-м участке 34-го избирательного округа (Белостокский уезд Заблудово). Из местного населения определился актив в количестве 16-и человек, который был использован для организации работы на участке. Всех избирателей по 2 раза обошли по квартирам, провели два митинга. На митинге, который состоялся 13 октября присутствовало 1500 человек. Митинг прошел с большим подъемом, он превратился в демонстрацию преданности Великой Партии ЛЕНИНА-СТАЛИНА. На другом митинге, который состоялся 19 октября, с масс неслись лозунги: „Спасибо ВЕЛИКОМУ СТАЛИНУ за освобождение Западной Белоруссии и Западной Украины”. На митинге дружно кричали „УРА ВЕЛИКОМУ СТАЛИНУ”.

На двух предвыборных собраниях этого-же участка выступило 16 человек из местного населения. Выступавшие говорили о своей безграничной любви к социалистической стране, Красной Армии и ВЕЛИКОМУ ВОЖДЮ НАРОДОВ СТАЛИНУ.

Враждебные-же силы распускали все возможные антисоветские слухи. На собраниях по деревням Завыкской гмины (Белостокский уезд) задавали вопросы такого содержания: „Говорят, что в Советском Союзе отбирают от матери ребенка и она его больше не видит”. „Мужчины в Советском Союзе имеют по две-три жены и живут с ними по очереди”. „Колхозники не имеют своих домов, а живут все в одном доме и спят на одной койке и под одним одеялом”. „Колхозники питаются все с одного котла и одной пищей, всегда ходят

за супом со своим котелком”. „Говорят, что Красные начинают отступать, значит придут паны, а поэтому землю делить нельзя”. „Говорят, что в Советском Союзе женщины ходят не в платьях и не в юбках, а в мешках”. „Говорят, что если установится Советская власть, то начнут сразу гнать всех в колхозы, кто хочет и кто не хочет”. „Говорят, что в Советском Союзе закрывают церкви и ключи находятся у евреев и если кто захочет итти в церковь, то надо итти к евреям и просить ключ”.

Под давлением контрреволюционных элементов и в результате недостаточной звенаричской работы Окружной избирательной комиссии (Сокольский уезд) зарегистрированный кандидат по этому округу МАНЧУК за два дня до выборов отказался балатироваться.

ВЫБОРЫ ДЕПУТАТОВ В НАРОДНОЕ СОБРАНИЕ ЗАПАДНОЙ БЕЛОРУССИИ

Подготовительная работа к выборам, а также и ход выборов в Народное Собрание Западной Белоруссии показали политический подъем масс, их стремление полностью осуществить лозунги выдвинутые перед Народным Собранием. Проводимые собрания, митинги рабочих, крестьян и интеллигенции превращались в мощные демонстрации любви и преданности к Партии, Советской власти и Красной Армии.

Доклады и беседы о Сталинской Конституции, о жизни Советского Союза, вызывают у населения огромный интерес. С большой ненавистью трудящиеся подчеркивали в своих выступлениях бывшую темную и бесцветную жизнь в панской Польше, рассказывая о социальном и национальном гнете, о тех порядках грабежа и насилия, политическом бесправии, которые ввели польские помещики и капиталисты. На собрании Скидальской волости (Гродненский уезд) рабочий КОВАРСКОЯЛОВ сказал: „Я был восемь лет безработным не имея никаких средств к существованию. Передо мною стояла проблема о дальнейшей жизни, неоднократно приходила мысль о самоубийстве себя и семьи. Только надежда на ВЕЛИКИЙ СОВЕТСКИЙ СОЮЗ, на его помощь вселяла новые силы. Сейчас я счастлив и смело выступаю полным голосом с этой трибуны, с которой 15 лет тому назад меня стянули полицейские. Единственные наши мечты и стремления – это только жить и работать в единой семье с ВЕЛИКИМ СОВЕТСКИМ СОЮЗОМ”.

Ярчайшую демонстрацию преданности к Советской власти трудящиеся проявили своим активным участием в работах Окружных и Участковых комиссий, а также и в оформлении избирательных участков. Взрослые и дети, мужчины и женщины любовно украшали помещения, где проходило голосование. Девушки вили венки, мужчины делали арки, женщины для устройства кабин приносили свои лучшие самотканые работы, вышивальщицы вышивали шелком лозунги, с большой нежностью и вниманием украшали цветами портреты руководителей Партии и Правительства. (ГРОДНО)

Города, местечка и села принимали праздничный вид, день голосования превратился во всенародный праздник.

По городу БЕЛОСТОКУ на 4-м участке 5-го избирательного округа, КАПЛАН – 60-ти летний старик, рабочий с 44-х летним стажем явился на участок в 1 час ночи, при голосовании заявил: „Я впервые получил право участия в выборах, поэтому и пришел так рано, чтобы голосовать первым”. Подобных примеров было много. На многих бюллетенях были сделаны надписи: „Голосую за тов. СТАЛИНА, да здравствует Советская власть, да здравствует тов. СТАЛИН”.

И во время голосования враждебные силы проявили активность. Так на 6-м избирательном участке 34-м избирательном округе (Белостокский уезд) в ночь с 21 на 22 октября группой, в которую входили КОНЫНУК СТАНИСЛАВ, КОНЫНЧУК БРОНИСЛАВ, ДРОЗДОВСКИЙ БРОНИСЛАВ, проживающие в деревне Сисках, был сорван на участке флаг и несколько лозунгов. Избирательная комиссия этого участка к работе приступила с большим опозданием. Подобные враждебные действия имели место и по 4-му избирательному участку 49-го округа (Ясиновка).

Так в деревне Каменке Калиновской гмины были сорваны все лозунги, на которых находились портреты ЛЕНИНА И СТАЛИНА, два раза срывались флаги, через окно в избирательную комиссию был брошен камень. Были случаи, что во время голосования на бюллетенях фамилии депутатов зачеркивались и вместо них писались контрреволюционные лозунги „Пусть живет Польша”, „Долой Советы”. Так было по Завыкской и Гониондской гминах.

В отдельных случаях вместо бюллетеней в конверты вкладывали портреты Масьцицкого и других врагов.

По городу Белостоку местными рабочими агитаторами т. т. КУ-КЛИСКИМ и МЕРЖЕВИНСКИМ выявлена контрреволюционная

террористическая группа, состоявшая из гимназистов, готовившая нападение на избирательные участки. Агитатор 3-го избирательного участка 52-го округа т. БЕРЕЗИН обнаружил контрреволюционные листовки, призывающие поддерживать польское государство, так как якобы польская армия не разбита, а находится в Восточной Пруссии, готовясь при помощи Франции и Англии восстановить польское государство. Им-же, при помощи двух красноармейцев задержан неизвестный, расклеивавший провакационные прокламации.

Торговка БУЧКОВА, ул. Кастюшки, 14-го избирательного округа при посещении ее дома агитатором Севилевичем заявила ему: „Что вы так нахально ко мне ходите, я за старый режим была и буду за него”.

Гр-ка ГУМАНОВА, ул. Ожешкова № -12 3-го избирательного округа заявила: „Вы свою душу продаете, поэтому голосуйте сами”.

Г-ка Доверашева ул. Ожешкова № -15 кв. 1 заявила: „За кого вы агитируете, голосовать за жидовское царство, а нам нужна родная Польша, жидов надо топить”.

Г-ка Шульпинская, Августовская ул. № -7 кв. 1 заявила: „Нам нечего идти на голосование ибо правительство уже назначено, а поэтому нечего комедию устраивать”.

Г-ка Ворошитская, Августовская ул. 31, 3-го избирательного участка заявила: „Я человек прямой, не могу кривить душой, а поэтому скажу прямо, что Советскую власть ненавижу и за нее голосовать не буду, я стою на точке зрения любимой Польши”.

Во втором избирательном округе было несколько подписей на бюллетенях: „Мы за Советскую власть, только без евреев”.

В 5-м избирательном участке 2-го избирательного округа был сорван флаг и сделана надпись на плакатах „Смерть Коммунизму, да здравствует Польша”.

Накануне выборов в 10 часов вечера, на территории 2, 3 и 4 участков 19-го избирательного округа были чернилами перекрещены все лозунги и плакаты, на территории 2-го участка враги заходили в отдельные квартиры и разъясняли, что голосовать будем с 6-и часов вечера и до 6-и часов утра.

В 4-м участке 1-го избирательного округа в одном конверте бюллетень был заменен пригласительным билетом на собрание фашистской молодежи.

Следует указать и на такой характерный факт, как влияние церкви на избирателей. С утра многие избиратели 22 октября уходили

в костел, молебствия там затягивались и только после этого являлись на избирательные участки для голосования.

На территории Ломжинского уезда проводили враждебную работу различные контрреволюционные партии. В день выборов на некоторых зданиях (городское Временное Управление, дом погранвойск) были вывешены контрреволюционные листовки, написанные на машинке и от руки.

В гмине Колаки накануне выборов проводилось собрание избирателей после чего был организован вечер. После вечера гармонист Грабовский Ян заиграл польский гимн. Часть молодежи поддержало гимн. В день выборов этот Грабовский не пошел голосовать, заявил, что ему и так хорошо живется.

На одном из собраний (Граево, Щучинский уезд) председатель собрания Доновский, член партии ОЗОН, бывший волостной старшина выступил контрреволюционной речью с призывом не голосовать за революцию, предложенную коммунистами с требованием установления Советской власти в Западной Белоруссии. Он заявил „Мы будем голосовать за единство Польши и буржуазного управления”. Зарегистрировано ряд случаев проведения легальных собраний, на которых обсуждались вопросы бойкота выборов.

22-го октября 1939 г. в г. ГРАЕВО на двух избирательных участках были залиты чернилами избирательные плакаты вывешенные на избирательных участках. Здесь-же и в ряде других пунктов распространились писанные от руки контрреволюционные лозунги „Поляки не голосуйте за евреев и коммунистов”, „Голосуйте за Гитлера и присоединение к Германии”, „Долой евреев и коммунистов”, „Крестьяне не приветствуйте коммунистов”.

Подобного характера лозунги оказывались и в урнах избирательных участков.

Под влиянием этой работы контрреволюционных партий на отдельных участках со стороны зажиточной части населения были упорные попытки бойкотировать выборы. Так из 16 хозяйств деревни КУРКИ только две семьи батраков явились для голосования, а 14 остальных имеющие по 30–70 га земли (осадники на границе с Пруссией) весь день пробыли в костеле, а вечером ушли из дома. Аналогичное положение было по ряде участков Богошовского избирательного округа. Там из трех сот избирательной деревни Заборов-Бегенице и Сулево-Ковонаты голосовало только 38 человек. Мно-

гие ушли даже с детьми в близ лежащий лес и были там до поздней ночи.

Но несмотря на все эти и подобные происки и действия враждебных сил, развернутая массово-политическая работа в области обеспечила победу. В голосовании приняло участие абсолютное большинство избирателей. Большинство голосовало за выставленных кандидатов собраниями рабочих, крестьян, интеллигенцией, крестьянскими комитетами, Временными Управлениями, Красной Гвардией.

Политическая активность рабочих Белостока и других городов была высокой. По рабочему району Выгода-окраина Белостока отмечена 100%-я явка избирателей для голосования. Было отдано за депутата 99 % поданных голосов.

Большую работу провели в избирательной компании армейские большевики. Коммунисты и комсомольцы присланные ЦК КП(б)Б для работы в Белостокской области, а так же и командированные товарищи Минским Обкомом и Горкомом КП(б)Б на время избирательной компании, смогли создать вокруг себя многочисленный актив агитаторов из местного населения. Это дало возможность широко развернуть массово-политическую работу среди избирателей.

Выборы депутатов в Народное Собрание Западной Белоруссии по Белостокской области прошли успешно. Из 859010 избирателей. участвовало в голосовании 803871, или 93,9 %. За кандидатов голосовали 678930 или 85%.

За Уполномоченный ЦК КП(б)Б по
вопросам организации партийной
работы по Белостокской области.
(podpis) (ГЕРАВКЕР)

Орыгинал, машынопіс.

Ўра́дло: PAOSOG w Grodnie, zesp. 6195, spr. 1, t. 314, k. 17–24.

^a Wielkie litery i podkreślenie oryginału.

Dokument 6

1939 październik (po 22), Łomża, – Raport z przebiegu wyborów do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi w powiecie łomżyńskim.

Уполномоченному по партработе
по Белостокской области^а
ЦК КП(б)Б

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА^б

О ПОЛИТИЧЕСКИХ ИТОГАХ ВЫБОРОВ В НАРОДНОЕ
СОБРАНИЕ ЗАПАДНОЙ БЕЛОРУССИИ
ПО ЛОМЖИНСКОМУ УЕЗДУ.

Выборы депутатов в народное собрание Западной Белоруссии, проведенные на основании всеобщего, равного избирательного права при тайном голосовании, показали, что основная масса трудящихся Ломжинского Уезда голосовало за кандидатов, выдвинутых крестьянскими комитетами, собраниями рабочей гвардии и собраниями интеллигенции.

Так, например, из 100248 избирателей, имеющих право голосовать, в голосовании приняло участие 88508 избирателей, что составляет 88,2%, а за кандидатов голосовало 71784 избирателей, что составляет 88,1%. По отдельным избирательным округам, где было проведена большая массовая политическая работа, почти 100% избирателей голосовало за кандидатов.

По Ставискому избирательному округу из 1893 избирателей, принимавших участие в голосовании, за кандидата тов. Гращенко голосовало 1891 человек.

Выборы показали, что основная масса трудового населения города Ломжа и Уезда поддерживает наши лозунги, под которыми проводились выборы. Так, на собрании крестьян деревни Глодово Колакской гмины крестьяне, заслушав доклад о выборах в Народное Собрание, записали в своей резолюции, что требуют установления Советской Власти, присоединения к Советской Белоруссии, конфискации помещичьей земли и национализации крупной промыш-

шленности и банков. В этой же деревне первыми голосовать пришли старики.

На втором избирательном участке Пятницкого избирательного округа № 249 первым пришел голосовать 73-х летний старик Брачковский Казимир, который, получив бюллетень, заявил: «У меня сегодня самый счастливый день, я буду голосовать за Советскую власть. И хотя я не грамотный, но я сам проголосую за нашего кандидата тав. Вирвоса».

Ряд членов окружных и участковых избирательных комиссий из местного населения проявили себя настоящими активистами. Так, в Коневозком избирательном округе № 268 гор. Ломжа членом окружной избирательной комиссии работал аптекарь Кагановский. Он принимал самое активное участие в работе избирательной комиссии: составлял списки, проводил беседы с избирателями и т.д.

Большую помощь в проведении выборов оказали воинские части, расположенные на территории Ломжинского уезда. На всех избирательных участках работали военные товарищи, при чем все они работали хорошо.

Вместе с тем избирательная компания имела ряд существенных недостатков. Одним из них является тот факт, что местный актив совершенно недостаточно использовался на работе по выборам. Это тем более отрицательно отразилось на ходе выборов, что население Ломжинского уезда преимущественно польской национальности и многие граждане плохо знают русский язык.

Кроме того, на территории Ломжинского уезда проводили работу различные контрреволюционные партии. Остатки этих партий проводили вражескую работу, направленную на срыв выборов. Так, например, в день выборов – 22 октября – на некоторых зданиях города (здание городского временного управления, дом погранвойск) были вывешены контрреволюционные листовки, написанные на машинке и от руки.

В ряде мест вражеские элементы срывали плакаты и лозунги, посвященные выборам. В гмине Колаки накануне выборов проводилось собрание избирателей, после чего организован был вечер. После вечера гармонист Грабовский Ян заиграл польский гимн. Часть молодежи поддержало гимн. В день выборов этот же Грабовский не пошел голосовать, заявил, что ему и так хорошо живется.

Ряд участковых и даже окружных избирательных комиссий засорены были враждебными элементами. Так секретарем участковой

избирательной комиссии избирательного округа Пухалы был назначен ксендз.

В предместье Малая Ломжица отдельные члены участковых комиссий проводили контрреволюционную работу во время выборов, вследствие чего оппергруппе пришлось их арестовать.

Распространялись контрреволюционные слухи, что идут какие-то черные войска и будут уничтожать всех жителей.

В избирательном участке деревни Хростово Трошинской гмины избиратели под влиянием ксендза пошли раньше в костел, а потом – голосовать.

Такие факты наблюдались и во многих других местах.

На избирательных участках Глушкова, Трошин, Писки и др. на бюллетенях обнаружены контрреволюционные лозунги.

В результате всего этого по отдельным избирательным округам процент голосов, поданных за кандидатов, является очень низким. По Едвабноскому избирательному округу № 252 из 980 избирателей, принявших участие в голосовании, за кандидата голосовало только 510 избирателей. По Купискому избирательному округу № 244 из 2888 избирателей голосовало за кандидата 1512 человек.

Подводя краткий итог избирательной кампании по уезду, необходимо отметить, что основная масса трудового населения всецело поддерживает наши мероприятия и с радостью встречает приход Советской власти. Вместе с тем, вражеские элементы, остатки контрреволюционных партий, кулачество оказывали бешеное сопротивление новому строю.

Слабы еще местные крестьянские комитеты, а в ряде мест они также засорены вражескими элементами.

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ ПК КП(Б)Б
ПО ОРГАНИЗАЦИИ ПАРТРАБОТЫ
по Ломжинскому уезду
(podpis) Булай

Oryginał, maszynopis.

Źródło: PAOSOG w Grodnie, zesp. 6195, spr. 1, t. 231, k. 43–44.

^a Słowa „Pełnomocnikowi do spraw pracy partyjnej w obwodzie białostockim” dopisane odręcznie.

^b Wielkie litery oryginału.

Документ 7

1939 październik (po 22), Nieśwież, – Raport przewodniczącego Zarządu Tymczasowego w Nieświeżu o przebiegu wyborów do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi w powiecie.

М И Н С К Ц К КП(б)Б Орг. Инструкторскому Отделу
тов. Э Й Д И Н О В У^а

Д О К Л А Д Н А Я З А П И С К А.

От Председателя Временного
Управления гор. Несвижа и уезда
С И Р О Т К О Н. И. по
итогам выборов в Народное
Собрание Западной Белоруссии
по Несвижскому уезду.

Для проведения работы по выборам в Народное Собрание Западной Белоруссии было проведено инструктивное совещание всех коммунистов и комсомольцев, работающих в волостях Несвижского уезда, на котором были разработаны практические мероприятия о проведении выборов в Народное Собрание Западной Белоруссии.

По уезду было организовано 23 избирательных округа и 168 избирательных участков, с председателями которых так-же было проведено совещание по изучению положения о выборах в Народное Собрание и о задачах окружных и участковых избирательных комиссий в предстоящих выборах. Состав окружных избирательных комиссий следующий: белоруссов – 117 человек, поляков 6 чел., евреев 18 чел.; мужчин 143 чел., женщин 18 чел.

На избирательных участках силами коммунистов, комсомольцев и местного актива ежедневно проводились беседы, митинги и собрания. Избирательная компания по уезду проводилась под лозунгами требования установления Советской власти, решения вопроса о вхождении в состав СССР и БССР, под лозунгом утверждения передачи помещичьей земли крестьянскими комитетами, решения вопросов о национализации банков и крупной промышленности.

Помещения избирательных участков силами местного актива

с большой любовью украшались лозунгами, плакатами, флагами, зеленью и пр.

Еще с вечера 21 октября члены участковых избирательных комиссий были на местах избирательных участков и ровно в 6 часов по Московскому времени 22 октября был открыт прием голосов по выборам в Народное Собрание. Еще до 6 часов утра в большинстве участков собрался народ для подачи голосов и за первую половину дня выборов к 14 часам было подано 83% голосов всех избирателей.

Голосование проходило нормально, везде чувствовалось праздничное настроение в большинстве избирательных участков или вблизи таковых играла музыка, радио, организовывались танцы.

Всего по уезду было выдвинуто кандидатов в Народное Собрание 23 человека, из них мужчин – 20 чел., женщин – 3 чел.; по социальному положению: крестьян – 15 чел., рабочих – 2 чел., служащих – 6 чел.; по национальному составу: белоруссов – 18 чел., русских – 2 чел., евреев – 2 чел. и поляков – 1 чел.

Из выдвинутых 23 кандидатов по уезду полностью избраны по большинству голосов депутатами так-же 23 чел.

По шести округам уезда Синявскому, Голыньскому, Сновскому, Чаруцевическому, Зубковскому и Лысицкому в голосовании участвовало 100% избирателей, а так-же по Заостровеческому округу голосовало за кандидата 100%.

Согласно протоколов окружных избирательных комиссий о результатах выборов в Народное Собрание Западной Белоруссии по уезду участвовало в голосовании избирателей 99,3%; голосовало избирателей за кандидатов по уезду 96,8%.

Председатель Временного
Управления
гор. Несвижа и уезда
(podpis) (СИРОТКО)

Oryginał, maszynopis.

Źródło: PAOB w Brześciu, zesp. 7880 „P”, spz. 1, t. 27, k. 16–17.

^a Wielkie litery oryginału.

Dokument 8

1939 październik (po 22), Nowogródek, - Informacja pełnomocnika KC KP(b)B na powiat nowogródzki o przebiegu przygotowań i wyborów do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi w powiecie.

ИНФОРМАЦИЯ^a

о проведенной подготовительной работе по выборам депутатов в Народное Собрание Западной Белоруссии и результаты выборов по Новогрудскому уезду.

Выборам депутатов в Народное (национальное) Собрание Западной Белоруссии предшествовала большая политически-массовая подготовительная работа. Для организации полит-массовой работы по подготовке к выборам было направлено по волостям 120 коммунистов и 62 комсомольца, мобилизованных по линии ЦК КП(б)Б и ЦК ЛКСМБ.

Коммунистами и комсомольцами была проведена большая политико массовая работа вокруг подготовки населения к выборам путем организации бесед, кружков, докладов и ежедневной читкой газет и брошюр.

За период сначала объявления выборной компании до окончания работы Народного Собрания было проведено по городу 5 митингов с охватом 5000 чел., собраний 11 с охватом 10000^b чел., было организовано кружков^c в которых охвачено было^c человек.

По волостям было проведено митингов 223 с охватом 60.445 человек, собраний 648 с охватом 90.745 человек, работало кружков 89 с охватом 4.743. Все митинги и собрания проходили при всеобщем подъеме радости и торжества народов получивших освобождение. На всех собраниях и митингах принимались приветственные телеграммы и обращения к Вождю Народов товарищу СТАЛИНУ, МОЛОТОВУ, ВОРОШИЛОВУ словами благодарности за свое освобождение.

Митинги и собрания превращались в мощную демонстрацию трудящихся Западной Белоруссии освободившихся от ярма польского панства и демонстрировали любовь и преданность советскому народу, партии, правительству и Красной Армии.

Как по городам так и по населенным пунктам проводились отдельно собрания молодежи, интеллигенции, ремесленников, домработниц и т. д.

При клубах и избирательных участках были организованы консультации с дежурством коммунистов и комсомольцев по разъяснению интересующих вопросов населения.

В городском клубе и кино театре были прочтены ряд лекций и докладов на различные темы как-то: „Советы как Государственная форма диктатуры пролетариата”, „Сталинская конституция и Советская молодежь”, „СССР – страна победившего социализма” и др.

Для обслуживания населения в период подготовки к выборам были направлены в волости кино передвижки, бригады артистов, агит-машины и т. д.

Все избирательные округа и участки были соответствующим образом оформлены с политической и художественной стороны.

Само население принимало деятельное участие в оформлении участков, вывешивались портреты членов полит бюро, украшались живыми цветами и лозунгами.

Места избирательных участков были окружены любовью народа и являлись политико-массовыми центрами сбора населения, местами организации населения и подготовки их к выборам.

По всем избирательным округам были организованы встречи кандидатов в депутаты Народного (национального) Собрания.

По Новогрудскому уезду было создано 32 избирательных округа и 164 избирательных участка в работе которых приняло участие свыше 1.000 человек. В результате проведенной большой массово-агитационной работы выборы депутатов проходили на высоком политическом уровне.

В течении 1-ой половины дня голосования основная масса избирателей прошла через избирательные участки.

Еще до начала голосования избиратели собирались группами и с организованными оркестрами, гармониями, портретами, лозунгами шли организованно к избирательным участкам.

Каждый избиратель хотел первым отдать свой голос за Народных депутатов и этим самым выразить свое безграничное счастье, любовь и преданность Советскому народу, партии, правительству СССР и Красной Армии.

Имели много фактов когда избиратели не заходя в кабину шли

прямо к избирательным урнам и опуская бюллетень заявляли мы голосуем открыто не боясь никого и это возможно только сейчас и поэтому разрешите нам выразить нашу радость, волю и счастье открыто не заходя в кабину.

За период подготовки к выборам было организовано 40 красных обозов. По всем 32 избирательным округам насчитывалось избирателей 95.536 человек, участвовало в голосовании 94.448 человек, что составляет 98,8%.

Оказалось недействительных бюл. 116, бюллетеней с вычеркнутыми фамилиями кандидатов 1.271.

Было поданно голосов за выставленных кандидатов 93.061, что составляет 98,5%.

Характерно отметить, что результаты голосования по всем избирательным округам дали положительные результаты как-то

Новоселковский Округ	100%
Рутковической	—”— 99,99%
Карелический	—”— 99,8%
Новогрудский	—”— 99,7% и. т. д.

Все выставленные кандидаты были избраны депутатами в Народное (национальное) Собрание Западной Белоруссии.

Из числа избранных 32 депутатов белоруссов — 31 челов.

Евреев	1	—”—
Мужчин	30	—”—
Женщин	2	—”—
Крест. бедн.	21	—”—
Крест. серед.	7	—”—
Рабочих	2	—”—
Служащих	2	—”—

Что касается контрреволюционных выступлений то по Новогрудскому уезду они не имели места во время проведения выборов.

После окончания работы Народного Собрания были проведены по всем населенным пунктам митинги и собрания с отчетами депутатов Народного Собрания прошедшие с исключительно-воодушевленным подъемом населения.

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ ПК КП(б)Б по
Новогрудскому Уезду.
(podpis) (ШНИТКО)

Oryginał, maszynopis.

Źródło: PAOB w Brześciu, zesp. 7580 „P”, spr. 1, t. 27, k. 43–44.

^a Wielkie litery oryginału.

^b Liczby w tym akapicie wpisane odręcznie.

^c Brak liczby w oryginale.

Dokument 9

1939 październik 24, Stołpce, – Informacja pełnomocnika KC KP(b)В о przebiegu kampanii wyborczej do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi w powiecie stołpeckim.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО^a
ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМИТЕТУ КП(Б)
БЕЛОРУССИИ
УПОЛНОМОЧЕННОМУ ЦК КП(Б)
ПО НОВОГРУДСКОЙ ОБЛ.

ПОЛИТИНФОРМАЦИЯ

О проведенных выборах в Народное (национальное) Собрание
Западной Белоруссии по Столпецкому уезду

22 октября – день выборов в Народное Собрание Западной Белоруссии явился яркой демонстрацией искренней благодарности всех трудящихся Западной Белоруссии Советской власти, Рабоче-Крестьянской Красной Армии, большевистской партии и вождю народов товарищу Сталину за освобождение от ига польских панов. Подавляющее большинство населения шло к избирательным урнам под лозунгами установления Советской власти как истинно народной власти, вхождения областей Западной Белоруссии в состав БССР и СССР, одобрения захвата помещичьих земель в пользу

крестьянства, требования национализации банков и крупной промышленности.

Об этом ярко свидетельствуют итоги выборов. Из 60.497 избирателей по уезду приняло участие в голосовании 60.175 человек или 98,4%. В 7 избирательных округах из 19 в голосовании участвовало 100% избирателей. За кандидатов подано 56.310 голосов или 93,9%.

Высокий процент участия избирателей в выборах объясняется, как искренним желанием населения установить Советскую власть, так и огромной массово-политической работой, проведенной среди населения в предвыборные дни, по разъяснению величайших побед социализма в Советском Союзе и радостной счастливой жизни всех народов СССР.

По ряду избирательных округов кружками было охвачено от 1500 до 2500 человек. Так, по городу Столпцы в кружках занималось 3000 человек, в Ново-Свержинской волости массовыми мероприятиями – митинги, собрания, беседы – было охвачено 9000 человек. Кружками по изучению порядка выборов было охвачено по этой волости 5000 человек. В Столпецкой волости работало 55 кружков. Более 100 кружков работало в Налибокской волости.

К работе по подготовке и проведению выборов было привлечено большое количество местных активистов, которые в значительной части прекрасно справлялись под руководством наших товарищей с возложенной на них обязанностью. Так, в городе Столпцы активно работало 98 местных активистов, по Ново-Свержинской волости было 134 агитатора из местного населения. Такие агитаторы как Дрозд Сергей Александрович, Мицкевич Игнат Игнатьевич, Ланковский Василий Александрович и другие являлись активными организаторами избирательной компании и прекрасными агитаторами.

В Столпецкой, Жуховичской, Мирской и др. волостях участвовало большое количество крестьянских девушек в украшении помещений избирательных участков и помещений окружных избирательных комиссий. По уезду добровольно изъявило желание обслуживать выборы в качестве связистов более 400 велосипедистов.

День выборов превратился в настоящий народный праздник. Как правило, население приходило на избирательные участки в праздничной одежде. В большинстве избирательных участков население приходило голосовать организованно с музыкой и пением ре-

волюционных песен. Многие приходили еще задолго до начала голосования.

Вот несколько примеров проявления радостных чувств народа, его любви и благодарности Коммунистической партии и Советской власти.

В Турецкой волости избиратель Реутский Дмитрий Семенович пришел на избирательный участок в 3 часа утра, чтобы первым подать свой голос за народного кандидата. На первый участок 33 округа в 5 ч.30 явился 75-летний избиратель Леонов. Он голосовал первым. Бросая в урну свой бюллетень, он крикнул: „Да здравствует товарищ Сталин”. На 3 участке в г. Столпцы пришел старик в лохмотьях; проголосовав, он заплакал и сказал: «Почему Вы товарищи не пришли на 15 лет раньше, я бы теперь в лохмотьях не ходил».

В 34 округе старуха Кукарека Мария пришла на участок в 4 часа утра и говорит: «Хочу первая проголосовать за народного депутата, этот мой голос будет за Советскую власть, за товарища Сталина». Крестьянин бедняк Белый Игнат на дер. Николаевщина, опуская бюллетень в урну, сказал: «Я голосую с величайшей радостью за бывшего батрака Василевского Михаила Викторовича, которого народ выставил своим кандидатом. Я уверен, что он будет на Народном Собрании голосовать за Советскую власть. Когда-то при панах нас заставляли голосовать за помещика Крупского, тогда мы не хотели голосовать, а теперь я с радостью пришел голосовать». Крестьянка Валович Ольга, вдова 45 лет, опуская бюллетень, заявила: «Спасибо товарищу Сталину, что освободил нас от польского буржуазного гнета, мы сейчас счастливые и свободные. Спасибо товарищу Сталину и товарищу Ворошилову».

Таких примеров буквально сотни. Многие избиратели на бюллетенях написали лозунги в честь товарища Сталина, Советского Союза, Красной Армии.

По ряду избирательных участков выборы проходили настолько организованно, что к 10–12 часам дня проголосовало 100% избирателей. Так, в Жуховичской волости избиратели 4-х участков после голосования не расходились до тех пор, пока не проголосовали все выборщики и после этого организовали демонстрацию с красными знаменами и пением революционных песен, в которой приняло участие в общей сложности до 100 человек.

Во время подготовки к выборам крестьяне дер. Перетоки построили хороший клуб.

В Свержинской волости в день выборов было организовано выступление недавно созданных самодеятельных кружков. На одном из участков выступал хор в составе 45 человек из местного населения, который исполнял песни: «Если завтра война», «Песня о Родине», белорусские и украинские народные песни.

Наряду с огромным политическим подъемом и ростом политической активности широких масс вокруг лозунгов нашей партии, в результате чего 93,9% избирателей отдали свои голоса кандидатам народа, следует отметить отдельные отрицательные политические настроения, выявленные в дни подготовки и в день самих выборов. Эти настроения не являются неожиданностью для партийной организации и являются на данном отрезке времени закономерными, если учесть что в Столпецком уезде, пограничном в прошлом, польской разведкой было насаждено большое количество шпионских и иных политических контрреволюционных организаций. По уезду не отмечено ни одного организованного выступления какой-либо контрреволюционной организации, но отдельные единичные выступления имели место.

Так, в гор. Столпцы, и в ж.д. станции, особенно засоренной вражескими элементами, бывший профсоюзный активист, член ППС Мелешко проявлял явное недовольство приходом Красной Армии в Западную Белоруссию. На одной из бесед, проводимых нашим агитатором, он нагло заявил: «Вы организовали грабеж земли. Ваши листовки организовали крестьян на грабеж».^b

Следует отметить, что этот самый Мелешко имеет некоторое влияние среди железнодорожников-поляков, завезенных в Столпцы из глубинных районов Польши.

Не случайно 116 человек избирательного участка № 5, куда входят в основном железнодорожники, голосовали против выставленной кандидатуры.

На избирательном участке № 2 в г. Столпцы на одном бюллетене была зачеркнута фамилия кандидата и было написано: «Мы хотим Польшу».

На одной из улиц 3-го участка гор. Столпцы, где проживает преимущественно польское население, очень медленно и не организовано проходило голосование. Гимназист Тоцкий Владимир, по национальности поляк, зайдя в одну из комнат избирательного участка, расположенного в бывшем генеральском доме, увидев на стене лозунг: «Да здравствует партия Ленина-Сталина», заявил на

польском языке: «Это оскверняет честь этого дома».

В одной из школ гор. Столицы группа детей офицеров и крупных чиновников кричала: «Не хотим Советскую Беларусь. Хотим Рыдз-смиглу».

В Деревневской волости, где большинство население поляки, на участке «Нивно» и Рондвиново в урну было брошено несколько бюллетеней с контрреволюционными лозунгами и один антисоветский лозунг, написанный на клочке бумаге печатными от руки буквами. Вполне вероятно, что на этих участках имеется контрреволюционная организация, действующая и теперь.

В Жуховичской волости имел место один случай отказа от голосования со стороны Станкевича Антона, который заявил: «Не пойду голосовать, на кой черт я буду голосовать и за кого». Лицо этого Станкевича выясняется сейчас.

В дер. Синявская Слобода отказалась от голосования учительница Кацевич.

В некоторых местах во время подготовки к выборам особенно сильны были трения на национальной почве. Характерный случай имел место в м. Мир. На одном из собраний еврей выступил на родном языке, тогда поляки начали кричать «говори на польском языке». После этого, когда один поляк выступил на польском языке, раздались голоса «говори на еврейском языке». По этому избирательному округу баллотировался местный кузнец еврей тов. Брук. Вокруг этой кандидатуры ходили разговоры среди некоторых еврейских националистов: «Брук – кандидат не подходящий, он кузнец малограмотный, какой из него будет депутат Народного Собрания; но все же голосовать за него будет даже и раввин для того, чтобы насолить полякам».

В дер. Еремичи поп Бондул Самсон агитировал против кандидатуры местного врача Братковского, еврея по национальности. Вместо него он предлагал кандидатуры «православного человека», в частности, он выставял свою собственную кандидатуру, т.е. самого себя.

Председатель крестьянского комитета дер. Быковичи 20/X-39 г. на заседании комитета выступил с заявлением, что за депутата еврея 50% не будут голосовать. Это выступление встретило дружный отпор членов комитета и белорусского населения этого избирательного округа. Кандидатура Братковского получила 96,1% голосов. В двух местах имели место случаи, когда поп и жена офицера

демонстративно голосовали без захода в кабину, мол, чего туда заходить, когда в бюллетенях всего одна кандидатура.

Бешеную работу против выборов проводило духовенство.

Так в дер. Налибоки ксендз нарочно затянул обедню до вечера с тем, чтобы сорвать голосование, но это ему не удалось. Население все-таки приняло участие в голосовании на все 100%. В одной из деревень поп был вынужден отказаться от обедни, ибо в церковь никто кроме его и дьякона не пришел.

К недостаткам организации выборов следует отнести следующее:

1. Подбор кандидатов в депутаты проходил без должной серьезной проверки людей, в результате в ходе подготовки к выборам пришлось по некоторым округам заменять кандидатуры.

2. В некоторые окружные избирательные и участковые комиссии пробрались явные враги. По Налибокской волости председателем окружной комиссии был утвержден явный шпион и его пришлось за несколько дней до выборов арестовать. На одном из участков этого же избирательного округа был избран доверенным человек, который агитировал против кандидата, и его пришлось срочно заменить.

3. Некоторые участковые комиссии были плохо проинструктированы и не знали хорошо своих обязанностей. Так, в некоторых кабинках отсутствовали столы и карандаши. Этот недостаток пришлось исправлять в ходе самих выборов.

Как положительный факт следует отметить, что в дни подготовки к выборам усилился раздел помещичьей земли, и эта работа теперь в основном закончена.

Выборы выдвинули перед парторганизацией ряд вопросов, над которыми она сейчас будет работать:

1. Закрепление политического подъема населения и направление его в практическое русло – организация достойной встречи Народного Собрания (организация красных обозов с хлебом, дровами для снабжения городского населения, ремонт мостов и дорог, оборудование изб-читален).

2. Воспитание актива, участвовавшего в выборах, в частности, мы намеряем провести несколько очередей десятидневных курсов агитаторов из местного населения.

3. Проверка, не кампанейская, состава крестьянских комитетов и очищение их от вражеских элементов.

4. Усиление работы по разоблачению и обезвреживанию притаившихся врагов белорусского народа.

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ ПК КП/Б/Б
ПО ОРГАНИЗАЦИИ ПАРТИЙНОЙ РАБОТЫ
В СТОЛПЕЦКОМ УЕЗДЕ
(podpis) (Столин)

24/X-39 г.^c

Oryginał, maszynopis.

Źródło: PAOB w Brześciu, zesp. 7580 „P”, spr. 1, t. 27, k. 6–13.

- ^a Wielkie litery i podkreślenia w tytułach oryginału.
- ^b Podkreślenia w tekście dokonane odręcznie w trakcie czytania.
- ^c Data wpisana odręcznie.

Dokument 10

1939, październik, 26, Białystok, – Raport z przebiegu wyborów do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi w mieście Białymstoku.

ЦЕНТРАЛЬНОМУ КОМИТЕТУ
КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ (Большевиков)
БЕЛОРУССИИ^a

Д О К Л А Д Н А Я З А П И С К А
ОБ ИТОГАХ ВЫБОРОВ В НАРОДНОЕ СОБРАНИЕ
ЗАПАДНОЙ БЕЛОРУССИИ ПО Г. БЕЛОСТОКУ.

1. Выборы в НАРОДНОЕ СОБРАНИЕ ЗАПАДНОЙ БЕЛОРУССИИ проводились на основе центральных политических лозунгов:

- а) Конфискации помещичьих, монастырских и крупно-чиновничьих земель в пользу трудящихся крестьян;
- б) Национализации банков и крупной промышленности;
- в) Установления Советской власти на территории Западной Белоруссии;

г) Присоединения Западной Белоруссии к БССР и вхождение в СССР.

2. В основу агитмассовой и подготовительной работы выборов было положено: доведение до сознания каждого избирателя всемирно-исторических побед социализма в СССР; разъяснение международного положения СССР, его последовательной мирной политики, еще раз подтвержденной заключением договоров: с Германией, Эстонией, Латвией и Литвой; разъяснение Ленинско-Сталинской национальной политики; разъяснение и популяризация огромных побед Социализма БССР за 20 лет, как составной части СССР.

3. Вся политмассовая работа в подготовительный к выборам период проходила под знаком:

а) Разоблачения польской буржуазной конституции, как ширмы прикрывающей эксплуатацию трудящихся масс;

б) Показа на местных фактах и примерах эксплуатации и угнетения трудящихся в помещичье-капиталистической панской Польше;

в) Беспощадного разоблачения контрреволюционной сущности и деятельности буржуазных националистических партий и прочих буржуазных организаций и их лидеров, как предателей рабочего класса и трудящихся масс.

4. Основными формами агитмассовой работы в предвыборную кампанию являлись: индивидуальная, групповая и кружковая беседа на дому, в цеху, в мастерских и учреждениях; общие собрания и митинги.

5. Проводимые беседы, собрания и митинги строились с учетом особенностей состава слушателей (рабочие, крестьяне, интеллигенция и служащие) с сопоставлением примеров из жизни и быта данной категории трудящихся с положением их в СССР.

6. В процессе избирательной кампании был выявлен и привлечен для агитмассовой работы актив из местного населения в помощь агитаторам из РККА. Всего работало 883 агитатора из которых: рабочих 627, служащих 188 и прочих 68. Из них мужчин 596, женщин 287.

7. Для проведения выборов в Народное Собрание по городу Белостоку создано 20 окружных избирательных комиссий и 100 участковых.

Состав окружных и участковых избирательных комиссий укомплектован из числа представителей РККА (Председатели и секретари окружных избирательных комиссий и секретари участковых

избирательных комиссий). Остальные члены окружных и участковых избирательных комиссий, а также председатели участковых комиссий были отобраны непосредственно на предприятиях.

8. В период избирательной кампании с 9 по 22 октября по избирательным округам и участкам гор. Белостока проведено: собраний избирателей 300, с охватом 35.000 населения; митингов 160, с охватом 60.000 населения; бесед групповых 682, с охватом 25.000 населения. Кроме того отдельно проведены собрания: молодежи – 50, домохозяек – 20, интеллигенции – 10. Также проведено от 3 до 5 бесед в каждой семье избирателя.

Охвачено справочной работой по выборам в среднем 100 – 110 человек ежедневно по участку.

9. В порядке культобслуживания проведено 110 кино-сеансов и концертов с охватом 110.000 избирателей. Распространено литературы: положение о выборах в Народное Собрание – на польском языке 75.000 экз., на еврейском 15.000 экз.; сборников советских песен 10.000 экз., плакатов 25.000 экз., разных брошюр 51.855 экз., лозунгов и портретов 138.508 экз.

10. По 40 избирательным участкам было выпущено от одной до трех стенных газет в среднем.

11. Избирательные участки были оборудованы в среднем 5-ю – 6-ю кабинами и одной урной для голосования. Для внешнего оформления окружных и участковых избирательных участков был привлечен актив из местного населения (домохозяйки, учителя, художники и большое количество школьников). Внешнее оформление в основном хорошее, особенно отличались внешним оформлением округа 5, 6, 7, 8, 9, 14, 16 и 4.

12. В целях обеспечения нормального проведения выборов было обращено внимание на усиление бдительности как самых избирателей участков, так и их районов; введено круглосуточное дежурство членов избирательных комиссий, усилена охрана избирательных документов и помещений, занимаемых избирательными участками. Кроме того, по согласованию с Начальником Гарнизона, усилено патрулирование по городу и установлено дежурство вооруженных красноармейцев при избирательных участках.

13. Проводимые собрания и митинги в предвыборный период проходили с политическим подъемом масс. Каждое слово о Сталине, Ворошилове и других руководителей Партии и Правительства,

о Красной Армии и достижениях Советского Союза и Сталинской Конституции встречались бурными овациями и возгласами на национальных языках: „Да здравствует Великий, Родной друг и отец товарищ СТАЛИН”, „Да здравствует Коммунистическая партия”, „Да здравствует Красная Армия и ее железный Нарком тов. ВОРОШИЛОВ”, „Да здравствует тов. КАГАНОВИЧ”, „Ура тов. СТАЛИНУ”, „Спасибо тов. СТАЛИНУ за счастливую жизнь”, „Пусть живет и здравствует тов. СТАЛИН” и т. д.

Собрания и митинги проходили исключительно активно, в среднем выступало 4-6 человек.

14. Выступавшие на митингах и собраниях избиратели требовали установления Советской Власти, присоединения Западной Белоруссии к БССР, национализации банков и крупной промышленности, конфискации помещичьих земель и передачи их крестьянам. Разоблачали гнустную политику быв. Польского государства и их приспешников из буржуазно-националистических партий.

15. Политические настроения абсолютного^b большинства населения во время выборов вполне здоровое. Многие т. т. руководившие выборами из числа актива местного населения проявили классовую бдительность, в результате которой выявлены некоторые факты отрицательного значения имевшие место как в предвыборный период, так и во время проведения выборов, так например: местными рабочими агитаторами из 7-го избирательного округа т. т. КУКЛИСКИМ и МЕРЖЕВИНСКИМ выявлена контрреволюционная террористическая группа, состоящая из гимназистов, готовившая нападение на избирательные участки. Член участковой комиссии 5-го избирательного округа тов. ЗЛАТКЕВИЧ выявил быв. полицейского комиссара. Агитатор 3-го избирательного участка 5-го округа тов. БЕРЕЗИН обнаружил контрреволюционные листовки, призывающие поддерживать Польское государство, так как якобы польская армия не разбита, а находится в Восточной Пруссии, готовясь, при помощи Франции и Англии восстановить Польское государство. Им же, при помощи 2-х красноармейцев, задержали неизвестный расклеивавший провокационные прокламации.

16. ВО ВРЕМЯ ВЫБОРОВ голосование проходило с большим политическим подъемом:

На 4-м участке 5-го избирательного округа избиратель КАПЛАН 60-ти летний старик, рабочий с 44-х летним стажем явился

на участок в 1 час ночи, при голосовании заявил „Я впервые получил право участия в выборах, поэтому и пришел так рано, чтобы голосовать первым”.

60-ти летний муж и жена БРОН из 3-го участка 14-го избирательного округа со слезами от радости заявили „Мы благодарим Советскую Власть за оказанную помощь, мы 20 лет ждали этого дня, раньше жить не хотелось, а теперь умирать не хочется”.

70 летняя старуха, раньше была больная, на протяжении 4-х лет никуда не выходила, пришла на митинг и заявила „Я не в силах больше лежать, я пришла сюда, чтобы поблагодарить Красную армию за освобождение и за свободную жизнь”.

Работница фанарной фабрики из 5-го участка 3-го избирательного округа тов. Гостикова М. Ф.^с заявила „Я горжусь за Советскую власть”.

70 летняя старуха СОСНОВСКАЯ из 5-го участка 3-го округа опуская в урну бюллетень заявила „За Советскую Власть, Нехай живе Республика Родзянская”.

Железнодорожник СОСНИН из 5-го участка^с 3-го избирательного округа, ЛИПОВИЧ из 1-го участка 8-го округа, КАПЛАН и КРАСИНСКИЙ 2-го участка 8-го избирательного округа явились до начала выборов организовано всем составом семей.

На основе соцсоревнования, избиратели дома № 24 ул. Минова 3-й участок 12 округа, во главе с агитатором ОСТРОВСКИМ явились организовано на избирательный участок к 8-ми часам утра, неся в руках красный флаг. За ними в организованном порядке явились избиратели домов № 13 и 36 той же улицы.

На участке № 1 14-го избирательного округа 43 избирателя не уходили из помещения участка по домам до тех пор, пока не узнали результатов голосования.

На участке № 3 12 избирательного округа явилось к 5.00 ч. 100 избирателей, причем избиратель – рабочий ЛЕЛЬЧУК на участок организовано привел 37 избирателей, где произошел спор из-за получения первым для голосования бюллетеня.

3-й участок 12 избирательного округа, 1-й участок 15-го избирательного округа и все участки 15 избирательного округа обеспечили 100% явку для голосования.

На многих бюллетенях были сделаны надписи „Голосую за тов. СТАЛИНА, да здравствует Советская Власть, да здравствует тов. СТАЛИН”.

17. На ряду с фактами положительного порядка, во время выборов выявлено целый ряд фактов враждебного^d значения.

Торговка БУЧКОВА, ул. Кастюшки, 14-го избирательного округа, при посещении ее дома агитатором СЕВИЛЕВИЧЕМ заявила ему „что вы так нахально ко мне ходите, я за старый режим была и буду за него”.

Гр-ка ГУМАНОВА, ул. Ожешкова № 12, 3-го избирательного округа заявила „Вы свою душу продаете, поэтому голосуйте сами”.

Гр-ка Доверашева, ул. Ожешкова № 15, кв. 1, 3-го избирательного округа заявила „за кого Вы агитируете, голосовать за жидовское царство, а нам нужна родная Польша, жидов надо топить”.

Гр-ка Шульпинская, Августовская ул. № 7, кв. 1, 3-го избирательного округа заявила „нам нечего итти на голосование ибо правительство уже назначено, а поэтому нечего комедию устраивать”.

Гр-ка Ворошитская, Августовская ул. 31, 3-го избирательного округа заявила „я человек прямой, не могу кривить душой, а поэтому скажу прямо, что Советскую власть ненавижу и за нее голосовать не буду, я стою на точке зрения любимой Польши”.

На 2-м участке 12 избирательного округа вместо бюллетеня была вложена бумажка с надписью „желаю голосовать за Польшу”.

По 6-му избирательному округу в 16-ти конвертах вместо бюллетеней были вложены бумажки с надписью контрреволюционного характера.

Во 2-м избирательном округе были несколько надписей на бюллетенях „Мы за Советскую власть, только без евреев”.

В 5-м участке 2-го избирательного округа был сорван флаг и сделана надпись на плакатах „смерть коммунизму, да здравствует Польша”.

Адвокат Страевский, ул. Кишинского № 3, имеющий 2-х сыновей офицеров, при посещении квартиры агитатором выгнал из квартиры последнего.

Накануне выборов в 10 часов вечера, на территории 2, 3 и 4 участков 19-го избирательного округа были чернилами переkreчены все лозунги и плакаты, а на территории 2-го участка того же округа враги заходили в отдельные квартиры и разъясняли, что голосовать будем с 6-ти часов вечера до 6-ти часов утра.

В 4-м участке 1-го избирательного округа в одном конверте бюллетень был заменен пригласительным билетом на собрание фашистской партии молодежи.

В 4-м участке 5-го избирательного округа вместо бюллетеня была положена в конверт фотокарточка, изображающая жертвы коммунистов.

Гр-ка Бульвинская 1-го округа в беседе с членом избирательной участковой комиссии заявила, что она не может смириться с тем, что не будет польского государства, что Красная Армия перешла границу с целью захвата территории; агитировала против голосования, сама же явилась на голосование после 3-х кратного приглашения, при голосовании заявила, „нате, коли так Вам надо”.

18. Большую работу провели в избирательной кампании армейские большевики. Армейские большевики, пользуясь среди избирателей большим авторитетом сумели создать вокруг себя актив из местного населения и правильно использовать его в этой весьма ответственной политической кампании. Армейские большевики показали, что Рабоче-Крестьянская Красная Армия может не только выполнять боевые задания партии и правительства, но и успешно выполнять организаторскую роль по строительству Советского Государства, особенно себя проявили полковник Нач. Артиллерии Корпуса тов. ПЕРЕВЕРТАЙЛОВ Иван Гаврилович, который проявил исключительно организаторские способности в деле создания военного и местного актива, оформление участков и округов и подведение политических итогов выборов.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИТОГИ ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ КАМПАНИИ^е

1. В результате исключительной повседневной помощи со стороны ЦК КП/б/Б и лично со стороны тов. ПОНАМАРЕНКО, выборы прошли в гор. Белостоке организовано и дали хороший результат (Из 83.035 избирателей – приняли участие в голосовании 81.873 или 98,6%. За кандидатов голосовали 78.961 человек или 96,6%. Против кандидатов голосовали 3002 человека или 3,4%). По четырем округам явилось к избирательным урнам 100% избирателей.

2. Оправдал себя метод подбора кандидатов в депутаты непосредственно на предприятиях, в результате чего оказались избранными 15 рабочих и работниц от станка с большим производственным стажем, от 12 до 40 лет. Избрано белоруссов 50%, поляков 30%, евреев 20%, что отвечает национальному составу города.

3. Политическая активность рабочих Белостока была высокой и ведущей в избирательной кампании, подтверждением этого служит рабочий район Выгода – окраина города, где в первом округе была обеспечена 100% явка на выборы и 99% голосовали за кандидата, такое же положение и в 9-м избирательном округе.

4. Выборы содействовали созданию некоторого перелома в сближении между трудящимися разных национальностей между поляками и евреями в особенности. Подтверждением этого служит факт единодушного голосования за старого рабочего железнодорожника поляка тов. ДОМБРОВСКОГО в 17-м избирательном округе, который насчитывает 85% избирателей еврейского населения, с другой стороны факт единодушного избрания работницы еврейки ПИГЕЛЬНИЦКОЙ Фани Абрамовны в 14-м избирательном округе, где насчитывается около 60% польского населения.

Однако нужно констатировать, что национальная вражда посеянная среди еврейского и польского населения имеет глубокие корни, особенно в 3-м избирательном округе, в 19 и 20 округах, в районе расположения железнодорожников, были погромные антисемитские вылазки на некоторых собраниях, которые не находили отпора со стороны присутствующих избирателей. На ряду с этим за последний период активизировался еврейский шовинизм, следовательно, задача разъяснения национальной политики нашей партии и воспитания трудящихся в духе интернационализма является центральной для партийной организации гор. Белостока.

5. Мы считаем недостатком в своей работе, что нами не достаточно развернута повседневная политическая работа на окраинах, где проживает преимущественно польское население. Недостаточно выявлен и исклочен польский рабочий актив.

6. Выборы показали, что гор. Белосток исключительно засорен белогвардийскими, фашистскими, пепеэсовскими, бундовскими элементами, которые недостаточно проявили себя в процессе выборов, ушли в глубокое подполье, сдрефили перед волной поднятой активности широчайших масс, однако идет процесс собирания сил контрреволюции.

7. Мы поставили перед собою задачу закрепить поднятую политмассовую работу среди населения, организовать три семинара с агитаторами по изучению Сталинской Конституции и национального вопроса.

Рабочий актив выявленный в процессе выборов будет нами тща-

тельно изучаться для выдвижения на руководящую Советскую и хозяйственную работу, для отбора лучших из них в ряды КП/б/Б.

УПОЛНОМОЧЕННЫЙ ПК КП(б)Б
ПО ОРГАНИЗАЦИИ ПАРТИЙНОЙ
РАБОТЫ В гор. БЕЛОСТОКЕ
(podpis) (ГЕРШМАН)

26 октября 1939 года.

Na górze tekstu raportu z prawej strony adnotacja: „miasto Białystok” wpisana odręcznie. Słowo „miasto”, podkreślone.

Oryginał, maszynopis.

Źródło: PAOSOG w Grodnie, zesp. 6195, spr. 1, t. 231, k. 24–30.

- ^a Duże litery oryginału.
- ^b Słowo „absolutnego” wpisano odręcznie w miejsce słowa „podstawowego”.
- ^c Słowa dopisane odręcznie.
- ^d Słowo „wrogiego” wpisano w miejsce słowa „negatywnego”.
- ^e Podkreślenie oryginału.

DANIEL BOĆKOWSKI (Białystok)

**„WASZE LEGJONY, NASZE MILJONY” –
NIEZNANY NIEMIECKI MATERIAŁ PROPAGANDOWY
W SPRAWIE KATYNIA**

Kilka lat temu trafiły w moje ręce dwie propagandowe ulotki niemieckie. Obie dwujęzyczne, wydane w języku polskim i białoruskim, co może wskazywać, że dotyczyć miały właśnie naszych terenów. Obie wydano w nakładzie 100 tys. egzemplarzy. Jedna z nich ukazała się w maju 1943 roku, a więc zaraz po ujawnieniu przez Niemców mordu na polskich jeńcach wojennych w Katyniu, tak przynajmniej można wywnioskować z jej oznakowania (RPA. ZB. Sonderfolge 5.43 100 000 M/0383). O czasie wydania drugiej niewiele wiadomo. Jej jednoznacznie antyradziecki wydźwięk, poparty dodatkowo hasłami antysemitycznymi („żydowsko-bolszewicki antychryst”), oraz nawoływanie do wspólnej walki („Iść z Niemcami znaczy – iść z Europą”) wskazuje, że mogła ona powstać na potrzeby akcji werbunkowej do armii niemieckiej. Co ciekawe, sam antysemityczny i antybolszewicki wydźwięk odezwy być może nie znalazłby na tych terenach wystarczającego poparcia, dlatego też do ulotek wprowadza się hasła zagrożenia żydowskiego wobec świata chrześcijańskiego. Oto „żydostwo” Anglii, Ameryki i Związku Sowieckiego przy pomocy kradzieży i mordów panuje nad złotem całego świata i stanowi śmiertelne zagrożenie dla świata chrześcijańskiego. Dlatego „żaden chrześcijanin nie podjąłby się dopomagać żydom w tym niechrześcijańskim uczynku. Jedynie żydowstwo z byłej Rosji mogło tu być pomocnym”. Mamy więc wroga i sposób na jego pokonanie – tylko ramię w ramię z Niemcami wywalczymy lepszą Europę. Na podstawie jej oznakowania (RPA. ZB. Kp-tlstn. 100 000 M/0383) nie da się ustalić daty wydania. Jeśli jednak przyjmujemy, że ostatni człon obu ulotek (M/0383) jest symbolem zamówienia lub oznaczeniem akcji propagandowej, możemy przyjąć, że obie ulotki wydane zostały w tym samym czasie, a więc w połowie 1943 roku.

Nie udało mi się, niestety, odtworzyć losów tych ulotek. Gdzie i kiedy były rozdawane, czy dotyczyły to tylko naszych terenów, czy też część z nich trafiła na tereny okupowanej przez Niemcy BSRR. Prawdopodobnie była to akcja skierowana wyłącznie do ludności zamieszkującej północno-wschodnie ziemie II RP, a nie tylko Białostoczczyznę, choć stosunkowo niewielki nakład może wskazywać na lokalny charakter całej akcji, być może ograniczony wyłącznie do ludności zamieszkującej miasta i miasteczka. Być może akcja ulotkowa była też związana z trwającym właśnie niemieckim ostatecznym uregulowaniem kwestii żydowskiej.

Niżej podaję pełną treść drugiej ulotki wydanej w języku polskim (fot. 2 i 3). Ulotka w języku białoruskim zawiera tę samą treść. Pisownia zgodna z oryginałem. W ulotkach jest pewna niekonsekwencja. W wersji białoruskiej słowo Żydzi na pierwszej stronie napisane jest z małej litery, w wersji polskiej to samo słowo z dużej. Dalej w obu konsekwentnie z małej:

„Wasze legjony, nasze miliony”

Jako prawdziwi macherzy wojny siedzą w Anglii,
Ameryce i Związku Sowieckim

Żydzi,

którzy kosztem ludzkiego potu i krwi, zapomocą oszustwa kradzieży i mordów zagarnęli złoto z całego niemal świata. Żydzi Lagardia, Morgenthau w Ameryce, Belisha, Simon¹ w Anglii i cała pozostała klika żydowska są podszczuwaczami, którzy wywołują wojny, żeby je wykorzystać dla zrobienia majątku i utrwalenia swej władzy nad chrześcijaństwem.

Bolszewizm miał być środkiem by żydowska krwiożerczość uczyniła niewolniczymi wszystkie narody europejskie. Żaden chrześcijanin nie podjąłby się dopomagać żydom w tym niechrześcijańskim uczynku. Jedynie żydostwo z byłej Rosji mogło tu być pomocnym. Ono też było przeznaczone żeby ze znaną żydowską brutalną bezwzględnością stworzyć z Sowieców państwo niewolników i wynaleźć giętkich pomocników, którzyby się odznaczyli odpowiednią głupotą i byliby posłusznym narzędziem w ręku Żydów Kaganowicza, Szvernika, Beriji, Majskiego, Litwinowa, Jarosławskiego, Jabłońskiego i Lazowskiego. Oni

wychowali Stalina na parobka kapitalizmu,

¹ Simon Sir John Allsebrook (1873–1954), polityk bryt., prawnik; 1906–18 i 1922–40 czł. Izby Gmin z ramienia Partii Liberalnej, 1915–16 i 1935–37 min. spraw wewn., 1931–35 – zagr., 1937–40 kanclerz skarbu; w latach 30. jeden z gł. realizatorów ugodowej polityki wobec Japonii i Niemiec; od 1940 czł. Izby Lordów, 1940–45 lord kanclerz.

który musiał przekonywać swój wyniszczony naród, że bolszewizm walczy z kapitalizmem. W rzeczywistości zaś żydowskie sakiewki jeżdżą po jego karku.

Z tym sadystycznym uśmiechem w swej żądzy jeździłby i po tobie żyd, gdyby żydowski bolszewizm opanował Europę.

**Dlatego też iść z Niemcami
znaczy – iść z Europą!**

Iść z Europą, znaczy ratować Twą wiarę, Twe życie i życie Twych dzieci, stworzyć Twą przyszłość i walczyć z żydowsko-bolszewickim antychrystem.

To, co najbardziej zaskakuje, to fakt, że wiele tych tez wykorzystywanych jest do dziś w różnego rodzaju pismach o jawnie antysemitycznym charakterze. Dziś też często spotykamy się z oskarżeniami kapitału żydowskiego o rządzenie światem i dążenie do unifikacji Europy, co według ich autorów stanowi zagrożenie dla cywilizacji chrześcijańskiej.

Drogowskaz.

Дарогаўсказ.

„Może zgodziłaby się Pani na miłą, niedaleką przechadzkę do lasu, Pani Europo??“

„Можа Вы пайшлі-б на мілы, недалекі спацыр у лес, пані Эўропа??“

* RPA. ZB. Sonderfolge 5.43. 100 000 M/0383

„Wasze legjony, nasze miliony“

Jako prawdziwimacherzy wojny siedzą w Anglii,
Ameryce i Związku Sowieckim

Żydzi,

„Wasze legjony, nasze miliony“

którzy kosztem ludzkiego potu i krwi, zapomocą oszustwa, kradzieży i mordów zagarnęli złoto z całego niemal świata. Żydzi Lagardia, Morgenthau w Ameryce; Belisha, Simon w Anglii i cała pozostała klika żydowska są podszczerwaczami, którzy wywołują wojny, żeby je wykorzystać dla zrobienia majątku i utrwalenia swej władzy nad chrześcijaństwem.

Bolszewizm miał być środkiem by żydowska krwiożerość uczyniła niewolniczymi wszystkie narody europejskie. Żaden chrześcijanin nie podjąłby się dopomagać żydom w tym niechrześcijańskim uczynku. Jedynie żydowstwo z bylej Rosji mogło tu być pomocnym. Ono też było przeznaczone żeby ze znaną żydowską brutalną bezwzględnością stworzyć z Sowieców państwo niewolników i wynaleźć giętkich pomocników, którzyby się odznaczali odpowiednią głupotą i byłiby posłusznym narzędziem w ręku Żydów Kaganowicza, Szwernika, Beriji, Majskiego, Litwinowa, Jarosławskiego, Jabłońskiego i Lazowskiego. Oni

wychowali Stalina na parobka kapitalizmu,

który musiał przekonywać swój wyniszczony naród, że bolszewizm walczy z kapitalizmem. W rzeczywistości zaś żydowskie sakiewki jeżdżą po jego karku.

Z tym sadystycznym uśmiechem w swej żądzy jeździłby i po tobie żyd, gdyby żydowski bolszewizm opanował Europę.

Dlatego też iść z Niemcami
znaczy — iść z Europą!

Iść z Europą, znaczy ratować Twą wiarę, Twe życie i życie Twych dzieci, tworzyć Twą przyszłość i walczyć z żydowsko-bolszewickim antychrystem.

„Вашы легіёны, нашы міліёны“

Як сапраўдныя зачыншчыкі вайны сядзяць у Англіі,
Амерыцы і Савецкім Саюзе

ЖЫДЫ,

„Вашы легіёны, нашы міліёны“

каторыя коштам чалавечае крыві і поту пры помачы ашуканства, крадзежы і забойства захапілі сабе амаль усё золата з дэлага сьвету, Яды Лягвардіа, Моргэнтау ў Амэрыцы, Балша, Сімон у Англіі і уся павасталая жыдоўская кліка зьяўляюцца падбухторшчыкамі, каторыя выскікаюць войны, каб іх выкарыстаць для здабыцця грошаў і запэўненьня свайго панаваньня над хрысьціянамі.

Бальшавізм меўся быць сродствам, каб пры помачы жыдоўскае крыважаднасьці падняволіць усё эўрапейскія народы. Ніводзін хрысьціянін не зрабіў бы гэтага і не памог-бы жыдоўскім сынам пекла у гэтым нехрысьціянскім учынку; у гэтым магло судзейнічаць толькі жыдоўства з калішняй Расеі. Яно было прызначана, каб з вядомай жыдоўскай брутальнасьцю выбудаваць Савецкі Саюз, як гатовую нявольнічую дзяржаву і знайсці адпаведніх памошнікаў, каторыя былі-б настолькі дурныя, што маглі-б быць паслушнай прыладай у руках жыдоў Кагановіча, Швэрніка, Бэрэі, Майскага, Літвінава, Яраслаўскага, Ябланоўскага і Лазоўскага. Яны

выхавалі Сталіна на парабка капіталізму,

каторы мусеў пераконваць свой згісчаны народ, што бальшавізм змагаецца з капіталізмам. Усапраўднасьці аднак жыдоўскія кашалькі езьдзяць на ягонаў сьціне.

З гэтай самай садыстычнай усьмешкай езьдзіў-бы жyd і на Табе, калі-б жыдоўскі бальшавізм апанаваў Эўропу.

Дзеля гэтага ісьці з Нямецчынай,
значыць ісьці з Эўропай!

Ісьці з Эўропай — значыць ратаваць Тваю веру, жыцьцё Тваіх дзяцей і Тваю маемасьць, працаваць для Цябе і Твае будучыні і змагацца з жыдоўска-бальшавіцкім Антыхрыстам.

Antoni Mironowicz,
Ihumen Sawa Palmowski,
Białystok 2001, ss. 106

Tym razem mam przyjemność polecić czytelnikom zainteresowanym historią Kościoła prawosławnego czwartą już monografię autorstwa znanego badacza dziejów Kościołów wschodnich, Antoniego Mironowicza¹. Praca ta została poświęcona wybitnej postaci z dziejów Kościoła prawosławnego w Polsce. Po opracowaniu biografii biskupów białoruskich – Teodozego Wasilewicza, Józefa Nielubowicza Tukalskiego i Sylwestra Kossowa² – przyszła kolej na prezentację postaci Sawy Palmowskiego, ihumena bielskiego. Wszystkie wymienione tu osoby łączy wspólna troska o niezależność Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej oraz walka o zachowanie dawnych praw i przywilejów. Jak zauważył sam autor omawianej książki, powodem

¹ Profesor dr hab. Antoni Mironowicz jest kierownikiem Zakładu Historii Pogranicza w Instytucie Socjologii Uniwersytetu w Białymstoku. Specjalizuje się w problematyce historii Kościołów wschodnich w Europie Środkowowschodniej. Jest autorem licznych publikacji naukowych z tego zakresu. Najważniejsze z nich to: *Supraśl jako ośrodek kulturalno religijny w XVI wieku*, Leinen 1984; *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI–XVIII wieku*, Białystok 1991; *Nieznany herbarz Michała Szczęśliwego*, Londyn 1992; *Bractwo Objawienia Pańskiego w Bielsku*, Bielsk Podlaski 1994; *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, Białystok 1996; wyd. II, Białystok 1997; *Księga cudów przed ikoną Matki Bożej w Starym Korninie dokonanych*, Białystok 1997; *Katalog świętyń i duchowieństwa prawosławnej diecezji białostocko-gdańskiej*, Białystok 1998; *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001; *The Otrhodox Church and Byelorussian People*, Białystok 2001.

² A. Mironowicz, *Teodozy Wasilewicz, archimandryta stłucki, biskup białoruski*, Białystok 1997, ss. 71; *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski*, Białystok 1998, ss. 127; *Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999, ss. 144.

przypomnienia postaci Sawy Palmowskiego stała się 210. rocznica postanowień kongregacji pińskiej (1791), będącej próbą zreformowania Kościoła prawosławnego i określenia jego miejsca w państwie polskim³.

Podjmując dzieło przybliżenia postaci ihumena Sawy Palmowskiego, autor kontynuuje przyjęty przez siebie nowy kierunek w badaniach nad przeszłością Kościoła prawosławnego w Europie Środkowowschodniej: spojrzenia na losy Kościoła przez pryzmat doświadczeń i dokonań jednostki⁴. Postać Sawy Palmowskiego do realizacji tak sformułowanego problemu badawczego wydaje się być idealna, ze względu na złożoność sytuacji politycznej i wyznaniowej Rzeczypospolitej końca XVIII wieku oraz na tragizm losów bohatera książki. Podjmując się dzieła naprawy Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej, narażał się Palmowski na niezrozumienie ze strony konserwatywnych wyznawców prawosławia, nieufność ze strony części hierarchii własnego Kościoła oraz niechęć czy wręcz wrogość ze strony władz rosyjskich.

Sawa Palmowski pochodził z rodu duchownych prawosławnych, wraz z bratem Eustachym ukończył Mohylańską Akademię Duchowną w Kijowie. Jego ojciec był duchownym w Słucku. W okresie prowadzenia rokowań o przywrócenie w Polsce prawosławnej katedry biskupiej, Palmowski mieszkał w Nowogrodzie Siewierskim, gdzie pełnił funkcję ihumena monasteru poczępskiego św. Trójcy. W 1786 r. rząd rosyjski skasował liczne monastera na Ukrainie, w tym również i monaster poczępski. Ihumen Sawa na skutek tej decyzji utracił stanowisko i przybył do Kijowa, do swego brata Eustachego, archimandryty monasteru brackiego. W 1787 r., gdy biskup białoruski Wiktor Sadkowski wizytował parafie i monastera ukraińskie, Sawa zjawiał się u niego w Korsuniu, prosząc o stanowisko ihumena w Polsce. Wakowało wówczas stanowisko ihumena w monasterze bielskim. Sadkowski obiecał Sawie to stanowisko, lecz nominacja odwlekła się z powodu choroby biskupa. Dopiero w następnym roku wystąpił on do biskupa Nowogrodu-Siewierskiego – Hilariona o zwolnienie Sawy z jego diecezji. 1 marca 1789 r. na wniosek konsystorza słuckiego biskup Wiktor mianował Sawę Palmowskiego ihumenem monasteru bielskiego.

³ Na temat kongregacji pińskiej i jej postanowień zob.: E. Sakowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego 1788–1792*, Warszawa 1935, s. 182–209.

⁴ Szerzej na ten temat zobacz moją recenzję książki A. Mironowicza, *Sylwester Kossow, biskup białoruski, metropolita kijowski*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2000, nr 13, Białystok, s. 245–247.

W końcu 1790 r. Palmowski został wezwany do Warszawy celem wzięcia udziału w pracach deputacji do spraw „nieuńickich”. Po zakończeniu prac deputacji i wyznaczeniu terminu kongregacji pińskiej, we wszystkich monasterach i parafiach w różnym czasie dokonano wyborów pełnomocnych przedstawicieli. Ihumen Palmowski został wybrany delegatem nie tylko monasteru bielskiego, lecz i gminy miasta Opatowa. 6 czerwca 1791 r. ihumen bielski brał czynny udział w pracach kongregacji, gdzie został obrany członkiem prezydium, a następnie wybrany członkiem Najwyższego Konsystorza. Wkrótce zajął Palmowski miejsce przewodniczącego Najwyższego Konsystorza⁵. Nie wiemy, jak długo ihumen Sawa po zakończeniu kongregacji przebywał w Pińsku. Jego podpis znajdujemy na dekrete konsystorza z dnia 9 lipca, lecz dekret z dnia 9 grudnia pierwszy podpisał o. Protazy Niewiarowski, natomiast podpisu przewodniczącego brak. Ten ostatni wówczas znajdował się już w Warszawie, być może zabiegając o rychlejsze zatwierdzenie przez sejm uchwał pińskich.

Tymczasem długa nieobecność ihumena niepokoiła i dziwiła członków bractwa bielskiego, którzy uskarżali się na to, że w monasterze dzieją się rozmaite nieporządki, nie ma komu doglądać gospodarstwa, ani troszczyć się o zaspokojenie potrzeb religijnych parafian. Członkowie bractwa, zniecierpliwieni długotrwałą nieobecnością ihumena i próżnym oczekiwaniem, pisali do niego, przedstawiając w swym liście ciężki stan monasteru i prosząc o zawiadomienie, kiedy zamierza uzupełnić uszczuplony fundusz kościelny oraz wynagrodzić parafian za wydatki, które ponieśli w związku z kongregacją pińską. Oprócz tego członków bractwa i ofiarodawców niepokoił los „aparatów” cerkiewnych, zabranych przez ihumena przy odjeździe do Warszawy. Prosil, aby zwrócił on je na miejsce. List członków bractwa trafił do kancelarii biskupa Wiktora Sadkowskiego, który zażądał od Sawy, aby wszystkie aparaty odesłał do kancelarii z raportem „z wyszczególnieniem każdej rzeczy oddzielnie”. Palmowski natychmiast odesłał wszystko do kancelarii Sadkowskiego wraz z raportem.

⁵ Najwyższy Konsystorz ustanowiony 2 lipca 1791 r. był tymczasowym zarządem Kościoła prawosławnego w Polsce. Jego przewodniczącym został ihumen Sawa Palmowski, a członkami Konsystorza byli ponadto: archimandryta wileński Sylwester Bułaj, skarbnik archimandrii słuckiej Protazy Niewiarkowski, proboszcz turowski Grzegorz Łojko, protopop czerkaski Teodor Betuliński, proboszcz wujwicki Teodor Józefowicz, przedstawiciele szlachty: Onufry Suchozaniet, Pantelejmon Illikiewicz-Korbut, Aleksander Stojanowicz oraz przedstawiciele stanu mieszczańskiego: burmistrz Pińska Teodor Teodorowicz, pisarz mozyrski Teodor Kondratowicz i pisarz piński Jan Teodorowicz. Zob. E. Sakowicz, *op. cit.*, s. 193.

Biskup Wiktor Sadkowski zarzucał Palmowskiemu naruszenie zasad kanonicznych i bezzasadność noszenia „*distinctorium* opackiego”. W zeznaniach złożonych przed komisją senacką Sadkowski oskarżał Palmowskiego i innych duchownych o wykroczenia kanoniczne i pospolite. Znając niechętny stosunek Sadkowskiego do kongregacji pińskiej oraz członków Najwyższego Konsystorza, Palmowski konsekwentnie odmawiał z nim spotkania. Wreszcie Sadkowski zaprzagnął pozbyć się niewygodnego ihumena i poinformował go, że nie chce mu uczynić żadnej krzywdy, lecz stawia warunek opuszczenia przez Sawę Palmowskiego jego diecezji. Na tę propozycję Palmowski odpowiedział listem z 8 marca 1793 r., zawiadamiając, że z „największą satysfakcją” przyjmuje żądanie biskupa i spełni je, jak tylko pozwoli na to poprawa stanu jego zdrowia.

Ihumen Sawa Palmowski pomimo zapowiedzi nie opuścił granic diecezji Sadkowskiego, lecz w dalszym ciągu pozostawał w Warszawie. W roku 1794, po powstaniu kościuszkowskim, gdy w Warszawie znaleźli się wzięci do niewoli rosyjscy żołnierze i oficerowie, polski rząd rewolucyjny zatroszczył się o zaspokojenie ich potrzeb religijnych, wyznaczając dla nich kapelana w osobie Palmowskiego

W omawianej pozycji autor przedstawia ihumena Sawę Palmowskiego i jego działalność na tle sytuacji wewnętrznej Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej w latach 1764–1788, prób nacisków Rosji na władze polskie w sprawach Kościoła prawosławnego i wynikających stąd konsekwencji⁶. Kolejne omawiane etapy życia Palmowskiego to jego działalność w okresie pobytu w Poczepie, Bielsku Podlaskim, podczas Sejmu Wielkiego i w dobie powstania kościuszkowskiego, aż do zakończenia wszelkiej działalności ihumena Palmowskiego na polu polityki ogólnopaństwowej, jak również związanej z rozwiązywaniem wewnętrznych problemów Kościoła prawosławnego, co nastąpiło po klęsce pod Maciejowicami i upadku powstania.

Z tym ostatnim okresem związana jest znajomość Palmowskiego z Tadeuszem Kościuszką i stosunek tego ostatniego do Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej. Niewyjaśnione są okoliczności zawiązania znajomości

⁶ W istocie Rosji nie zależało na obronie i nadaniu równych praw ludności wyznania prawosławnego. O rzeczywistych intencjach Rosji świadczy list Nikity Panina, kanclerza Katarzyny II, do ambasadora rosyjskiego w Polsce Nikołaja Repnina z 14 (25) sierpnia 1767 r. Panin problem interesów Kościoła prawosławnego traktował nie jako cel sam w sobie, ale jako środek do poszerzenia wpływów Rosji w Rzeczypospolitej. Kanclerz cesarzowej przyznawał, że równouprawnienie prawosławnych w Rzeczypospolitej byłoby dla Rosji niekorzystne, bowiem wiązałyby prawosławnych w Polsce z ich państwem. Por. J. Woliński, *Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny*, Lwów 1936, s. 120.

Palmowskiego i Kościuszki. Antoni Mironowicz przypuszcza, że stało się to w związku z utworzeniem w maju 1794 roku Rady Najwyższej Narodowej, która sprawowała władzę naczelną w kraju. Wśród 18 ludzi mianowanych przez Tadeusza Kościuszkę na zastępców do Rady Najwyższej znajdował się ihumen Sawa Palmowski, jako przedstawiciel ludności prawosławnej. Według autora listę radców i zastępców do Rady Najwyższej Narodowej podał Kościuszce Hugo Kołłątaj. Mógł on znać Palmowskiego osobiście jeszcze z czasów Sejmu Wielkiego lub słyszeć o nim od posła Michała Kochanowskiego, z którym Palmowski współpracował podczas kongregacji pińskiej. Na podstawie zgromadzonych materiałów historycznych – jak sam autor przyznaje niekompletnych – A. Mironowicz prezentuje też politykę Tadeusza Kościuszki wobec prawosławnych. Najbardziej śmiałym posunięciem Kościuszki było powołanie przedstawiciela prawosławnego do Rady Najwyższej Narodowej. Fakt ten potwierdza, iż Naczelnik nie miał przesądów nie tylko stanowych, ale i wyznaniowych. Nominacja Palmowskiego była szczególnie istotna, jeśli uprzytomnimy sobie, że w dawnej Rzeczypospolitej prawosławni hierarchowie podlegali istotnym ograniczeniom prawnym.

W XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej prawosławni nie mieli prawa zasiadania w sejmie i senacie. Sytuacja dopiero zmieniła się po uchwaleniu konstytucji 21 maja 1792 r. Przychylną politykę Rzeczypospolitej z czasu Sejmu Czteroletniego w stosunku do prawosławia Kościuszko zamierzał kontynuować. W odezwie połanieckiej uroczyście przyrzekł, że w organizacji Kościoła prawosławnego dokonany zostanie to, czego Sejm Czteroletni dokonać nie zdążył; że prawosławni będą posiadali własną hierarchię, wolność obrządku, należyte uposażenie księży, którzy będą we wszystkim zrównani z duchowieństwem rzymsko-katolickim; że różnica wyznania nie przeszkodzi Polakom kochać prawosławnych jako braci i współobywateli; że Polacy dopóty nie złożą broni, dopóki i prawosławni nie zostaną wolnymi i szczęśliwymi. W uchwale o przywróceniu hierarchii prawosławnej znajdujemy również stwierdzenie, że Polacy wyrzekli się wszelkich przesądów i opinii, które dotąd różniły obywateli wspólnej ojczyzny, że wszyscy mieszkańcy Rzeczypospolitej są braćmi niezależnie od tego, kto jak wierzy i w jaki sposób „Najwyższemu Jestestwu część winną wyrządza”.

Takie były wobec ludności prawosławnej deklaracje Tadeusza Kościuszki. Nominacja Palmowskiego na eksponowane stanowisko w naczelnej instytucji państwowej, troska rządu powstańczego o zaspokojenie potrzeb religijnych jeńców rosyjskich i pruskich, przyznanie zasiłków pieniężnych na potrzeby wyznania prawosławnego w momencie, kiedy wydatki na wojsko

pochłaniały znaczne sumy ze skarbu państwa – wszystko to świadczy, że polityka wyznaniowa Kościuszki dążyła do stworzenia prawosławnym warunków spokojnej egzystencji i normalnego rozwoju.

Trzeba jednak zaznaczyć, na co zwrócił uwagę A. Mironowicz, że Kościuszek wyraźnie faworyzował wyznanie unickie, a prawosławie pragnął spolonizować. Już w maju 1789 r. w liście do Michała Zalewskiego domagał się „łączyć ich święta z naszymi” i „aby popi mówili po polsku”. Kościuszek pisał: „Przyzwyczajając ich trzeba do polskiego języka, niech w polskim języku wszystkie ich nabożeństwa będą. Z czasem duch polski w nich wejdzie”. Z kolei w liście z 7 maja 1794 r. z obozu pod Połańcem do unickiego biskupa chełmskiego Porfirusza Ważyńskiego apelował o odmianę „wielu zwyczajów i obrzędów kościelnych unickich dla okazania jak największej różności od nieunitów, a najbliżej jednomyślności w religii z Rzymianami”. Tak tolerancyjne wobec prawosławnych wystąpienia Tadeusza Kościuszki w trakcie powstania wynikały więc nie tyle ze zmiany jego przekonań, ile z powstałej sytuacji społeczno-politycznej. Naczelnik powstania pragnął pozyskać ludność prawosławną do obrony suwerenności Rzeczypospolitej.

Autor przedstawia ihumena Sawę Palmowskiego, jako osobę wyjątkową, mającą wpływ na ówczesną rzeczywistość wyznaniową w Rzeczypospolitej. Rzecz to tym bardziej niezwykła, iż był Palmowski człowiekiem przybyłym do Polski z zagranicy i spędził tu względnie krótki czas. Czas ten poświęcił sprawom Rzeczypospolitej oraz Kościoła prawosławnego i jego wyznawców. Podejmując się dzieła reformy Kościoła w trudnym dla Rzeczypospolitej czasie, zmuszony był podejmować decyzje o brzemiennych skutkach dla losów wyznawców prawosławia. Decyzje ihumena Sawy, często niezrozumiałe dla jego współwyznawców, miały na celu dobro Rzeczypospolitej i Kościoła prawosławnego. Z drugiej strony działalność Sawy Palmowskiego wzbudzała nieufność władz rosyjskich, gdyż był on osobą niewygodną, nie tylko w sprawach wyznaniowych. Z drugiej strony on sam był nieufny w stosunku do synodalnej polityki Rosji wobec Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej.

W swojej książce Antoni Mironowicz poszukiwał odpowiedzi na pytanie: czy Sawa Palmowski był wybitnym politykiem, godnym stać się głową niezależnego Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej, co zresztą mu proponowano. Po lekturze książki odpowiedź na to pytanie musi być pozytywna. Ukazując etapy życia Sawy Palmowskiego i zwracając uwagę na skomplikowaną sytuację wyznaniową Rzeczypospolitej, autor dochodzi do wniosku, że rzeczywiście tak było, chociaż dopuszcza możliwość innej oceny osoby ihumena. Z książki wyłania się jednak obraz człowieka energicznego, rzut-

kiego, postaci wybitnej wśród społeczności prawosławnej. Już współcześni Palmowskiemu cenili jego dyplomację i odwagę człowieka zdecydowanego bronić niezależności Kościoła prawosławnego w Polsce, widzieli w nim wzór duchownego i przykład dla następnych pokoleń. W ten sposób postać ihumena Sawy Palmowskiego nawiązuje do innych wybitnych postaci – hierarchów Kościoła prawosławnego: Piotra Mohyły, Sylwestra Kossowa czy Dionizego Bałabana.

Jedynym mankamentem pracy jest brak wyjaśnienia losów Sawy Palmowskiego w ostatnich latach życia oraz okoliczności śmierci. Autor wyraża jedynie przypuszczenie, że po upadku powstania kościuszkowskiego ihumen Sawa został zesłany w głąb Rosji i tam zmarł w jednym z klasztorów, całkowicie odizolowany od świata. Jego dzieło zaś niedoprowadzone do końca z powodu upadku Rzeczypospolitej, w okresie carskich rządów absolutnych miało zostać skazane na zapomnienie. Pozostaje mi jedynie wyrazić nadzieję, że niestrudzony znawca i badacz dziejów Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej, jakim jest Antoni Mironowicz, wyjaśni wkrótce wspomnianą wyżej „białą plamę” w życiorysie ihumena Sawy Palmowskiego.

Piotr Chomik

Zbigniew Mikołajko,
Żywyoty świętych poprawione,
Wydawnictwo WAB, Warszawa 2000, ss. 395

Praca ta według założeń autora ma być zbiorem esejów i opowiadań poświęconych wszystkim kanonizowanym świętym polskim. Religioznawca o dosyć ugruntowanej pozycji w świecie naukowym, autor wielu głośnych publikacji¹ postanowił „[...] odsłonić świętość jako radykalne wydarzenie antropologiczne: jako dramat człowieka, jako dramat jego duszy i ciała, gęsty nieraz od porażających wypadków i paradoksów, od niebywałych zdarzeń i dziejowych zawikłań, które trwają i całe stulecia, angażując kolejne pokolenia (różnych zresztą narodów i wyznań). Dlatego – w równej mierze – książka ma za temat historię i religię, przemoc i wiarę, politykę i teologię, zbrodnię i pokutę, miłość i nienawiść, sztukę i banał życia, wielkość i podłość, apokalipsę i nadzieję.”² Jak sam autor twierdzi, nie interesują go święci z „obrazków” ani ich cukierkowane męczeństwo czy bezbolesna pobożność. W związku z tym postanowił zweryfikować obraz świętego obecny w hagiografii polskiej, poprawić żywoty świętych.

Eseje biograficzne poprzedzone zostały przez autora interesującą *Introdukcją*, w której przedstawił historyczny rozwój kultu świętych, najpierw w Kościele niepodzielonym, a następnie w ramach Kościoła katolickiego. Zauważył przy tym, że w grupie kanonizowanych polscy święci stanowią

¹ M.in. *Katolicka filozofia kultury w Polsce w epoce modernizmu*, Warszawa 1987; *Emaus oraz inne spojrzenia do wnętrza Pisma*, Gdańsk 1998; *Mity tradycjonalizmu integralnego*, Warszawa 1998.

² Z. Mikołajko, *Żywyoty świętych poprawione*, Warszawa 2000, s. 7.

znikomą garstkę. W dodatku gdybyśmy przyjrżeli się ich pochodzeniu etnicznemu to okazałoby się, że mamy wśród nich Niemców, Włochów, Rusinów, Węgrów, Litwinów i Czechów. Polscy święci z jednej strony są ludźmi pogranicza, z drugiej wpisują się w dzieje Europy Środkowej, dziedzictwa Habsburgów i Jagiellonów. W związku z tym są oni „twardymi pracownikami wiary”, którzy „[...] nie trudzili się najczęściej jej pogłębieniem, ale brali na siebie ciężar misji i walki, ciężar organizacji kultu i promocji jego zewnętrznych form, troszcząc się nade wszystko o polityczne zakorzenienie zachodniego, łacińskiego chrześcijaństwa, o jego społeczną obecność albo o jego akulturację. Nie było wśród nich zatem ani wybitnych teologów, wizjonerów, mistrzów duchowości wewnętrznej. Nie stworzyli szkół mistycznych, nie dali początków doktrynom.”³ Mimo to wzbudzali oni zainteresowanie nie tylko swoich współczesnych, tworzących na ich temat pierwsze utwory hagiograficzne. Z czasem stali się obiektem kultu, a także badań zawodowych historyków. Wśród ogromnej ilości opracowań hagiograficznych wywodzących się z tradycji *Złotej legendy* Jakuba de Voragine czy późniejszych *Żywotów Świętych* Piotra Skargi, wpisujących się w nurt „duchowości ludowej”, znajdują się solidne opracowania biograficzne poszczególnych świętych napisane przez znakomitych historyków oraz ciekawe próby syntetycznego spojrzenia na dzieje i rolę polskich świętych. Spośród tych ostatnich największe wrażenie, nie zawsze pozytywne, robi bez wątpienia praca F. Konecznego *Święci w dziejach narodu polskiego*⁴. Powstała ona jednak ponad sześćdziesiąt lat temu i nosi piętno politycznych, narodowych i historiozoficznych poglądów autora. Dlatego z dużym zainteresowaniem przystąpiłem do lektury książki Z. Mikolejki noszącej bardzo intrygujący tytuł. Zdaje się on sugerować, że będziemy mieli do czynienia z analizą biografii poszczególnych bohaterów w oparciu o krytyczne spojrzenie na specyficzny gatunek historiograficzny jakim są żywoty świętych. Niestety Z. Mikolejko postanowił zweryfikować nie konkretne źródła historyczne, ale przeprowadzić polemikę z dziełem P. Skargi pt. *Żywoty Świętych*, wydanym po raz pierwszy w 1579 r.! Książka ta, niezwykle zresztą popularna (za życia Skargi wznawiana ośmiokrotnie), powstała w specyficznym okresie narodzin reformy katolickiej i walki z różnowiercami. A sam autor nie ukrywał celu swojego dzieła, o czym świadczy jego barokowy tytuł (I wydania): *Żywoty Świętych starego i nowego zakonu na każdy dzień przez cały rok, wybrane u różnych*

³ *Ibidem*, s. 11–12.

⁴ F. Koneczny, *Święci w dziejach narodu polskiego*, Warszawa b.d.w.

*pisarzy i doktorów kościelnych, których imiona wyżej są położone. Do których przydane są niektóre duchowne obroki i nauki przeciw kacerstwom dzisiejszym, tam gdzie się żywot którego doktora starożytnego położył. Ktemu kazania krótkie na te święta, które pewny dzień w miesiącu mają, przez księdza Piotra Skargę Societatis Jesu przebrane, uczynione i na język polski przetłózone*⁵. Z. Mikolejko podjął się dzieła poprawienia tych „cukierkowych” żywotów napisanych przez Skargę, a także niektórych późniejszych autorów, np. m.in. F. Konecznego czy Z. Gacha⁶. Nie zajął właściwie jednak do źródeł, tylko – opierając się na kilku wymienionych w przypisach, różnej jakości opracowaniach – starał się pokazać pewne manipulacje bądź błędy wyżej wymienionych hagiografów. Nie uczynił tego jednak z punktu widzenia historyka kultury, religioznawcy czy antropologa, badającego specyficzną formę twórczości jaką jest pisanie żywotów świętych, ale, używając pretensjonalnej frazeologii i formy eseju, przyjął rolę historyka. Efektem tego jest długa seria błędów merytorycznych, które częstokroć usuwają w cień godne uwagi opinie autora.

Już w *Introdukcji* (s. 15) Z. Mikolejko sugeruje, że ogłoszenie chrześcijaństwa religią państwową zbiegło się z wyprawą do Ziemi Świętej cesarzowej Heleny, matki Konstantyna Wielkiego. Być może autor miał na myśli tzw. edykt mediolański, ale tu przypomnieć należy, że decyzję o całkowitej swobodzie kultu podjął Licyniusz i Konstantyn w roku 313, Helena przeprowadziła swoje badania „archeologiczne” ok. roku 326, a chrześcijaństwo religią „państwową” stało się w roku 381. Ten niebywały brak precyzji autor nadrabia w pierwszym szkicu biograficznym, gdzie wiek św. Wojciecha przybyłego do szkoły w Magdeburgu określa na lat 17, a więc dokładniej niż np. G. Labuda ostrożnie szacujący ten wiek na 14–17 lat⁷. Być może już bez winy autora chochlik drukarski przesunął datę wyświęcenia Wojciecha na biskupa praskiego (29 VI 983 r.) o lat 20. Natomiast gdyby autor zdecydował się sięgnąć bezpośrednio do źródeł, choćby w istniejących doskonałych tłumaczeniach, to wiedziałby, że cytuje *Żywot św. Wojciecha* spisany

⁵ *Żywoty Świętych starego i nowego zakonu na każdy dzień przez cały rok, wybrane u różnych pisarzy i doktorów kościelnych, których imiona wyżej są położone. Do których przydane są niektóre duchowne obroki i nauki przeciw kacerstwom dzisiejszym, tam gdzie się żywot którego doktora starożytnego położył. Ktemu kazania krótkie na te święta, które pewny dzień w miesiącu mają, przez księdza Piotra Skargę Societatis Jesu przebrane, uczynione i na język polski przetłózone*, Wilno 1579.

⁶ Z. Gach, *Poczet kanonizowanych świętych polskich*, Gdańsk 1997.

⁷ G. Labuda, *Święty Wojciech*, Wrocław 2000, s. 90.

przez Jana Kanapariusza, a nie Radzima-Gaudentego (s. 48)⁸. Nieco dalej (s. 72), Z. Mikolejko niewielki zasięg kultu św. Brunona z Kwerfurtu tłumaczy niefortunnie m.in. „[...] nawrotem pogaństwa, zwłaszcza w mazowieckim państwie Masława” – w rzeczywistości, jak podaje Anonim tzw. Gall, państwo byłego cześnika było schronieniem dla chrześcijan uciekających przed powrotem pogaństwa w innych częściach kraju⁹. Wbrew opinii autora *Żywotów...* (s. 79) możliwe było wstępowanie do zakonu benedyktynów dzieci chłopskich, o czym zaświadcza rozdział 59 *Reguły* św. Benedykta „O ofiarowanych przez rodziców synach ludzi możnych i ludzi ubogich”¹⁰. W kolejnym eseju Z. Mikolejko twierdzi na temat św. Stanisława, że „[...] był zdrajcą (historycy domyślają się na ogół, najprawdopodobniej zasadnie, że spiskował z Niemcami i Czechami, by osadzić na polskim tronie słabego, pozbawionego zupełnie charakteru Władysława Hermana...” (s. 86). Nie jest to sąd oryginalny autora, lecz powtórzona opinia T. Wojciechowskiego, który w oczach Z. Mikolejki, a świadczą o tym częste cytaty, wyrasta na największego specjalistę od XI w. Nie podważając autorytetu tego znakomitego historyka, należy jednak zwrócić uwagę, że słynne *Szkice historyczne XI wieku* ukazały się po raz pierwszy drukiem w 1904 r., a od tego czasu historiografia polska odnotowała pewien postęp w badaniach. Widać to zwłaszcza przy ocenie św. Stanisława. Dziś już prawie nikt nie twierdzi, że spiskował on z Czechami czy Niemcami, gdyż nie ma o tym mowy ani w źródłach polskich, ani obcych. Można go nazwać zdrajcą czy też buntownikiem, ale z prostego powodu niedochowania wierności Bolesławowi, a nie współpracy z wrogami zewnętrznymi. Wyjaśnienia wymaga także określenie Anonima Galla świadkiem tragedii biskupa krakowskiego (s. 89). Otóż Anonim przybył do Polski najprawdopodobniej ok. roku 1113, a więc dobre 34 lata po śmierci Stanisława. Znajomość realiów średniowiecza wypada u autora dosyć blado, podobnie zresztą jak i czasów nowożytnych. Potknięcia widać zwłaszcza w chronologii. Tzw. *Sacco di Roma* Z. Mikolejko rozciąga aż na dwa lata (1527–1528), podczas gdy wojska ce-

⁸ *Monumenta Poloniae Historica* (dalej: MPH), Warszawa 1962–69, s. n., t. IV, z. 1–2; *Piśmiennictwo czasów Bolesława Chrobrego*, przeł. K. Abgarowicz, Warszawa 1966, s. 23–154; *Średniowieczne żywoty i cuda patronów Polski*, tłum. J. Pleziowa, oprac. M. Plezia, Warszawa 1987, s. 31–69; *W kręgu żywotów świętego Wojciecha*, pod red. J. A. Spieża, Tyniec-Kraków 1997, s. 41–197; Radzim-Gaudenty mógł być informatorem twórców żywotów, natomiast nie wiemy nic o żywocie spisany bezpośrednio przez brata Wojciecha.

⁹ MPH, Kraków 1952, s. n., t. II, s. 43.

¹⁰ Święty Benedykt z Nursji, *Reguła*, przekład A. Świderkówna, wyd. II, Kraków 1997, s. 206–209.

sarza Karola V zdobyły Rzym w maju 1527 r. i plądrowały go do września tego roku. Biskupem krakowskim pilotującym na początku XVII w. proces kanonizacyjny Jana Kantego był Bernard Maciejowski, a nie Maciejewski, a w 1603 r. wbrew opinii autora nie był jeszcze kardynałem (s. 165). Podobnie rzecz się ma z cesarzem Józefem II, który samodzielne rządy objął nie w roku 1765, a dopiero po okresie współregencji z matką, Marią Teresą, która zmarła w roku 1780 (s. 295).

Nie najlepiej o autorze świadczą też pewnego rodzaju manipulacje, jak np. wysuwanie wątpliwości odnośnie pobożności Henryka Brodatego w kontekście klątwy, którą został obłożony (s. 150). Jednak autor nie wyjaśnia powodów nałożenia kary kościelnej, gdyż okazałoby się, że głównym powodem było naruszenie przez księcia immunitetu dóbr kościelnych, co nie musiało być związane z pobożnością lub jej brakiem u księcia Henryka¹¹. Podobnie rzecz się ma z kojarzeniem nazwy *dominicanes*, która dla autora nie oznacza tylko „psy Pańskie”, ale również „psy policyjne”, „wierne psy władzy” (s. 121).

Tajemnicze i mało przekonujące są też odwołania autora do „wiarygodnych przekazów” (s. 141) czy opinii „współczesnej poważnej historiografii katolickiej” (s. 297), gdyż nigdzie nie wyjaśnia on co kryje się pod tymi zagadkowymi terminami. Przykładem zaś wyjątkowej ekwilibrystyki myślowej autora jest esej poświęcony św. Klemensowi Marii Hofbauerowi, którego działalność w Warszawie i stosunek do Konstytucji 3 Maja autor weryfikuje w oparciu o... obraz Jana Matejki (s. 279–280).

W całej zaś pracy oprócz błędów merytorycznych najbardziej razi stanowczość opinii o różnych zjawiskach czy postaciach, na które może sobie pozwolić tylko doskonały znawca lub zupełny laik. Przykładem jest tu choćby zupełny brak orientacji w znaczeniu gloss w manuskryptach średnio-wiecznych (s. 158), czy natarczywe nazywanie Zygmunta III Wazy „[...] najgorszym naszym władcą [...] najbardziej dla Polski zgubnym.” (s. 216). Wyjątkowo kompromitująco zaś brzmi apel do współczesnych historyków w sprawie zbadania wreszcie tajnych porozumień pierwszego Wazy na tronie polskim z Habsburgami, zwłaszcza po bardzo drobiazgowych studiach K. Lepszego sprzed ponad 60 lat¹². Równie niestosowna jest frazeologia jaką postuluje się Z. Mikołajko w stosunku do relikwii świętych. Jeśli nie

¹¹ B. Zientara, *Henryk Brodaty i jego czasy*, wyd. II, Warszawa 1997, s. 330–334.

¹² K. Lepszy, *Rzeczpospolita Polska w dobie sejmu inkwizycyjnego (1589–1592)*, Kraków 1939.

zwykły szacunek, to przynajmniej zrozumienie realiów epoki powinny powstrzymać autora od używania sformułowań w stylu „drugie życie trupa” (s. 14), „piękna truposzka” (s. 136), czy użytym już w innym kontekście „gnoju materii” (s. 80).

Praca Z. Mikołejki mogła być książką wyjątkową. Niestety dobry pomysł i znakomity temat w formie jaką zaprezentował Z. Mikołejko ma charakter owych „cukierkowych” żywotów z kompendiów świętych na każdy dzień w roku, tyle że autor zastąpił piętno konfesyjności brzemieniem sceptycyzmu i pseudonaukową frazeologią. Forma eseju zapewnia dużą dowolność w prezentowaniu myśli, nie zobowiązuje do takiej ścisłości jak prace naukowe, ale wymaga pewnego przygotowania merytorycznego autora. Bezwzględnie potrzebne jest spojrzenie religioznawcze na fenomen świętych, ale może warto w tych badaniach połączyć siły religioznawców i historyków. W przeciwnym razie powstaną prace, którym zawsze będzie można zarzucić niedociągnięcia metodologiczne czy błędy merytoryczne. Zbiór esejów Z. Mikołejki nie jest pracą złą, a na pewno nie można przejść obok niej obojętnie. Jednak ciekawe ujęcia biografii, np. św. Kingi czy św. Jadwigi, giną w zalewie niepotrzebnej pretensjonalności czy błędów merytorycznych. Jedno wszakże należy w tej książce docenić: adekwatność tytułu do treści. Autor rzeczywiście poprawił żywoty świętych, choć na swój specyficzny sposób.

Piotr Guzowski

Piotr Ostaszewski,
Wietnam: Najdłuższy konflikt powojennego świata 1945–1975,
Warszawa 2001, ss. 644

Stwierdzenie, że bez zrozumienia zaangażowania USA w konflikt w Wietnamie nie jest możliwe zrozumienie większości zagadnień związanych z polityką zagraniczną największego mocarstwa w historii, wydaje się być truizmem. Analogie do wojny na Półwyspie Indochińskim pojawiają się często w różnych kontekstach związanych chociażby z obecną interwencją USA w Afganistanie. Jednak pomimo obfitości analiz dostępnych w języku angielskim, do tej pory brak było wyczerpujących opracowań problemu w języku polskim. Książka Piotra Ostaszewskiego *Wietnam: Najdłuższy konflikt powojennego świata 1945–1975* z powodzeniem wypełnia tę lukę.

Monografia ta jest bogata zarówno w treści jak i w formie. We wstępie Autor umieścił szczegółowy esej bibliograficzny oraz historiografię konfliktu (szczególnie cenne dla osób zainteresowanych dalszym zgłębianiem tematu), a w zakończeniu podsumował wyniki badań w języku polskim i angielskim. Dodatkowo, Autor zawarł w aneksie niektóre dokumenty związane z wojną wietnamską przetłumaczone na język polski oraz spis ważniejszych postaci obu wojen indochińskich, chronologię wydarzeń, wykaz skrótów oraz obszerną bibliografię. Książka składa się z dwunastu rozdziałów poświęconych poszczególnym okresom obu konfliktów wietnamskich i liczy w sumie 644 stron w estetycznej, twardej oprawie. Niestety, książka Piotra Ostaszewskiego ukazała się w nakładzie 500 egzemplarzy. To bardzo niewiele, biorąc pod uwagę znaczenie tej publikacji.

Praca Piotra Ostaszewskiego starannie odnosi się do źródeł i jest wyczerpująca w treści. Autor nie unika krytyki wszystkich głównych sił dramatu wietnamskiego: Francji, z powodu brutalnego francuskiego kapitali-

zmu okresu kolonialnego oraz cynizmu w stosunkach z Viet Minh, oraz USA – za idealizm prowadzący w rezultacie do sprzeniewierzenia się ideałom amerykańskim i poparciu francuskiego kolonializmu, jak również za brak wyrazistości i konsekwencji w polityce wobec konfliktu wietnamskiego. Autor zwraca także baczną uwagę na brutalność komunistów wietnamskich w każdym okresie konfliktu. Jest to tym ważniejsze, im bardziej zajmujemy się krytykowaniem postępowania USA. Ostaszewski nie unika stanowczych stwierdzeń, przez co dodatkowo uprzyjemnia lekturę, nadając jej polemiczny charakter. Postępowanie takie niesie jednak ze sobą ryzyko nadmiernego uproszczenia problemu, co niekiedy daje się zauważyć w przedstawionych opiniach. Niewątpliwie wynika to z niedostatecznie skrupulatnej edycji i z pewnością nie odzwierciedla pełni poglądów Autora, niemniej jednak należy pokrótce przedstawić owe kontrowersyjne poglądy.

Sugestia Autora, że zagrożenie ze strony ZSRR dla świata zachodniego w latach 1945–1946 mogło być wyimaginowane (s. 111), wydaje się być zbyt śmiała. Nie było podstaw przypuszczać, że ZSRR zadowolili się zdobyczami w Europie Środkowej, szczególnie w obliczu łamania przez to mocarstwo zobowiązań w sprawie wolnych wyborów parlamentarnych w krajach pod sowiecką okupacją.

Autor sugeruje również, że angażując się w Wietnamie w latach 1946–1949 w obronę „wolnego świata” przed komunizmem USA wybrały nie najlepsze miejsce (s. 145). Biorąc jednak pod uwagę ówczesną sytuację geopolityczną, pozycję Francji w amerykańskim modelu powojennego porządku w Europie, potrzebę zachowania spójności polityki zagranicznej USA oraz możliwe komplikacje w polityce wewnętrznej, trudno wyobrazić sobie USA prowadzące neutralną politykę w tym regionie.

Dalej Autor stwierdza, że USA nie mogły wygrać wojny w Wietnamie, bo nie umiały zdefiniować pojęcia zwycięstwa (s. 200, 406). Jest to stwierdzenie nieprecyzyjne z dwóch co najmniej powodów. Po pierwsze, trudno jest postawić znak równości pomiędzy „pojęciem zwycięstwa” a „zwycięstwem”. Wydaje się, że na wygraną USA składało się o wiele więcej czynników, niż tylko uświadomienie sobie na czym owa wygrana miałaby polegać. Po drugie, USA wiedziały dokładnie jakie cele przyświecają amerykańskiej interwencji: było to udaremnienie Wietnamowi Północnemu, czyli Demokratycznej Republice Wietnamu (DRW), przejęcia kontroli nad Wietnamem Południowym, czyli Republiką Wietnamu (RW). Dlatego też mówi się o przegranej USA w Wietnamie pomimo braku poważnych porażek militarnych – cel interwencji USA nie został osiągnięty.

Autor przypisuje późniejszy związek Ho Chi Minha z Chinami i ZSRR „tylko i wyłącznie fiasku proamerykańskiej polityki z lat 1945–1947” (s. 217). Biorąc pod uwagę zmianę ustroju Chin w 1949 r., która była do przewidzenia już w latach 1945–1947, trudno jest orzec, czy DRW byłaby sojusznikiem USA, pomimo graniczenia z komunistycznymi Chinami. Prawdopodobnie doszłoby do jakiegoś zbliżenia pomiędzy tymi państwami, biorąc pod uwagę choćby podobne systemy polityczne, stosunek sił między nimi czy politykę Chin. Sugerowanie, że DRW byłaby bardziej zainteresowana stosunkami z USA niż z komunistycznymi Chinami, jest, moim zdaniem, fikcją polityczną.

Autor stwierdza również, że państwo Ngo Dinh Diema stanowiło w porównaniu z DRW „oazę wolności” (s. 325). Zestawienia tego typu nie wydają się uprawnione. Reżim Ngo Dinh Diema bezsprzecznie łamał prawa człowieka. Relatywnie mniejsza skala wykroczeń przeciw prawom człowieka nie powinna była w żadnym wypadku służyć jako usprawiedliwienie dla rządów Ngo Dinh Diema. Fakt, że USA popierały go, pomimo popełnianych okrucieństw wobec rzeczywistych i potencjalnych przeciwników politycznych, należy uznać za wysoce kompromitujące kraj o tak bogatej tradycji walki o poszanowanie wolności i swobód obywatelskich jak Stany Zjednoczone.

Autor twierdzi również, że Ngo Dinh Diem mógł z pomocą USA zniszczyć komunistyczną partyzantkę w latach 1957–1960 (s. 340, 563). Jest to niewątpliwie mit. Przy dużej alienacji części społeczeństwa RW, złej polityce dyktatora oraz biorąc pod uwagę uwarunkowania polityczne i geograficzne, rozbicie partyzantki komunistycznej w jakimkolwiek okresie konfliktu wydaje się być mrzonką.

Trudno jest również zaakceptować opinię, jakoby prezydent Lyndon B. Johnson „nie zamierzał początkowo angażować się w sprawę odległej w sensie geograficznym i politycznym wojny w Wietnamie” (s. 373). To prawda, że interwencja USA w Wietnamie nie znalazła się nawet w przemówieniu inauguracyjnym prezydenta, jednak czuł się on niewątpliwie kontynuatorem polityki amerykańskiej zapoczątkowanej przez Harry’ego Trumana i kontynuowanej przez Johna F. Kennedy’ego. Wiadomo było, że w obliczu zbliżających się wyborów prezydenckich, Lyndon B. Johnson nie chciał ryzykować rozszerzenia konfliktu. Była to jednak sprawa, którą zajmował się już jako wiceprezydent i z którą był związany osobiście, z racji choćby swoich zdecydowanych przekonań bądź też ewentualnych reperkusji wynikających z zaniechania działania w tym regionie.

Autor twierdzi również, że „przełom 1964–1965 r. był najlepszym momentem na ewakuację wojsk amerykańskich z Wietnamu” (s. 403). Trudno

jest określić, kiedy po 1954 roku był najlepszy czas na likwidację amerykańskiego zaangażowania w regionie, ale okres wymieniony przez Autora wydaje się czasem zdecydowanie najgorszym. W konflikt został już zaangażowany prestiż USA, który niewątpliwie uległby nadszarpnięciu poprzez to, co można by uznać za przyznanie się do porażki. Dodatkowo wiązałoby się to z podważeniem globalnych założeń strategicznych USA, które były silnie oparte na uwarunkowaniach psychologicznych. Wietnam Południowy był ważny jako test na stałość amerykańskiego zaangażowania w obronę „wolnego świata”. Rezygnacja USA z obrony RW musiałaby się wiązać z „utrata twarży” nie tylko wobec ZSRR i Chin, ale także państw Trzeciego Świata, o których „dusze” przecież również walczone w latach sześćdziesiątych. Poza tym, w związku z brakiem ciągłości pamięci historycznej w kolejnych administracjach USA, nie było oczywistych powodów do pesymizmu. Jednym słowem, zapominając o perspektywie współczesnej, kiedy mamy dość dużą wiedzę o pełnym bilansie zysków i strat, wydawało się oczywiste dla kolejnych administracji, że USA tracą o wiele więcej rezygnując z obrony RW przed przejściem przez komunistów.

Autor określa również amerykańską wstrzeźliwość w bombardowaniu DRW jako „raczej mało logiczną” (s. 409). Jest to zdecydowanie zbyt surowa opinia. Stopniowanie natężenia bombardowania miało na celu przekonanie DRW, że próba obalenia rządu w RW będzie wiązać się z coraz większymi stratami. Niezniszczone części DRW służyły jako karta przetargowa. Strategia ta wydawała się mieć sens przy założeniu, że władze DRW zachowają się racjonalnie. Dodatkowo trzeba się było liczyć z reakcją Chin, podobną do tej z wojny w Korei. Było oczywiste, że DRW leży w chińskiej strefie wpływów, dlatego też kolejne administracje USA musiały uważać, aby konflikt nie wymknął się spod kontroli.

Autor widzi okres po ofensywie Tet w 1968 r. jako zmarnowaną szansę na wykorzystanie przewagi militarnej USA (s. 465). Opinia ta jest następnym przykładem zbyt dużego optymizmu, notabene takiego, który charakteryzował również postępowanie amerykańskich administracji. Jeśli weźmie się pod uwagę konieczne ograniczenia, z jakimi przyszło walczyć armii USA, trudno jest zdefiniować sytuację, w której komunistyczna partyzantka mogła być pokonana.

Z ofensywą Tet z roku 1968 łączy się również konstatacja Autora, iż ewentualne wybory zjednoczeniowe zakończyłyby się fiaskiem komunistów, skoro społeczeństwo RW „nie odpowiedziało pozytywnie na wezwania Północy do powstania przeciw władzy w Sajgonie” (s. 515). Przeczy temu dość oczywista obserwacja, że bierna postawa była preferowanym sposobem prze-

trwania stosowanym przez ludność cywilną w tej wojnie bez linii frontu. Nie można z faktu braku poparcia wśród ludności cywilnej dla nieudanego powstania komunistycznego z 1968 r. wysnuć wniosku, jakoby NLF nie miał szans na wygranie wyborów. Decyzja o czynnym zaangażowaniu w konflikt zbrojny była o wiele trudniejsza od uczestnictwa w demokratycznych wyborach. Biorąc pod uwagę stopień skompromitowania elit rządzących RW, wybory prawdopodobnie zakończyłyby się dobrym wynikiem komunistów.

Autor określa DRW jako „kraj, który zainicjował II wojnę indochińską” (s. 492). Trudno stwierdzić jednoznacznie, że zainicjowanie tej wojny leżało po czyjejkolwiek stronie. Jeśli już, to wina leży raczej po stronie Ngo Dinh Diema, który zbojkotował wybory zjednoczeniowe w 1956 r. oraz spowodował autentyczne powstanie poprzez prześladowania komunistów, co z kolei zmusiło DRW do reakcji. Dalej Autor stwierdza, że „wycofanie wojsk amerykańskich potwierdzało tylko fakt, że St. Zjedn. nie były zarzewiem konfliktu, nie przyczyniając się do jego wygaszenia” (s. 525). Jest to następny przykład niedopuszczalnego skrótu myślowego. Po pierwsze, wycofanie się wojsk amerykańskich przyczyniło się do zakończenia konfliktu – oczywiście musiało to zająć odpowiednio długi czas. Po drugie, z faktu wycofania wojsk amerykańskich nie może wynikać to, czy USA były zarzewiem konfliktu. Jest to twierdzenie nielogiczne. Dodatkowo Stany Zjednoczone poparły bojkot wyborów zjednoczeniowych z roku 1956, sprzeniewierzając się duchowi i literze postanowień genewskich. Wobec powyższego współodpowiedzialność USA za II wojnę indochińską nie powinna ulegać wątpliwości.

Autor podaje również sprzeczne opinie na temat pomocy Moskwy i Pekinu dla Hanoi w tym okresie, pisząc że „Hanoi otrzymywało teraz coraz większą pomoc ze Zw. Radz. i ChRL, które, nadal rywalizując między sobą, widziały już rychły koniec wojny indochińskiej i pragnęły zabezpieczyć swoje pozycje” (s. 527). Z kolei dalej pisze, iż „żaden z sojuszników, aczkolwiek popierając walkę Wietnamu Pn., nie deklarował zwiększonej pomocy militarnej” (s. 532). Jako że jest to okres przełomów w stosunkach dyplomatycznych pomiędzy Stanami Zjednoczonymi a sojusznikami Hanoi, wypada się zgodzić raczej z tą drugą opinią. Wydaje się, że w tym okresie konflikt wietnamski stawał się kłopotliwy dla zaangażowanych mocarstw i w rezultacie zakończył się tak jak prawdopodobnie zakończyłyby się o wiele wcześniej – jako wojna lokalna.

Z pewnością większość przedstawionych poglądów Autora jest wynikiem niedostatecznej pracy edycyjnej, co przy tak obszernym dziele jest nie do uniknięcia. Dodatkowo, świadczą o tym drobne problemy edycyjne związane

z błędami literowymi (m.in.: „gen. Leclerka” (s. 557), „Phili” (s. 427), „thousand” (s. 468), „worgiem” (s. 471)), oraz innymi błędami literowymi, których rezultatem są błędy rzeczowe („1939” (s. 27) zamiast: 939, „Ho” (s. 312) zamiast: Diema, „Pd.” (s. 345) zamiast: Pn.), a także błędami w tłumaczeniu („guerillą” (s. 122) zamiast: partyzantką, „protekcja” (m.in.: s. 340, 476) zamiast: obrona, „Killing in Action” (s. 550) zamiast: Killed in Action, „toczący się grzmot” (s. 400) zamiast: dudniący grzmot, choć pewnie lepiej byłoby zostawić Rolling Thunder bez tłumaczenia).

Pomimo pewnych usterek pracę Piotra Ostaszewskiego można porównać do monografii Stanley’a Karnowa *Vietnam. A History*. Zarówno w treści, jak i w formie jest to niewątpliwie jego polski odpowiednik, który ma szansę stać się głównym polskim opracowaniem całości problemu wietnamskiego na wiele lat.

Krzysztof Flis

Magdalena Piechota,
Jaka Ameryka? Polscy reportażyści dwudziestolecia międzywojennego o Stanach Zjednoczonych,
Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2002, ss. 325

Stany Zjednoczone od początku swego istnienia intrygowały i cieszyły się dużym zainteresowaniem Europejczyków, w tym także Polaków, dla których kojarzyły się nie tylko z demokracją i jej ideałami, ale także dobrobytem, bogactwem i wielkimi możliwościami. W XIX wieku, zwłaszcza w jego II połowie, fascynacja Ameryką wyraźnie wzrosła, o czym świadczą też prace pamiętnikarskie i podróżnicze Juliana Ursyna Niemcewicza (*Dziennik drugiej podróży do Ameryki, 1802–807*), Jakuba Gordona (*Przechadzki po Ameryce* oraz *Podróż do Nowego Orleanu*), Sygurda Wiśniowskiego (*Listy z Czarnych Gór*), Rogera Łubieńskiego (*Listy z Ameryki, 1876–1877*), Kaliksta Wolskiego (*Do Ameryki i w Ameryce*), a przede wszystkim Henryka Sienkiewicza (*Listy z podróży do Ameryki*). Większość tych prac publikowano najpierw jako relacje w prasie, m.in. w „Kłosach”, „Głosie”, „Niwie”, „Przeglądzie Tygodniowym”, „Gazecie Polskiej”. Podobną tradycję dziennikarską kontynuowali m.in. założyciel „Kurierza Porannego” – Feliks Fryze oraz Zygmunt Miłkowski (*Opowiadanie z wędrówki po koloniach w Ameryce Północnej*). Popularyzowano w ten sposób wiedzę o Stanach Zjednoczonych, choć ten wizerunek nieraz był dosyć odległy od rzeczywistości. Sporo też uwagi poświęcano zazwyczaj polskim osadom, których przybyło w czasie masowej emigracji zarobkowej do Ameryki w ostatnich dekadach XIX wieku.

Po I wojnie światowej zainteresowanie i fascynacja Ameryką w niepodległej Polsce znalazły swoje odzwierciedlenie w pamiętnikarstwie, publicystyce, a zwłaszcza reportażach z tego okresu. Te interesujące prace,

o jakże różnej wartości informacyjnej i literackiej, cieszyły się dużą poczytnością, ale nie były poddane kompleksowym badaniom ani wnikliwej analizie fachowców. Lukę tę wypełnia książka Magdaleny Piechoty poświęcona polskim reportażyście piszącym o Stanach Zjednoczonych w okresie międzywojennym. W pierwszej części pracy Autorka zajmuje się statusem reportera (czemu poświęca trzy rozdziały), a w drugiej rzeczywistością przedstawioną przez wybranych autorów (kolejne trzy rozdziały). Analizie poddaje pisarstwo 10 reportażyście, przy czym okres międzywojenny podzieliła na dwa okresy – z lat dwudziestych (i tu zajmuje się Stefanem Władysławem Bryłą, Zdzisławem Dębickim, Januszem Makarczykiem i Romanem Dyboskim) oraz z lat trzydziestych (analizuje twórczość podróżniczą Waława Gąsiorowskiego, Aleksandra Szczepańskiego, Aleksandra Janty-Pończyńskiego, Karoliny Beylin, Michała Suryca oraz Konrada Wrzosa).

Naturalnie, nie wyczerpuje to listy wszystkich piszących reportaże i relacje z podróży po Ameryce w tym czasie. Autorka (s. 84–87, 147–149) wzmiankuje też o kilku innych pracach, m.in. Konstantego Buszczyńskiego (*Wrażenia z Ameryki*, Warszawa 1922), Józefa Englicha (*Kartki z podróży do Ameryki*, Gdańsk 1923), Janusza Makarewicza (*USA. Kartki z podróży po Stanach Zjednoczonych*, Lwów 1929), księdza Józefa Kłosa (*Na drugiej półkuli*, Poznań 1929, t. I–II). Pisząc o latach trzydziestych warto wspomnieć o książkach Waława Sieroszewskiego (*Wrażenia z Ameryki*, Warszawa 1930), księdza Stanisława Alojzego Icieka (*Samochodem przez Stany Zjednoczone*, t. I–II, *Miejsce Piastowe 1934*) i Marka Turkowa (*Revolucja amerykańska. Szkice z podróży po Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej*, Warszawa-Lwów 1937).

Polscy reportażyści zazwyczaj z dużą życzliwością i zachwytem pisali o Ameryce, zwłaszcza jej ogromie i różnorodności krajobrazów, bogactwie, mechanizacji, przewadze technologicznej, dobrobycie i wygodzie codziennego życia etc. Większość z nich podziwiała nowinki techniczne i z zazdrością pisała o cywilizacji samochodowej, bowiem auta Forda dostępne były przeciętnej rodzinie amerykańskiej. Ale niektórzy sceptycznie i krytycznie oceniali standaryzację, masową konsumpcję i upowszechnianie tych samych gustów.

Autorka zwięźle i celnie charakteryzuje poszczególnych reportażyście, czemu daje wyraz już w samych tytułach. I tak, Stefan Władysław Bryła to „inżynier-humanista”, Zdzisław Dębicki – „publicysta i ideolog”, Janusz Makarczyk – „korespondent felietonista”, Waław Gąsiorowski to „pisarz i społecznik”, a Michał Suryc – „Żyd-adwokat-dziennikarz”.

Spośród reportażyistów z lat dwudziestych warto zwrócić uwagę, że zarówno Bryła, jak i Buszczyński prezentują osobiste spojrzenie na Amerykę, zresztą bardzo apologetyczne. Z kolei Dębicki w swojej książce *Za Atlantyką. Wrażenia z pobytu w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej* poszedł znacznie dalej i nie tylko pisał o wrażeniach, ale systematyzował i uogólniał wiedzę o kraju zza oceanu. Jak podkreśla Piechota (s. 64), Dębicki podjął próbę „uchwycenia ‘istoty’ Ameryki w problemowo ujętych rozdziałach”. Autor, wbrew podtytułowi, sporadycznie jedynie wzmiankuje o osobistych wrażeniach, a uwagę skupia na „objaśnianiu” Ameryki rodakom. Pisząc z pozycji Europejczyka porównuje Amerykę z Europą, najwyraźniej zafascynowany tą pierwszą, choć nie jest zupełnie bezkrytyczny.

Janusz Makarczyk wyjechał do USA w 1923 roku jako pracownik konsulatu polskiego, a zarazem korespondent „Kuriera Warszawskiego”. W swoim reportażu poszukiwał „istoty amerykańizmu” (s. 74). Książkę podzielił na tematyczne rozdziały, ale swoją relację przeplatał nieraz opowiastkami i dykteryjkami zaczerpniętymi z różnych źródeł.

Bardzo ciekawe jest pisanstwo o Ameryce naukowca, wybitnego anglisty z Uniwersytetu Jagiellońskiego, prof. Romana Dyboskiego, który przebywał tam 9 miesięcy w 1928 r. jako stypendysta Fundacji Kościuszkowskiej i potem znowu bawił z wizytą w 1929 r. Miał zatem dobrą sposobność, by ją poznać i w sposób pogłębiony, refleksyjny zaprezentować potem rodakom. Bardzo życzliwie (choć nie bezkrytycznie, bo dostrzegał m.in. korupcję i konflikty rasowe) pisał o Ameryce, którą zestawiał czasem z Rosją, widząc w obu krajach wiele podobieństw. O Romanie Dyboskim Piechota pisze (s. 84), że był on „reportażystą mimo woli”, zaspokajając ciekawość polskiego czytelnika na temat aktualnej sytuacji w Stanach Zjednoczonych w sposób rzetelny i interesujący. Jego stała obecność w roli poświadczającego tezy autopsją sprawia, że staje się świadkiem i uczestnikiem opisywanej rzeczywistości”. Korzysta on często z rozmaitych materiałów i informatorów, co skrupulatnie odnotowuje, rozgraniczając opinie własne od zapożyczonych. W pełni podzielam pogląd Autorki, że praca Dyboskiego jest najlepiej udokumentowanym reportażem.

Wacław Gąsiorowski był w USA dwukrotnie (krótko w 1917 roku, a potem od 1921 r.) i łącznie spędził tam 10 lat, pracując w redakcji „Kuriera Nowojorskiego”, a potem wykładając w Alliance College w Cambridge Springs. Poznał więc dobrze nie tyle i nie tylko Amerykę (co opisał w pracy *Nowa Kolchida*, Warszawa 1932), lecz zwłaszcza Polonię amerykańską (której poświęcił książkę *Ach, – te „chamy” w Ameryce!*, Warszawa 1935). Także Gąsiorowski nie unikał zestawień i porównań Ameryki z Europą, co nie zawsze

wychodziło na korzyść tej pierwszej (surowo oceniał system niewolnictwa i stosunki rasowe w USA; krytycznie pisał o amerykańskiej estetyce, także kuchni). Ale, tak jak większość innych autorów, z uznaniem mówił o tym kraju wielkich możliwości i szans dla każdego, na które rzecz jasna Amerykanie musieli ciężko zapracować.

Konsul generalny w Chicago, Aleksander Szczepański, po ponad rocznym tam pobycie (1929–1930) pozostawił znakomite świadectwo o Ameryce na początku lat trzydziestych w *Drapaczach i śmietnikach* (Warszawa 1933). Już sam tytuł, jakże wymowny w swojej symbolice, nawiązuje z jednej strony do niezwykłych amerykańskich osiągnięć w budownictwie (drapaczy chmur, czy jak ktoś to nazwał – „niebotyków”), a z drugiej – realiów kryzysowych (biedy, ubóstwa, brudu, stąd w tytule śmietniki). Jego fascynacja rozwojem technologicznym i postępem cywilizacyjnym Ameryki była dosyć typowa. W całej Europie, i poza nią, miliony ludzi zachwycały się amerykańskimi nowinkami i osiągnięciami, o których wiele mówiono i pisano, zwłaszcza w prasie. Konsul Szczepański miał z pewnością łatwiejszy dostęp do danych i informacji o Stanach Zjednoczonych, a jego dociekliwość i przenikliwość jako obserwatora, pozwalały na pełniejszy i rzetelniejszy obraz przedstawianej rzeczywistości amerykańskiej. A ta bynajmniej nie była jednowymiarowa, czemu dał wyraz w reportażu.

Szczepański, najwyraźniej zafascynowany amerykańizmem i chwilami zbyt bezkrytyczny, sporo uwagi poświęca oddziaływaniom „świeżego i młodego amerykańizmu” na starą Europę i jej kulturę. Ale jego diagnoza, jak pisze Autorka (s. 101), od początku budziła wśród polskich pisarzy wiele sceptycyzmu i krytyczny odbiór. Podzielając w pełni ten krytycyzm wobec amerykańizmu, chciałabym wszak zauważyć, że po I wojnie światowej było to zjawisko dosyć powszechne i mieściło się w szeroko pojętym micie amerykańskim. Politycy polscy, także służby dyplomatyczne i konsularne, w niemałym stopniu przyczyniali się do ugruntowywania takiego wizerunku wszystkiego co amerykańskie.

Zapalony reporter, prozaik, poeta i tłumacz, Aleksander Janta-Pończyński, jak zapowiadał jeden z tytułów jego reportażu *Odkrycie Ameryki* (Warszawa 1936), nie tyle zwiedzał, co właśnie odkrywał Amerykę. Przebywał tam dwukrotnie, w 1931 i 1934 roku, podróżując w głąb kontynentu i spotykając się z wielu osobistościami życia społeczno-politycznego, na czele z prezydentem Franklinem Delano Rooseveltem, z którym przeprowadził wywiad. Mistrzowski opis Nowego Jorku, Wielkiego Kanionu i rozlicznych krajobrazów, fascynujący świat filmu, zabawne scenki rodzajowe, także obraz dramatycznej sytuacji wielu Amerykanów z lat kryzysu gospodarczego,

utrwały w jego pamięci, a potem reportażach, obraz Ameryki. Zdaniem Piechoty, Janta-Polczyński „należy do najwybitniejszych autorów reportaży o Ameryce, zarówno w warstwie informacyjnej, jak i ze względu na oryginalne spojrzenie poznawcze na rzeczywistość, ale także niewątpliwie talent w jej opisywaniu” (s. 129). Po lekturze *Odkrycia Ameryki* (Warszawa 1936) oraz *Stolicy srebrnej magii* (Warszawa 1936) z pełnym przekonaniem podpisuję się pod tą opinią.

Michał Suryc kilka miesięcy przebywał w USA (wrzesień 1936 – luty 1937). Był on doświadczonym dziennikarzem (wcześniej odwiedził ZSRR i opublikował w 1931 roku reportaż z tej wyprawy), który podjął ambitny plan opisu swojej podróży po Ameryce. Już tytuł jego publikacji jest zastanawiający i wiele mówiący: *Made in USA. Włóczęgi po Ameryce* (Warszawa 1937). A zatem, jak zapowiadał, pisał reportaż „na gorąco”, podróżując po Ameryce. Wiele miejsca Suryc poświęcił diasporze żydowskiej w USA, starając się, jak pisze Autorka (s. 137), „rozwiewać mity o bogactwie amerykańskich Żydów”.

Ostatnim z przedwojennych reportażyстів piszących o USA był Konrad Wrzos, który przebywał tam miesiąc (12 stycznia – 12 lutego 1939) jako korespondent „Ilustrowanego Kuriera Codziennego”. Po kilku tygodniach po powrocie do kraju opublikował swoje korespondencje jako *Listy z Ameryki Roosevelta* (Warszawa 1939). Wiele życzliwych słów poświęcił Ameryce, jej ideałom, także komfortowi życia codziennego i bogactwu. Nawet bronił ją, jak pisze Piechota (s. 145), „przed zarzutami ‘sceptyków’ o materializm, pogoń za pieniędzmi i zamiłowanie do plebejskich rozrywek”. Wrzos brał udział w konferencji prasowej Roosevelta, z którym przeprowadził wywiad na temat jego polityki. Amerykański prezydent najwyraźniej go fascynował i urzekał swoją medialnością, energią i optymizmem, czemu dał wyraz także w komentarzach na temat *new dealu*. Reporter, odpowiadając na stawiane przez siebie zasadnicze pytanie, co myślą Amerykanie o sytuacji w Europie i jak zachowa się ich kraj w obliczu wojny?, starał się być rzetelny. Rozmawiał z różnymi ludźmi i zasięgał informacji o nastrojach społecznych. Rozważał czy USA pozostaną neutralne, czy też politykę niemiecką uznają również za zagrożenie dla demokracji amerykańskiej? Nie stawiając wyraźnej diagnozy, Wrzos stwierdził wszak, że po obu stronach oceanu odnosił wrażenie, że wszyscy zachowują się tak, jakby już była wojna. Jego profetyczne uwagi i komentarze niedługo później potwierdziły się w pełni.

Wypada podzielić opinię Autorki (s. 149), która, podsumowując, pisze tak: „Świadectwo, które dają autorzy reportaży o Ameryce nie jest wolne od opinii o nich samych – co więcej – jest o nie wzbogacone. Powstaje relacja,

która pomimo deklarowanej często obiektywności, nigdy nie jest pozbawiona sygnałów pozycji autora-reportera jako pośrednika między obrazem rzeczywistości a odbiorcą jej ostatecznego werbalnego ekwiwalentu”.

Reportażysty w pierwszym rzędzie pisali z autopsji, często powoływali się na informatorów, rozmaite źródła i opracowania, prasę i inne książki, w tym również literaturę. Opisywali wielkie metropolie Ameryki, zwłaszcza Nowy Jork, Chicago, Waszyngton i Detroit, starali się opisać Amerykanów i Amerykanki, ich tradycje, obyczaje, moralność. Kolejnymi, często poruszonymi tematami były przemysł, finanse, prawo oraz polityka wewnętrzna i zagraniczna. Problemy rasowe, procesy asymilacyjne, a także życie Polonii amerykańskiej były również często poruszane w reportażach. W latach trzydziestych stałym tematem był kryzys gospodarczy i walka z nim oraz polityka Roosevelta.

Autorzy opisujący swoje podróże po Ameryce pozostawili wiarygodny, choć niepełny, obraz tego, co tam widzieli i co o niej zasłyszeli lub przeczytali. Tak czy inaczej reportaże stają się znakomitym dokumentem o odległym kraju i jego sprawach, a subiektywizm ich narracji nie ogranicza zasadniczo ich wiarygodności. Odpowiadali na pytanie „jaka jest Ameryka widziana przez nich?” Stąd nawet w tytułach niejako się zabezpieczyli przed ewentualnymi zarzutami czytelników, a więc pisali „o refleksjach”, „wrażeniach”, „odkryciu”, „obrazkach” czy też „listach z”. Celowo też zaznajamiali w ten sposób rodaków z amerykańską rzeczywistością, czasem obalali stereotypy na temat zamorskiego kraju, ale nierzadko też ugruntowywali mit o Ameryce, silnie zadomowiony zwłaszcza w latach dwudziestych. Jest to osobny temat, czekający na swego badacza.

W zakończeniu (s. 320) Autorka pisze tak: „Przeprowadzone badania dowiodły, że Nowy Świat fascynował, śmieszył, zadziwiał i oburzał, ale nigdy nie pozostawiał swoich polskich ‘odkrywców’ obojętnymi. Faktograficzny zapis ich mentalnych zetknięć z zaoceaniczną rzeczywistością ma dziś bezcenny walor dokumentu. O atrakcyjności Stanów Zjednoczonych Ameryki, ich niezwykłej pozycji wśród krajów świata świadczy niezmiernie bogaty zasób tekstów reportażowych powstałych w ciągu ostatnich pięćdziesięciu lat”.

Halina Parafianowicz

Daniel Boćkowski (Białystok)

**POLSKA I ZSRR W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ –
PRZEGLĄD PIŚMIENNICTWA ZA LATA 2000–2002
(WYBÓR)**

W ciągu ostatnich trzech lat na krajowym rynku księgarskim ukazał się cały szereg ciekawych i ważnych publikacji dotyczących tzw. spraw wschodnich, w tym stosunków polsko-radzieckich w czasie II wojny światowej. Pragnę je dziś przybliżyć w postaci minirecenzji. Dla ułatwienia całość podzieliłem na poszczególne lata. Za kryterium decydujące o włączeniu książki do niniejszego spisu przyjąłem podaną przez wydawnictwo datę wydania, choć wiem, że nie zawsze jest to adekwatne do faktycznego czasu ukazania się danej pozycji. Dla ułatwienia nabycia omawianych pozycji podaję nazwę wydawnictwa – większość wydawnictw posiada już swoje księgarnie internetowe. Zdaję sobie sprawę, że prezentowany przegląd nie jest pełny, niemniej jednak opracowanie takie powinno pomóc wielu historykom w pracach bibliograficznych.

Rok 2000

1. Tomasz Szarota, *U progu zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie. Warszawa. Paryż. Amsterdam. Antwerpia. Kowno*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2000, ss. 320. Autor po raz pierwszy zestawia ze sobą pogromy i zajścia antyżydowskie, jakie wydarzyły się w okupowanej Europie, próbując ustalić łączące je cechy wspólne oraz znaleźć wytłumaczenie, dlaczego do nich dochodziło. Jest to pierwsza praca zajmująca się komparatystycznym ujęciem tematu, stanowiąca ważny przyczynek do historii europejskiego antysemityzmu, kolaboracji z okupantem a także rozlewającego się na całą okupowaną Europę piekła Holocaustu. Autor w swej

pracy poddaje analizie przyczyny, które powodowały, że ludność państw okupowanych przez III Rzeszę dopuszczała się takich zbrodni, konkludując, że „Niemcy mogli, co prawda namawiać tę ludność, lub ją zachęcać do współdziałania w prześladowaniu i eksterminacji Żydów, nie zmuszali do tego jednak siłą”.

2. Marek Jan Chodkiewicz, *Żydzi i Polacy 1918–1955. Współistnienie – Zagłada – Komunizm*, Biblioteka Frondy, Warszawa 2000, ss. 731. W pracy tej autor zajmuje się skomplikowanymi relacjami polsko-żydowskimi, które sprzyjały m.in. zakorzenieniu się w świadomości zbiorowej Polaków stereotypu „żydokomuny” oraz „żydowskich rządów w Polsce pierwszych lat po II wojnie światowej”. Z drugiej strony zastanawia się, na ile prawdziwy jest przypisywany Polakom antysemityzm. Cała praca podzielona jest na trzy części. W pierwszej – *W niepodległej Polsce (1918–1939)* – autor kreśli skomplikowany obraz sytuacji Żydów w odradzającym się, pełnym napięć i narastających ruchów antysemickich państwie polskim, próbuje opisać różne drogi, którymi kroczyła ludność żydowska oraz zastanawia się, jaki wpływ na jej przyszłe postawy wobec radzieckiego okupanta miały różne zajścia antyżydowskie (zamieszki, pogromy, bójki). W części drugiej – *II wojna światowa (1939–1945)* – omawia warunki, w jakich znaleźli się Żydzi pod obiema okupacjami, zastanawia się nad faktyczną rolą i zasięgiem działania Żydów-komunistów oraz nad tym, na ile Żydzi uczestniczyli aktywnie w tworzeniu nowego sowieckiego ładu. Omawia też losy Żydów pod okupacją niemiecką, przekonując, że w obliczu wojny wielu ludziom trudno jest zdać egzamin z człowieczeństwa. W części trzeciej – *Pod sowiecką okupacją (1944–1955)* – pokazuje całą złożoność sytuacji w powojennej Polsce. Szuka odpowiedzi na pytanie o postawę ocalałych z Holocaustu Żydów wobec Polaków i nowej władzy (pokazuje nie tylko negatywną rolę oficerów bezpieki pochodzenia żydowskiego, ale też zupełnie nieznane fakty świadczące o pomocy niesionej przez ocalałych Żydów pomagającym im Polakom, nawet jeśli ci byli z punktu widzenia nowego ustroju jego śmiertelnymi wrogami). Na koniec opisuje postawy wobec ludności żydowskiej polskich elit (m.in. antysemityzm intelektualny) oraz zwykłego „szarego” przedstawiciela społeczeństwa. Praca nie posiada bibliografii, jednak doskonale przypisy pozwalają uporać się z tym mankamentem. Dobrze opracowane są indeksy nazwisk i geograficzny.

3. Małgorzata Ruchniewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR w latach 1955–59*, Warszawa 2000, ss. 402. Pierwsza w polskiej historiografii tak dobrze udokumentowana (przebadane zbiory z 12 archiwów polskich i zagranicznych) praca na temat powrotu Polaków do ojczyzny z głębi ZSRR oraz

dawnych wschodnich ziem II RP włączonych w skład Litewskiej SRR, Białoruskiej SRR i Ukraińskiej SRR. W książce autorka omawia kolejno losy Polaków na Kresach Wschodnich i w głębi ZSRR (1939–1949), sytuację od oficjalnego zakończenia repatriacji z lat 1944–1949 do jej nieoficjalnego wznowienia w latach pięćdziesiątych (dotyczy to m.in. prób uzyskania zezwolenia na powrót do kraju polskich dzieci, których rodzice zginęli w czasie wojny, a one same trafiły do radzieckich placówek opiekuńczo-wychowawczych), okoliczności, w jakich doszło do ponownego wznowienia rozmów polsko-radzieckich i przygotowania umowy o repatriacji (1956–1957) oraz przebiegu akcji repatriacyjnej (1956–1959). W ostatnim rozdziale autorka porusza najmniej znany, często też do dziś wstydliwie przemilczany problem stosunku do repatriantów władz i społeczeństwa polskiego (paradoksem tych czasów był silny wzrost nastrojów antysowieckich, którego ofiarą padli właśnie ci, którzy odwagę bycie Polakami przypłacili w ZSRR licznymi szykanami, więzieniem i obozami pracy przymusowej). Praca posiada obszerną bibliografię oraz aneksy (geograficzny i osobowy).

4. Grzegorz Hryciuk, *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne*, KiW, Warszawa 2000, ss. 429. Jest to pierwsza, oparta na źródłach radzieckich, ukraińskich, niemieckich i polskich próba ukazania skomplikowanej sytuacji Lwowa i życia jego mieszkańców pod okupacją radziecką i niemiecką w czasie II wojny światowej. Praca podzielona jest na 9 rozdziałów, z czego 4 dotyczą okupacji radzieckiej, jeden okresu przejściowego, a pozostałe okupacji niemieckiej miasta. Autor ukazuje życie codzienne miasta, warunki bytowe, życie kulturalne i szkolnictwo polskie, stosunek każdego z okupantów do ludności oraz nastroje panujące wśród ludności. Niezwykle ciekawy jest też opis skomplikowanych stosunków narodowościowych panujących we Lwowie. Minusem pracy jest brak zestawionej bibliografii, plusem indeks nazwisk.

5. Marek Wierzbicki, *Polacy i Białorusini w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-białoruskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939–1941*, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 2000, ss. 367. Książka ta ukazuje nam stosunki polsko-białoruskie w latach 1939–1940 na północno-wschodnich ziemiach II RP okupowanych przez ZSRR, dotykając problemów nurtujących społeczność lokalne na szczeblu wsi, gminy, powiatu. Autor w kolejnych rozdziałach omawia kolejno stosunki polsko-białoruskie przed wrześniem 1939 r., stosunek obu nacji do wkraczających oddziałów radzieckich, przypadki mordów i grabieży, jakich dopuszczała się ludność miejscowa po wkroczeniu Armii Czerwonej, odnotowane przypadki dywersji antypolskiej, tworzenie się władzy radzieckiej

oraz stosunek do niej lokalnych grup ludności, antypolskie działania nowej władzy (walkę ze zbrojnym oporem, aresztowania, wybory 22 października, reformę rolną i kolektywizację rolnictwa). Na koniec autor omawia ewolucję nastrojów i poglądów ludności białoruskiej w całym okresie okupacji. Praca zawiera obszerną bibliografię oraz indeksy (nazwisk i geograficzny).

6. Wojciech Śleszyński, *Białystok w sowieckiej fotografii propagandowej 1939–1941. Proces aneksji i polityczno-prawnej sowietyzacji Białostoczczyzny*, BTN, Białystok 2000, ss. 222. Praca poświęcona jest prawnym aspektem pierwszych miesięcy okupacji Białostoczczyzny przez ZSRR. Składa się z siedmiu rozdziałów, w których autor po kolei omawia proces formowania się zarządów tymczasowych, przebieg wyborów do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi, organizację i przebieg obrad Zgromadzenia Ludowego, najważniejsze postanowienia i prawne aspekty przyłączenia ziem okupowanych do ZSRR oraz zmiany prawne, społeczne i gospodarcze na Białostoczczyźnie w pierwszych miesiącach okupacji. Pracę kończy omówienie przygotowań i przebieg wyborów do Rad Najwyższych ZSRR i BSRR z 24 marca 1940 r. oraz do rad terenowych z 12 grudnia 1940 r. Praca zawiera wiele niezwykle ciekawych ilustracji z pierwszych miesięcy istnienia nowej, „robotniczej” władzy. Zaopatrzona jest w krótką bibliografię tematu, nie posiada, niestety, indeksów.

7. *Radziecka agresja 17 września 1939 r. i jej skutki dla mieszkańców ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej. Studia i materiały*, pod redakcją Michała Gnatowskiego, Białystok 2000, ss. 279. Książka ta stanowi pokłosie międzynarodowej konferencji naukowej *Radziecka agresja 17 września 1939 r. i jej skutki dla mieszkańców ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, która odbyła się w 1999 r. w Instytucie Historii Uniwersytetu w Białymstoku. Składa się na nią 18 artykułów. Dotyczą one m.in. międzynarodowych uwarunkowań agresji 17 września 1939 r. (S. Dębisk i M. Kornat), oceny wydarzeń 17 września 1939 r. w historiografii polskiej (M. Gnatowski) oraz białoruskiej (w tym przypadku mamy do czynienia z powrotem historyków białoruskich do lansowanych przed rozpadem ZSRR tez o wyzwolenicznym charakterze wydarzeń 17 września i ich ważnym wpływie na polityczne i narodowo-kulturalne życie narodu białoruskiego – W. Ładysiew), kwestii ostatecznego ustalania granicy radziecko-niemieckiej (M. Wieliczko, A. Małysz, T. Wesołowski), wybranych problemów historyograficznych (W. Kuszniar, G. Wasiuk, J. J. Milewski), stosunku władz radzieckich do kultury, religii i kościołów (I. Jelenskaja, J. Rozenblat, E. Jar-musik, O. Pietrowskaja), problematyki żydowskiej (A. Wabiszczew) oraz spraw ekonomicznych (W. Nikitienkow).

8. Sergo Beria, *Beria mój ojciec. W sercu stalinowskiej władzy*, Wydawnictwo Magnum, Warszawa 2000, ss. 431. Książka ta, pomimo że nie jest pracą naukową, a jedynie wspomnieniami syna Ł. Berii o swoim ojcu, warta jest przeczytania. Sergo Beria zbierał do niej materiały przez wiele lat po śmierci ojca, prowadząc rozmowy z głównymi bohaterami tamtych wydarzeń. Pomimo wielu prób wybielania życiorysu ojca i jego roli w aparacie terroru sowieckiego, warto zapoznać się z innym ujęciem wielu faktów historycznych, które tylko poprzez kanwę wspomnień (z powodu braku dostępu do dokumentów) znajdują swoje historyczne potwierdzenie. Praca zaopatrzona jest w doskonale przypisy autorstwa prof. Françoise Thoma, sowietologa, wykładowcy na paryskiej Sorbonie oraz indeks nazwisk.

9. Jakub Wojtkowiak, *Stosunki radziecko-japońskie w latach 1931–1941*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2000, ss. 260. Praca poświęcona wzajemnym stosunkom politycznym Japonii i ZSRR w latach 1931–1941 na tle ówczesnej sytuacji międzynarodowej oraz wpływom, jakie te stosunki wywierały na przebieg wydarzeń na Dalekim Wschodzie. W pracy, składającej się z trzech rozdziałów, autor stara się odpowiedzieć na szereg ważnych pytań: Jakie miejsce zajmował w polityce zagranicznej obu państw konflikt na Dalekim Wschodzie? Dlaczego doszło do walk nad Chasan i Chałchyn-goł? Jak przebiegał ten konflikt? Datami ograniczającymi rozważania autora są: 18 września 1931 – rozpoczęcie agresji Japonii w północno-wschodnich Chinach oraz 22 czerwca 1941 – wybuch wojny niemiecko-radzieckiej, co pociągnęło za sobą rewizję polityki dalekowschodniej. Rozdział pierwszy obejmuje wydarzenia związane z japońską okupacją Mandżurii oraz stopniową likwidacją radzieckiej strefy wpływów na tym terenie, przedstawia także wysiłki ZSRR mające wzmocnić jego rolę na tym terenie, głównie poprzez rozbudowę potencjału militarnego i gospodarczego. W rozdziale drugim omawiany jest wzrost antagonizmów radziecko-japońskich w związku ze ścieraniem się wzajemnych interesów w Mongolii i Chinach, zakończony przystąpieniem Japonii do paktu antykominternowskiego oraz udzieleniem przez ZSRR szerokiej pomocy gospodarczej i militarnej Chinom po inwazji Japonii. W rozdziale tym omówiono także walki radziecko-japońskie w rejonie jeziora Chasan i nad rzeką Chałchyn-goł. Ostatni rozdział dotyczy stopniowej normalizacji stosunków japońsko-radzieckich od zawarcia paktu Ribbentrop-Mołotow do agresji niemieckiej na ZSRR, a zwłaszcza dalekosiężnych planów ZSRR na Dalekim Wschodzie. Praca zaopatrzona jest w aneksy, bibliografię, indeks osób oraz dwie mapki: Mandżukuo w drugiej połowie lat trzydziestych, Rejon walk nad jeziorem Chasan (lipiec-sierpień 1938).

Rok 2001

1. *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 3: *Relacje z Kresów*, oprac. Andrzej Żbikowski, ŻIH, Warszawa 2001, ss. 963. Jest to kolejny tom (t. 1: *Listy o Zagładzie* ukazał się w 1997, t. 2: *Dzieci – tajne nauczanie w getcie warszawskim* w roku 2000) opracowywanego przez pracowników ŻIH podziemnego archiwum getta warszawskiego, zwanego od nazwiska jego twórcy – Archiwum Ringelbluma. W tomie tym zawarte zostały relacje Żydów polskich, którzy w latach 1939–1942 przebywali na ziemiach II RP okupowanych przez Związek Radziecki. Jest ich w sumie 46, w tym 20 spisanych w jidysz. Prawie wszystkie dotyczą życia uchodźców z centralnej polski, którzy znaleźli się pod okupacją radziecką, a po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej trafili do Warszawy, gdzie ich relacje zostały spisane. Wspomnienia dotyczą m.in. sytuacji w Białymstoku, Słoniemiu, Grodnie i Brześciu. Wielu z autorów relacji dość krytycznie odnosi się do porządków sowieckich oraz postaw miejscowej ludności żydowskiej, która włączyła się w nurt kolaboracji, przedstawione też są relacje dotyczące licznych pogromów, których ofiarami padła ludność żydowska bezpośrednio po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej. Ogromną wartość mają też opisy przepraw przez Bug w 1939 roku, a także pokazanie stosunku miejscowej ludności do „bieżeńców”. Książka, ze względu na przetłumaczone na język polski relacje spisane w jidysz, jest bezcennym źródłem informacji dla każdego historyka zajmującego się tematyką okupacyjną. Praca zwiera obszerną bibliografię, indeks geograficzny oraz osobowy.

2. *Polskie podziemie na terenach Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w latach 1939–1941*, t. 1: *Meldunki, raporty, sprawozdania i analizy*, t. 2: *Materiały śledcze*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa-Moskwa 2001, ss. 1436. Jest to, wydany wspólnymi siłami Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji RP oraz Federalnej Służby Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej, dwutomowy zbiór dokumentów dotyczący zwalczania polskiego podziemia niepodległościowego na ziemiach zajętych 17 września 1939 r. przez ZSRR. Zamieszczone tu dokumenty pochodzą z Archiwum Federalnej Służby Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej. Opublikowane zostały po polsku i po rosyjsku. Część pierwsza zawiera 80 dokumentów będących meldunkami, raportami, sprawozdaniami i analizami wytworzonymi przez NKWD-NKGB ZSRR w okresie od sierpnia 1939 r. do czerwca 1941 r. Wiele z nich sporządzili najwyżsi funkcjonariusze aparatu bezpieczeństwa Białoruskiej i Ukraińskiej SR. Są tu meldunki Ł. Canawy do Berii o sytuacji panującej na Zachodniej Białorusi, o liczbie osób aresztowanych, o sytuacji

uchodźców, o aktywności podziemia i walce z nim, m.in. o największej akcji zbrojnej wobec ruchu oporu na Białostocczyźnie, czyli o likwidacji oddziału na Uroczysku Kobieline oraz likwidacji „polskiej organizacji podziemnej” w rejonie jedwabieńskim, a także raport Canawy o działalności „Batalionów Śmierci” i „Legii Podlaskiej”. Ważny jest także raport NKGB ZSRR z kwietnia 1942 r. o rezultatach działań podjętych przeciwko polskiemu podziemiu w latach 1939–1941. Część druga (t. 2) zawiera materiały śledcze dotyczące wybranych spraw prowadzonych przez NKWD, m.in. gen. Mariana Januszaitisa-Żegoty, gen. Mieczysława Boruty-Spiechowicza, czy płk. Leopolda Okulickiego. W sumie 21 spraw. Tom drugi kończy indeks nazwisk i pseudonimów oraz fotokopie kilkudziesięciu dokumentów.

3. *Źródła do historii Polski XX wieku ze zbiorów Narodowego Archiwum Republiki Białoruś, „Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939 – 22 VI 1941, t. 2: Deportacja Polaków z północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1940–1941*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2001, ss. 253. Publikacja ta, wydana staraniem Instytutu Pamięci Narodowej, jest kolejnym tomem serii wydawniczej poświęconej tzw. Zachodniej Białorusi w okresie 1939–1941 r. Jak wskazuje tytuł tomu, zawiera ona dokumenty dotyczące czterech wielkich akcji deportacyjnych z 1940 i 1941 r. Publikowany zbiór zawiera 44 dokumenty, w większości z Narodowego Archiwum Republiki Białoruś w Mińsku. Kilka dokumentów pochodzi z Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej oraz Centralnego Archiwum Federalnej Służby Kontrwywiadu Federacji Rosyjskiej. Całość podzielona została na trzy części. Pierwsza dotyczy deportacji z lutego 1940 r., druga deportacji z kwietnia 1940 r., trzecia deportacji z lata 1940 r. oraz lata 1941 r. Pierwszy publikowany dokument pochodzi z grudnia 1939 r. (pismo P. Ponomarienki do Stalina z propozycjami wykorzystania majątku podlegających wysiedleniu polskich osadników), ostatni z 21 czerwca 1941 r. (meldunek Ł. Canawy dla P. Ponomarienki o aresztowaniach członków organizacji podziemnych i wysiedleniu ich rodzin z zachodnich obwodów BSRR). Wybór poprzedza wstęp T. Strzembosza. Szkoda tylko, że zabrakło w pracy indeksów.

4. *Katyń. Dokumenty zbrodni, t. 3: Losy ocalałych lipiec 1940 – marzec 1943*, Wydawnictwo „Trio”, Warszawa 2001, ss. 637. Tom trzeci edycji *Katyń. Dokumenty zbrodni*, przygotowany przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych, zawiera materiały źródłowe z archiwów rosyjskich dokumentujące losy polskich jeńców wojennych, oficerów i policjantów ocalałych z przeprowadzonej wiosną 1940 r. akcji wymordowania przez NKWD internowanych z obozów Kozielsk, Starobielsk i Ostaszków oraz więźniów Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy, a także jeńców z obozów pracy

i internowanych wywiezionych latem 1940 r. z Litwy i Łotwy do ZSRR. Część publikowanych dokumentów ujawnia też stosunek władz radzieckich do byłych jeńców wojennych, żołnierzy Armii Polskiej w ZSRR. Na zbiór składa się 247 dokumentów (pierwszy z 1 lipca 1940 r., ostatni z 3 marca 1943 r.). Ostatnie z nich dotyczą sytuacji poprzedzającej zerwanie stosunków polsko-radzieckich w kwietniu 1943 r. Uzupełnieniem zbioru są dwa aneksy. Pierwszy zawiera dwa dokumenty, które nie zostały umieszczone w zbiorze, m.in. informację Berii z maja 1944 r. o liczbie obywateli polskich znajdujących się na terytorium ZSRR. Drugi – wykaz pracowników centralnego i terenowego aparatu NKWD wymienionych w dokumentach. Zbiór zamykają indeksy – nazwisk i geograficzny.

5. Małgorzata Stupikowska, *Wychowanie Polaków na zesłaniu w ZSRR*, RW KUL, Lublin 2001, ss. 286. Praca ta została umieszczona w niniejszym wykazie jako przestroga. Jeśli ktoś nastawia się na znalezienie w niej problematyki zawartej w tytule, srodze się zawiedzie. Autorka, adiunkt na Wydziale Teologii KUL, zmarnowała ciekawy temat badawczy, zaś wiele z jej tez jest nie do przyjęcia przez znawców i badaczy tematu. W pracy też roi się od błędów merytorycznych. Jedyną pozytywną cechą książki jest imponujący zbiór relacji i wspomnień zesłańców, który zamieściła autorka w bibliografii i który obszernie cytuje. O jakości przeprowadzonych badań niech świadczy fakt, że autorka nie korzystała z żadnych źródeł archiwalnych, ani w kraju, ani za granicą.

6. Marek Wierzbicki, *Polacy i Żydzi w zaborze sowieckim. Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP pod okupacją sowiecką (1939–1941)*, Biblioteka Frondy, Warszawa 2001, ss. 360. Praca ta stanowi próbę całościowej analizy stosunków polsko-żydowskich w czasie okupacji radzieckiej ziem północno-wschodnich II RP, określanych przez historiografię radziecką Zachodnią Białorusią. Autor, opracowując temat, oparł się na archiwaliach rosyjskich (Moskwa) i białoruskich (Mińsk, Grodno, Brześć), a także materiałach zgromadzonych w Instytucie Hoovera w Stanford, znajdujących się w zbiorach AAN oraz Ośrodka Karta. Praca składa się z pięciu rozdziałów. W pierwszym autor charakteryzuje stosunki polsko-żydowskie na ziemiach północno-wschodnich II RP w okresie międzywojennym, w drugim omawia sytuację tych ziem w czasie kampanii wrześniowej (opór, powitanie Armii Czerwonej, dywersję, rebelie, formacje paramilitarne) i rolę, jaką odegrały w tych wydarzeniach grupy biedoty żydowskiej. W rozdziale trzecim nazwanym „jesienią narodów” przedstawia tworzenie organów władzy tymczasowej i milicji, walkę z przejawami oporu, aresztowania, przypadki denuncjacji, tworzenie sowieckiego aparatu admi-

nistracyjnego oraz pomoc, jakiej ze strony Żydów doznali Polacy (zwłaszcza inteligencja, urzędnicy i poszukiwani przez NKWD oficerowie). Oddzielny rozdział poświęca autor postawom Żydów w Wilnie w okresie okupacji radzieckiej 19 września – 28 października 1939 r. oraz stosunkom polsko-żydowskim w latach 1939–1940, do wejścia po raz drugi Armii Czerwonej. Pracę kończy obszerny aneks, przypisy (mające zastąpić bibliografię?) oraz indeksy (nazwisk i miejscowości).

7. Zbigniew Wawer, *Znów w polskim mundurze. Armia Polska w ZSRR sierpień 1941 – marzec 1942*, Warszawa 2001, ss. 332. Praca ta jest próbą całościowego omówienia organizacji Armii Polskiej w ZSRR na podstawie rozproszonych archiwaliów znajdujących się w kraju i za granicą. Autor przebadał m.in. zbiory Instytutu Polskiego i Muzeum im. Gen. Sikorskiego w Londynie oraz Archiwum Instytutu im. Marszałka Józefa Piłsudskiego, a także zebrał wiele relacji od bezpośrednich uczestników tamtych wydarzeń. Praca składa się z 17 rozdziałów, w których omówiono kolejno: umowę polsko-radziecką dotyczącą tworzenia polskich jednostek na terenie ZSRR, przebieg organizacji Armii Polskiej w ZSRR, od rozmów w Moskwie we wrześniu 1941 r. do wizyty gen. Sikorskiego w grudniu 1941 r., zmiany organizacyjne w Armii w okresie od grudnia 1941 r. do lutego 1942, sprawy mniejszości narodowych służących w wojsku polskim oraz organizację i przebieg szkolenia wojskowego. Na koniec mamy omówione po kolei struktury wszystkich istniejących dywizji (5, 6, 7, 8, 9 i 10) oraz Ośrodka Organizacyjnego Armii. Praca zaopatrzona jest w 10 załączników, w tym – moim zdaniem najciekawszy – omawiający morale 6 DP z uwzględnieniem postaw służących w niej mniejszości narodowych, zawierających zdjęcia, schematy i mapy, bibliografię oraz indeks nazwisk.

8. Sławomir Kalbarczyk, *Polscy pracownicy nauki: ofiary zbrodni sowieckich w latach II wojny światowej, zamordowani, więzieni, deportowani*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2001, ss. 295. Autor na podstawie swych długoletnich kwerend ukazuje dramatyczne losy polskich naukowców, którzy po agresji 17 września 1939 r. dostali się w tryby radzieckiej machiny represji (zesłanych do łagrów, straconych, uwięzionych, deportowanych). W kolejnych rozdziałach omawia on kolejno: sowietyzację polskich uczelni w latach 1939–1941, losy polskich żołnierzy – pracowników nauki, którzy trafili do rosyjskiej niewoli, oraz przebieg likwidacji polskich uczelni na terenach zajętych przez ZSRR po 1944 r. Jednak najważniejszą część pracy stanowią obszernie (o ile źródła na to pozwalały) informacje biograficzne na temat polskich pracowników nauki – ofiar zbrodni z lat 1939–1941 (196 osób) oraz 1944–1945 (38 osób). Pracę kończy bibliografia oraz indeks nazwisk.

9. Bogdan Musiał, *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne. Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku*, Biblioteka Frondy, Warszawa 2001, ss. 350. Praca ta, która ukazała się po raz pierwszy w Niemczech w 2000 r., zawiera analizę przyczyn zająć i pogromów żydowskich w pierwszych dniach wojny niemiecko-radzieckiej. Autor zauważa, że narastający stopniowo w czasie okupacji radzieckiej antysemityzm przybrał na Kresach Wschodnich rozmiary dotąd niespotykane. Wielu ludzi czekało wręcz na okazję rozliczenia się z sowietami oraz ich faktycznymi i rzekomymi sprzymierzeńcami, do których zaliczano zwłaszcza ludność żydowską. Bestialskie, masowe zbrodnie popełnione w czasie odwrotu na więźniach podsyciły żądę zemsty. Do tego doszły udokumentowane przypadki zbrodni na żołnierzach Wehrmachtu. Kresy przypominały wrzący kocioł piekielny, który zapowiadał katastrofę. Okazją do odwetu stała się paniczna ucieczka Rosjan oraz wkroczenie wojsk niemieckich. Ogrom zbrodni i bestialstwo Rosjan wpłynęły zdaniem autora znacząco na dalszą brutalizację wojny, na niespotykaną dotąd skalę, przyspieszyły także zagładę ludności żydowskiej, w czym, za aprobatą i pod czujnym okiem Niemców, wzięła udział także ludność miejscowa. W kolejnych rozdziałach autor omawia początki okupacji sowieckiej, represje wobec mieszkańców, sowiecką politykę gospodarczą i jej następstwa, wpływ terroru i sowietyzacji życia na postawę poszczególnych narodowości, warunki w więzieniach i losy więźniów, przebieg ewakuacji więźniów oraz masowe mordy na nich, odkrywanie zbrodni wraz z „wywalaniem” terenów przez armię niemiecką, pogromy antyżydowskie i antysowieckie oraz reakcję na to wszystko Niemców i niemieckiej propagandy. Na koniec podejmuje próbę odpowiedzi na kilka pytań – czy i w jaki sposób zbrodnie sowieckie wykorzystane zostały przez nacjonalistów ukraińskich, na ile relacje o sowieckich okrucieństwach są wiarygodne oraz o rolę Żydów jako „domniemanych współsprawców” zbrodni NKWD. Praca zaopatrzona jest w bibliografię, indeksy (osób i miejscowości) oraz kilkadziesiąt zdjęć.

10. Władimir A. Niewieżyn, *Tajne plany Stalina. Propaganda sowiecka w przededniu wojny z Trzecią Rzeszą 1939–1941*, Wydawnictwo Arcana, Kraków 2001, ss. 292. Praca ta jest jedną z najważniejszych książek dotyczących mało znanego w historiografii polskiej problemu wzajemnych stosunków niemiecko-rosyjskich w latach 1939–1941. W nowym świetle stawia też genezę napaści niemieckiej na ZSRR latem 1941 r. Autor na podstawie imponującej bazy źródłowej opisuje działalność sowieckiego aparatu propagandowego w okresie formalnej współpracy niemiecko-rosyjskiej na arenie międzynarodowej. Niewieżyn w swej pracy rozprawia się z wieloma tezami głoszonymi przez W. Suworowa, jednak zgadza się, że sojusz niemiecko-

-rosyjski był traktowany przez propagandę jako chwilowa „anomalia”, zaś wiosną 1941 r. przerodził się w otwarcie głoszoną i stale podsycaną antyniemiecką retorykę. Autor opisuje m.in. swoistą mobilizację psychologiczną społeczeństwa radzieckiego w oczekiwaniu na wielką wojnę, której punktem przelomowym było wystąpienie Stalina z 5 maja 1941 r. do absolwentów akademii wojskowych, w którym ujawnił, że – jego zdaniem – konflikt z Niemcami jest nieuchronny, a Rosja nie może pozostać bierna. Pracę kończy bibliografia (określona przez autora lub tłumacza selektywną?) oraz indeks osób.

11. Włodzimierz Marciniak, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Wydawnictwo Arcana, Kraków 2001, ss. 589. Autor podejmuje dotychczas nieopracowaną w polskiej politologii problematykę upadku imperium radzieckiego i powstanie nowego systemu władzy w Rosji. Jest to pierwsza polska całościowa synteza tego zagadnienia, odwołująca się do obszernej (zwłaszcza rosyjskojęzycznej) literatury źródłowej. Składa się z pięciu części. We wstępie autor wprowadza nas w problematykę, omawiając sytuację wewnętrzną oraz geopolityczną chylącego się ku upadkowi imperium. W części pierwszej omawia przyczyny i przebieg rozpadu ZSRR oraz sytuację po podpisaniu porozumień z 8 grudnia 1991 r. Część druga omawia przemiany polityczne i społeczne zachodzące w Rosji przełomu 1991/1992 r., część trzecia przemiany gospodarcze i tworzenie się mechanizmów wolnorynkowych. W części czwartej omówiony został „upadek republiki sierpniowej”, czyli sytuacja w Rosji w pierwszych latach rządów prezydenckich Borysa Jelcyna, jego konflikt z parlamentem (a zwłaszcza z gen. A. Ruckojem, wiceprezydentem FR) zakończony w październiku 1993 r. starciami na ulicach Moskwy, masakrą pod Ostankino i wielodniowym oblężeniem Domu Sowietów, zakończonym szturmem oddziałów wiernych Jelcynowi. Pracę kończy selektywna bibliografia oraz rozwinęty indeks osób.

12. Stéphane Coutrois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin, *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, Wydawnictwo Prószyński i S-ka, Warszawa 2001, ss. 744. Jest to polskie wydanie pracy, która ukazała się w 1997 r. w Paryżu i stanowiła próbę oceny zbrodni dokonywanych „dla dobra ludzkości” przez ludzi i systemy mające w sobie wspólny pierwiastek „komunizmu”. Jest to pierwsza praca w sposób globalny próbująca ukazać rozmiar zbrodni, jakich dopuściły się (komunistyczne w nazwie) systemy totalitarne w ZSRR, Chinach, Kambodży, Wietnamie, Laosie, Korei Północnej, na Kubie, w Nikaragui a także krajach byłego bloku socjalistycznego. Wstęp do

wydania polskiego przygotowała Krystyna Kersten. Książka składa się z pięciu części. W pierwszej, autorstwa Nicolasa Wertha, omawiana jest przemoc, represje i terror w Związku Radzieckim. W drugiej – omówiona została rola Kominternu oraz światowych ruchów komunistycznych, ich struktura, podległość wobec ZSRR, straty poniesione w wyniku czystek dokonanych przez Stalina a także rola NKWD w czasie wojny domowej w Hiszpanii. Osobno w rozdziale tym omówiony został problem popierania i inspirowania przez komunizm światowego terroryzmu. W części trzeciej przedstawiona została *Europa pod rządami komunizmu*. Najważniejsze dla nas jest w tej części opracowanie Andrzeja Paczkowskiego o Polsce „pod obcą i własną przemocą” („sprawa POW”, „operacja polska” NKWD, zbrodnie sowieckie w czasie II wojny światowej, likwidacja AK, represje w Polsce 1944–89). Część czwarta dotyczy komunizmu w Azji (Chiny, Korea Północna, Wietnam, Laos, Kambodża). Część piąta – reżimów komunistycznych w tzw. Trzecim Świecie, w podziale na kontynenty – Ameryka Łacińska (Kuba, Nikaragua, Peru), Afryka (Etiopia, Angola, Mozambik). Kończy ją charakterystyka ówczesnej sytuacji w Afganistanie. Praca wyposażona jest w bibliografię, biogramy wszystkich autorów oraz indeks osobowy.

13. Michał Gnatowski, *Niepokorna Białostoczczyzna. Opór społeczny i polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim w latach 1939–1941 w radzieckich źródłach*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2001, ss. 490. Praca składa się z dwóch części. W pierwszej (53 strony) autor omawia aktualny stan badań i historiografię tematu, opis warunków, w jakich działał opór społeczny oraz polskie podziemie niepodległościowe w regionie białostockim, działalność i strukturę organów NKWD-NKGB w walce z polskim podziemiem oraz radzieckie źródła do omawianego tematu. W części drugiej publikuje 143 dokumenty pochodzące z Państwowego Archiwum Republiki Białoruś w Mińsku oraz Państwowego Archiwum Organizacji Społecznych Obwodu Grodzieńskiego w Grodnie. Większość dokumentów publikowana jest w całości. Wszystkie przetłumaczono na język polski. Dokumenty ułożone zostały w porządku chronologicznym. Pierwszy z dokumentów powstał 11 listopada 1939 r., ostatni 22 czerwca 1941 r. Dodatkowo autor umieścił dwa aneksy. W pierwszym podana została obsada kadrowa radzieckich władz w regionie białostockim w latach 1939–1941, w drugim struktura i obsada personalna NKGB w regionie białostockim, wg stanu na 14 kwietnia 1941 r. Pracę kończą indeksy (geograficzny i osobowy).

14. Michał Gnatowski, *Zgromadzenie Ludowe Zachodniej Białorusi. Fakty, oceny, dokumenty*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Bia-

łystok 2001, ss. 341. Praca stanowi próbę pokazania, w oparciu o niepublikowane dotąd dokumenty z archiwów radzieckich, kulis przygotowań do wyborów do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi, ich przebiegu, wyników oraz porządku samych obrad, które zaowocowały decyzjami Rad Najwyższych ZSRR i BSRR o inkorporacji północno-wschodnich ziem II RP do ZSRR. Pracę uzupełnia 26 dokumentów, wśród których są opracowane w Moskwie i Mińsku szczegółowe scenariusze wyborów, ordynacja wyborcza, dokumenty KC KP(b)B oraz Komitetu ds. Organizacji Wyborów, sprawozdania z ich przebiegu w terenie, deklaracje i uchwały zgromadzenia oraz pierwszy, pełny imienny wykaz delegatów. Na szczególną uwagę zasługuje dokument nr 1 – Dyrektywa nr 01 Rady Wojennej Frontu Białoruskiego z 16 września 1939 r., w której nakreślony został zarys systemu władzy na zajmowanych przez Armię Czerwoną ziemiach Polski. Mowa w nim m.in. o powołaniu trzech Zgromadzeń Ludowych oraz powstaniu (z przewagą ludności polskiej) Polskiej Związkowej Republiki Radzieckiej. Pracę kończy bibliografia. Zabrakło, niestety, indeksów.

15. Wojciech Śleszyński, *Okupacja sowiecka na Białostoczczyźnie 1939–1941. Propaganda i indoktrynacja*, Agencja Wydawnicza Benkowski, Białystok 2001, ss. 594. Praca poświęcona jest szeroko rozumianej propagandzie i indoktrynacji radzieckiej, podjętej przez okupanta zaraz po zajęciu tych ziem i prowadzonej konsekwentnie aż do momentu wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej. Autor wykorzystał obszerne materiały źródłowe z archiwów polskich (AAN, AMSWiA, Archiwum Państwowe w Białymstoku, AZHRL, CAW, WIH, ŻIH) i białoruskich (Państwowe Archiwum Dokumentów Kino-Fono-Foto w Dzierżyńsku, Państwowe Archiwum Obwodu Brzeskiego w Brześciu, Państwowe Archiwum Obwodu Grodzieńskiego w Grodnie, Państwowe Archiwum Organizacji Społecznych Obwodu Grodzieńskiego w Grodnie). Głównym celem, jaki postawił sobie autor, było przybliżenie mechanizmów unifikacji okupowanych obszarów w jeden, spójny organizm radziecki. Całą pracę podzielono na trzy części. W pierwszej przedstawiany jest proces aneksji ziem oraz prawne i polityczne aspekty sowietyzacji okupowanych ziem (formowanie zarządów tymczasowych, wybory do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi, wybory do Rad Najwyższych ZSRR i BSRR, polityka narodowościowa). W części drugiej autor omawia rolę i sposób wykorzystania w masowej indoktrynacji i sowietyzacji środków masowego przekazu oraz instytucji kulturotwórczych (słowo drukowane, placówki kulturalne, wydawnictwa). W części trzeciej przedstawiona została polityka oświatowa władz radzieckich – reorganizacja szkolnictwa, zasady działania szkolnictwa radzieckiego, dobór władz kadry pedagogicznej, miejsce ucznia

w maszynie totalnej sowieckiej indoktrynacji. Pracę kończy obszerna bibliografia. Dużym minusem jest brak indeksów.

16. Jerzy Supady, *Życie i śmierć w łagrach sowieckich*, Wydawnictwo Adi, Łódź 2001, ss. 196. Autor pracy jest lekarzem, specjalistą z zakresu pediatrii i medycyny ogólnej, a jednocześnie historykiem, absolwentem Uniwersytetu Łódzkiego. Te dość nietypowe połączenie zainteresowań i zawodów pozwala jednak uznać go za specjalistę w zakresie badania i opisu warunków bytowych w łagrach i więzieniach sowieckich. Praca, którą dostajemy do ręki, nie pozostawia wątpliwości, że założeniem systemu radzieckiego nie była reedukacja więźniów obozów, a ich fizyczna eksterminacja poprzez niewolniczą pracę. W kolejnych rozdziałach dowiadujemy się o okolicznościach powstania oraz strukturze Gułagu, drodze więźniów do łagrów, strukturze społeczności łagrowej, warunkach życia, kobietach w obozach, przejawach życia erotycznego, przykładach postaw i zachowań ludzi – jak to określił autor – silnej woli, opiece medycznej w łagrach, śmiertelności oraz walce więźniów Gułagu z systemem obozowym (bunty, strajki, ucieczki, głodówki). Pracę kończy bibliografia oraz indeks nazwisk. Jedynym mankamentem pracy jest stosunkowo nisko wykorzystanie przez autora opracowań rosyjskich. Szkoda, bo to niewątpliwie podniosłoby wartość książki.

17. Eolise Engels, *Lauri Paananen, Wojna zimowa. Sowiecki atak na Finlandię 1939–1940*, Wydawnictwo L&L, Gdańsk 2001, ss. 246. Praca ta wydana została po raz pierwszy w 1973 roku w Londynie. Jest to jej pierwsze wydanie polskie. Ze zrozumiałych względów wcześniej w naszym kraju nie mogła się ukazać. Ukazuje ona historię wojny fińsko-radzieckiej z punktu widzenia historiografii fińskiej. Materiał, na którym jest oparta, to pamiętniki, wspomnienia, listy i bezpośrednie relacje uczestników tamtych wydarzeń – żołnierzy, oficerów, ludności cywilnej, polityków. Jej autorami są: E. Ehgle, amerykańska badaczka historii wojskowości oraz bezpośredni uczestnik tamtych wydarzeń, L. Paananen. W książce, dzień po dniu, opisane są zmagania narodu fińskiego z wielokrotnie liczniejszą i pod każdym względem przeważającą technicznie Armią Czerwoną. Myli się jednak ktoś, kto oczekuje jednoznacznego potępienia żołnierzy radzieckich. W wielu miejscach pracy ukazany jest bezsens radzieckiej strategii, całkowity brak przygotowania operacji militarnych, absurd frontalnych ataków oraz używania ciężkiego sprzętu. Pokazany jest całkowity brak szacunku dla żołnierskiego życia, podporządkowanego radzieckiej wojnie propagandowej. Wplecione w pracę relacje oraz doskonały materiał ikonograficzny jeszcze bardziej podnoszą jej walor historyczny. Pracę kończą aneksy, zawierające m.in. informacje o otrzymanej przez Finlandię z zagranicy pomocy wojskowej oraz zestawienie porównaw-

cze sił i struktur dywizji fińskich i radzieckich, bibliografia i rozwinięty indeks osobowy.

18. Tomasz Wesołowski, „*Linia Mołotowa*”. *Sowieckie fortyfikacje graniczne z lat 1940–1941 na przykładzie 62 Brzeskiego Rejonu Umocnionego*, Białystok 2001, ss. 243. Praca ta stanowi próbę odpowiedzi na pytanie o zadanie, jakie dowództwo radzieckie stawiało tworzonemu naprędce na granicy radziecko-niemieckiej rejonom umocnionym na przykładzie fortyfikacji wzniesionych nad Bugiem i znanych jako 62 Brzeski Rejon Umocniony. Autor szczegółowo opisuje powstanie rejonu oraz zadania, jakie przed nim stawiano, w kontekście analizy całej radzieckiej szkoły fortyfikacyjnej oraz planów operacyjnych Armii Czerwonej z lat 1940–1941. Praca składa się z pięciu rozdziałów. W pierwszym omówiona została ewolucja radzieckich koncepcji budowy i wykorzystywania fortyfikacji stałych na granicach zachodnich w latach 1939–1941. Rozdział drugi zawiera dokładną charakterystykę 62 Brzeskiego Rejonu Umocnionego w systemie obrony „Linii Mołotowa”. W rozdziale trzecim autor dokładnie charakteryzuje typy radzieckich schronów bojowych wznoszonych w latach 1939–1941 (cechy konstrukcyjne, technologię budowy, uzbrojenie i wyposażenie schronów oraz sposoby ich maskowania). Rozdział czwarty zawiera omówienie typów i roli wojsk fortecznych w systemie obrony 62 Brzeskiego RU. W rozdziale piątym przedstawiona została rola tych umocnień w czasie pierwszych dni wojny radziecko-niemieckiej oraz, dzień po dniu, walki o ich przełamanie. Pracę kończy bibliografia. Wartość pracy podnosi duża ilość zdjęć, planów oraz schematów wznoszonych przez Rosjan budowli obronnych. Dużym minusem jest całkowity brak indeksów.

Rok 2002

1. Paweł Piotr Wieczorkiewicz, *Łańcuch śmierci. Czystka w Armii Czerwonej 1937–1939*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 2002, ss. 1336. Ta monumentalna praca przedstawia genezę, przebieg i skutki Wielkiej Czystki przeprowadzonej na polecenie Stalina w Armii Czerwonej w latach 1937–1939. Autor w czternastu rozdziałach drobiazgowo rozpatruje różne aspekty stalinowskiej polityki personalnej, zarówno w perspektywie zbiorowego doświadczenia całej generalicji sowieckiej, jak też indywidualnych losów najwybitniejszych radzieckich dowódców. Szczegółowo opisuje drogę, jaką przeszedł praktycznie każdy z represjonowanych, od nagłego zdjęcia ze stanowiska, przez wykluczenie z partii, publiczny ostracyzm naj-

blizszych przyjaciół, aresztowanie, śledztwo i egzekucję, w drodze wyjątku zamieniane na wieloletnią karę obozu. Przedstawia także stan gotowości bojowej, wyszkolenia, wyposażenia technicznego oraz morale armii po zakończeniu fali czystek. W dołączonych do pracy aneksach znalazła się obsada personalna Zarządu Wywiadu Wojskowego w okresie od 1 stycznia 1937 r. do 22 czerwca 1941 r., obsada personalna Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych, Głównego Zarządu Bezpieczeństwa Państwowego, Osobych Otdielow i Głównego Zarządu Ochrony Pogranicznej i Wewnętrznej w okresie od 1 stycznia 1937 r. do 17 września 1939 r., spis wyższych oficerów RKKA i RKKF usuniętych z sił zbrojnych od 1936 do 17 września 1939 r., spis wyższych oficerów NKWD represjonowanych w latach 1937–1939, spis wyższych oficerów RKKA i RKKF – ofiar Wielkiej Czystki – zrehabilitowanych i przywróconych do służby w okresie 1938–1945 r., spis wyższych oficerów RKKA i RKKF uwolnionych i zrehabilitowanych po 1945 r. Ostatni aneks zawiera wykaz tzw. *czsirów*, czyli członków rodzin wrogów ludu wraz z otrzymanymi wyrokami. Praca nie posiada, niestety, bibliografii. Kończy ją obszerny indeks nazwisk.

2. *Polacy i Rosjanie. 100 kluczowych pojęć*, pod red. Agnieszki Magdzie-Miszewskiej, Moniki Zuchniak, Pawła Kowala, Biblioteka „Więzi”, Warszawa 2002, ss. 190. Praca bardziej politologiczna niż historyczna, jednak bardzo ważna z punktu widzenia każdego historyka zajmującego się sprawami stosunków polsko-radzieckich. Składa się z kilkudziesięciu esejów dotyczących wzajemnych związków oraz przeciwieństw narosłych w ciągu ostatnich stuleci między Polakami i Rosjanami. Szkice napisali wybitni polscy i rosyjscy intelektualiści, m.in. Natalia Lebediewa, Natalia Piłatowa, Jerzy Holzer, Jerzy Kochanowski, Swietłana Falkowicz, Zofia Zielińska, Bogumiła Berdychowska, Wojciech Górecki, Nikita Aleksiejew, Miron Czernienko. Książka podzielona jest na pięć części: *Ambiwalencja sąsiedztwa, Wobec historii, Państwo, naród, imperium, Rosjanie w Polsce, Co nas łączy*. Możemy w nich przeczytać o Polsce w rosyjskiej myśli historycznej, poszukiwaniu tożsamości przez rosyjską szlachtę, Polsce, Rosji i wojnie 1920 roku, sprawie katyńskiej, antysemityzmie w kulturze rosyjskiej, działalności białych Rosjan w II RP, mniejszościach narodowych w powojennej Polsce. Wyjątkowo ciekawa jest ostatnia część (*Co nas łączy*), gdzie Nikita Aleksiejew w przewrotny sposób pisze o narodowej „miłości” Polaków i Rosjan – wódce. W artykule *Walka o wódkę* przytacza nieznaną fakt sporu z 1978 r. na poziomie MSZ Polski i ZSRR w sprawie – do kogo historycznie należy wymyślenie tego napoju. Spór sięgnął KC KPZR, zaś do udowodnienia wyższości „wynałazców” rosyjskich zaangażowano nawet Instytut Historii Aka-

demii Nauk ZSRR. Ostatecznie ZSRR wygrała tę batalię udowadniając, że rosyjskie prawa do produkcji wódki są starsze. Pracę kończy indeks osobowy.

3. Stanisław M. Jankowski, *Czterdziestu co godzinę*, Polska Fundacja Katyńska, Warszawa 2002, ss. 364. Praca ta stanowi najobszerniejsze jak dotąd opracowanie odnalezionych w 1991 roku w skrytce pod dachem Instytutu Ekspertyz Sądowych w Krakowie protokołów badań, odpisów rękopisów pamiętników oraz zdjęć wydobytych z mogił katyńskich i przywiezionych do Krakowa przez Niemców tuż po ekshumacji latem 1943 roku. Odpisy robione na potrzeby niemieckie oraz ukryte przed Niemcami zdjęcia ocalone zostały dzięki staraniom doktora Jana Z. Robla. Kierował on zespołem pracowników w trakcie zabezpieczania materiałów przekazanych z krakowskiego PCK do Oddziału Chemicznego Państwowego Instytutu Medycyny Sądowej i Kryminalistyki, którego był dyrektorem. Większość materiałów, wydobytych z mogił, zabrana została latem 1944 r. przez uciekających Niemców i zaginęła. Odpisy 15 pamiętników, dzięki staraniom wywiadu AK, w ostatnich dniach maja 1944 r. trafiły do Londynu i stały się podstawą wielu późniejszych publikacji o tematyce katyńskiej. Autor przedstawia też sylwetkę dra Robla oraz kilku osób z jego zespołu, a także działania NKWD i władz PRL zmierzające do zatarcia śladów zbrodni. Pracę kończy bibliografia oraz indeks nazwisk.

4. Piotr Kołakowski, *NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939–1945*, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2002, ss. 388. Praca ukazuje miejsce i rolę organów wywiadu i aparatu bezpieczeństwa w realizacji polityki Stalina wobec Polski, a także ich udział w zwalczaniu konspiracji niepodległościowej podczas okupacji oraz w trakcie tworzenia się nowego ustroju w końcowej fazie wojny. Autor w kolejnych rozdziałach omawia genezę działalności organów bezpieczeństwa oraz wywiadu ZSRR przeciwko Polsce w okresie międzywojennym. Charakteryzuje struktury i metody ich działania po agresji 17 września 1939 r., omawia funkcjonowanie wywiadu sowieckiego na ziemiach wschodnich II RP tuż przed wybuchem wojny niemiecko-radzieckiej, współdziałanie służb wywiadowczych ZSRR z Oddziałem II sztabu Naczelnego Wodza i wywiadem GL-AL oraz zwalczanie polskiego ruchu oporu przez organa wywiadu i kontrwywiadu ZSRR – szczególny nacisk kładąc na zadania i rolę „Smierszu” oraz współpracę NKWD-NKGB z Resortem Bezpieczeństwa Publicznego. Pracę uzupełniają schematy organizacyjne, reprodukcje 15 dokumentów, bibliografia i indeks osobowy. Zastanawiające w całej pracy jest tylko jedno – autor nie wykorzystał (a przynajmniej nie przyznaje się do tego w bibliografii) archiwów rosyjskich, białoruskich i ukraińskich.

5. Andrzej Peplowski, *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2002, ss. 376. Praca poświęcona jest strukturze, zadaniom i działalności kontrwywiadu II RP w okresie międzywojennym. Autor porównuje metody stosowane przez obce wywiady, natężenie oraz główne kierunki akcji szpiegowskich, sposoby zwalczania działań wymierzonych w bezpieczeństwo kraju. Omawia też największe lub raczej najbardziej znane akcje kontrwywiadowcze. Wszystko to na podstawie materiałów archiwalnych z CA MSWiA, CAW, dawnego Centralnego Archiwum KC PZPR, Instytutu im. Piłsudskiego w Londynie, Instytutu Polskiego i Muzeum im. Gen. Sikorskiego w Londynie, Archiwum Straży Granicznej w Kętrzynie oraz Archiwum Państwowego w Lublinie. Dla nas najciekawsze są fragmenty pracy dotyczące wywiadu wojskowego i politycznego ZSRR, afer inspiracyjnych wobec wywiadu sowieckiego przygotowanych przez polskie służby kontrwywiadowcze oraz wybranych sowieckich afer szpiegowskich. Pracę uzupełniają 22 załączniki (głównie fotokopie dokumentów) oraz obszerna bibliografia. Zabrakło, niestety, indeksów.

6. Marek Kornat, *Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop-Mołotow. Problem zbliżenia niemiecko-sowieckiego w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2002, ss. 808. Ta obszerna praca wbrew tytułowi nie zawiera wyłącznie rozważań autora na temat polityki zagranicznej II RP w 1939 r. W swej pracy Marek Kornat snuje rozważania o polskiej polityce zagranicznej wobec Niemiec i ZSRR od 1934 r., starając się spojrzeć w zdecydowanie bardziej przychylny sposób na politykę zagraniczną ministra Becka. Zasadniczą część pracy, składającej się w sumie z sześciu rozdziałów, poprzedza bardzo obszerne omówienie literatury i podstaw źródłowych, w którym autor dość krytycznie odnosi się do wielu prac powstałych w kraju i poza jego granicami w ostatnim półwieczu. Kolejne rozdziały dotyczą polskiej służby zagranicznej i wywiadu wobec zagrożeń międzynarodowych w 1939 r., opinii kierownictwa politycznego II RP na temat Niemiec i Rosji w latach 1934–1939, sytuacji Polski na arenie międzynarodowej od „pomonachijskiej izolacji” do sojuszu z Wielką Brytanią (październik 1938 – sierpień 1939 r.), oceny położenia międzynarodowego Polski w okresie bezpośrednio poprzedzającym podpisanie traktatu (maj-sierpień 1939 r.) oraz miejsca i roli Polski w strategicznych planach Związku Radzieckiego w przełomowym 1939 r. Obszerłą część pracy (170 stron) zajmują aneksy, które autor podzielił na trzy zasadnicze części: *Dyplomację II Rzeczypospolitej wobec zbliżenia niemiecko-sowieckiego w świetle nie publikowanych dokumentów*, *Państwa baltyckie wobec zbliżenia niemiecko-sowieckiego w roku 1939*, *Struktura i personalia*

Wydziałów Wschodniego i Zachodniego w Ministerstwie Spraw Zagranicznych RP oraz II Oddziału Sztabu Głównego w latach 1938–1939. Pracę kończy obszerna bibliografia (ponad 900 pozycji) oraz rozwinięty indeks nazwisk.

7. Zofia Lech, *Syberia Polską pachnąca*, Wydawnictwo Verbinum, Warszawa 2002, ss. 348. Praca ta, choć nie mieści się w kryteriach przyjętych na początku, znalazła się w tym zestawieniu nieprzypadkowo. Dotyczy ona innego niż ogólnie przyjęte spojrzenia na zesłanie i katorgę. Zofia Lech ukazuje Syberię nie tylko jako największe więzienie świata. Dzięki zebranych przez siebie, nigdzie dotąd niepublikowanym materiałom ukazuje Syberię także jako miejsce normalnego, szczęśliwego życia, ostoję polskości oraz polskiej wiary – nawet jeśli początkiem drogi na nią były krew, łzy i katorga. Jak pisze: „Pachniała tajgą, tundrą, ale także polskim chlebem”. Pracę kończy bibliografia oraz indeks (osobowo-geograficzno-rzeczowy).

8. *Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953*, praca zbiorowa pod red. Krzysztofa Jasiewicza, ISP PAN, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa/Londyn 2002, ss. 630. Autorzy pracy stawiają sobie za zadanie ukazanie długofalowych trendów w historii „wschodniej” w latach 1939–1953, zastanawiając się nad funkcjonowaniem świadomości zbiorowej pełnej stereotypów i mitów z nieodległej w sumie przeszłości. W swych artykułach omawiają m.in. metody funkcjonowania radzieckiego aparatu władzy, zmiany gospodarcze i społeczne wsi, polski ruch oporu wobec radzieckiego okupanta, problemy i konflikty narodowościowe, a także sposoby przedstawiania historii Ziemi Wschodnich w zależności od narodowej „opcji” oraz uwarunkowań ideologicznych. Na pracę składają się artykuły: Krzysztofa Jasiewicza – *Aparat sowiecki na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej jako model patologiczny funkcjonowania klasy politycznej (1939–1953)*, Marka Wierzbickiego – *Zmiany społeczne i gospodarcze wsi kresowej w latach 1939–1953*, Sokrata Janowicza – *Zderzenie wielu światów, czyli Kresy białoruskie w latach 1939–1953*, Rafała Wnuka – *Polska konspiracja antysowiecka na Kresach Wschodnich II RP w latach 1939–1941 i 1944–1952*, Wojciecha Rojka – *Wielka Brytania wobec państwowej przynależności Wileńszczyzny (sierpień 1939 – sierpień 1940)*, Grzegorza Motyki – *Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej*, Andrzeja Żbikowskiego – *Konflikty narodowościowe na polskich Kresach Wschodnich (1939–1941) w relacjach żydowskich „bijeńców”*, Tomasza Stryjka – *Hi-*

storiografia a konflikt o Kresy Wschodnie w latach 1939–1953. Radzieckie, rosyjskie, ukraińskie i polskie prezentacje dziejów ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej jako część „wojny ideologicznej” w okresie lat trzydziestych-pięćdziesiątych XX wieku. Pracę kończą noty o autorach oraz indeksy.

9. Andrzej Knorowski, *Paragrafy niezgody. Agresja sowiecka na Polskę w 1939 r. w świetle ówczesnych norm międzynarodowego prawa wojennego*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2002, ss. 359. Podstawowym celem przyświecającym autorowi tej pracy jest ustalenie stanu prawnego między Polską i ZSRR wg stanu z 17 września 1939 r. oraz wynikających z tego skutków w stosunku do państwa polskiego jako podmiotu prawa międzynarodowego. Jest to pierwsza próba spojrzenia od tej strony na problematykę agresji radzieckiej we wrześniu 1939 r. Praca składa się z pięciu rozdziałów. W pierwszym autor omawia wybrane problemy międzynarodowego prawa wojennego, charakteryzując m.in. umowy i konwencje międzynarodowego prawa wojennego wiążące Polskę i ZSRR. W rozdziale drugim analizuje przebieg agresji 17 września w świetle norm międzynarodowego prawa wojennego (konwencji, praw i zwyczajów wojny lądowej oraz formalnoprawnych wymogów rozpoczęcia działań zbrojnych). Rozdział trzeci w całości poświęcony jest prawnym aspektom okupacji wschodnich terenów Polski – statusowi zaanektowanych ziem oraz ciągłości administracji państwa okupowanego w świetle przeprowadzonych wyborów do Zgromadzeń Ludowych. Rozdział czwarty dotyczy losu polskich jeńców wojennych w świetle prawa międzynarodowego. Rozdział piąty poświęcony jest polityczno-prawnym skutkom agresji (pogwałceniu przez ZSRR z chwilą agresji 10 międzynarodowych i dwustronnych traktatów) oraz stanowisku państw sojusznicznych i neutralnych wobec działań ZSRR. Pracę kończą aneksy – 15 wybranych przez autora dokumentów, głównie fotokopii ulotek rozpowszechnianych przez Armię Czerwoną w trakcie działań wojennych – selektywna bibliografia oraz indeksy (osób i miejscowości).

10. Wojciech Włodarkiewicz, *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921–1939*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2002, ss. 320. Jest to, jak dotąd, pierwsza tak pełna próba oceny przygotowania naczelnych władz wojskowych II RP do ewentualnego konfliktu z ZSRR oraz ich wiedzy na temat potencjału militarnego naszego wschodniego sąsiada. Aby tego dokonać, autor przeprowadził wnikliwą kwerendę wielu archiwów krajowych i zagranicznych (CAW, AAN, WIH, Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. Gen. Sikorskiego w Londynie, Archiwum Instytutu Józefa Pił-

sudskiego w Londynie, Studium Polski Podziemnej, Ośrodka Przechowywania Zbiorów Historyczno-Dokumentalnych w Moskwie, Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowego w Moskwie oraz Archiwum Straży Granicznej w Szczecinie). Praca składa się z czterech rozdziałów. W pierwszym autor omawia organizację naczelnych władz wojskowych i wywiadu wojskowego oraz jego zadania i działalność w latach 1921–1939, w drugim stan wiedzy strony polskiej na temat potencjalnego zagrożenia radzieckiego (organizacji i dyslokacji wojsk, ich stanu, uzbrojenia i wyposażenia oraz stanu radzieckiego przemysłu zbrojeniowego). Rozdział trzeci dotyczy rozpoznania zagrożenia ze strony ZSRR (m.in. oceny rozwoju radzieckiej broni pancernej i lotnictwa), a także wojskowej oceny współpracy niemiecko-radzieckiej w latach 1926–1935. Rozdział czwarty, analogicznie, dotyczy oceny stanu zagrożenia ze strony ZSRR w drugiej połowie lat trzydziestych, w tym analizy zagrożenia Rzeczypospolitej do 31 sierpnia 1939 r. oraz po rozpoczęciu działań wojennych. Pracę kończy aneks zawierający 17 fotokopii dokumentów, bibliografia oraz indeksy (osób i miejscowości).

11. Donata Karolkiewicz, *„Wolna Łomża”. Oblicze radzieckiej polityki i propagandy w łomżyńskim w okresie 1939–1941*, Oficyna Wydawnicza „Stopka”, Łomża 2002, ss. 196. Jest to monografia ukazującej się w okresie okupacji radzieckiej 1939–1941 na terenie Łomży gazety „Wolna Łomża”. Autorka, po przeanalizowaniu znajdujących się w zbiorach Biblioteki Narodowej numerów gazety, stara się ukazać obraz tamtych czasów, który, choć skrętnie skrywany i „owinięty” masą propagandowego śmiecia, wyłania się jednak ze stron polskojęzycznej, radzieckiej prasy propagandowej. Trzeba tylko – jak zauważa w przedmowie Stanisław Zagórski – umiejętnie czytać między wierszami, stosując wręcz „negatywowy” odbiór informacji (walki z bandami – to opór społeczny, propagandowo przerobione wyniki wyborcze do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi – to zatuszowany prawdziwy obraz postaw łomżyńskiego społeczeństwa). Praca składa się z ośmiu rozdziałów, w których autorka omawia kolejno proces aneksji regionu łomżyńskiego w skład Białoruskiej SRR, rolę i zadania stawiane „Wolnej Łomży” na tle innych polskojęzycznych gazet wydawanych na ziemiach północno-wschodniej Polski, a następnie najważniejsze zagadnienia, które pojawiały się na łamach gazety (wybory, radziecką rzeczywistość, przemiany gospodarcze i społeczne, kulturę, szkolnictwo, wychowanie polityczne, stosunek do religii i Kościoła, radziecką politykę zagraniczną). Pracę kończy bibliografia oraz aneksy. Minusem pracy jest brak indeksów.

12. *Jedwabne. Spór historyków wokół książki Jana T. Grossa „Sąsiedzi”*, Biblioteka Frondy, Warszawa 2002, ss. 264. Ta niewielka praca stanowi wybór tekstów polemicznych polskich historyków (Pawła Machcewicza, Andrzeja Żbikowskiego, Marka Jana Chodkiewicza, Tomasza Strzembosza, Piotra Gontarczyka, Bogdana Musiała, Marcina Kuli, Zofii Borzymińskiej, Rafała Żebrowskiego, Thomasa Urbana i Normana G. Finkelsteina) z pracą Jana T. Grossa, które ukazały się na łamach „Rzeczypospolitej” od grudnia 2000 r. do września 2001 r. Dodatkowo opublikowane zostały dwa artykuły, które ukazały się w „Gazecie Wyborczej” (Sławomira Radonia) oraz „Dziejach Najnowszych” (Bogdana Musiała).

13. *Wokół Jedwabnego*, Tom 1: *Studia*, Tom 2: *Dokumenty*, pod red. Pawła Machcewicza i Krzysztofa Perska, IPN, Warszawa 2002, ss. 525+1035. Praca ta, przygotowana przez Biuro Edukacji Publicznej Instytutu Pamięci Narodowej prezentuje wyniki badań nad zbrodniami popełnionymi na polskich Żydach w Jedwabnem, Radziłowie i innych miejscowościach Łomżyńskiego i Białostoczczyzny latem 1941 r. Jest pierwszą naukową próbą ustalenia, co doprowadziło do zbrodni, jakie były przyczyny tak ogromnego wzrostu antagonizmów polsko-żydowskich oraz jaką rolę w tym wszystkim odegrała władza radziecka. Tom pierwszy zawiera studia, które przedstawiają te wydarzenia na szerokim tle historycznym, poczynając od stosunków polsko-żydowskich na tym terenie w okresie przedwojennym, poprzez opis radzieckiej polityki narodowościowej, niemieckiej polityki zagłady Żydów oraz antyżydowskich wystąpień miejscowej ludności, kończąc analizą powojennych procesów karnych w sprawie mordu w Jedwabnem. Szczególnie ciekawie prezentują się opracowania: Dariusza Libionka – poświęcone postawie duchowieństwa w diecezji łomżyńskiej, Marka Wierzbickiego – o stosunkach polsko-żydowskich na Zachodniej Białorusi oraz Edmunda Dmitrowa – o oddziałach operacyjnych niemieckiej Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa. Dodatkowo, całość rozważań uzupełnia przegląd piśmiennictwa poświęconego szeroko pojętej „sprawie Jedwabnego” od momentu ukazania się pracy Grossa do chwili wydania tomu pióra Pawła Machcewicza, a także „kalendarium” mordu w Jedwabnem autorstwa Tomasza Szaroty. Tom drugi zawiera polskie, radzieckie i niemieckie dokumenty (w tym szereg nieznanych dokumentów NKWD), relacje Polaków represjonowanych przez radzieckie władze w okresie 1939–1941, raporty wywiadowcze Polskiego Państwa Podziemnego, sprawozdania niemieckich formacji wojskowych i policyjnych działających na tym terenie od lata 1941 r., wstrząsające świadectwa Żydów ocalałych z pogromów, akta śledcze oraz akta procesów karnych toczących się zaraz po zakoń-

czeniu wojny. Do najciekawszych należą niewątpliwie dokumenty radzieckie opracowane przez Michała Gnatowskiego oraz dokumenty niemieckie (Policji Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa działających na terenie Łomżyńskiego i Białostoczczyzny) zebrane i przygotowane przez Edmunda Dmitrowa. Oba tomy zaopatrzone zostały w indeksy nazwisk i miejscowości, biogramy autorów opracowań oraz aktywnych uczestników tamtych wydarzeń.

DZIEJE KSZTAŁTOWANIA SIĘ POLSKICH INSTYTUCJI OŚWIATOWYCH

KONFERENCJA NAUKOWA

PIOTRKÓW TRYBUNALSKI, 28–29 CZERWCA 2002 R.

Dobrą tradycją jest obchodzenie jubileuszy placówek naukowych i dydaktycznych w formie sesji czy konferencji. Ostatnio zwyczaj ten przejęły ośrodki małe i mniej znane, które w ten sposób chcą zaznaczyć swą obecność w życiu naukowym, spopularyzować osiągnięcia. Przykładem takiego działania była konferencja *Dzieje kształtowania się polskich instytucji oświatowych*, zorganizowana przez Instytut Historii Akademii Świętokrzyskiej Filii w Piotrkowie Trybunalskim. Sesja została przygotowana z okazji 20-lecia uczelni, która powstała w roku akad. 1981/82 jako Wydział Zamiejscowy ówczesnej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Kielcach (od 2000 r. zyskała ona nowy status i nazwę Akademii Świętokrzyskiej), a w 1997 r. została przekształcona w Filię. Obecnie na dwóch wydziałach: Filologiczno-Historycznym i Nauk Społecznych funkcjonują instytuty: Historii, Filologii Polskiej, Filologii Angielskiej i Filologii Germańskiej, Ekonomii i Nauk Pedagogicznych. Filia kształci studentów na 6 kierunkach: pedagogice, ekonomii, historii oraz filologii: polskiej, angielskiej i germańskiej.

Sesja *Dzieje kształtowania się polskich instytucji oświatowych*, pomimo szeroko zakreślonej tematyki, miała dość kameralny charakter, wygłoszono 16 referatów. Najliczniejsza grupa gości przyjechała z Kielc, z macierzystej uczelni – Akademii Świętokrzyskiej. Reprezentowane były ponadto inne ośrodki: UMCS w Lublinie, Uniwersytet Łódzki, Śląski, Warmińsko-Mazurski, Opolski, Uniwersytet w Białymstoku oraz Akademia Podlaska z Siedlec i Pomorska Akademia Pedagogiczna w Słupsku.

Konferencję otworzył Prorektor AŚ do spraw Filii, prof. dr hab. Jerzy Kukulski. Jako pierwszy swój referat wygłosił prof. Edward A. Mierzwa, or-

ganizator spotkania. Jego wystąpienie pt. *Rys historyczny polskich instytucji oświatowych przed XVII w.*, stanowiło swoiste wprowadzenie w tematykę sesji. Przypomniane zostały tu podstawowe fakty dotyczące rozwoju szkolnictwa w Polsce, począwszy od pierwszych szkół tworzonych przy katedrach, przez Uniwersytet Krakowski, po kolegia jezuickie.

Pozostałe referaty dotyczyły czasów późniejszych – XIX i XX wieku. Prof. Krystyna Wróbel-Lipowa (UMCS) przedstawiła działalność wydawniczą Uniwersytetu Wileńskiego w latach 1803–1832. Poprzez prasę, która została tutaj szczegółowo omówiona, Uniwersytet oddziaływał jako ośrodek naukowo-kulturalny, nie tylko na społeczność kręgu akademickiego, ale także miasta i całego wileńskiego okręgu naukowego.

Dwa wystąpienia dotyczyły Liceum Krzemienieckiego – dr Anna Łysiak (Pomorska Akademia Pedagogiczna) ukazała jego obraz wyłaniający się z relacji pamiętnikarskich uczniów i nauczycieli, natomiast Andrzej Szmyt (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski) przedstawił sylwetki jego wybitnych nauczycieli. Podkreślone zostało znaczenie szkoły dla zachowania tożsamości narodowej, ale też jej nowoczesny system edukacyjny.

Kolejne referaty poświęcone były innym nowatorskim szkołom w XIX wieku. Dr Małgorzata Stawiak-Osińska (Akademia Świętokrzyska) omówiła powstanie i pierwszy okres działalności warszawskiej szkoły akuserek (1802–1831), będącej pierwszą taką placówką na ziemiach polskich. Jej funkcjonowanie miało służyć zmianie świadomości, odejściu od kojarzenia zawodu położnej z amatorstwem i zabobonami, a przez to poprawie stanu zdrowotności społeczeństwa. Natomiast dr Marzena Pękowska poświęciła swój referat Zakładowi Głuchoniemych w Poznaniu, przedstawiając go na tle dziejów szkolnictwa specjalnego w Polsce i na świecie.

W programie konferencji zauważalna była grupa wystąpień dotyczących Kielecczyny, którą otworzył referat prof. Barbary Szabat i dr Małgorzaty Czapskiej (Akademia Świętokrzyska) nt. *Kształtowanie się polskich społecznych instytucji oświatowych w guberni kieleckiej na początku XX wieku*. Pierwszoplanową rolę odegrała tutaj Polska Macierz Szkolna, która choć działała krótko, to na szeroką skalę i w różnych formach. Autorki przedstawiły też m.in. Stowarzyszenie kursów dla Analfabetów Dorosłych, Towarzystwo Kultury Polskiej, Kieleckie Towarzystwo Dobroczynności.

Podobną problematykę, w odniesieniu do innego terenu, przedstawiła mgr Mirosława Białokur z Uniwersytetu Opolskiego, prezentując referat pt. *Powstanie i pierwsze lata działalności Towarzystwa Oświaty Narodowej na Rusi (1904–1909)*. Działalność i popularność TON zorganizowanego przez Ligę Narodową autorka uznała za swego rodzaju fenomen. Zajmowało

się ono m.in. tworzeniem szkółek elementarnych, ochronek, bibliotek, spółdzielni, walcząc w obronie polskiej kultury i religii katolickiej.

Kolejne wystąpienia poświęcone były okresowi dwudziestolecia międzywojennego. Dr hab. Anna Nadgórska (Uniwersytet Śląski) przedstawiła proces organizowania i funkcjonowanie polskiego szkolnictwa powszechnego w województwie śląskim. W referacie podkreślona została specyfika ludności Śląska (polegająca m.in. na słabej znajomości języka polskiego), wyjaśnione zasady autonomii śląskiej i jej znaczenie w szkolnictwie oraz odrębności, które pozostały po ujednoczeniu szkolnictwa w RP w 1937 roku.

Natomiast dr Joanna Sadowska (Uniwersytet w Białymstoku) zaprezentowała nowy typ szkoły średniej w II Rzeczypospolitej, jakim było liceum ogólnokształcące. Pojawiło się w 1937 r., w ramach realizacji Jędrzejewiczowskiej reformy szkolnictwa, jako drugi człon dwustopniowej szkoły średniej. Podkreślono, że rozwiązanie to w dużym stopniu przypomina współczesny polski system szkolny.

Okresu II wojny światowej dotyczyły dwa bliskie tematycznie referaty. Prof. Albin Głowacki (Uniwersytet Łódzki) omówił dokonania Komitetu ds. Dzieci Polskich w ZSRR (*Kompoldietu*) w dziedzinie wydawnictw edukacyjnych. Były to głównie podręczniki szkolne dla dzieci deportowanych z Polski w latach 1940–41. Chociaż książki te miały określoną wymowę ideowo-polityczną (np. miały wzbudzać miłość do ZSRR), dzięki nim dzieci polskie mogły pobierać naukę w ojczystym języku, poznawać kulturę, historię i geografę Polski. *Kompoldiet* stał się też tematem wystąpienia mgr L. Świątek, która przedstawiła formy jego działania, a przede wszystkim sylwetki szefów: G. Iwanienki, S. Skrzyszewskiego i innych.

W ostatnich wystąpieniach, poświęconych Polsce powojennej, referenci z Akademii Świętokrzyskiej powrócili do problematyki Kielecczyny. Dr Stanisław Majewski przedstawił organizację szkolnictwa średniego w województwie kieleckim w latach 1944–1975. Na tle przemian dokonujących się w tym czasie w szkolnictwie polskim, ukazał specyfikę regionu, przytaczając szereg szczegółowych danych. Natomiast mgr Magdalena Florek wygłosiła referat nt. *Zawodowe szkolnictwo muzyczne województwa kieleckiego w świetle przepisów prawnych w latach 1945–1975*. Zaprezentowane zostały tu ogólne, zmieniające się w czasie zasady organizacyjne tego działu szkolnictwa artystycznego, jak i forma pracy poszczególnych szkół z regionu.

Dyskusja towarzysząca obradom wykazała prawidłowości istniejące w szkole polskiej na przestrzeni dziejów. W tym kontekście poruszony został problem obecnej reformy oświaty i jej odniesień do przeszłości. W gorącej dyskusji przeważały głosy krytyczne, kwestionujące potrzebę odrzuca-

nia dotychczasowego modelu. Szczególnie podkreślano słabość wychowawczą współczesnej szkoły, wskazując na pozytywne przykłady z przeszłości.

Na piotrkowską konferencję przyjechała tylko niewielka grupa spośród dość licznej grupy osób zajmujących się dziejami szkolnictwa polskiego. Niestety, nie zostały wygłoszone wszystkie z zapowiedzianych referatów, co zawęziło omawianą problematykę. Można się jednak zapoznać z ich treścią dzięki publikacji, która, co warto jest podkreślić, była dostępna już w trakcie obrad. Ich przebieg wykazał, iż historia oświaty to pole badawcze, które ciągle dostarcza nowych tematów i pasjonuje wielu badaczy, angażuje ich emocjonalnie. Sprawnie zorganizowane spotkanie posłużyło też bliższemu poznaniu gospodarzy, środowiska uczelni piotrkowskiej, związanej bardzo blisko z kielecką.

Joanna Sadowska

**PODZIEMIE NIEPODLEGŁOŚCIOWE
W WOJ. BIAŁOSTOCKIM W LATACH 1944–1956**
MIĘDZYNARODOWA KONFERENCJA NAUKOWA
IPN ODDZIAŁ W BIAŁYMSTOKU, 19–20 LISTOPADA 2002 R.

W dniach 19–20 listopada 2002 r. w białostockim oddziale Instytutu Pamięci Narodowej miała miejsce międzynarodowa konferencja naukowa poświęcona podziemiu niepodległościowemu w województwie białostockim (w jego granicach przedwojennych), połączona z uroczystym otwarciem siedziby Oddziału przy ul. Warsztatowej 1a po generalnym remoncie budynku. W uroczystości uczestniczył Prezes IPN prof. dr hab. Leon Kieres, który dokonał też otwarcia konferencji. Obok dużego grona zainteresowanych historyków, na to spotkanie przybyli też licznie przedstawiciele władz miejskich i wojewódzkich, środowisk kombatanckich oraz zaproszeni goście.

Przedpołudniowym obradom przewodniczył Dyrektor białostockiego Oddziału IPN prof. dr hab. Cezary Kukło. Jako pierwszy, referat pt. *Aparat bezpieczeństwa wobec podziemia niepodległościowego w Polsce po 1944 r.* wygłosił prof. dr hab. Andrzej Paczkowski. Znakomity badacz tej problematyki przybliżył liczebność sił bezpieczeństwa oraz etapy i metody walki z polskim podziemiem. A była ona prowadzona już od 1943 r. rękoma sowieckiej partyzantki, a później siłami NKWD i Armii Czerwonej. Dopiero w drugiej połowie 1945 r. ciężar walki przejęły rodzime organa bezpieczeństwa, rozwijające się szybko liczebnie i organizacyjnie. Od zimy 1945–46 roku aż do lutego 1947 roku miał miejsce szeroko zakrojony atak na podziemie. Kolejną szeroką falę represji przyniosły lata 1949–1953. Na Białostocczyźnie walka między strukturami podziemia, a siłami bezpieczeństwa była szczególnie intensywna i długotrwała, stąd też można mówić wręcz o wojnie domowej w regionie.

W następnym wystąpieniu Tomasz Daniłeczki przedstawił stan badań nad powojennymi dziejami podziemia niepodległościowego w województwie białostockim. Problematyka ta nie doczekała się jeszcze obiektywnej i całościowej monografii, a prace powstałe przed rokiem 1989 trudno uznać za obiektywne, pełniły one zresztą często funkcję wyraźnie propagandową. W latach 90-tych zaczęły ukazywać się wydawnictwa źródłowe, które były efektem kwerend historyków w niedostępnych wcześniej archiwach organów bezpieczeństwa. Publikacją dokumentów o działalności podziemia w regionie zajmowali się m.in. Jerzy Kułak, Jerzy Zieleniewski, Kazimierz Krajewski i Tomasz Łabuszewski. Niestety bardzo mało opublikowano dotąd relacji i wspomnień członków podziemia z Białostoczczyzny. Natomiast powstałe dotąd opracowania referent określił jako wycinkowe, gdyż dotyczą one przeważnie poszczególnych organizacji lub oddziałów podziemia niepodległościowego. Z prac powstałych przed rokiem 1989 stosunkowo najlepiej referent ocenił dorobek Henryka Majeckiego. Wśród ważniejszych badaczy zajmujących się tą problematyką wymienić należy Jerzego Kułaka, ks. Kazimierza Litwiejko, Kazimierza Krajewskiego, Tomasza Łabuszewskiego, Sławomira Poleszaka, Zdzisława Gwozdka czy Jerzego Zieleniewskiego. Historia podziemia niepodległościowego na Białostoczczyźnie posiada nadal spore luki. Dalszych badań wymagają dzieje podziemia poakowskiego na Suwalszczyźnie, Grodzieńszczyźnie i Ziemi Łomżyńskiej, historia organizacji wojskowych obozu narodowego, stosunek podziemia do mniejszości narodowych oraz problem „bandycenia się” resztek oddziałów partyzanckich. Za najważniejsze zadanie T. Daniłeczki uznał jak najszybsze opracowanie rzetelnej monografii wojennych i powojennych dziejów regionu, solidnie osadzonej w kontekście politycznym i socjologicznym.

Mało znaną problematykę podziemia litewskiego przybliżył Rimantas Miknys (z Instytutu Historii Litwy w Wilnie) w referacie pt. *Próba charakterystyki litewskiego podziemia niepodległościowego po 1944 roku*. Podkreślił on szeroki zasięg różnych form obywatelskiego oporu Litwinów przeciw sowieckiej dominacji w latach 1944–1953. Badania nad sensem i znaczeniem tragicznej walki Litwinów o niepodległość podejmowane były w ciągu ostatniej dekady. Referent podzielił walkę niepodległościową Litwinów na trzy fazy: lata 1944–1947, 1947–1949 i 1949–1953. Lata 1944–1947 to okres spontanicznego oporu narodu litewskiego przeciw sowieckiej okupacji. Wrazem tej walki była działalność partyzancka oraz unikanie mobilizacji do Armii Czerwonej. Następną fazą przyniosła rezygnację z otwartych form walki zbrojnej, podejmowano natomiast próby zorganizowania jednolitego kierownictwa ruchu oporu i wyglądano z nadzieją pomocy z zagranicy. Opór

przejawiał się między innymi w bojkotowaniu wyborów. Ostatnia faza to głównie hamowanie kolektywizacji. Kołchozy, obok deportacji, miały być czynnikiem osłabiania podziemia niepodległościowego, zawężaniem poparcia dlań na wsi litewskiej. Referent wspomniał też o dwóch nurtach we współczesnej historiografii litewskiej dotyczącej podziemia – heroiczno-romantycznym i krytycznym, z których ten drugi prezentuje bardziej wyważone oceny ruchu oporu i walki Litwinów o suwerenność.

Po tej pierwszej części wystąpień rozwinęła się dość ożywiona dyskusja, w której głos zabierało wielu uczestników konferencji. Podziw, ale niekiedy też zdumienie i kontrowersje budziła skala litewskiego ruchu oporu.

W popołudniowej części obrad jako pierwszy wystąpił ks. Kazimierz Litwiejko z referatem pt. *Białostocki Okręg Zrzeszenia WiN*. Przedstawił on strukturę terytorialną okręgu oraz obsadę stanowisk funkcyjnych na poszczególnych szczeblach kierownictwa (okręg, obwód, gmina). Występowały tam funkcje typowe dla wcześniejszych struktur wojskowych AK-AKO. Referent podkreślił, że kadra WiN była wyraźnie inna niż w AK. Była to kadra chłopska, podoficerska, bardzo mało było natomiast oficerów i podchorążych. Najważniejszym odcinkiem pracy organizacji była propaganda. W tej dziedzinie okręg białostocki wyróżniał się w skali kraju. Wydawano tu wiele tytułów lokalnej prasy konspiracyjnej, kolportowano też podziemne periodyki centralne. Do bardziej znanych tytułów należały: „Nasz Biuletyn”, „Echa Leśne”, „Niepodległość”, „Wiadomości Radiowe”. Zrzeszenie WiN miało być w założeniach organizacją przede wszystkim polityczną, ale o jego charakterze decydowały w dużym stopniu „doły” organizacyjne, które, pozostając wierne tradycji AK i polskiego państwa podziemnego, nadawały organizacji charakter wojskowy. Po referendum w 1946 r. i następnie styczniowych wyborach do sejmu dalsza działalność organizacji nie miała większego sensu. Stąd też prawie cały Białostocki Okręg WiN ujawnił się na wiosnę 1947 r.

Następny referat, poświęcony Białostockiemu Okręgowi Narodowego Zjednoczenia Wojskowego, wygłosił Jerzy Kułak. Sytuacja w organizacjach zbrojnych obozu narodowego była bardzo skomplikowana, co wynikało z podziałów i konfliktów wewnętrznych, jak i stosunku do AK. Niekiedy dochodziło tu do wzajemnej rywalizacji, zwalczania się, a nawet walk bratobójczych NZW z AK-AKO. W 1945 r. Komendzie Okręgu NZW, na czele z kpt. Mieczysławem Grygorciewiczem ps. „Bohdan”, podlegało dziewięć komend powiatowych (bez powiatów Augustów i Suwałki). Liczebność szeregow referent szacuje na 8–9 tys. członków, ale liczba ta niewątpliwie malała wraz z upływem czasu i w następstwie działań aparatu bezpieczeństwa.

Obok licznej „siatki” terenowej działały też stałe oddziały leśne – grupy Pogotowia Akcji Specjalnej (odpowiednik kedywu, samoobrony w AK-AKO). Do ich zadań należało likwidowanie agentury UB, rozbrajanie posterunków MO, demolowanie urzędów gminnych i palenie akt, zdobywanie środków finansowych na działalność organizacji, wreszcie likwidowanie band rabunkowych. Tragiczną wręcz w skutkach politykę prowadził następny komendant okręgu mjr „Kotwicz”, który swymi rozkazami przyczynił się do konfliktów i walk z AKO-WiN oraz pacyfikacji białoruskich wsi (Zaleszany, Zanie, Szpaki, Końcowizna) w styczniu i lutym 1946 r. przez oddział por. Romalda Rajsa ps. „Bury”. Duet „Kotwicz” – „Bury” okazał się tu tragiczny w skutkach. Na tym tle znacznie bardziej odpowiedzialnie wygląda polityka prowadzona przez Komendę Okręgu WiN. Na zakończenie J. Kułak podkreślił wspaniałą postawę ludności, zwłaszcza mieszkańców białostockich wsi, którzy udzielali podziemiu niepodległościowemu wszechstronnej pomocy.

Problemy podziemia poakowskiego na Grodzieńszczyźnie przybliżył Tomasz Łabuszewski, który przedstawił referat pt. *Inspektorat grodzieński w strukturach białostockiego Zrzeszenia WIN w latach 1945–1947*. Działalność struktur podziemia na tym obszarze była bardzo utrudniona, tak ze względu na nasilone represje ze strony NKWD, jak i repatriację ludności do Polski, co osłabiało bazę polskiego ruchu niepodległościowego. Od czerwca 1945 r. dokonywano przerzutu spalonych członków podziemia i tych, którzy chcieli się ewakuować. Inspektor grodzieński oceniał, iż sytuacja jest tam beznadziejna i dalsze trwanie nie ma sensu. Demontaż struktur organizacyjnych trwał do zimy 1946 r. Ostatni okres to już faza wegetacji tego inspektoratu, zakończony 23 kwietnia 1947 r. ujawnieniem się inspektora Władysława Szymborskiego ps. „Bąk”, „Okrasa”.

Doc. Natalia Rybak z Grodna mówiła o procesie likwidacji podziemia poakowskiego w zachodnich rejonach Białorusi w latach 1944–1948. W ostatnim okresie tematyka ta stała się przedmiotem zainteresowania przedstawicieli młodego pokolenia historyków białoruskich. Referentka, w oparciu o kwerendę w archiwum KGB, przedstawiła formy i metody walki z polskim podziemiem. Przyczyną dużej skuteczności działań NKWD była szeroko rozbudowana agentura, pomocne były też przejmowane dokumenty i archiwa organizacji. Oprócz operacji czysto wojskowych, ludność była też poddawana intensywnej akcji propagandowej, zmierzającej do ujawnienia struktur organizacyjnych i zdania broni. Do tego dochodziły represje wobec rodzin i współpracowników członków podziemia. Mimo to niektórzy działacze przetrwali tam aż do połowy lat 50-tych ubiegłego stulecia. Po tym

wystąpieniu, które kończyło pierwszy dzień obrad, rozwinęła się żywa dyskusja z udziałem słuchaczy z sali i samych referentów.

Drugi dzień konferencji rozpoczął się referatem Sławomira Poleszaka, który przedstawił zarys dziejów podziemia antykomunistycznego na terenie byłego Inspektoratu AK Łomża w latach 1945–1957. Podziemie powojenne było zdaniem referenta prostą kontynuacją konspiracji z lat 1939–1945. Wiosną i latem 1945 r. miała miejsce odbudowa struktur organizacyjnych i walka o opanowanie terenu, która prowadziła czasem do stanu dwuwładzy i mocno paraliżowała działania komunistów. WiN zaprzestał działań zbrojnych na większą skalę, kładąc główny nacisk na wywiad i propagandę. Inną postawę zajmowało NZW, które stosowało bardziej aktywne formy walki. Amnestia i ujawnienie się w 1947 r. zakończyło działalność partyzancką na większą skalę. Represje ze strony UB przyczyniały się do powrotu niektórych działaczy do lasu i tworzenia się „grup przetrwania”, z których ostatnią zlikwidowano w 1957 roku.

W następnym referacie Waldemar Brenda omówił organizację i działalność NZW na terenie powiatu kolneńskiego. Działalności tej nie przerwała nawet amnestia, gdyż tylko część członków organizacji była tym zainteresowana. Do częściej przeprowadzanych należały akcje zaopatrzeniowe (żywność, pieniądze, bielizna), likwidacja współpracowników UB, rozbrajanie posterunków milicji oraz cielesne karanie członków partii.

Z kolei Jerzy Zieleniewski przedstawił organizację i zadania wywiadu AKO-WiN w latach 1945–1947 na przykładzie obwodu Wysokie Mazowieckie. Obwód ten miał na tym polu rzeczywiście bardzo duże osiągnięcia, czego przykładem może być ulokowanie informatorów nawet w WUBP w Białymstoku. Referent szczegółowo przedstawił strukturę organizacyjną i sposób pracy wywiadu, przybliżył kulisy niektórych działań, jak np. sprawa likwidacji współpracowników UB i inne.

Działalność oddziału samoobrony „Bębna” Komendy Obwodu WiN Suwałki była tematem wystąpienia Bartłomieja Rychlewskiego. Pochodzący z miejscowości Macharce Aleksander Kowalewski (ps. „Bęben”, „Rejtan”) prowadził bardzo aktywną działalność w podziemiu, zarówno w latach okupacji hitlerowskiej, jak i w okresie powojennym aż do ujawnienia w 1947 r. w Suwałkach.

Krystyna Pasiuk zaprezentowała obszerny referat pt. *Ostatni „leśni” Suwalszczyzny*. Mówiła ona głównie o losach oddziału „Błatego” – Burdyna (ps. „Poręba”) w latach 1949–1954. Najbardziej aktywną działalność grupa prowadziła w latach 1949–1950; liczyła ona wtedy aż 24 osoby, co powodowało niemałe problemy choćby z wyżywieniem oddziału. Oddział operował

głównie w rejonie Suwałki – Sejny; czasem zapuszczał się też w lasy augustowskie i współdziałał z grupą „powinowską” na tym terenie. Mimo śmierci Burdyna latem 1952 r., resztki jego grupy przetrwały jeszcze kolejne dwa lata na terenie Suwalszczyzny.

W kolejnym wystąpieniu Jan Snopko przybliżył sytuację społeczno-polityczną i działalność grupy podziemia na terenie gminy Lipsk w powiecie augustowskim. W pierwszych latach po wojnie ludność gminy zajmowała postawę nieufną i „wyczekującą” wobec nowej władzy; stosowano różne formy biernego oporu, sabotowano i ignorowano zarządzenia władz. Także gminne władze (rada narodowa, wójt) były postrzegane przez starostwo jako niechętne nowemu ustrojowi. Ludność stawiała zdecydowany opór zwłaszcza kolektywizacji wsi. Natomiast grupa podziemia, wywodząca się z AK-WiN, skutecznie przetrwała na terenie gminy aż do 1954 r. Na jej czele stali Eugeniusz Gołębiewski ps. „Gabryś” i Edmund Krysiuk ps. „Lot”.

Bardzo kontrowersyjny temat poruszył w swym wystąpieniu prof. dr hab. Eugeniusz Mironowicz. Mówił on mianowicie o obrazie polskiego podziemia w oczach ludności białoruskiej. Podkreślił, iż jest to obraz zdecydowanie negatywny. Białorusini postrzegali polskie podziemie (utożsamiane z AK) jako dobrze zorganizowaną i poinformowaną reprezentację środowisk katolickich, a działalność jego jako skierowaną przeciwko ludności prawosławnej. Następowало tu zderzenie dwóch opcji kulturowych i religijnych.

Podobnie Wiesław Choruży przedstawił bardzo tragiczny temat pacyfikacji wsi Zanie przez oddział NZW PAS kpt. Romualda Rajsa ps. „Bury”. Referent naświetlił okoliczności pacyfikacji wsi białoruskich oraz przebieg wydarzeń z tym związanych. Podczas pacyfikacji Zań spłonęła nie tylko wieś, ale też zginęło 24 osoby, w tym kobiety i dzieci.

Marcin Zwolski zaprezentował wstępne wyniki badań nad funkcjonowaniem więzienia w Białymstoku w pierwszych latach po wojnie. Skupił się on na warunkach bytowych więźniów, niekiedy wręcz makabrycznych, wżywieniu, pobycie w „pawilonie śledczym”, działalności wydziałów specjalnych w więzieniach, poruszył także sprawy wykonywania wyroków śmierci i pochówków skazańców. Wiele z tych problemów wymaga jeszcze dalszych ustaleń.

Ostatnie wystąpienie Piotra Łapińskiego dotyczyło kwestii pochówków żołnierzy podziemia niepodległościowego na Białostoczczyźnie w latach 1944–1956. Referent podjął próbę ustalenia liczebności i systematyki pochówków. Ustalenie konkretnych liczb nie jest na razie możliwe, jeśli zaś chodzi o systematykę, to P. Łapiński wyodrębnił pochówki dokonywane przez: 1) towarzyszy broni, 2) organa bezpieczeństwa i 3) osoby niezaan-

gażowane bezpośrednio po żadnej ze stron konfliktu. Rozważania poparte zostały przykładami ilustrującymi analizowane zjawisko.

Autorzy referatów prezentowanych na konferencji nie unikali spraw trudnych, drażliwych, stąd też wywoływały one żywą dyskusję, a niekiedy i gorące polemiki. Wiele kontrowersji budziły metody działania struktur podziemia, kwalifikacja osób typowanych do likwidacji, a zwłaszcza stosunek oddziałów podziemia do ludności białoruskiej i kwestia „bandycenia się” resztek niektórych oddziałów partyzanckich. Problematyka ta wymaga jeszcze dalszych badań, prowadzonych *sine ira et studio*, opartych o różnorodną podstawę źródłową.

Jan Snopko

**SOWIETYZACJA I RUSYFIKACJA
PÓLNO-CNO-WSCHODNICH ZIEM II RP
W LATACH 1939-1941**

MIĘDZYNARODOWA KONFERENCJA NAUKOWA
BIAŁYSTOK, 25-26 PAŹDZIERNIKA 2002 R.

W dniach 25-26 października 2002 r. w Instytucie Historii Uniwersytetu w Białymstoku odbyła się międzynarodowa konferencja naukowa pt. *Sowie-tyzacja i rusyfikacja północno-wschodnich ziem II RP w latach 1939-1941*. Z referatami wystąpiło 14 historyków z Polski i Białorusi.

Obrady otworzyła, w imieniu swoim oraz Dziekan Wydziału Historyczno-Socjologicznego prof. Haliny Parafianowicz, Dyrektor Instytutu Historii prof. Hanna Konopka, podkreślając wagę dla białostockiej uczelni tego typu spotkań, a zwłaszcza wymiany wyników badań historyków z tak wielu środowisk uniwersyteckich.

Jako pierwszy wystąpił prof. Adam Sudol (Bydgoszcz) z referatem *Hipokryzja i mistyfikacje stalinowskiego aparatu partyjno-państwowego w świetle antypolskiego protokołu Biura Politycznego WKP(b) z 1 X 1939 oraz Stenogramu obrad Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi*. W swoim wystąpieniu omówił przygotowania centralnych władz radzieckich do przeprowadzenia na terenach zagarniętych po 17 września 1939 r. wyborów do Zgromadzeń Ludowych w świetle protokołu Biura Politycznego WKP(b) z 1 października 1939 r., który w punktach wymienia wszystkie niezbędne działania, jakie w tej mierze należy podjąć na zajętych obszarach.

Następnie prof. Jerzy Supady (Łódź) w referacie *Warunki w więzieniach funkcjonujących na ziemiach polskich pod okupacją sowiecką w latach 1939-1941* przedstawił sytuację panującą w więzieniach i aresztach na terenach okupowanych przez ZSRR. Swoje rozważania oparł na publikacjach o charakterze wspomnieniowym i pamiętnikarskim, które ukazały się

w ciągu ostatniego półwiecza w kraju i zagranicą. Kolejno omawiał on warunki bytowe, stan psychiczny osadzonych poddanych nieustającym śledztwom, wpływ przeludnienia na ogólną kondycję więźniów.

Prof. Mieczysław Wieliczko (Lublin) w referacie *Lwów – Białystok – Wilno: o specyfice i prawidłowości procesu historycznego pod sowiecką władzą na przełomie lat 1939–1940* starał się porównać pierwsze miesiące okupacji w Białymstoku, Lwowie i Wilnie. Celem referatu była odpowiedź na pytanie dotyczące różnic i cech wspólnych radzieckiej polityki okupacyjnej na ziemiach II RP zagarniętych po 17 września 1939 r.

Następny referent, prof. Roman Dzwonkowski SAC (Lublin), w swym wystąpieniu *Represje wobec polskiego duchowieństwa katolickiego na ziemiach północno-wschodnich II RP 1939–1941* przedstawił politykę radziecką wobec polskiego duchowieństwa katolickiego na terenach tzw. Zachodniej Białorusi, jako swoiste preludium do faktycznej walki z Kościołem katolickim, którą władze radzieckie rozpętały na terenach włączonych w 1944 r. do Białoruskiej SRR. Jak wynika z jego badań, na tle późniejszych działań represyjnych oraz ogólnego stosunku władz radzieckich do Kościoła, polityka radziecka wobec polskiego duchowieństwa była wyjątkowo powściągliwa, zaś otwarte działania represyjne w zasadzie ograniczone do minimum. Władze radzieckie starały się raczej wykorzystać w szerokim zakresie dostępne środki administracyjne.

Prof. Wojciech Rojek (Kraków) w referacie *Rola kresów północno-wschodnich II RP w stosunkach polsko-brytyjskich w latach 1939–1941*, na podstawie swych wielomiesięcznych kwerend w Archiwum Polskiego Instytutu i Muzeum im. Gen. Sikorskiego w Londynie nakreślił nieznany dotychczas szerzej obraz roli, jaką odgrywały kwestie ziem północno-wschodniej RP zagarniętych przez ZSRR w ogólnych stosunkach Rządu RP na wychodźstwie z rządem Wielkiej Brytanii. Dużą część swego wystąpienia poświęcił stanowisku Polski wobec kwestii litewskiej, a zwłaszcza zajęcia przez Litwę Wilna i okolic oraz znaczeniu polskiej placówki dyplomatycznej w Kownie.

Prof. Albin Głowacki (Łódź) w referacie *Wysiedlenie mieszkańców Zachodniej Białorusi z 800-metrowej strefy nadgranicznej na wiosnę 1940 r.*, na podstawie materiałów, do których dotarł w czasie swoich kwerend archiwalnych w Moskwie, przedstawił przygotowania, zasady i przebieg akcji wysiedlenia ludności polskiej z 800-metrowej strefy nadgranicznej. Zdaniem referenta cała akcja dzieliła się zasadniczo na dwie części: odsiedlenia gospodarstw – czyli przenoszenie ich na koniec danej wsi, która znajdowała się już poza strefą nadgraniczną oraz faktycznego przesiedlenia, najczęściej

na tereny i do gospodarstw, z których wcześniej deportowano rodziny osadników. Władze radzieckie (przynajmniej teoretycznie) starały się zapewnić przenoszonym rodzinom budulec do odtworzenia siedliska. Wyjątek stanowiły rodziny uznane za kułackie, które wysiedlano bez żadnych odszkodowań i pomocy.

Po przerwie obiadowej, jako pierwszy głos zabrał doc. E. Rozenblat (Brześć), który wygłosił referat pt. *Советизация и антисемитизм в западных беларусских землях. 1939–1941 гг.* Poruszył w nim problem stosunku okupacyjnych władz radzieckich do Żydów przebywających na terenie Zachodniej Białorusi, udziału Żydów w strukturach radzieckich władz, a zwłaszcza kwestii wzajemnych stosunków Polaków, Żydów i Białorusinów.

Jako druga wystąpiła mgr Lilianna Świątek (Łódź). W swym wystąpieniu pt. *Sytuacja uchodźców żydowskich na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941 w świetle opublikowanych dokumentów Archiwum Ringelbluma* przedstawiła losy żydowskich uchodźców z centralnej i zachodniej Polski, którzy w wyniku działań wojennych znaleźli się na terenach zagarniętych przez ZSRR. Byli oni przez władze radzieckie od samego początku traktowani z dużą nieufnością. Prezentowany przez autorkę trzeci tom Archiwum Ringelbluma, wydany przez Żydowski Instytut Historyczny, zatytułowany *Relacje z Kresów*, zawiera wspomnienia dziesiątek Żydów, którzy znaleźli się pod radziecką okupacją. Z chwilą wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej powrócili oni do Warszawy, gdzie świadectwa swych „pod sowietami” przeżyć złożyli sami lub ich relacje zostały spisane i złożone w Konspiracyjnym Archiwum Getta Warszawy.

Dr Ewa Kowalska (Warszawa) kontynuowała „wątek żydowski”. W swym referacie *Spółeczność żydowska i władza radziecka w szerokim ujęciu społeczno-historycznym* nakreśliła skomplikowany obraz współistnienia społeczności żydowskiej w radzieckiej rzeczywistości, jej nadzieje i obawy podsycane wszechobecną propagandą komunistyczną, próby odnalezienia się w obliczu możliwości awansu społecznego, którym kusiała nowa władza. Omówiła losy Żydów wysiedlanych w głąb ZSRR, stosunek miejscowej ludności do kwestii żydowskiej oraz napięcia panujące w gminach żydowskich walczących o „rząd dusz” z nową rzeczywistością radziecką.

W drugim dniu konferencji, 26 października, sesję otworzyło wystąpienie doc. Siergieja Piwowarczyka (Grodno) *Использование местного населения на строительстве военных спецобъектов в Белостокской области (1939–1941)*. Autor omawiał wykorzystanie miejscowej ludności cywilnej do budowy rejonów umocnionych, schronów i lotnisk polowych na terenie obwodu białostockiego. Przedstawił też dolegliwości, na jakie nara-

żeni byli miejscowi chłopci zobowiązani do wykonywania robót szarwarkowych, oraz nadużycia, jakich dopuszczali się wobec nich miejscowi dowódcy przy rozliczaniu zakresu robót.

Doc. I. Jelenska (Brześć) w referacie *Документы госархива Брестской области 1939–1941 гг.: характеристика источников* przybliżyła uczestnikom konferencji zbiory dokumentów radzieckich z lat 1939–1941 znajdujących się w Archiwum Obwodowym w Brześciu. Podkreśliła, że są one dalece niekompletne, jednak dla badaczy starających się przyrzeć z bliska działalności władzy radzieckiej na poziomie lokalnym bardzo cenne.

Dr Daniel Boćkowski (Białystok) w swym wystąpieniu *Społeczne i gospodarcze aspekty radzieckiej okupacji Białostoczczyzny 1939–1941. Próba bilansu* starał się odpowiedzieć, czy władzom BSRR udało się w latach 1939–1941 stworzyć na Białostoczczyźnie sprawnie funkcjonujący aparat administracyjny oraz jakie negatywne skutki dla ogółu społeczeństwa niosło za sobą generalnie złe przygotowanie nowej władzy do działania w skrajnie innych niż dotychczas warunkach oraz środowisku.

Prof. Michał Gnatowski (Białystok) w referacie *Radzieccy funkcjonariusze na Białostoczczyźnie. Próba charakterystyki*, na podstawie dokumentów z archiwów białoruskich, starał się nakreślić obraz radzieckich funkcjonariuszy pracujących na Białostoczczyźnie. Szczególnie cenne były informacje o ilości i składzie narodowościowym funkcjonariuszy oddelegowanych do pracy na te tereny z Białoruskiej SRR oraz Rosyjskiej SFRR oraz o faktycznym udziale ludności miejscowej we władzach (od sielsowietu po komitet obwodowy). Jak wynikało z przedstawionych dokumentów wśród ponad 8 tys. osób oddelegowanych do pracy na te tereny było bardzo wielu Żydów.

Na koniec prof. Ryszard Bender (Lublin), w wystąpieniu *Początek i koniec okupacji sowieckiej w Łomży 1939–1941*, podzielił się z uczestnikami konferencji swoimi wspomnieniami na temat życia codziennego w Łomży w okresie władzy radzieckiej.

Daniel Boćkowski

ŻYCIE NAUKOWE INSTYTUTU HISTORII UNIwersYTETU W BIAŁYMSTOKU W ROKU AKADEMICKIM 2001/2002

Rok akademicki 2001–2002 był okresem wyteżonej i uwieńczonej znacznymi sukcesami działalności naukowej i organizacyjnej Instytutu Historii UwB.

Dwukrotnie, według różnych kryteriów, oceniano w tym okresie pracę IH i oba werdykty były korzystne. Dzięki dorobkowi naukowemu pracowników Instytutu w ostatnich latach, KBN dokonał podwyższenia jego kategorii, zaszeregowując teraz do II (poprzednio – IV), co jest znacznym osiągnięciem. Natomiast w dniach 5–7 marca 2002 r. miała miejsce wizyta zespołu oceniającego Uniwersyteckiej Komisji Akredytacyjnej, w związku z decyzją Rady Naukowej z 1999 r. o poddaniu procedurze akredytacyjnej kierunku „historia”. Po zapoznaniu się z warunkami kształcenia, Instytut Historii uzyskał akredytację UKA na okres pięciu lat (najdłuższy z przewidzianych), stając się w ten sposób jedną z trzech jednostek Uniwersytetu w Białymstoku, która może posługiwać się Certyfikatem Jakości Kształcenia Konferencji Rektorów Uniwersytetów Polskich.

Rozwija się także kadra naukowa Instytutu. W czerwcu 2002 r. nominację profesorską z rąk Prezydenta RP otrzymał dr hab. Michał Gnatowski. To pierwszy profesor tytularny – białostoczanin w IH. W minionym roku akademickim wypromowany też został kolejny doktor. 13 grudnia 2001 r. odbyła się publiczna obrona rozprawy doktorskiej mgr. Wojciecha Śleszyńskiego nt. *Propaganda i indoktrynacja władz sowieckich na Białostocczyźnie w latach 1939–1941*. Pracę recenzowali prof. prof. Tomasz Strzembosz, Michał Gnatowski. W omawianym okresie Rada Naukowa otworzyła 6 nowych przewodów doktorskich.

Poprawie uległy warunki pracy naukowej, bowiem 25 lutego 2002 r. uroczyście otwarte zostało Lektorium Wydziału Historyczno-Socjologicznego, będące uwieńczeniem wieloletnich starań. Znalazł tam miejsce i został udostępniony m.in. księgozbiór prof. Stefana Kieniewicza, mający nieocenioną wartość zwłaszcza dla historyków XIX w., oraz dary PWN.

W omawianym okresie w IH odbyły się trzy międzynarodowe konferencje naukowe. W dniach 6–7 grudnia 2001 r. miała miejsce konferencja nt. *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi*. Wystąpiło podczas jej trwania aż 48 referentów, w tym goście zagraniczni z Instytutu Historii NAN Białorusi w Mińsku (5 osób) i Katedry Archeologii Uniwersytetu Janka Kupały w Grodnie (3). Druga konferencja o tematyce archeologicznej odbyła się w dniach 23–24 września 2002 r. i zatytułowano ją: *Ceramika zachodniobałtyjska. Nowe źródła i interpretacje*. Uczestniczyli w niej goście z Kaliningradu, Mińska i Grodna. Natomiast 14 grudnia 2001 r. miała miejsce sesja nt. *Armia Krajowa na Białorusi i ziemiach północno-wschodniej Polski. Kontrowersja – badania naukowe – popularyzacja*, zorganizowana przy współpracy Światowego Związku Żołnierzy Armii Krajowej. Ponadto w minionym roku akademickim przygotowano konferencje, które odbyły się już na początku roku bieżącego: *Władza i prestiż: magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku* (10–12 października 2002 r.), *Sowietyzacja i rusyfikacja północno-wschodnich ziem II RP w latach 1939–1941* (25–26 października 2002 r.), *Historycy polscy, białoruscy i litewscy wobec problemów XX w. Historiografia polska, litewska i białoruska po 1989 roku* (19–20 listopada 2002 r.).

Jak co roku pracownicy IH zapraszani byli na liczne konferencje i sesje naukowe, w tym zagraniczne. Prof. Adam Dobroński wygłaszał referaty w Brukseli, Londynie i Mińsku, prof. Jan Tęgowski w Kamieńcu Podolskim, prof. Józef Maroszek w Brześciu, dr Wojciech Śleszyński w Kownie i Grodnie, dr Krzysztof Buchowski w Kownie. Ponadto trzyosobowa grupa (prof. prof. H. Konopka i M. Gnatowski, dr J. Sadowska) reprezentowała IH na konferencji UMCS *Państwo-władza-społeczeństwo* w Kazimierzu Dolnym, prof. prof. Ewa Dubas-Urwanowicz i Jerzy Urwanowicz uczestniczyli w konferencji pt. *Politeja Polaków* w Jadwisinie. Indywidualnie pracownicy IH wzięli udział w kilkudziesięciu konferencjach międzynarodowych, ogólnopolskich i lokalnych zorganizowanych w kraju.

Często odwiedzano też zagraniczne ośrodki naukowe (Grodno, Kijów, Mińsk, Petersburg, Wilno, Brześć, Berlin, Florencję, Paryż, Chicago) w ramach prowadzonej współpracy, np. wygłaszając wykłady gościnne, prowadząc kwerendy archiwalne oraz korzystając ze stypendiów.

W ramach współpracy z Uniwersytetem w Grodnie już po raz trzeci w kwietniu 2002 r. Instytut Historii przyjął na dwutygodniowe praktyki 10-osobowe grupy studentów z Białorusi. Na zasadzie wymiany grupy naszych studentów w maju każdego roku goszczą na Uniwersytecie w Grodnie. W roku akademickim 2001/2002 przyjęto też na studia w IH dwoje stypendystów z fundacji im. St. Batorego: Uladzimira Serpukhau i Volhie Szatałowa z Mińska.

Za duży sukces można uznać podpisanie umowy bilateralnej na lata 2002/2004 z Evangelische Fachhochschule Darmstadt w ramach Socratesa-Erasmus a oraz wyjazd studentki III r. historii Marty Łebkowskiej na trzy miesiące do Darmstadt. Zapoczątkowano intensywne poszukiwania nowych partnerów naukowych we Włoszech i Hiszpanii.

Współpraca z wieloma ośrodkami historycznymi w Polsce i za granicą umożliwiła też organizację na miejscu szeregu wykładów gościnnych, zarówno z myślą o pracownikach, jak i studentach historii. W ramach trzyletniej umowy pomiędzy Uniwersytetem w Białymstoku a paryską Sorboną, Instytut gościł profesora Daniela Tolleta z wykładem pt. *Oskarżenia o mordy rytualne w Polsce wczesnonowoczesnej*. Prof. Aleksander Nieczuchrin z Uniwersytetu Janka Kupały w Grodnie wygłosił wykład *Współczesna historiografia Białorusi*, prof. Krzysztof Komorowski mówił na temat: *Konspiracja zbrojna Narodowej Demokracji. Fakty i mity*, a prof. Andrzej Wałkowski przedstawił zagadnienie: *Biblioteka klasztorna jako miejsce pracy średniowiecznego uczonego*. Ponadto dwa wykłady miały na celu przybliżenie nowych wydawnictw. Prof. Józef Szymański wypowiadał się na temat nauk pomocniczych historii w kontekście nowego wydania podręcznika jego autorstwa, a prof. Urszula Augustyniak opowiadała o swej książce *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*.

Wymiernymi osiągnięciami w zakresie działalności naukowej Instytutu były tematy badawcze finansowane ze środków KBN (7 tematów) i Unii Europejskiej (prof. C. Kuklo jest kierownikiem polskiej strony grantu *Servant Project. Domestic service, one factor in the formation of European identity*). Przygotowane zostały wnioski o kolejne granty. Ponadto w IH realizowano 9 tematów badań własnych oraz 12 tematów badań statutowych.

Od lat ważnym elementem życia naukowego IH jest praca Studenckiego Koła Naukowego Historyków. Sekcja Dziedzictwa Kulturowego Żydów Polskich prowadziła w minionym roku akademickim prace badawcze i organizowała spotkania z prelegentami w ramach projektu *Sztetł – wspólne dziedzictwo*. Jego główną ideą jest poznanie specyficznej struktury, funkcjonowania i znaczenia sztetł w XIX i I połowie XX w. na terenach północno-wschod-

nich ziem dawnej Rzeczypospolitej. Członkowie Sekcji Historii Wojskowości m.in. kontynuowali prace nad przygotowaniem skryptu porządkującego kwestię klasyfikacji stopni wojskowych w armiach oraz organizacjach paramilitarnych uczestniczących w I oraz II wojnie światowej. Uczestniczyli też w badaniach terenowych, których celem było zapoznanie się z przykładami zabytków architektury obronnej z okresu II wojny światowej. Sekcja Historii Miast SKNH kontynuowała prace inwentaryzacyjne na cmentarzu tatarskim w Bohonikach, podjęła się też ochrony zabytkowego lamusa w Jeżewie Starym, nie dopuszczając do zburzenia tej cennej pamiątki po Zygmuncie Glogerze. Sekcje Historii Starożytnej i Historii Kościoła wspólnie z Samorządem Studentów zorganizowały *Dni Kultury Greckiej i Wczesnochrześcijańskiej*, nazwane też *Saturnaliami naukowymi* (22–25 maja 2002 r.). Bogaty program obejmował wykłady, koncerty muzyki antycznej i sakralnej, przedstawienia teatralne, recytacje poezji, pokaz strojów antycznych, kuchni greckiej, konkurs wiedzy mitologicznej dla uczniów szkół średnich, wystawę fotograficzną. Natomiast Sekcja Historii Nowożytnej zorganizowała w dniach 24–26 maja 2002 r. międzynarodową studencką konferencję naukową *Spółeczności lokalne na pograniczach*, z udziałem gości z Białorusi i Litwy. Studenci uczestniczyli także w wymianie z Uniwersytetem im. Janka Kupały w Grodnie oraz wygłaszali referaty na różnych konferencjach naukowych.

Rok akademicki 2001/2002 był dość owocny pod względem publikacji prac historyków z UwB. Obok bardzo wielu artykułów umieszczanych w czasopismach krajowych i zagranicznych, wydano 9 książek pracowników IH. Prof. Michał Gnatowski przygotował książkę *Zgromadzenie Ludowe zachodniej Białorusi. Fakty, oceny, dokumenty*. Ukazało się drugie, znacznie zmienione i poszerzone wydanie pracy prof. Adama Dobrońskiego *Białystok. Historia miasta* oraz IV tom wydawnictwa *Białostoccy Żydzi* pod jego redakcją. Dr Stanisław Czerep opublikował pracę *Łuck 1916 r.*, dr Maciej Karczewski – *Źródła archeologiczne do badań nad zasiedlaniem Krainy Wielkich Jezior Mazurskich w okresie wpływów rzymskich*. Dr Daniel Boćkowski był współautorem książki przygotowanej wraz z Jolantą Szczygieł-Rogowską: *Zdarzyło się dnia... Kalendarium wydarzeń polityczno-gospodarczych i kulturalnych w Białymstoku w latach 1919–1939*. Wydano książki dwojga z najmłodszych doktorów IH: Małgorzaty Moroz – „*Krynica*”. *Ideologia i przywódcy białoruskiego katolicyzmu* oraz Wojciecha Śleszyńskiego – *Okupacja sowiecka na Białostoczczyźnie. Propaganda i indoktrynacja*. Asystent Tomasz Wesołowski opublikował pracę „*Linia Mototowa*”. *Sowieckie fortyfikacje graniczne z lat 1940–1941 na przykładzie 62 Brzeskiego Rejonu Umocnionego*. Dr Maciej Karczewski zredagował tom materiałów z konfe-

rencji *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na Białorusi. Sezony 2000–2001*. Instytut wydał też informator dla studentów *Europejski System Transferu Punktów w Instytucie Historii UwB*. Z instytutowych wydawnictw ciągłych ukazał się kolejny – 11, liczący ponad 360 stron tom „Studiów Podlaskich” oraz podwójny (23/24) numer popularnonaukowego czasopisma „Gryfita. Białostocki Magazyn Historyczny”. Opublikowano w nim 28 tekstów pióra pracowników Uniwersytetu, studentów, ale też innych osób z szeroko pojętego białostockiego środowiska historycznego. Większość artykułów dotyczyła problematyki regionalnej oraz wojskowej. Część wydawnictw miała uroczyste promocje, publikacje IH wystawiane były też w Grodnie oraz na wystawie towarzyszącej otwarciu Lektorium.

Instytut patronuje też innym inicjatywom wydawniczym i w grudniu 2002 r. odbyła się tu uroczysta promocja pracy szczególnej. Przedstawiono drugi już tom z cyklu *Podlaskie losy 1944–1989*, będący efektem badań prowadzonych przez uczniów VIII Liceum Ogólnokształcącego w Białymstoku (szkoła ćwiczeń studentów historii) w ramach konkursu Ośrodka Karta i Fundacji im. Stefana Batorego.

Wiele przedsięwzięć naukowych podejmowanych przez pracowników Instytutu Historii w minionym okresie zostanie sfinalizowanych w następnym roku akademickim. Złożone do druku są kolejne teksty, trwają przygotowania do obron doktorskich, pojawiają się plany nowych wydawnictw i poszerzenia współpracy zagranicznej. W dalszej przyszłości Instytut chciałby uzyskać wyższą kategorię KBN. Białostockie środowisko historyczne ma więc wysokie aspiracje i, dążąc do realizacji swych celów, stale się rozwija.

Joanna Sadowska

SPIS TREŚCI

I. Studia i artykuły	3
Aleksander Nieczuchryn, Современная беларусская историография: общие тенденции	5
Henryk Ruciński, Bractwa kościelne i cechowe w Koprzywnicy do 1795 roku	23
Jan Godlewski, Od „prywatnego” do „państwowego” syndykatu. Z dziejów kartelizacji w cukrownictwie w Królestwie Polskim i Cesarstwie Rosyjskim (1887-1914)	59
Halina Parafianowicz, Od autonomii do niepodległości: sprawy czeskie i słowackie w polityce USA (1917-1918)	93
Tomasz Wesotowski, Za kulisami propagandy niemieckiej w kampanii wrześniowej – pierwsi kawalerowie Krzyża Rycerskiego podczas walk o warszawski Fort II (26 września 1939 r.)	111
Dariusz Matelski, Restytucja poloników z Białorusi, Ukrainy i Litwy za Trzeciej Rzeczypospolitej	129
Piotr Guzowski, Pierwszy polski indeks ksiąg zakazanych	173
II. Materiały	203
Elżbieta Bagińska, Działalność religijna Radziwiłłów birzańskich w dobrach podlaskich w XVII wieku	205
Adam Miodowski, Geneza ukształtowania się negatywnego stanowiska wychodźczych ugrupowań demokratycznych wobec idei polskiego wojska w Rosji	229

<i>Małgorzata Dajnowicz</i> , Struktura zawodowa woj. białostockiego w dwudziestoleciu międzywojennym na podstawie spisów z 1921 i 1931 r.	247
<i>Adam Drązek</i> , Przyczynek do badań nad upadkiem Stronnictwa Pracy w województwie białostockim po roku 1944	259
<i>Hanna Konopka</i> , Zagadnienia integracji europejskiej w edukacji historycznej i obywatelskiej	277
III. Biografie	289
<i>Zbigniew Romaniuk</i> , Ludwik Zamenhof – nieznane szczegóły białostockiego życiorysu	291
IV. Dokumenty	301
<i>Michał Gnatowski</i> , Z tajnych archiwów radzieckich (8). Radzieckie dokumenty o przygotowaniach do wyborów do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi oraz sprawozdania z przebiegu kampanii wyborczej w województwach i powiatach. Część I	303
<i>Daniel Boćkowski</i> , „Wasze legjony, nasze miljony” – nieznany niemiecki materiał propagandowy w sprawie Katynia	371
V. Artykuły recenzyjne i recenzje	379
Antoni Mironowicz, <i>Ihumen Sawa Palmowski</i> – Piotr Chomik	381
Zbigniew Mikołajko, <i>Żywoty świętych poprawione</i> – Piotr Guzowski	388
Piotr Ostaszewski, <i>Wietnam: Najdłuższy konflikt powojennego świata 1945-1975</i> – Krzysztof Flis	394
Magdalena Piechota, <i>Jaka Ameryka? Polscy reportażyci dwudziestolecia międzywojennego o Stanach Zjednoczonych</i> – Halina Parafianowicz	400
Polska i ZSRR w czasie II wojny światowej – przegląd piśmiennictwa za lata 2000-2002 (wybór) – Daniel Boćkowski	406
VI. Informacje	429
<i>Dzieje kształtowania się polskich instytucji oświatowych</i> , konferencja naukowa, Piotrków Trybunalski, 28-29 czerwca 2002 r. – Joanna Sadowska	431

<i>Podziemie niepodległościowe w woj. białostockim w latach 1944-1956,</i> międzynarodowa konferencja naukowa, IPN Oddział w Białymstoku, 19-20 listopada 2002 r. – Jan Snopko	435
<i>Sowietyzacja i rusyfikacja północno-wschodnich ziem II RP w latach 1939-1941,</i> międzynarodowa konferencja naukowa, Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku, 25-26 października 2002 r. – Daniel Boćkowski	442
<i>Życie naukowe Instytutu Historii Uniwersytetu w Białymstoku w roku akademickim 2001/2002</i> – Joanna Sadowska	446